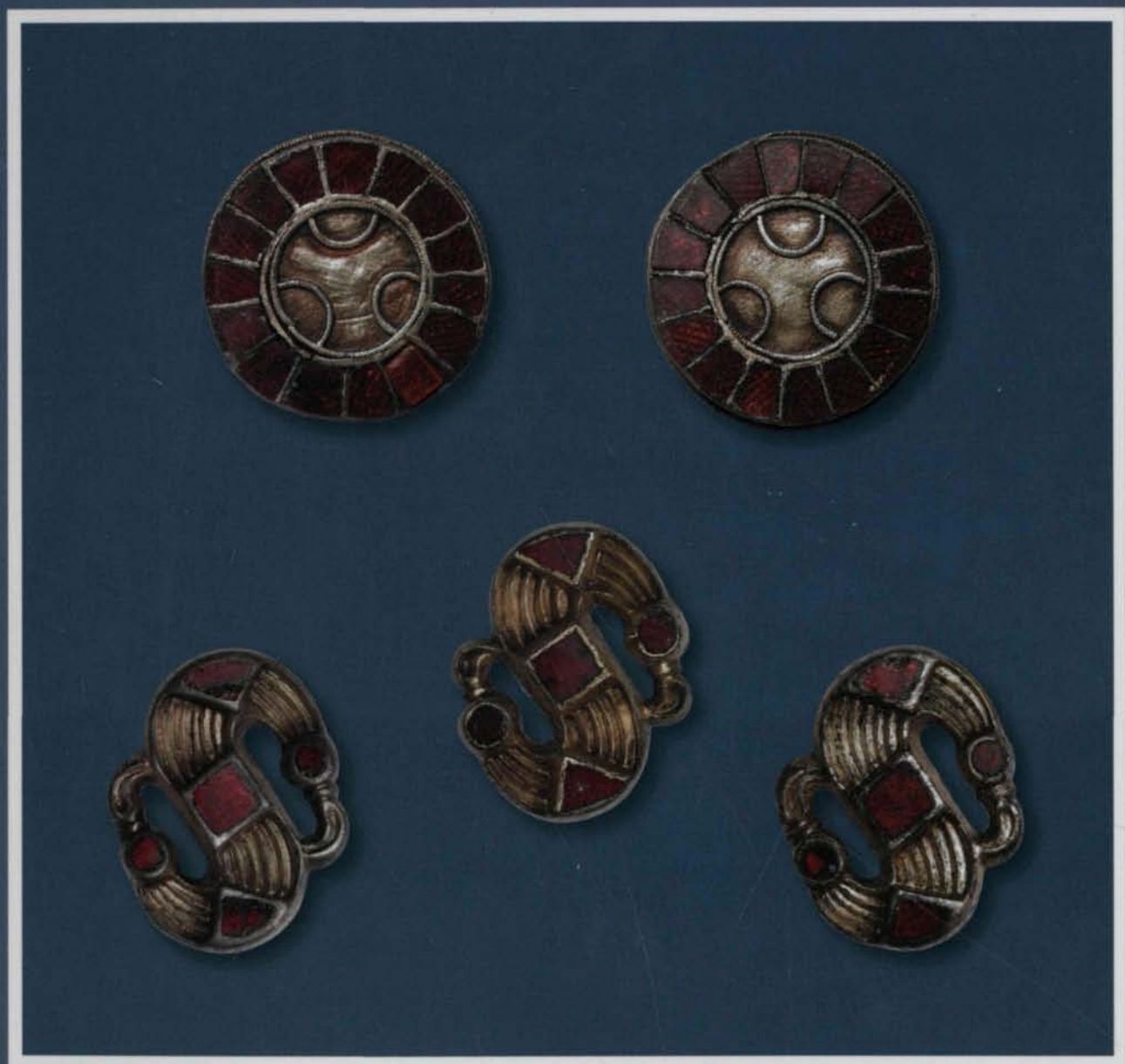

A VESZPRÉM MEGYEI MÚZEUMOK KÖZLEMÉNYEI

24
2006

PUBLIKATIONES
MUSEORUM COMITATUS VESPRIMIENSIS

24
2006

REDIGIT
SYLVIA K. PALÁGYI

VESPRIMII 2006

A VESZPRÉM MEGYEI MÚZEUMOK
KÖZLEMÉNYEI

24
2006

SZERKESZTŐ:
K. PALÁGYI SYLVIA

VESZPRÉM, 2006

Készült:
a
Nemzeti Kulturális Alapprogram
támogatásával

Címlapterv:
Kulcsár Ágnes

ISSN 0237-9589

A VESZPRÉM MEGYEI MÚZEUMI IGAZGATÓSÁG KIADVÁNYA
Felelős kiadó: V. dr. Fodor Zsuzsa megyei múzeumigazgató
Készült: 600 példányban, 42 A/4 ív terjedelemben

Tipográfia és nyomdai munkák:
Faa Produkt Kft.
H-8200 Veszprém, Kistó u. 8.
Telefon: + 36 88 563 030; fax: + 36 88 563 031
E-mail: faaprodukt@vnet.hu

TARTALOM – CONTENT

REGENYE Judit:	Temetkezések Veszprém, Jutasi út lelőhelyen (Lengyeli kultúra, Balaton–Lásinja kultúra) – Burials at the Site Veszprém, Jutasi street	7
KÖHLER Kitti:	A lengyeli és a Balaton–Lásinja kultúra embertani leletei Veszprémből – Anthropological Finds of the Lengyel and the Balaton–Lásinja culture from Veszprém	37
HORVÁTH Eszter:	A langobard ékkő- és üvegberakás technológiai sajátosságainak vizsgálata a várpalotai és jutasi fibulákon – The technological Analysis of the langobard precious Stone and Glass inlay on the Broches of Várpalota and Jutas	49
S. PERÉMI Ágota:	Újabb avar kori leletek Veszprém megyében II. A Nemesvámos-Kapsa utcai avar kori sírok – Further Finds from the avar age in Veszprém county II. The avar Graves of Kapsa street, Nemesvámos	67
CSIRKE Orsolya– K. PALÁGYI Sylvia:	Zirc, Akli-pusztá kerek temploma – The Rotunda in Akli-pusztá near Zirc	95
PINTÉR László:	Dörgicse későközépkori lakóházai – Late medieval cottages of Dörgicse	127
RAINER Pál– S. LACKOVITS Emőke:	Egy címerrel díszített XVII. századi faládika – A wooden small Casket decorated with coats of Arms from the 17 th century	147
NAGY István:	Adatok az 1809-es francia dúlásokról a Gróf Esterházy Károly Kastély- és Tájmuzeum gyűjteményében – Data about the Sacking by the french in 1809 from the Mansion and Country Museum of „Gróf Esterházy Károly” Collection	201
KONCZ Pál:	Franz Gründler veszprémi könyvkötőmester (1760–1845) – A Bookbinder from Veszprém: Franz Gründler (1760–1845)	209
GOPCSA Katalin:	Adatok Egry József fiatalkori munkásságához – Facts about Egry’s juvenile Work	227
LÁSZLÓ Péter:	A veszprémi Szent Imre szobor, Erdey Dezső alkotása – The Saint Imre Statue of Veszprém, the Work of Dezső Erdey	263

ÁCS Anna:	Móricz Zsigmond országjárásainak veszprémi és balatonkenesei állomásai – Veszprém and Balatonkenese, as two Stations in Zsigmond Móricz's Tourings	285
SCHLEICHER Vera:	„Kakukktójas” tárgyak a Laczkó Dezső Múzeum Néprajzi Gyűjteményében – „Strange” objects in the Ethnography Collectios of the „Laczkó Dezső” Museum	297
VARGA É. Teréz:	Szívvel, lélekkel, becsülettel. Főhajtás egy olyan pedagógus házaspár előtt, amelyet „nem terem már ez a mai világ” – With Heart and Soul and Honour. Obeisance to a Teacher couple that is not borne any More in today's World	313
LUDVAI Zsuzsanna:	Udvardy János kéziratos térképének restaurálása – The Restoration of the hand-drawn Map by János Udvardy	327

TEMETKEZÉSEK VESZPRÉM, JUTASI ÚT LELŐHELYEN (Lengyeli kultúra, Balaton–Lasinja kultúra)

Veszprém belvárosához közel, a Jutasi (előzőleg Fel-szabadulás) út és a Munkácsy M. u. kereszteződésétől nyugatra 2003 őszén feltárást folytattunk¹, amelynek eredményeiről már korábban beszámoltunk.² A lelőhelyen a lengyeli kultúra és a badeni kultúra telepjelenségei mellett feltártunk 16 sírt (1. ábra), közülük 8 a lengyeli kultúrához tartozik, 4 a Balaton–Lasinja kultúrához és további 4 késő rézkori. Itt most az előbbi két időszak temetkezéseit mutatjuk be.

Lengyeli kultúra

Veszprém a lengyeli kultúra késői időszakának egyik legjelentősebb, közel negyed százada ismert lelőhelye. Csányi Marietta és Raczky Pál 1972-ben végzett feltáráskor már kerültek elő sírok³ a most bemutatandó sírcsoporttól 250 m-re keletre, sőt egy 1931-ből való jelentés is említi zsugorított csontvázas sírt a Madách I. utcából.⁴ A 2003. évi feltáráskor a meglehetősen nagy feltárt területen a lengyeli kultúra sírjai egyetlen ponton kerültek csupán elő, az északnyugati negyedben a házak és a nagy agyagkitermelő gödrök közti szabad térségen. A sírcsoport elhelyezkedéséből ítélve nem egy nagyobb temető részét találtuk meg, hiszen távolabb nem bukkantak elő további sírok, összesen ennyi sír alkotta a kis temetőt. Ugyancsak ebből a helyzetből következik, hogy nagyjából egy időben történhettek a temetkezések. Az 1., 2. és 6–7. kettős sír egy kelet-nyugati irányú sorban helyezkedik el. A 4. és főként a 8. sír fekszik kissé távolabb ettől a sortól. A csoport közepén az 5. sír a leggazdagabb temetkezés. A sírcsoport a település egy szabadon hagyott terén volt, egyedül a 4. sír érintkezett az egyik házzal, a 6–7. kettős sírt pedig egy gödörbe ásták be (esetleg a nyitott gödörbe temették, mert elkülönülő sírfoltot nem érzékeltünk). A sírcsoport helyét később is szabadon hagyták, bár a feltárt terület egyébként igen sűrűn beépítettnek bizonyult.

A lelőhely a Séd egy régi mellékága fölötti platón található, a most feltárt részlete a nyugatra lejtő domb-

oldalt foglalta el, emiatt igen erősen ki volt téve az erózió hatásának. A sírok a vártnál sekélyebb mélységben feküdtek, a gépi földmunka emiatt sajnos okozott károkat.

1. sír (100. objektum, E3 szelvény) (2. ábra):

Kelet-nyugati tájolású, bal oldalán fekvő zsugorított váz. A koponya sérült, a kézfej és a lábfej hiányos. A sírgödör ovális. Sírmélység: 5 cm (a lehumusztolt felszíntől mérve. A humuszosítás mélysége 20–30 cm volt.).

Melléklet: pattintott kőeszköz a koponya felett. Hegyes pengeszerű szilánk, dunántúli radiolarit, szentgáli típus.⁵ Méretek: 3 cm, 1,3 cm, 0,4 cm. Ltsz.: Ó 2005.1.1. (13. ábra A 1.)

2. sír (98. objektum, E3 szelvény) (3. ábra):

Kelet-nyugati tájolású, bal oldalán fekvő erősen zsugorított váz. A koponya és a váz is sérült. Karok az arc előtt, kezek egymáson keresztben, lábak erősen hátrahúzva. A sírgödör ovális. Sírmélység: 16 cm.

Mellékletek:

1. Kerámia a fej előtt. Sárga színű, szürke foltos, vékony falú kis edény. A perem erősen behúzott, enyhén S profilú, a has bikónikus, a vállon és a hason kis ovális, átfúrt bütyök és vörös festés díszíti. Az edény nem volt összeállítható. Méretek: szájmérimő (a továbbiakban szá.): 6 cm, fenékmérimő (a továbbiakban fá.): 3 cm. Ltsz.: Ó 2005.1.2. (13. ábra B 1.)
2. Kerámia. Sárga színű, nagyon finom, vékony falú csésze. Enyhén kihajló peremű, domború vállú, gömbös hasú, hasán kis kerek bütyök díszíti, halványan vörös festés nyomai látszanak rajta. A csésze a halott kezének támasztva állt, az áll alatt. A kis edény sok apró töredékből áll, nem volt összeállítható, egy darabja a has előtt került elő. Méretek: fá.: 3 cm. Ltsz.: Ó 2005.1.3. (13. ábra B 2)
3. Kőbalta a fej előtt, a nyéllyuk a kéz irányába esik. Csiszolt, nyéllyukas balta kerek fokkal,

éle a fűrt lyukkal párhuzamos, szürke. Bazalt (?). Méretek: h.: 13,1 cm, sz.: 5,3 cm, v.: 4 cm. Ltsz.: Ö 2005.1.4. (13. ábra B 3.)

4. Kővéső a kézben. Csiszolt trianguláris, lekerekített fokú véső, sötétszürke. Bazalt (?). Méretek: h.: 4,7 cm, sz.: 4,1 cm, v.: 1 cm. Ltsz.: Ö 2005.1.5. (13. ábra B 4.)

3. sír (102. objektum, E4 szelvény) (4. ábra):

Kelet-nyugati tájolású, bal oldalán fekvő enyhén zsugorított váz. A koponya hiányos. Kezek az arc előtt összekulcsolva, a lábak enyhén hátrahúzva. A sírgödör szabálytalan ovális. Sírmélység: 10 cm.

Mellékletek:

1. Kerámia a fej mögött. Sárga, szürke foltos aszimmetrikus kis fazék sima, egyenetlen felülettel. Tölcséres nyakú, tojásdad testű, peremről induló egyetlen fül díszíti, alján gyékénylenyomat látszik. Méretek: szá.: 10,6-11,4 cm, fá.: 8 cm, m.: 12 cm. Ltsz.: Ö 2005.1.6. (14. ábra 1., 23. ábra)
2. Kerámia a fej mögött. Sárga színű, vékony falú, enyhén kihajló peremű, ívelt vállú, nyomott gömbhasú, homorú aljú kis edény töredékei. A hason kis kerek bütyök, vörös festés díszíti. Apró darabokból áll, nem összeállítható. Ltsz.: Ö 2005.1.7. (14. ábra 2.)
3. Kerámia. Behúzott peremű, ívelt vállú, gömbös hasú kis edény, sárga színű, vörösre festett, a perem alatt és a hason ovális, átfűrt bütyökkel. Nem összeállítható. Méretek: fá.: 4,7 cm. Ltsz.: Ö 2005.1.8. (14. ábra 3.)
4. Kőeszköz a has előtt. Szilánk, dunántúli radiolarit, szentgáli típus. Méretek: 3,6 cm, 3,1 cm, 1,8 cm. Ltsz.: Ö 2005.1.9. (14. ábra 4.)

Szórvány kerámia került még elő a sír földjében, továbbá egyéb pattintott kőeszköz, állatcsont. Nagyobb mennyiségben találtunk badeni kerámiát is, a beásásnak nem volt nyoma.

4. sír (71. objektum, E1 szelvény) (5. ábra):

Nyugat-keleti tájolású, jobb oldalán fekvő enyhén zsugorított váz. A kezek az arc előtt összekulcsolva, a lábak behajlítva. A sírgödör nagy, ovális. Sírmélység: 52 cm.

Mellékletek:

1. Kerámia a has előtt. Sárga színű, sötétszürke foltos, vékony falú háromrészes edény, kihajló peremű, ívelt nyakú, domború vállú, homorú alsó részű. Rózsaszín árnyalatú festés borítja az egész edényfelületet, a peremen belül is, kis kerek, félgömb alakú bütykök a perem alatt és

a hason. Méretek: szá.: 13-11,5 cm, fá.: 5,5 cm, m.: 20,5 cm. Ltsz.: Ö 2005.1.10. (15. ábra A 1.)

5. sír (219. objektum, F3 szelvény) (6. ábra):

Kelet-nyugati tájolású, bal oldalán fekvő zsugorított váz. A felsőtest a háton fekszik, az egyik kéz az arc előtt a másik a nyak előtt, a lábak erősen hátrahúzva. A sírgödör lekerekített sarkú téglalap.

Mellékletek:

1. Kerámia a fej előtt. Sötétszürke, sárgásszürke foltos, vékony falú, finom, sima felületű, kissé kihajló peremű, hengeres nyakú, éles vállvonalú, domború vállú, befelé ívelt alsó részű háromrészes edény. A perem alatt és a hason 4-4 kis kerek, lapos bütyök díszíti. A vörös festés jól megmaradt, festett a nyak teljesen, valamint a váll és a has váltakozó sávokban. Méretek: szá.: 8,5 cm, fá.: 2,5 cm, m.: 12,5 cm. Ltsz.: Ö 2005.1.11. (16. ábra 1., 25. ábra)
2. Kerámia az előbbi mellett. Sötétszürke-szürke foltos, vékony falú, erősen behúzott peremű Butmir-edény domború vállal, éles hasvonallal és befelé ívelt alsó résszel. A perem alatt és a hason 4-4 kerek, átfűrt bütyök díszíti. A vörös festés a has alatt maradt meg jobban, a bütykök alatt négyszögű festett mezők vannak felettük sávokkal. Méretek: szá.: 7,3 cm, fá.: 4 cm, m.: 12 cm. Ltsz.: Ö 2005.1.12. (16. ábra 2., 26. ábra)
3. Kerámia az előbbi mellett. Sárga színű, sötétszürke foltos, matt felületű, apró fehér kavicsal soványított anyagú kis csótalpas tál. Kihajló peremű profilált tálrész és hengeres, kihajló aljú talp tartozik hozzá. A hasvonalon 2 kerek, félgömb alakú bütyök díszíti. Méretek: szá.: 16 cm, fá.: 10,3 cm, m.: 15 cm. Ltsz.: Ö 2005.1.13. (16. ábra 3.)
4. Kerámiatöredék. Sárga, szürke foltos kis csésze töredéke, erősen bikónikus hasú, a pereme és az edény fele hiányzik. Vörös sávós festés díszíti és a törésvonalon kis lencseszerű bütyök. Ragasztott, hiányos. Méretek: h.: 7,2 cm, sz.: 6,2 cm, fá.: 2,2 cm. Ltsz.: Ö 2005.1.14. (16. ábra 4.)
5. Csiszolt kőeszköz a has előtt, nyéllyukas balta, tompa élű, valószínűleg kaptafa alakú vésőből átalakítva. Szürke színű, barna foltos. Vulkáni kőzet, tefrit(?). Méretek: h.: 13 cm, sz.: 4 cm, v.: 3,5 cm. Ltsz.: Ö 2005.1.15. (17. ábra 5.)
6. Csiszolt kőeszköz a has előtt, trapéz alakú, gondosan csiszolt kővéső. Kékeszöld, sávós-szálas mintázatú. Zöldpala, amfibolit (?) metamorf

kőzet. Méretek: 4 cm, 2,6 cm, 0,8 cm. Ltsz.: Ö 2005.1.16. (17. ábra 6.)

Az alábbi mellékletek a sírgödör sarkában voltak elhelyezve a fej előtt, az edények mellett külön csoportban a kő-, illetve a csonteszközök.

7. Csiszolt kőeszköz, hosszúkás, háromszög alakú, négyszögletes metszetű, felújított darab. Szürke színű. Bazalt. Méretek: 10 cm, 2,5 cm, 2,3 cm. Ltsz.: Ö 2005.1.17. (17. ábra 7.)
8. Csiszolt kőeszköz töredéke, kaptafa alakú balta éltöredéke. Sötétzöld, fehér sávós-szálás mintázatú. Zöldpala, amfibolit. Méretek: 5 cm, 2,3 cm, 2,8 cm. Ltsz.: Ö 2005.1.18. (17. ábra 8.)
9. Fenőkő. Hosszúkás, fekete szerves (?) maradványokkal. Finom szemű homokkő. Méretek: 10,5 cm, 2,6 cm, 3 cm. Ltsz.: Ö 2005.1.19. (17. ábra 9.)
10. Pattintott kőeszköz, magkő-szilánk, kortexes. Kárpáti 1. (szlovák) obszidián. Méretek: 2,5 cm, 1,3 cm, 0,8 cm. Ltsz.: Ö 2005.1.20. (17. ábra 10.)
11. Mikromagkő, kúpos pengemagkő. Dunántúli radiolarit, hárskúti típus. Méretek: 4 cm, 2 cm, 2 cm. Ltsz.: Ö 2005.1.21. (17. ábra 11.)
12. Pattintott kőeszköz, penge. Dunántúli radiolarit, szentgáli típus. Méretek: 3,5 cm, 1 cm, 0,3 cm. Ltsz.: Ö 2005.1.22. (17. ábra 12.)
13. Pattintott kőeszköz, apró pattinték. Dunántúli radiolarit, úrkút-eplényi típus. Méretek: 1,5 cm, 0,8 cm, 0,3 cm. Ltsz.: Ö 2005.1.23. (17. ábra 13.)
14. Pattintott kőeszköz, mikropenge. Dunántúli radiolarit, vörösesbarna. Méretek: 2,6 cm, 0,8 cm, 0,3 cm. Ltsz.: Ö 2005.1.24. (17. ábra 14.)
15. Pattintott kőeszköz, hegyes penge, kúpos pengemagkőről, pöckölt nyeles (?). Dunántúli radiolarit, szentgáli típus. Méretek: 4,3 cm, 1,1 cm, 0,4 cm. Ltsz.: Ö 2005.1.25. (17. ábra 15.)
A köpengék a fenőkőre voltak gondosan sorban ráhelyezve.
16. Vaddisznó agyar töredéke. Hasított agyar, töredékes. Méretek: h.: 7,2 cm, sz.: 1,5 cm, v.: 1,1 cm. Ltsz.: Ö 2005.1.26. (17. ábra 16.)
17. Csiszolt csonteszköz. Hegyes, ívelt csiszolt csonttöredék. Méretek: h.: 4,4 cm, átm.: 1,3 cm. Ltsz.: Ö 2005.1.27. (17. ábra 17.)
18. Csiszolt csonteszköz. Szarvasmarha bordájából csiszolt simító eszköz, mindkét végén használati nyomok. Méretek: h.: 16,5 cm, sz.: 5,4 cm, v.: 1,2 cm. Ltsz.: Ö 2005.1.28. (17. ábra 18.)
19. Dentalium gyöngy az áll előtt. Kis henger alakú, átfűrt gyöngy. Méretek: h.: 0,8 cm, sz.: 0,6

cm, átm.: 0,6 cm. Ltsz.: Ö 2005.1.29.1. (16. ábra 19.)

20. Dentalium gyöngy a koponya alatt. Kis henger alakú, átfűrt gyöngy. Méretek: 0,9 cm, 0,7 cm, 0,7 cm. Ltsz.: Ö 2005.1.29.2. (16. ábra 19.)
21. Dentalium gyöngy a koponya alatt. Kis henger alakú, átfűrt gyöngy. Méretek: 0,9 cm, 0,6 cm, 0,6 cm. Ltsz.: Ö 2005.1.29.3. (16. ábra 19.)
22. Dentalium gyöngy a koponya alatt. Kis henger alakú, átfűrt gyöngy. Méretek: 0,9 cm, 0,65 cm, 0,65 cm. Ltsz.: Ö 2005.1.29.4. (16. ábra 19.)
23. Dentalium gyöngy töredéke a koponya alatt. Kis henger alakú, átfűrt gyöngy. Méretek: 0,9 cm, 0,65 cm, 0,3 cm. Ltsz.: Ö 2005.1.29.5. (16. ábra 19.)
24. Edénytöredékek a sír földjében: csonkakúpos tál peremtöredéke vörös festéssel, csonkakúpos tál peremtöredéke, oldaltöredékek. Ltsz.: Ö 2005.1.30-32.

6. sír (228. objektum, D3 szelvény) (7. ábra):

Északkelet-délnyugati tájolású, bal oldalán fekvő erősen zsugorított váz. A koponya hiányos. Kezek az arc előtt, lábak erősen hátrahúzva, a láb kissé bolygattott. A sírt a 75. számú objektumba (gödör) ásták bele a 229. számú objektum sírjával együtt. A sírfolt nem volt érzékelhető. Sírmélység: 55 cm.

Mellékletek:

1. Kerámia közvetlenül a halott szája előtt. Barnásszürke színű, foltos, kerámiazúzávalékkal és kavicsal soványított anyagú, kissé kihajló peremű, tojásdad testű csésze két kis füffel a perem alatt és két félgömb alakú büttyökkel a hason. Méretek: szá.: 8,5 cm, fá.: 4 cm, m.: 9,5 cm. Ltsz.: Ö 2005.1.33. (18. ábra 1.)
2. Kerámia. Kis csőtálpas tál oldalra dőlve a saroknál. Sötétszürke színű, kavicsal soványított anyagú, egyenetlen felszínű, a tál csonkakúpos, a talp alacsony, a tál- és talprész egybe van dolgozva. Méretek: szá.: 19 cm, fá.: 9 cm, m.: 13 cm. Ltsz.: Ö 2005.1.34. (18. ábra 2.)
3. Kerámatöredékek a has előtt. Sárga színű, szürke foltos, kerámiazúzávalékkal soványított anyagú behúzott peremű tál. A perem profilált, a hason kétfelől benyomott büttyök található. Az aljtöredéken gyékénylenyomat. Perem-, oldal- és aljtöredékek ragasztva, az edény teljesen nem volt összeállítható. Méretek: szá.: 15 cm, fá.: 10 cm. Ltsz.: Ö 2005.1.35. (18. ábra 3.)
4. Kerámatöredék (perem-, oldaltöredékek) az alkar előtt. Sárga színű, kihajló peremű csonkakúpos tál, oldalán kétfelől benyomott büttyök. Mé-

retek: 9,2 x 8,2 cm, 10,9 x 6,2 cm, 6,4 x 4,1 cm, 7,2 x 3,3 cm. Az edény nem volt összeállítható. Ltsz.: Ö 2005.1.36. (18. ábra 4.)

5. Kerámiatöredék a fej mögött. Szürke színű, sárga foltos, vékony falú, kis bikónikus hasú csésze vörös festéssel. A törésvonalon kis lencse alakú bütyök ül. A törésvonalat borda hangsúlyozza. Alja homorú. Mérete: 7,5 x 8,1 cm, fá.: 2 cm. A perem hiányzik. Ltsz.: Ö 2005.1.37. (18. ábra 5.)
6. Kőpenge a fej fölött. A hátlapon cementált csonttöredék. Szilánk, dunántúli radiolarit, úrkút-eplényi típus. Méretek: 2,8 cm, 1,1 cm, 0,3 cm. Ltsz.: Ö 2005.1.38. (18. ábra 6.)
7. Kőpenge a fej előtt. Szilánk, dunántúli radiolarit, hárskúti típus. Méretek: 2,0 cm, 2,6 cm, 1 cm. Ltsz.: Ö 2005.1.39. (18. ábra 7.)
8. Okker a sír földjében, valószínűleg melléklet. 2 kis darab földfesték. Méretek: 1 cm, 0,7 cm, 0,4 cm, 0,2 cm, 0,2 cm, 0,6 cm. Ltsz.: Ö 2005.1.40. (18. ábra 8.)

A sír földjében nagyobb számban kerültek még elő kerámatöredékek, kőeszközök és őrlőkötöredéke, amelyek inkább a gödör anyagához tartoznak.

7. sír (229. objektum, DE3 szelvény) (7. ábra):

Északkelet-délnyugati tájolású, bal oldalán fekvő, erősen zsugorított váz, kezek az arc előtt egymásba kulcsolva, lábak erősen hátra húzva. A sírt a 228. mellé, a 75. objektumba ásták be. Sírmélység: 15 cm.

Mellékletek:

1. Kerámia a fej mögött. Csótalpas tál oldalra dőlve. Sötétszürke színű, sárga foltos, a tál csonkakúpos, a talp magas, széttartó. A perem alatt 3 és a talp felső részén 4 kerek bütyök díszíti. Vörös festés nyomai borítják az egész felületet. Méretek: szá.: 33–34 cm, talpá. 17–15 cm, (ovális), m.: 30 cm. Ltsz.: Ö 2005.1.41. (19. ábra 1., 27. ábra)
2. Kerámia, kis festett edény a nagy tál alatt. Sárga színű, világosszürke foltos, kihajló peremű, bikónikus csésze hangsúlyozott hasvonallal, az egész edény felületét borító vörös festéssel. A hasvonalon kis kerek bütyök ül. Méretek: szá.: 8,5 cm, fá.: 3,5 cm, m.: 7,5 cm. Ltsz.: Ö 2005.1.42. (19. ábra 2., 28. ábra)
3. Kerámia a láb alatt. Nagy csótalpas tál tálrésze szájjal lefelé fordítva. A tál csonkakúpos, a talprész hiányzik, valószínűleg már talp nélkül került a sírba. Sárga színű, szürke foltos, belül sárga, az egész felület vörösre festett, a festés belül épen maradt. A perem alatt 3 kerek, lapos tetejű bütyök díszíti. Méretek: szá.: 37 cm, m.: 9 cm. Ltsz.: Ö 2005.1.43. (19. ábra 3.)
4. Kerámia a fej előtt. Hengeres nyakú palack gömbös testtel, vékony falú, szép kidolgozású, színe sárga, szürke foltos. Vörös festés borítja az egész felületet, hasán kerek bütyök ül. Méretek: szá.: 6,3 cm, fá.: 3 cm, m.: 11,5 cm. Ltsz.: Ö 2005.1.44. (19. ábra 4., 29. ábra)
5. Kerámia a fej előtt. Rövid hengeres nyakú, domború vállú, befelé ívelt alsó részű, éles hasvonalú háromrészes edény, alja enyhén homorú. A has vörösre festett, a hason 4 ovális, lapos tetejű bütyök ül. Méretek: szá.: 7 cm, fá.: 3,4–3,6 cm, m.: 9,2 cm. Ltsz.: Ö 2005.1.45. (19. ábra 5., 30. ábra)
6. Kerámia. Kis bikónikus csésze kihajló peremmel. Sötétszürke színű, sárgásszürke foltos, a hasvonal alatt kis lencse alakú bütyök ül., alsó részén vörösre festett. Méretek: szá.: 8 cm, fá.: 3,2–3,5 cm, m.: 7 cm. Ltsz.: Ö 2005.1.46. (20. ábra 6.)
7. Kerámia Kis bikónikus csésze kihajló peremmel, éles hasvonallal, sárga színű, vörösre festett. Méretek: szá.: 7,9 cm, fá.: 2,5 cm, m.: 5 cm. Ltsz.: Ö 2005.1.47. (20. ábra 7.)
8. Gyöngyök a nyakon: 2 db hengeres, 1 db korong alakú Dentalium, 2 db hasáb alakú Spondylus és 3 db hengeres márvány (?) gyöngy. Méretek: 2 cm, 0,7 cm, 0,7 cm; 1,9 cm, 0,6 cm, 0,6 cm; 0,4 cm, 1 cm, 1 cm; 2 cm, 0,6 cm, 0,6 cm; 2,4 cm, 0,9 cm, 0,9 cm; 2,2 cm, 1 cm, 1 cm, 2,2 cm, 1 cm, 1 cm; 2,1 cm, 1 cm, 1 cm; 2 cm, 0,7 cm, 0,7 cm. Ltsz.: Ö 2005.1.48. (20. ábra 8.)
9. Szarvasfog átfúrva, 5 db, a két felkar között, az előbbi gyöngyökből álló nyaklánc része. Méretek: 2,4 cm, 2,5 cm, 2,1 cm, 2,7 cm, 1,4 cm. Ltsz.: Ö 2005.1.49. (20. ábra 9.)
10. Gyöngyök az ujjpercek között. 4 db kis hengeres Dentalium gyöngy. Méretek: 0,8 cm, 0,4 cm, 0,4 cm; 0,8 cm, 0,5 cm, 0,5 cm; 0,6 cm, 0,4 cm, 0,4 cm; 1 cm, 0,6 cm, 0,6 cm. Ltsz.: Ö 2005.1.50. (20. ábra 10.)
11. Kőeszköz a koponyán. Pengevakaró, dunántúli radiolarit, vörösbarna. Méretek: 4 cm, 2,2 cm, 0,5 cm. Ltsz.: Ö 2005.1.51. (20. ábra 11.)
12. Kőeszköz az alsó lábszáron. Penge, dunántúli radiolarit, szentgáli típus. Méretek: 3 cm, 1,2 cm, 0,3 cm. Ltsz.: Ö 2005.1.53. (20. ábra 12.)
13. Őrlőkötöredéke a fej előtt, a kéz és az edények között. Méretek: 16,5 cm, 10,3 cm, 3,4 cm. Ltsz.: Ö 2005.1.52. (20. ábra 13.)
14. Állatsont, birka (?) láb a fej mögött. A da-

rab mérete és helyzete miatt mellékletként értékelhető. Méretek: 2,4 cm, átm.: 1,3 cm. Ltsz.: Ó 2005.1.54.

Szörvány kerámia a sír földjében.

8. sír (158. objektum, G9 szelvény) (8. ábra):

Északkelet-délnyugati tájolású, háton fekvő váz. Feje hátra billent, a gépi munka következtében megsérült. Alsó végtagjai szintén a gépi munka miatt hiányosak. A sírt a 245. objektumba ásták be. Sírmélység: 15 cm.

Melléklet: kőszköz a váz mellett. Pattintott kőszköz, dunántúli radiolarit. Méretek: 4,5 cm, 5,9 cm, 2 cm. Ltsz.: Ó 2005.1.55. (15. ábra B 1.)

Nyolc sír tartozik tehát a sírcsoporthoz. Valamennyi csontvázas temetkezés, közülük hét zsugorított, egy pedig háton fekvő. A kelet-nyugati tájolás az uralkodó, a sírok fele ilyen, három ettől kissé eltér északi irányban. Egy váz nyugat-keleti tájolású. Az előzőek mind bal oldalon fekvők, utóbbi jobb oldalon, ebből következik, hogy az arc következetesen dél felé néz. A rítus szempontjából ennek a helyzetnek kiemelkedő jelentősége kellett, hogy legyen, mert a lengyeli kultúra temetkezéseire mindenütt jellemző.⁶ E szabály alól csak a 8. sír tér el, ebben háton fekvő vázat találtunk. Ez a sír a többitől kissé távolabb került elő. Kérdés, hogy az eltérő fektetés és az elkülönítés milyen jelentéssel bír. A temetés mindig szigorúan kötött rítus szerint zajlik le, nincs benne semmi önkényes. A különbségtéves tehát biztosan szándékolt, a magyarázat azonban ilyen kis sírszámú temető esetében lehetetlen. Háton fekvő váz egyébként került már elő a lelőhelyen, a korábbi feltárás 1. sírja ilyen volt.⁷

A temetkezések korának meghatározásában a sírokba tett kerámia segíthet. Összesen 22 edény volt a 8 feltárt közül 6 sírban, közülük 7 töredékes, azaz vagy eleve töredékként került a sírba vagy nem sikerült restaurálni (összeállítani) az edényt. Az edények döntő többsége vékony falú finom kerámia, 16 festett. A festés mindes esetben vörös, illetve annak árnyalatai és általában csak nyomokban maradt meg. Az 5. sír edényeinek a mintája is kivehető.

Az 1. sírban nem volt kerámia. A 2. sír mindkét edénye vékony falú kis csésze vörös festéssel. Ez a típusú finom kerámia igen gyakori a környék késő lengyeli településeinek anyagában.⁸ A 3. sír kis füles edénye az egyik legérdekesebb darab az együttesben, mert az egy fülű edény szokatlan lengyeli környezetben, későbbi kort idéz. A szombathelyi gyereksírban⁹ találkozunk egészen hasonló darabbal. Az ursprungi hamvasztásos sír (MOG II.) füles edénye kapcsán E.

Ruttkay foglalkozott az egy fülű forma legkorábbi felbukkanásával,¹⁰ eszerint nem kizárt a lengyeli kultúrába való besorolás. Megerősíti ezt a győrei 12. sír füles edénye a korai lengyeli időszakból.¹¹ A 3. sír további két edénye, a kis vörös festésű háromrészes edény és a szintés festett behúzott peremű csésze, amelyek csak töredékesen maradtak meg, a lengyeli kultúra jellegzetes darabjai. A 4. sír egyetlen edénye feltűnően szép kivitelű, a rózsaszín árnyalatú festés megmaradt az egész felületen. Az edény lágy profiljához hasonlót a II. periódus sírleletei között találunk (Reichersdorf,¹² Langenlois¹³), majd a későbbiekben a zalaszentbalázi leletek között.¹⁴ Az 5. sírből előkerült edények vörös festése meglepően épen maradt. Mind a váltakozó sávós festés, mind a talp felől nézve ívelt oldalú négyzet jellegzetes lengyeli minta. A háromrészes edény a dél-dunántúli késői horizont formáira emlékeztet,¹⁵ a Butmir-edény szintén.¹⁶ Utóbbi a Dél-Dunántúlon nagyon gyakori, ezen a vidéken azonban nem jellemző. Az előbbi előfordul a késő lengyeli telepkerámiában is.¹⁷ A kis zömök csőtalpas tálhoz hasonló az oberbergemi sírből¹⁸ (MOG IIa) került elő, valamint Aszódról ismert.¹⁹ A kis bikónikus csészetöredékek szinte teljesen azonos darabok két másik sírban (6., 7.) is voltak. Zalai-Gaál István véleménye szerint az azonos kerámiák előfordulása kapcsolatot jelent az egyes sírok között.²⁰ A 6. sír kis hordó alakú füles csészéjének pontos megfelelője ismert Páriból, a 6. sírből.²¹ A csőtalpas tál igen durva kivitelű, szokatlan a tál és a talprész összedolgozása. A széles talp inkább a késői lengyeli kerámia jellemzője, ugyanúgy a behúzott peremű és a csonkakúpos táltöredék, amelyek eleve fél edényként kerültek a sírba. Minőségi különbség van a 75. gödörbe ástott másik sír, a 7. kerámiája és az előbbiek között. A 7. sír edényei rendkívül jó minőségűek, valamennyi vörösre festett. A magas csőtalpas tál csonkakúpos tálrésszel, kihajló aljú talppal és a talp nyakára helyezett bütykökkel jellegzetes darabja a dél-dunántúli temetőeknek.²² A hiányzó talpú festett tál szintén. A gömbös testű palack a korai palackformára emlékeztet azzal a különbséggel, hogy annak hosszabb nyaka volt. Az aszódi, zengővárkonyi hasonló példányok tölcseres nyakúak,²³ illetve kissé bikónikus testűek.²⁴ A reichersdorfi sír edénye²⁵ áll a veszprémihez a legközelebb. A kis háromrészes edényhez hasonlók Zengővárkonyból említhetők, megtaláljuk ott a törésvonal alá helyezett bütyköt is,²⁶ mint ahogy Zalaszentbalázson szintén.²⁷ A bikónikus kis csészék Lánycsókról, Mórággyról ismertek.²⁸ A 8. sír nem tartalmazott kerámiát.

A sírkerámia – mint láttuk – rendkívül változatos összetételű. Jó kivitelű, festett edények kerültek a sí-

rokba, kivételt csak a 6. sír képez. A 4., 5., 7. sír festett edényei archaikusabb darabok a 3. sír füles edényéhez és a 6. sír csészéjéhez, csőtálpas táljához képest. A dél-dunántúli temetők késői jellegű kerámiájában fedezhetünk fel rokon darabokat és néhány ausztriai sírleletben. Egészében a lengyeli kultúra II. és III. periódusának jegyeit viselik az edények. Ez alapján legvalószínűbben II b korúnak tarthatók a sírok.

Az 1972. évi feltárás sírjaiban talált edények tipikusan késő lengyeliek, eltérnek a most ismertett sírkerámiától. A feltárt három sírből a 2-ban volt két tál, valamint egy korábban feltárt sírban egy csőtálpas tál és három csésze.²⁹ A különbséget megmagyarázza, hogy ez a feltárás a település centrumát érintette, míg a 2003. évi a nyugati peremét. Utóbbi helyen a települési anyagban is találtunk festett kerámiát, némely objektumban jelentős mennyiségűt. A jelek szerint a település nyugati pereme volt a legkorábban lakott rész, a sírok a település életének korai szakaszában kerülhettek földbe.

A sírok mellékletben gazdagok, ahogy a lengyeli kultúra temetkezéseinél ez szokásos. A sírcsoport közepén fekvő 5. sír (férfi) a leggazdagabb: 4 edény, 1 nyéllyukas balta, csiszolt balta, véső, baltatörredék, fenőkő, 6 pattintott kőszköz, köztük egy obszidián, 1 vaddisznóagyar, 2 csiszolt csonteszköz és 5 gyöngy volt a sírban. A 6. és 7. sír, két női temetés és egy nagy szemégtöredékbe ásva, szintén változatos mellékletet tartalmazott. A 6. sírban 5 edény volt, 2 pattintott kőszköz és okkerdarabok, a 7-ben 7 edény, 12 gyöngy és 5 szarvasfog, 2 kőszköz, 1 őrlőkötörredék. A 2. (férfi) sír 2 edénye mellett 1 átfúrt kőbalta és 1 kővéső került elő. A 3. (női) sírba a 3 edény mellé 1 pattintott kőszközt helyeztek. A maradék 3 sírban csak 1-1 melléklet volt: a 4. sírban egy edény, az 1. gyereksírban pattintott kőszköz és a 8. (férfi) sírban szintén.

Az 5. sír temetkezése több szempontból is figyelemre méltó. Megtalálható benne minden, ami a lengyeli kultúra temetkezéseiben mellékletként elő szokott fordulni. A tárgyak darabszáma magas, de talán érdekesebb, hogy az egyes tárgy típusokból esetenként többet is eltemettek. Az edények száma 4, festett, jó minőségű kerámia mindegyik. A töredék kerámia eleve töredékesen kerülhetett a sírba a szertartás során. A kőszközők képezik a leggazdagabb tárgyegyüttest. Használat szempontjából két csoportba sorolhatóak: kész eszközök és az eszközkészítés tárgyai (fenőkő, töredék balta). A tárgyaknak két külön csoportban való sírba helyezése (a nyéllyukas balta és a véső a has előtt, a többi a fej előtt) is arra utal, hogy más megfontolásból kerültek oda. A csonteszközők közül

a bordából készült eszköz talán a bőrmegmunkáláshoz használható, a csiszolt hegy töredékes és a vadkanagyar is inkább félkész termék. A gyöngyök viseleti tárgyak.

A változatos mellékletanyag alapján különleges helyzetű személynek kell tekintenünk a halottat. A közösségben betöltött szerepe többféleképpen megközelíthető. A nyéllyukas balta jellemzően a felnőtt férfisírok melléklete, rangjelzőnek szokás tekinteni.³⁰ Az a tény, hogy esetenként női sírokban is előfordul³¹ inkább erősíti, semmint gyengíti a feltételezést, ugyanis kizárja, hogy csupán az idősebb férfiak életkori csoportját jelezze. A rangjelző tárgyak mellett presztizstárgyak is előfordulnak. A távoli, idegen nyersanyagok és ezekből készült termékeket szokás ebbe a körbe sorolni.³² Ilyen az obszidián szilánk és a Dentalium gyöngyök. Az obszidián jelenléte különösen érdekes, mert a szentgáli tüzkőbánya közvetlen környékén a helyi kő nyersanyag olyan mértékben domináns, hogy kizárja az idegen kövek használatát. Ezen a lelőhelyen azonban a települési gödrökben is találtunk obszidiánt, ami feltétlenül a telep kiterjedt kapcsolatrendszerére utal. A kagylóékszereknek a neolitikus kultúrák életében betöltött szerepe részletesen feldolgozott.³³ Nem szokás ebbe a kategóriába sorolni a kerámiát, hiszen csak a rítusban töltött be szerepet, ebben az esetben mégis meg kell említeni, hogy a fej mellé állított két festett edény magasan kiemelkedik a késői lengyeli időszak edényei közül. Az adott körülmények között ezek is a presztizstárgyak közé sorolandók.

A sírba tett eszközök az edények mellett helyezkedtek el gondosan elrendezve. Egy más fajta megközelítési lehetőséget enged meg ez az elrendezés. Munkaeszközők és az eszközkészítés szerszámai voltak ebben a csoportban, ezek a halottnak a munkamegosztásban betöltött szerepét kiemelve kézműves mesteremberként mutatják be, különösen ha tekintetbe vesszük, hogy a vadkanagyar félkész termékként is itt volt, nem a testen, mint egyébként szokásos. Kérdés, hogy egy személy társadalmi szerepének különböző oldalait lehet-e, érdemes-e így szétválasztani, amikor a hatalmi szimbólumot, a presztizstárgyakat és a kézművességre utaló tárgyakat együtt temették el. A nyéllyukas baltának hatalmi szimbólumként való értelmezése esetén a kis sírcsoport különös jelentőséget kap, ugyanis a csoporthoz tartozó másik idősebb férfi sírjában (2.) is találtunk ilyet úgy elhelyezve, hogy a halott láthatóan a kezében tartotta a balta nyelét és egy kis kővésőt. Egy csoporton belül nem kizárt több kiemelkedő férfisír előfordulása, hasonló a helyzet például a Svodínban feltárt 130/80. és 132/80. különösen gazdagon mellékelt férfisírokkal.³⁴

A női sírok közül kiemelkedik a 7. sír hét edénymellékletével. A két pazar csőtalpas tál mellett a két kispalack és három csésze inkább készlet benyomását kelti, mint a halotti útravaló tárolására szolgáló edényekét. Hasonló összetételű (csőtalpas tál és több csésze együtt), de valamivel szerényebb kerámia-együttes alkotta a lánycsóki 3. sír edénymellékletét.³⁵ Az ékszerként viselt Spondylus, Dentalium, márvány gyöngök és szarvasfogak ebben az esetben is a presztízstárgyak kategóriájába tartoznak. Az őrlőkő a ne-olitikum folyamán rituális szerepet is játszott, így kerülhet a töredék a sírba.³⁶ A többi sír melléklete edényekből és pattintott kőeszközökből áll.

A temetők feltárása – még az ilyen kis sírszámúaké is – arra készíti, hogy a sírokban megfigyelt jelenségekből következtetéseket vonjunk le a halott személyre vonatkozóan. Tudjuk, hogy a temetőben feltárt szituáció nem fejezi ki hűen a társadalom valóságos viszonyait, azok lényegesen bonyolultabbak voltak. Az is köztudomású, hogy a forrásanyag korlátozott, hiszen a társadalmi szerepeket leginkább kifejező külsőből, a ruházatból semmi sem marad meg, ráadásul a sírban talált tárgyak nem feltétlenül voltak a halott tulajdonában, egy részüket a hátramaradottak helyezhették el különböző okokból. Mindezek ellenére általánosan elfogadott, hogy van kapcsolat a társadalom szervezete és a temetkezések során működő komplex szimbolikus rendszer anyagi maradványai között.³⁷ Az eltemetett társadalmi helyzetének vizsgálatánál szem előtt kell tartani, hogy erős társadalmi elvárások érvényesülnek minden temetésnél, nem szabad döntés kérdése a mit és a hogyan, továbbá hogy a temetést végző közösség státusát erősítheti meg, legitimálhatja a ceremónia, a sírokba helyezett tárgyak ebben játszottak szerepet.³⁸ Ebből a nézőpontból megítélve a gazdag melléklettel ellátott sírok helyzetét, az úgy is értelmezhető, hogy a kiemelkedő melléklettel a temetési szertartást végző család jelzi kiemelkedő voltát a közösség többi tagja előtt. A család említését az általánosan elfogadott hipotézis teszi lehetővé, amely szerint a lengyeli kultúra temetőiben tapasztalt csoportos temetkezéseket rokonsági csoportoknak tekintjük.³⁹ Feltételezzük, hogy az itt bemutatott kis sírcsoport rokonsági egység volt, bár erre vonatkozóan az antropológiai vizsgálat nem szolgáltatott pozitív bizonyítékot. A csoport tagjait a telep egy szabad térségén szűk körben, egymáshoz közel, egy kivételével azonos rítus szerint, többségében gazdag melléklettel temették el. A két feltárás során összesen előkerült 12 sír nem kevés a nyugat-dunántúli és ausztriai viszonyok között,⁴⁰ de elenyésző a település feltételezhető lakosságához képest. Őskori temetőkben általánosan jellemző az eltemetettek kor

és nem szerinti aránytalansága, a lakosság egy részét máshol, máshogy kellett, hogy eltemessék.⁴¹ A lengyeli kultúra területének nagy részén ehhez az általánosítható megállapításhoz képest is feltűnően kevés a temetkezés. Tehát a veszprémi lelőhelyen a település lakóinak csak egy igen kis részét temették el, a sírcsoport esetében egy család tagjait, akik között státuszjelző és presztízstárgyakkal ellátott sírok voltak. Ha úgy tekintünk a sírcsoportra mint rokonsági csoportra, akkor a sírcsoporton belüli különbségben nem a társadalom rétegzettségét kereshetjük, inkább a családon belüli eltérő helyzetet. Elfogadva, hogy a fent említett tárgyak a sírokban státuszjelzők, és tekintetbe véve, hogy a lengyeli kultúra temetőiben az ittenihez hasonló összetételűek a sírcsoportok, azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a kiemelkedő rangú családok számára járt a földbe temetés. Másképp fogalmazva a jelek szerint a kiemelkedő státusú egyének rokonsági egységei a többségtől eltérő módon kezelték halottaikat.

Fontos eleme a jelenségnek, hogy a sírok a településen belül helyezkedtek el. Az élők és holtak sajátos viszonyának kifejeződésével állunk itt szemben. E sajátos viszony alapja, hogy a település területén eltemetett halottak elszemélytelenített szerepbe kerülnek, őskökké válnak,⁴² mégpedig jelen lévő őskökké. Érdekes módon ezek a sírok a korai megtelepedés időszakából valók, talán az első generáció egy családjának sírjai. Ha a közösség ilyen félreérthetetlenül kinyilvánítja a halottaikkal való együttélés szándékát, akkor ebből az következik, hogy a közösség saját egységének olyan képét alakítja ki, amelybe beletartoznak a megholtak, az ősök is. A közösség az identitását kívánja igazolni ezen a módon.⁴³

A Dunántúl középső részén jelentős számú késő lengyeli lelőhely ismert (a Szentgál környéki telepek, Veszprém), míg a korai időszak lelőhelyei – az egy Bakonyszűcsöt⁴⁴ kivéve – hiányoznak. A késői időszak lelőhelysűrűsége nyilvánvalóan a szentgáli Tűzköveshegygel hozható összefüggésbe. A bánya körüli feldolgozó falvak közelségében a Séd partján települt hatalmas (30 ha kiterjedésű) veszprémi lelőhely vezető szerepet játszott a kitermelt kőnersanyaggal való kereskedelem révén a környék települési struktúrájában. A kis sírcsoportban eltemetett személyek a település egyik kiemelkedő családjának tagjai lehettek.

Balaton–Lásinja kultúra

A 2003. évi feltárás délnyugati negyedében további sírokat találtunk, amelyek az előző sírcsoportnál

későbbiek, a Balaton–Lásinja kultúrából valók. A sírok közül három egymás közvetlen közelében helyezkedett el, egy negyedik (gyereksír) valamivel távolabb. Mindegyik sír a lengyeli kultúra települési rétegébe volt beásva, a Balaton–Lásinja kultúra települési jelenségeit a feltárás során nem találtuk meg.

9. sír (280. objektum, Q14 szelvény) (9. ábra):

Kelet-nyugati tájolású, jobb oldalán fekvő zsugorított váz. A koponya megsérült. A sírgödör nagyjából kerek, alja lapos. Sírmélység: 18 cm.

Mellékletek:

1. Kerámia. Bikónikus tál rövid felső résszel, éles törésvonallal, sötétszürke, sima felületű. Méretek: szá.: 15,5 cm, fá.: 9 cm, m.: 9 cm. Ltsz.: Ö 2005.1.56. (21. ábra 1.)
2. Kerámia. Kis bikónikus csésze enyhén homorú felső résszel, lekerekített hasvonallal, sötétszürke, sima felületű. Méretek: szá.: 8 cm, fá.: 3,5 cm, m.: 9 cm. Ltsz.: Ö 2005.1.57. (21. ábra 2.)
3. Kerámiatöredék. Nagy, harang alakú csőtalp, a tálrész hiányzik. Barna, szürke foltos, kopott felületű, belül szürke színű, rajta fekete sávokban festés (?) nyomai. Méretek: táltöredék átm.: 12,5 cm, talpátm.: 13 cm, m.: 13 cm. Ragasztott, erősen hiányos. Ltsz.: Ö 2005.1.58. (21. ábra 3.)
4. Kőeszköz a nyak előtt. Magkőmaradék, nagy magkő töredéke, dunántúli radiolarit, úrkút-ep-lényi típus. Méretek: 4,3 cm, 3,8 cm, 2,6 cm. Ltsz.: Ö 2005.1.59. (21. ábra 4.)
5. Kőeszköz a fej mögött. Magkő-szilánk, dunántúli radiolarit, szentgáli típus. Méretek: 3 cm, 2,1 cm, 1,1 cm. Ltsz.: Ö 2005.1.60. (21. ábra 5.)
6. Gyöngyök kagylóhéjból a nyakon. Négyzetletes, álló téglalap alakú, lapos gyöngy két fűrt lyukkal a tetején, 2 ép, 3 töredék, valamint kagylóhéjékszer további apró töredékei. Méretek: 3,5 cm; 1,6 cm; 0,1 cm, 3,1 cm; 1,6 cm; 0,1 cm, 3,1 cm, 1,6 cm, 0,1 cm; 4,1 cm; 1,5 cm; 0,1 cm, 4 cm; 1,3 cm; 0,1 cm. Ltsz.: Ö 2005.1.61. (21. ábra 6.)
7. Kagylóhéj, megmunkálatlan. Méretek: 5,7 x 3,1 cm. Kissé sérült. Ltsz.: Ö 2005.1.62. (21. ábra 7.)
8. Kőtöredék a fej fölött, esetleg csiszolt eszköz előforma. Bazalt. Mérete: 15,5 cm; 9 cm; 5,5 cm. Ltsz.: Ö 2005.1.63. (21. ábra 8.)
9. Állatsont, állati állkapocs (kutya?). Méretek: h.: 14,5 cm, m.: 5,5 cm, sz.: 1,8 cm. Ltsz.: Ö 2005.1.64.

A sír földjében nagyobb mennyiségű, a lengyeli

kultúrába tartozó kerámiatöredéket és paticsdarabot találtunk.

13. sír (555. objektum, Q22 szelvény) (10. ábra):

Délnyugat-északkelet tájolású, jobb oldalán fekvő, igen erősen zsugorított váz. A karok szorosan a test előtt, a lábak felhúzva, a sarok a csípőhöz igazítva. A sírt a 348. objektumba ásták be a 14. sírral együtt. A sírgödör feltja nem rajzolódott ki. Sírmélység: 43 cm.

Melléklet:

1. Kerámia a láb alatt és mögött, a korábbi szántás által széthúzva. Sötétszürke színű, sima felületű talpas tál. A tál bikónikus, a hasélen 4 lefelé húzott bütyök, a talp harang alakú, nem teljes, alja hiányzik. Méretek: szá.: 20 cm, talpátm.: 11 cm, m.: 17 cm. Ltsz.: Ö 2005.1.65. (22. ábra 1.)

A sír földjében több kőeszköz is előkerült, továbbá több Balaton–Lásinja kerámia, de ezek eleve töredék-ként kerülhettek a sírba, mert edény nem volt összeál-lítható belőlük.

14. sír (556. objektum, P21-22. szelvény) (11. ábra):

Délkelet-északnyugati tájolású, háton fekvő zsugorított váz, a lábak balra hajolnak. A bal kar és a jobb kézfej hiányzik, a sírban távolabb előkerült csontok vélhetően ehhez a vázhoz tartoznak. A 348. objektumba ásva. A sírgödör nem rajzolódik ki. A sírt szabálytalan, nagy mészkőtömbök fedték. Sírmélység: 52 cm.

Melléklet nincs, a sír földjében több kőeszköz is előkerült, amelyek valószínűleg a lengyeli gödör anyagához tartoznak.

15. sír (562. objektum, Q21 szelvény) (12. ábra):

Északnyugat-délkeleti tájolású, bal oldalán fekvő zsugorított váz. A fej erősen hátra hanyatlott, a jobb kar és láb hiányzik. A 345. objektumba ásták be. A sír-folt nem rajzolódott ki. Sírmélység: 32 cm.

Melléklet: nem volt. A váz alatt előkerült kőeszköz inkább a lengyeli kultúra gödöranyagának tartható.

Zsugorított csontvázaz temetkezés volt mind a négy sír, tájolásuk változatos. A 9. sír a legszabályosabb közülük a váz és a mellékletek elhelyezkedése alapján. Az edények a váz körül voltak elhelyezve, a kagylóékszer a nyakon (részben előtte, részben a koponya mögött), az egyik pattintott kőeszköz a nyak előtt, a másik a fej mögött, a kinagyolt kőeszköz a fej fölött. A három egymás mellett fekvő temetkezés kevésbé szabályos. A 15. sír zsugorított csontvázaz volt, a jobb kar és a láb hiányzik, de inkább utólagos bolygatás semmint valamely rituális cselekvés okán. Melléklete

nem volt, a Balaton–Lasinja kultúrába való besorolása a másik két sírral való szomszédsága miatt történt és mert egy lengyeli objektumba beásva, egy cölöplyuk fölött találtuk meg. A 13. és 14. sír egy nagy lengyeli gödörben helyezkedett el egymás mellett. A 14-et szabálytalan mézskőtömbökből rakott halom borította, amely részben fedte a 13-at is. A 13. váz igen erősen zsugorított helyzetben feküdt. A szomszédos 14. sír bal karja a két váz között került elő. Emiatt arra gondolhatunk, hogy a vázat a letétel után megbolygatták. Mivel a kőhalom fedte a külön került kart is, tehát a bolygatás után kerülhettek a kövek a sírra. A sírok utólagos felnyitása, a holttesttel utólag végzett rituális cselekmény a neolitikumból öröklődött át a rézkorba.

A 9. sír edényei a középső rézkor tipikus formái, a bikónikus tál és a harangos csőtalp alapformának tekinthető,⁴⁵ a 13. sír talpas tálja szintén.⁴⁶ Az edények díszítetlenek, ennek a ténynek jelentősége van a leletek értékelése szempontjából. A bikónikus tál rövid felső résszel a lengyeli kultúrából eredő nagyon gyakori forma, de hiányzik a felső részről a Balaton–Lasinja kultúrában szokásos díszítés, a díszítetlen változat ott ritka.⁴⁷ A csőtalpas tál tálrésze a négy lecsüngő bütyökkel jobban illeszkedik a kultúrába.⁴⁸ A kis bikónikus csésze díszítés, fül nélkül nem jellemző, ellenben megtaláljuk a Ludanice kultúra Budapest környéki lelőhelyein.⁴⁹ A 9. sír talptöredékén lévő fekete sávos minta a jellegéből következtetve lehet festés maradványa. A középső rézkorban nem jellemző a festés, de a Ludanice kultúrában szórványosan előfordul még a lengyeli kultúra vörös alapon fehér festése.⁵⁰ A fekete festés ugyanúgy a késői lengyeli kultúra⁵¹ örökségként értékelhető. A két sírban talált négy edény

összességében erős lengyeli hagyományokat őriz, az edényformák a középső rézkor általános formakincsébe tartoznak és hiányzik a Balaton–Lasinja kultúra jellegzetes kannelurás díszítése. Ezen jellegzetes vonások alapján a leletegyüttes az észak-dunántúli lelőhelyek anyagával rokonítható.⁵² A gyereksír kagylónyáklánca folyami kagylóból készült, de minden bizonnyal a korábbi tengeri kagyló ékszerek utóda. Átfűrt folyami kagyló előfordult a lengyeli kultúrában Zengővárkonyban a 79. sírban,⁵³ az átfűrt lemezek azonban egyediek.

A Balaton–Lasinja kultúra ismert temetkezése alapján hamvasztásos és zsugorított csontvázas temetkezésre van adat,⁵⁴ ezek edénymelléklettel rendelkeznek vagy melléklet nélküliek. A 13. sír kőpakolásához hasonló a Dunántúlról nem ismert, de a Ludanice kultúra szlovákiai sírleletei között előfordul ilyen.⁵⁵ A temetkezési módnak ez a Ludanice kultúrához kötődő szála megerősíti a kerámia alapján kialakult képet, a sírok az észak-dunántúli középső rézkor leleteihez tartoznak. M. Virág Zsuzsa településtörténeti elemzésében felvetette, hogy esetleg a Bakony-hegység alkothattott természetes határt a Balaton–Lasinja kultúra északi elterjedésében,⁵⁶ mivel akkor még nem állt rendelkezésre forrásanyag ettől délre. A veszprémi sírok adalékul szolgálnak a kérdés megoldásához. Ha figyelembe vesszük, hogy Somogyi Katalin a Somogy megyei Balaton–Lasinja leletek feldolgozásakor⁵⁷ az észak-somogyi lelőhelyeket az észak-dunántúli és alsó-ausztriai leletkörhöz sorolta, akkor nem meglepő a Balatontól északra ugyanennek a lelettípusnak a felbukkanása. A leletek szaporodásával egyre világosabbá váló kép felveti az eddig használt terminológia érvényességének kérdését.⁵⁸

JEGYZETEK

RÖVIDÍTÉSEK

ASSMANN 2004 = ASSMANN, J.: A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magas-kultúrákban. Budapest 2004

BÁNFFY 1995 = BÁNFFY, E.: South-West Transdanubia as a mediating area. On the cultural history of the Early and Middle Chalcolithic. In: Archaeology and settlement history in the Hahót basin, south-west Hungary. (Ed.: Szőke, B. M.) Antaeus 22. 1995. 157–196.

BÁNFFY1996 = BÁNFFY, E.: Javarézkori kultikus gödör Balatonmagyaród – Homoki dűlőből. In: Évezredek üzenete a láp világából (Régészeti kutatások a Kis-Balaton területén 1979 – 1992). (Szerk.: Költő L., Vándor L.), Kaposvár–Zalaegerszeg 1996. 25–27.

BONDÁR 1995 = BONDÁR, M.: The settlement of the Lengyel culture at Zalaszentbalázs. In: Archaeology and settlement history in the Hahót basin, south-west Hungary. (Ed.: Szőke, B. M.), Antaeus 22. 1995. 51–70.

DOMBAY 1960 = DOMBAY, J.: Die Siedlung und das Gräberfeld in Zengővárkony. ArchHung 37. 1960.

EGRY 1999 = M. EGRY, I.: Javarézkori település nyomai Ménfőcsanak határában (Siedlungsspuren der Kupferzeit auf dem Terrain des Einkaufszentrums Ménfőcsanak). Arrabona 37. 1999. 11–64.

EGRY 2003 = M. EGRY, I.: Rézkori településrészlet Mosonszentmiklós – Egyéni földek lelőhelyen (Das Detail einer kupferzeitlichen Siedlung auf dem Fundort Mosonszentmiklós – Egyéni földek). MFMÉ StudArch IX. 2003. 95–100.

- ÉVI JEL 1930–31 = Laczkó D.: Évi jelentés a Veszprémvármegyei Múzeum és Múzeumi Könyvtár 1930/30. évi fejlődéséről és évvégi állapotáról. Veszprém 1931.
- ILON 2004 = ILON, G.: Szombathely őskori településtörténetének vázlata. (Outline of the pre-historic settlement of Szombathely). Szombathely 2004
- HORVÁTH–H. SIMON 2003 = HORVÁTH, L. A. – H. SIMON, K.: Das Neolithikum um die Kupferzeit in Südwesttransdanubien. Siedlungsgeschich und Forschungsstand. *Inventaria Praehistorica Hungariae VIII*. Magyar Nemzeti Múzeum Budapest 2003
- KALICZ 1969 = KALICZ, N.: A rézkori balatoni csoport Veszprém megyében. (Die kupferzeitliche Balaton-Gruppe im Komitat veszprém). *VMMK* 8. 1969. 83–90.
- KALICZ 1969–70 = KALICZ, N.: A balatoni csoport emlékei a Dél-Dunántúlon. (Funde der Balaton-Gruppe in Südtransdanubien). *JPMÉ* 14–15. 1969–70. 75–96.
- KALICZ 1977 = KALICZ, N.: Früh- und spätneolithische Funde in der Gemarkung des Ortes Lánycsók (Vorbericht). *JPMÉ* 22. 1977. 137–156.
- KALICZ 1985 = KALICZ, N.: Kőkori falu Aszódon (Neolithisches Dorf in Aszód). Petőfi Múzeum, Aszód 1985
- KALICZ 1995a = KALICZ, N.: Die Balaton-Lasinja-Kultur in der Kupferzeit Südost- und Mitteleuropas. In: Neuere Daten zur Siedlungsgeschichte und Chronologie der Kupferzeit des Karpatenbeckend. (Hrsg.: Kovács, T.), *Inventaria Praehistorica Hungariae VII*. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 1995. 37–49.
- KALICZ 1995b = KALICZ, N.: Letenye–Szentkereszt-domb: ein Siedlungsplatz der Balaton–Lasinja-Kultur. In: Neuere Daten zur Siedlungsgeschichte und Chronologie der Kupferzeit des Karpatenbeckend. (Hrsg.: Kovács, T.), *Inventaria Praehistorica Hungariae VII*. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 1995. 61–106.
- KALICZ 2003 = KALICZ, N.: Az újkőkorszaki és a rézkori megtelepedés maradványai a nagykanizsai Inkey-kápolna mellett (Kr. e. 5. évezred első harmadától a 3. évezred első feléig) (Endneolithische und kupferzeitliche Besiedlung bei Nagykanizsa (Inkey-Kapelle). Zalai Múzeum 2003. 7–47.
- KALICZ – SZÉNÁSZKY 2001 = KALICZ, N. – G. SZÉNÁSZKY, J.: Spondylus-Schmuck im Neolithikum des Komitats Békés, Südostungarn. *Praehistorische Zeitschrift* 76. 2001. 24–54.
- MILISAUSKAS 2002 = MILISAUSKAS, S.: European Prehistory. A survey. (Ed.: Milisaukas, S.) Kluwer Academic/Plenum Publishers New York 2002
- NEUGEBAUER-MARESCH 1995 = NEUGEBAUER-MARESCH, Ch.: Mittelneolithikum: Die Bemaltkeramik. In: Lenneis, E. – Neugebauer-Maresch, Ch. – Ruttkay, E.: Jungsteinzeit in Osten Österreichs. St. Pölten–Wien 1995. 57–107.
- NEUGEBAUER–NEUGEBAUER-MARESCH 2003 = NEUGEBAUER, J.-W. – NEUGEBAUER-MARESCH, Ch.: Die Doppel-Sonderbestattung der Bemaltkeramik von Reichersdorf, Marktgemeinde Nußdorf ob der Traisen, NÖ. In: Morgenrot der Kulturen. Frühe Etappen der Menschheitsgeschichte in Mittel- und Südosteuropa. Festschrift für Nándor Kalicz zum 75. Geburtstag. (Hrsg.: Jerem, E., Raczky, P.) *Archaeolingua*, Budapest 2003. 327–334.
- NÉMETH 1994 = T. NÉMETH, G.: Vorbericht über spätneolithische und frühkupferzeitliche Siedlungsspuren bei Lébény (Westungarn). (Késő neolit és rézkori településnyomok Lébény határában.) *JAMÉ* 36. 1994. 246–261.
- NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1986 = NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ, V.: Vorbericht über die Ergebnisse der systematischen Grabung in Svodín in den Jahren 1971–1983. *SlovArch* 34–1. 1986. 133–176.
- NEVIZÁNSKY 1985 = NEVIZÁNSKY, G.: Grabfunde der äneolithischen Gruppen der Lengyel-Kultur als Quelle zum Studium von Überbauerscheinungen. *ArchRoz* 37. 1985. 58–82.
- PADER 1982 = PADER, E.-J.: Symbolism, Social Relations and the Interpretation of Mortuary Remains. *BAR Int. Ser.* 130. 1982.
- PAVÚK–BÁTORA 1995 = PAVÚK, J. – BÁTORA, J.: Siedlung und Gräber der Ludanice-Gruppe in Jelšovce. Nitra 1995
- RACZKY 1974 = RACZKY, P.: A lengyeli kultúra legkésőbbi szakaszának leletei a Dunántúlon (Funde der spätesten Phase der Lengyel-Kultur in Westungarn). *ArchÉrt* 101. 1974. 185–210.
- REGENYE 1994 = REGENYE J.: Építési áldozat a lengyeli kultúrából, Bakonyszücsről. (Bauopfer der Lengyel-Kultur aus Bakonyszücs). In: A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára. (Szerk.: Lőrinczy G.), Szeged 1994. 151–160.
- REGENYE 2001 = REGENYE, J.: Settlements of the Lengyel culture around Tüzköveshegy in Szentgál. In: Sites and Stones. Lengyel culture in western Hungary and beyond. Lengyel'99 and IGCP-442 Conference, Veszprém, 1999. (Szerk.: Regenye J.), Veszprém 2001. 71–79.
- REGENYE 2004 = REGENYE, J.: Háztípusok és település-szerkezet a késői lengyeli kultúrában veszprémi és szentgáli példák alapján. (House types and settlement structure in the Late Lengyel culture, based in the examples at Veszprém and Szentgál). *VMMK* 23. 2004. 25–47.
- RUTTKAY 1987 = RUTTKAY, E.: Ein Brandgrab der Lengyelkultur mit einer Henkelschale aus Ursprung, Niederösterreich. *Ann. Naturhist. Mus. Wien* 89. 1987. 211–224.
- SIKLÓSI 2004 = SIKLÓSI, Zs.: Prestige goods in the Neolithic of the Carpathian Basin. Material manifestations of social differentiation. *ActaArchHung* 55. 2004. 1–62.
- SOMOGYI = SOMOGYI, K.: A Balaton-Lasinja-kultúra leletanyaga Somogy megyében. (Die Funde der

- Balaton-Lasinja-Kultur im Komitat Somogy). ComArchHung 2000. 5–48.
- TOČIK 1991 = TOČIK, A.: Erforschungsstand der Lengyel-Kultur in der Slowakei. Rückblick und Ausblick. In: Die Kupferzeit als historische Epoche. Symposium Saarbrücken und Otzenhausen 1988., (Ed.: Lichardus, J.) Bonn 1991. 301–317.
- VIRÁG 1996 = M. VIRÁG Zs.: Középső rézkor. In: Évezredek üzenete a láp világából (Régészeti kutatások a Kis-Balaton területén 1979–1992). (Szerk.: Költő L., Vándor L.) Kaposvár–Zalaegerszeg 1996. 22–23.
- VIRÁG 2002. = M. VIRÁG, Zs.: Data on the Middle Copper Age archaeological topography of Budapest environs. BudRég 36. 2002. 93–113.
- VIRÁG 2003 = M. VIRÁG, Zs.: Settlement historical research in Transdanubia in the first half of the Middle Copper Age. In: Morgenrot der Kulturen. Frühe Etappen der Menschheitsgeschichte in Mittel- und Südosteuropa. Festschrift für Nándor Kalicz zum 75. Geburtstag. (Hrsg.: Jerem, E., Raczky, P.) Archaeolingua, Budapest 2003. 376–400.
- ZALAI-GAÁL 1988 = ZALAI-GAÁL, I.: Közép-európai neolitikus temetők szociálarchaeológiai elemzése. (Sozialarchäologische Untersuchungen des mittlereuropäischen Neolithikums aufgrund der Gräberfeldanalyse). BÁMÉ 14. 1988. 5–178.
- ZALAI-GAÁL 1991 = ZALAI-GAÁL, I.: Die chronologische und soziale Bedeutung der Mitgabe von Steinäxten in den spätneolithischen Gräbern Südtransdanubiens. In: Die Kupferzeit als historische Epoche. Symposium Saarbrücken und Otzenhausen, 6.-13. 11. 1988. (Hrsg.: Lichardus, J.) Bonn 1991. 389–399.
- ZALAI-GAÁL 1996 = ZALAI-GAÁL, I.: Die Kupferfunde der Lengyel-Kultur im südlichen Transdanubien. ActaArchHung 48. 1996. 1-34.
- ZALAI-GAÁL 1999 = ZALAI-GAÁL, I.: A lengyeli kultúra sírjai Pári-Altackerben. (Die Gräber der Lengyel-Kultur in Pári-Altacker, SO-Transdanubien). WMMÉ 21. 1999. 7–37.
- ZALAI-GAÁL 1999-2000 = ZALAI-GAÁL, I.: A státus és hierarchia kérdései a lengyeli kultúra közösségeiben. (Die Fragen des Status und der Hierarchie in den Gemeinschaften der Lengyel-Kultur) JPMÉ 44–45. 1999–2000. 43–69.
- ZALAI-GAÁL 2001 = ZALAI-GAÁL, I.: Die Brandbestattung im Spätneolithikum Transdanubiens. In: Sites and Stones. Lengyel culture in western Hungary and beyond. Lengyel'99 and IGCP-442 Conference Veszprém 1999. Veszprém 2001. 37–45.
- ZALAI-GAÁL 2002 = ZALAI-GAÁL, I.: Die neolithische Gräbergruppe-B1 von Mórágý–Tüzködomb. I. Die archäologischen Funde und Befunde. Szekszárd–Saarbrücken 2002
- ZALAI-GAÁL 2003a = ZALAI-GAÁL, I.: Geschlechterrollen im Spätneolithikum Südtransdanubiens. I. Die Kinder. ActaArchHung 54. 2003. 27–80.
- ZALAI-GAÁL 2003b = ZALAI-GAÁL, I.: Das Henkelge-
 faß aus Györe: Ein Beitrag zu den chronologischen und kulturellen Beziehungen der Lengyel-Kultur. In: Morgenrot der Kulturen. Frühe Etappen der Menschheitsgeschichte in Mittel- und Südosteuropa. Festschrift für Nándor Kalicz zum 75. Geburtstag. (Hrsg.: Jerem, E., Raczky, P.) Archaeolingua, Budapest 2003. 285–309.
- 1 A feltárásnál munkatársam Prander Péter volt, közreműködését ezúton is köszönöm.
- 2 REGENYE 2004
- 3 RACZKY 1974
- 4 ÉVI JEL 1930–31. 12.
- 5 A kövek meghatározását T. Biró Katalin végezte.
- 6 ZALAI-GAÁL 1988. 71.
- 7 RACZKY 1974. 187.
- 8 REGENYE 2001. 5. ábra 5., 9.
- 9 ILON 2004. 35–36., 8. t. 2.
- 10 RUTTKAY 1987. 217–218., 3a. ábra
- 11 ZALAI-GAÁL 2003b
- 12 NEUGEBAUER–NEUGEBAUER-MARESCH 2003. 3. ábra 8.
- 13 FRIESINGER 1964. 9–10. ábra
- 14 BONDÁR 1995. 70. tábla 179.
- 15 ZALAI-GAÁL 1996. 11. ábra 4.
- 16 ZALAI-GAÁL 1996. 9. ábra 2.
- 17 REGENYE 2001. 7. ábra 1.
- 18 NEUGEBAUER-MARESCH 1995. 31. ábra 4.
- 19 KALICZ 1985. 52. kép 7–8.
- 20 ZALAI-GAÁL 1988. 79.
- 21 ZALAI-GAÁL 1999. 10. kép
- 22 ZALAI-GAÁL 2002. 2. tábla 1A2a típus; DOMBAY 1960. 73. tábla 5.; KALICZ 1977. 9. kép 5–7.
- 23 KALICZ 1985. 42. kép 8.; DOMBAY 1960. 51. tábla 8.
- 24 KALICZ 1985. 42. kép 7.
- 25 NEUGEBAUER–NEUGEBAUER-MARESCH 2003. 3. kép 5.
- 26 DOMBAY 1960. 105. tábla 1., 4., 81. tábla 17.
- 27 BONDÁR 1995. 70. tábla 177.
- 28 KALICZ 1977. 8. kép 4.; ZALAI-GAÁL 1996. 11. kép 1. (a kiöntő nélkül)
- 29 RACZKY 1974. 187. 14. kép 4–8.
- 30 ZALAI-GAÁL 1988. 15., 1991
- 31 ZALAI-GAÁL 2003a. 47.
- 32 SIKLÓSI 2004. 8.
- 33 KALICZ – SZÉNÁSZKY 2001; SIKLÓSI 2004. 21–22.
- 34 NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1986. 145.
- 35 KALICZ 1969–70. 140., 8. tábla 2–6.
- 36 ZALAI-GAÁL 1988. 73.
- 37 ZALAI-GAÁL 1988. 15., 1999–2000; MILISAUSKAS 2002. 181., 238.
- 38 PADER 1982. 57–58.
- 39 KALICZ 1985. 22.; ZALAI-GAÁL 1988. 71., 77.; ZALAI-GAÁL 1999–2000. 55–56.; SIKLÓSI 2004. 6.
- 40 BÁNFFY 1995. 169.; NEUGEBAUER-MARESCH 1995. 93.; ZALAI-GAÁL 2001.

- ⁴¹ PAVÚK–BÁTORA 1995. 119.
⁴² PADER 1982. 39.
⁴³ MILISAUSKAS 2002. 181.; ASSMANN 2004. 61–64.
⁴⁴ REGENYE 1994
⁴⁵ KALICZ 1995b. 75–76.; KALICZ 2003. 14.
⁴⁶ KALICZ 1995a. 3. ábra 12.
⁴⁷ HORVÁTH–H. SIMON 2003. 21. kép 11.
⁴⁸ HORVÁTH–H. SIMON 2003. 21. kép 9., 24. kép 3.
⁴⁹ VIRÁG 2002. 12. kép 2.
⁵⁰ PAVÚK–BÁTORA 1995. 65–66.
⁵¹ Fekete festés a késői lengyeli kultúrában előfordult pl. Zalaszentbalázson BONDÁR 1995. 55., Veszprémben RACZKY 1974. 199.
⁵² NÉMETH 1994. 244.; EGRY 1999., 2003. Köszönöm M. Virág Zsuzsannának a kerámialeletek értékeléséhez adott értékes tanácsait.
⁵³ DOMBAY 1960. 34. tábla 4.
⁵⁴ KALICZ 1969. 86., 1969–70. 81.; NÉMETH 1994; BÁNFFY 1996; VIRÁG 1996. 23., 30.; SOMOGYI 2000. 6.; ILON 2004. 40–41.; HORVÁTH–H. SIMON 2003. 110.,
⁵⁵ NEVIZÁNSKY 1985. 65.; TOČIK 1991. 306.
⁵⁶ VIRÁG 2003. 394.
⁵⁷ SOMOGYI 2000. 41.
⁵⁸ A rajzokat Nagy Katalin, a tárgyfotókat Oszkó Zsuzsa készítette.

BURIALS AT THE SITE VESZPRÉM, JUTASI STREET (LENGYEL CULTURE, BALATON-LASINJA CULTURE)

Veszprém is one of the most significant sites of the late period of the Lengyel culture and it has been known almost for a quarter of a century. There have been excavations at several points of this extensive settlement, at two places graves have come up as well. During the excavation of 2003, the graves of the Lengyel culture turned up at only one point, in the north-western quarter of the settlement, on a free area between the houses and the huge pits used for extracting clay.

Eight graves belong to the group of graves. All of them are inhumation burials, seven of them are in contracted position, while one is lying on its back. The east – west orientation dominates, half of the graves like this, but three of them deviate a bit from this orientation to the north. One grave appears with a west – east orientation. The former ones are all lying on their left sides, while the latter one is lying on its right, so the face consistently fronts to the south.

The graves are rich in grave furniture as it is usual in the burials of the Lengyel culture. The richest grave is the 5th one (male) that lies in the middle of the group of graves: 4 vessels, a shaft-hole axe, a polished axe, a chisel, the fragment of another axe, a whetstone, 6 flint tools, among them an obsidian one, 1 boar tusk, 2 polished bone tools and 5 beads were in the grave. The 6th and 7th graves, two female burials also contained varied grave furniture. In the 6th grave there were 5 vessels, 2 flint tools and ochre pieces, while in the 7th grave 7 vessels, 12 beads and 5 red deer teeth, 2 stone tools and the fragment of a quern were found. In the 2nd (male) grave a shaft-hole axe and a stone chisel turned up beside 2 vessels. In the 3rd (female) grave a stone tools was placed next to 3 vessels. In the remaining 3 graves there was only one piece of grave furniture in each: a vessel in the 4th grave, a flint tool in the 1st child grave, and in the 8th (male) grave there was also a flint tool.

To identify the age of the burials, the pottery placed into the graves may help. There were 22 vessels altogether in 6 out of the 8 uncovered graves, 7 of them are fragmentary. The grave ceramics is really varied in its composition. Paint-

ed vessels of good quality were found in the graves, the only exception is the 6th grave. The painted vessels of the 4th, 5th, 7th graves are more archaic pieces compared to the vessel with a handle found in the 3rd grave, and the cup and the pedestalled bowl of the 6th grave. We can find related pieces in the pottery from the late period found in the cemeteries in the southern part of Transdanubia, and in some Austrian finds. The ceramics entirely have the characteristic features of the II and III period of the Lengyel culture. On the basis of this, the graves are most likely from the II b period. The vessels found in the graves during the excavation in 1972 have the characteristics that are typical to the late Lengyel culture. On the basis of this, the graves are most likely from the II b period. The vessels found in the graves during the excavation in 1972 have the characteristics that are typical to the late Lengyel culture, they are different from the previously depicted grave pottery. This earlier excavation took place in the center of the settlement, while the one in 2003 was done at the western margin of it. Here we found painted pottery in the material of the settlement as well, in some features in huge quantity. According to the signs, the western margin of the settlement was the earliest inhabited part, the graves might have got underground in the early period of the life of the settlement.

In the south-western quarter of the excavation in 2003, we found some graves that can be dated later than the previous group of graves and belong to the Balaton-Lasinja culture. Three of the graves were in the immediate vicinity of each other, while the fourth one (child grave) was a bit further. All of the graves were dug in the cultural layer of the Lengyel culture, we did not find any settlement occurrence of the Balaton-Lasinja culture during the excavation.

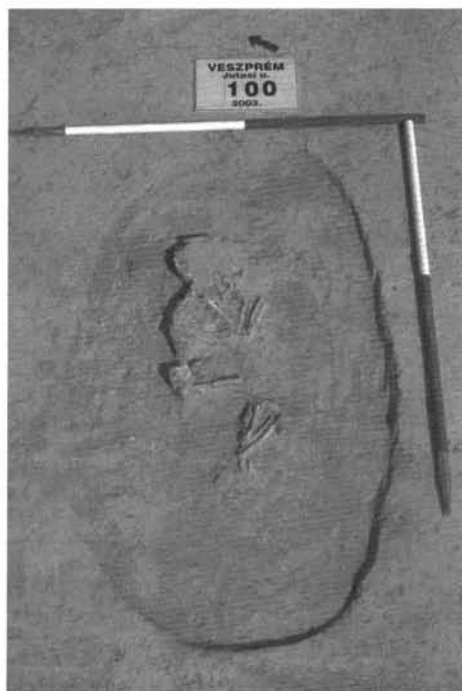
All four graves were inhumation burials in contracted position with various orientations. The 9th grave was a child burial with vessel and shell-jewellery furniture. The three adult burials lying next to each other are less regular: the 15th grave was inhumation burial in contracted positions, the

right arm and leg are missing, but rather because of post-disturbing than some ritual action, while the 13th and 14th graves were next to each other in a big pit of the Lengyel culture. The 14th was covered with a pile stacked up of irregular blocks of limestone, and partly this covered the 13th

as well. This rare burial habit occurs in the Ludanice culture. The connection of the way of burying to the Ludanice culture strengthens the theory developed from the pottery that the graves belong to the north Transdanubian Middle Copper Age find horizon.

1. ábra. Veszprém, Jutasi út, az ásátás helyszínrajza, a sírok sötét foltként jelölve
 Figure 1. Veszprém, Jutasi St., the lay-out of the excavation, the graves are marked as dark patches

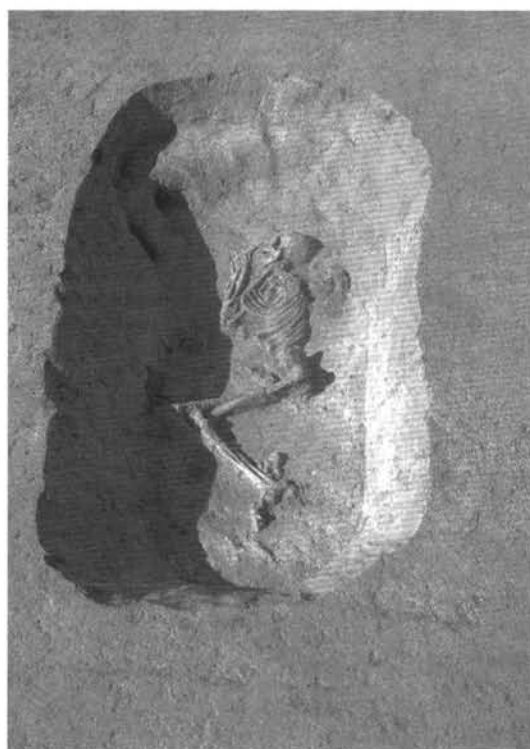
2. ábra. Veszprém, Jutasi út, 1. sír
Figure 2. Veszprém, Jutasi St., grave 1.

3. ábra. Veszprém, Jutasi út, 2. sír
Figure 3. Veszprém, Jutasi St., grave 2.

4. ábra. Veszprém, Jutasi út, 3. sír
Figure 4. Jutasi St., Veszprém, grave 3.

5. ábra. Veszprém, Jutasi út, 4. sír
Figure 5. Veszprém, Jutasi St., grave 4.

6. ábra. Veszprém, Jutasi út, 5. sír
 Figure 6. Veszprém, Jutasi St., grave 5.

7. ábra. Veszprém, Jutasi út, 6. és 7. sír
 Figure 7. Veszprém, Jutasi St., graves 6 and 7.

8. ábra. Veszprém, Jutasi út, 8. sír
 Figure 8. Veszprém, Jutasi St., grave 8.

9. ábra. Veszprém, Jutasi út, 9. sír
 Figure 9. Veszprém, Jutasi St., grave 9.

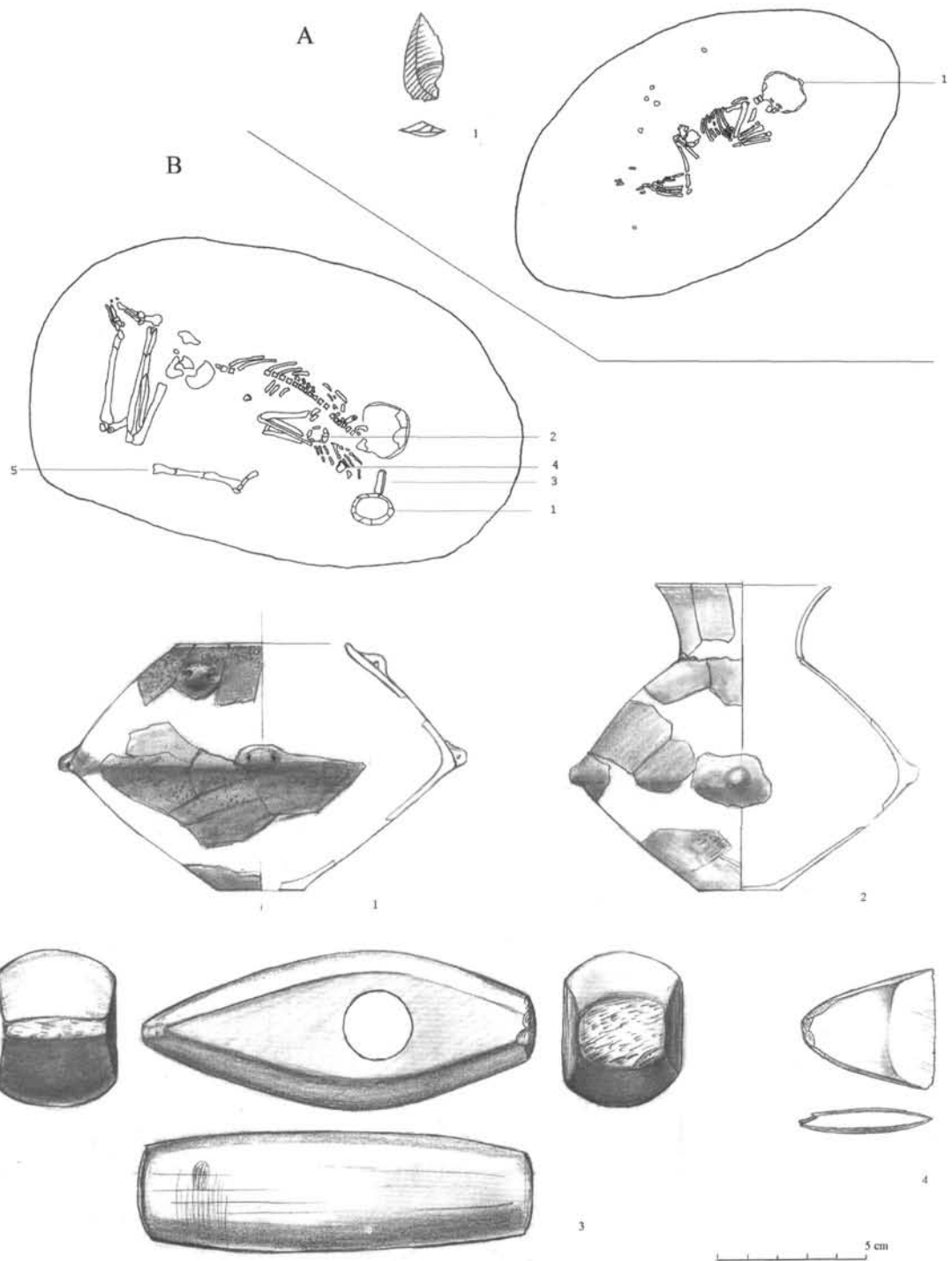
10. ábra. Veszprém, Jutasi út, 13. sír
Figure 10. Veszprém, Jutasi St., grave 13.

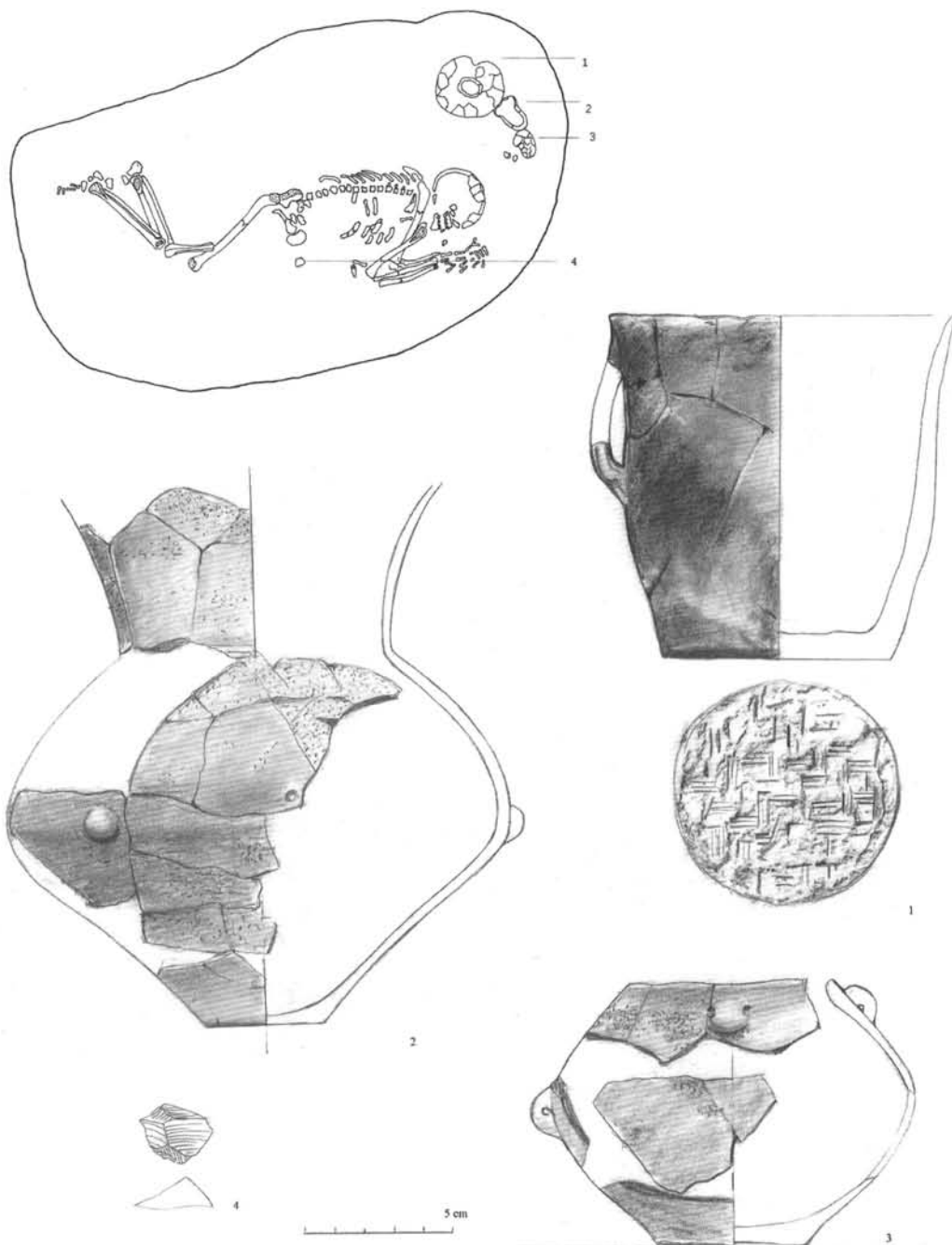
11. ábra. Veszprém, Jutasi út, 14. sír
Figure 11. Veszprém, Jutasi St., grave 14.

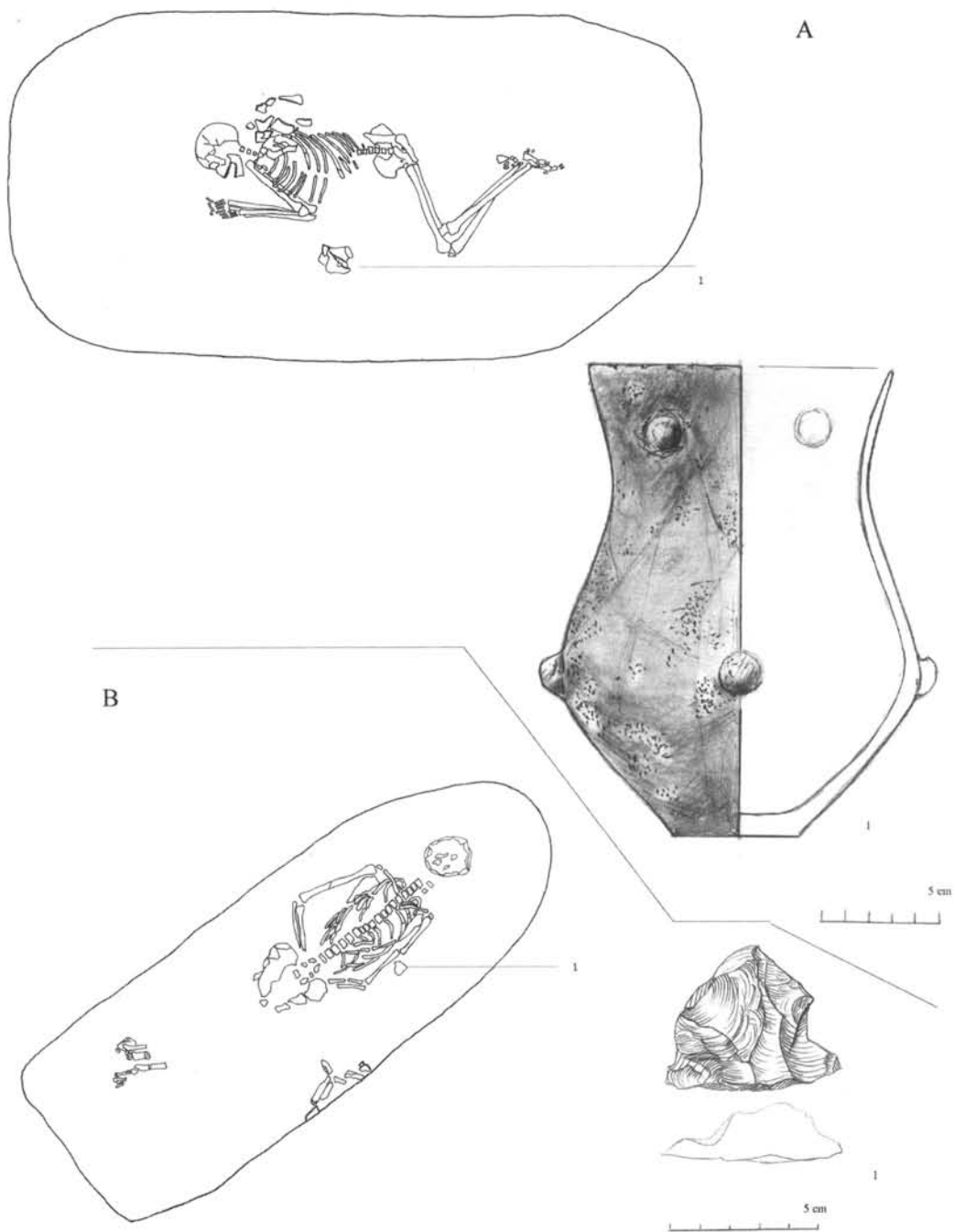
12. ábra. Veszprém, Jutasi út, 15. sír
Figure 12. Veszprém, Jutasi St., grave 15.

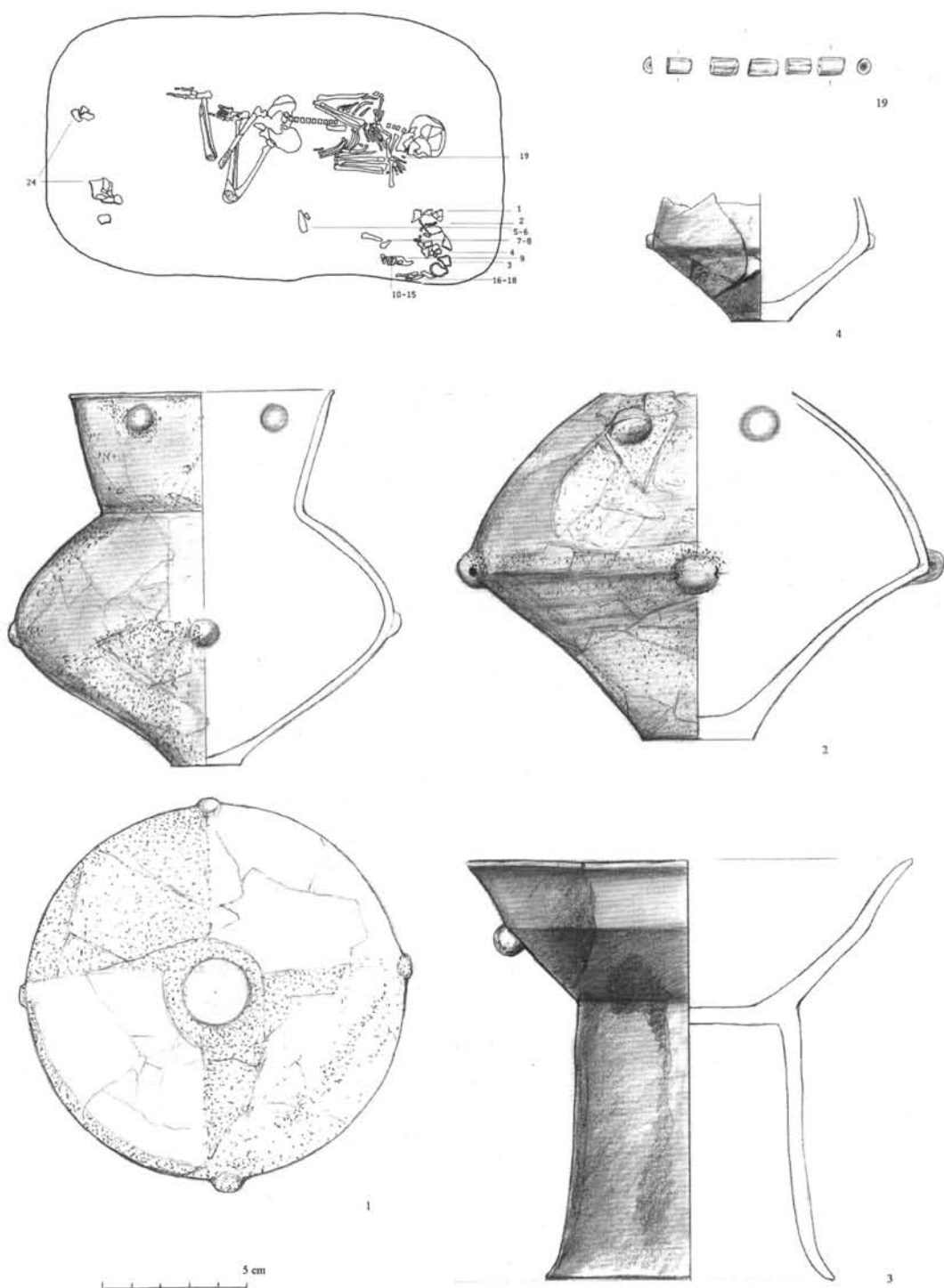
13. ábra. Veszprém, Jutasi út, A 1. 1. sír, B 1-4. 2. sír.
 Figure 13. Veszprém, Jutasi St., A 1: grave 1; B 1-4: grave 2.

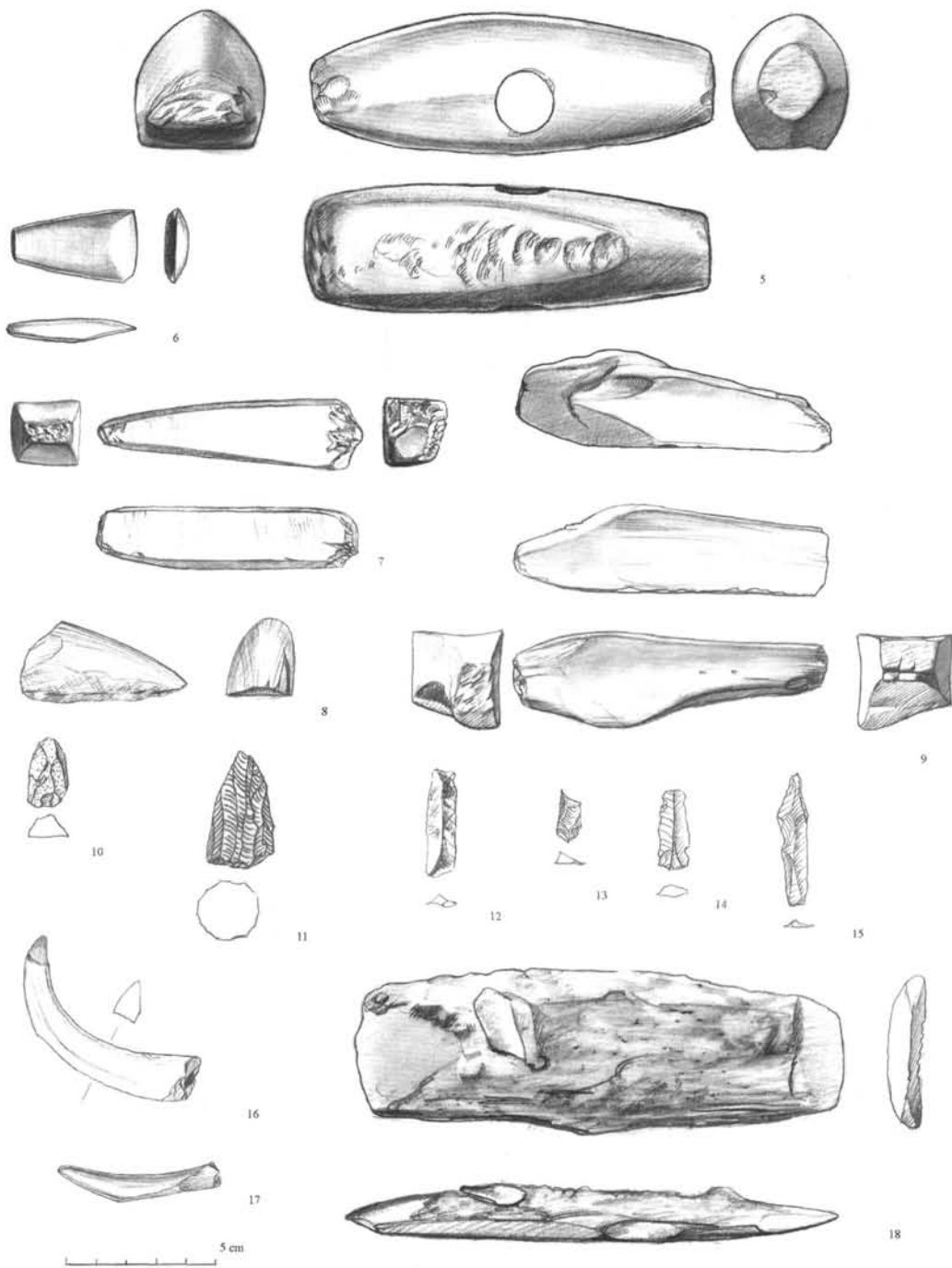
14. ábra. Veszprém, Jutasi út, 3. sír
 Figure 14. Veszprém, Jutasi St., grave 3.

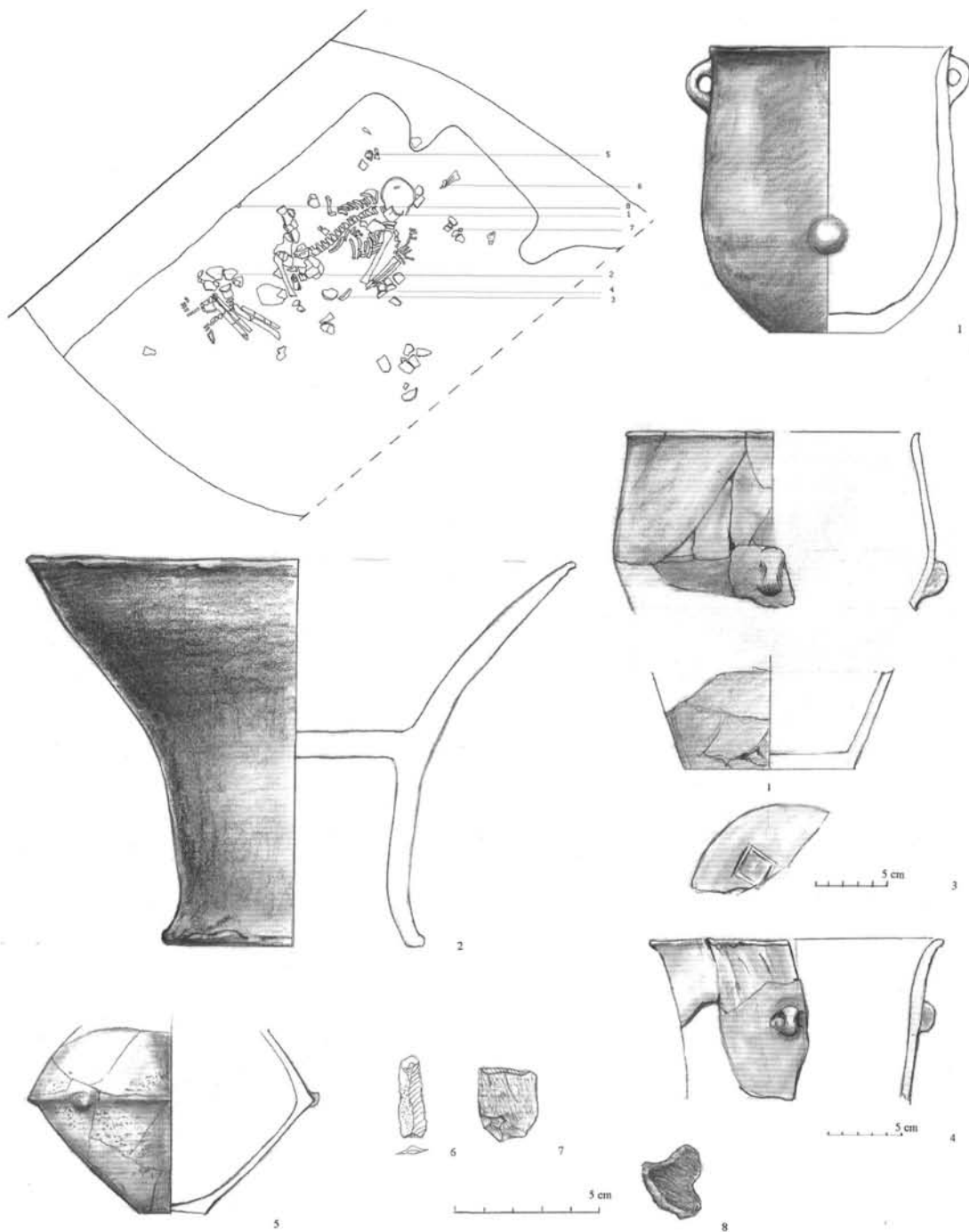
15. ábra. Veszprém, Jutasi út, A I. 4. sír, B I. 8. sír
 Figure 15. Veszprém, Jutasi St., A I. grave 4; B I. grave 8.

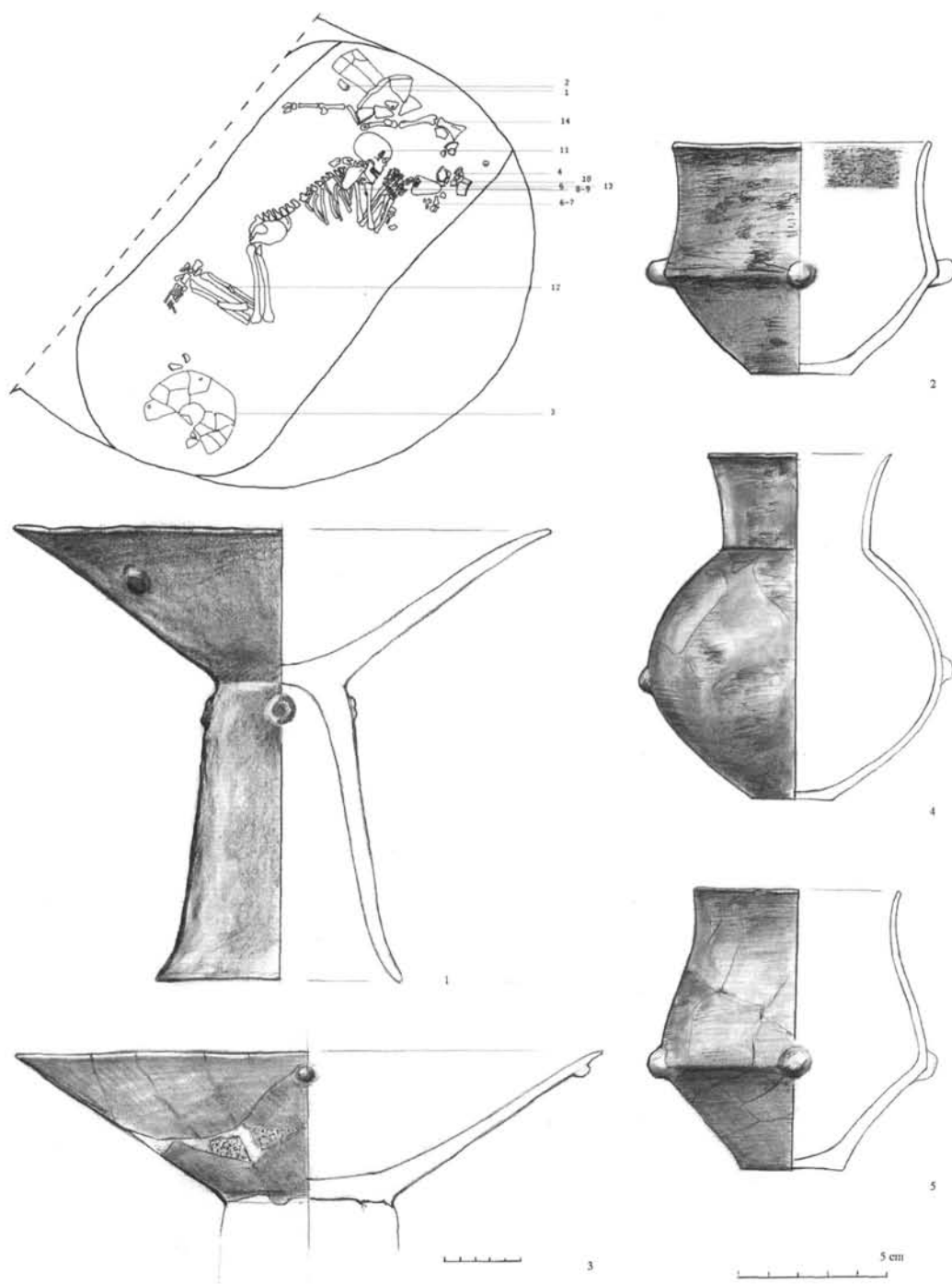
16. ábra. Veszprém, Jutasi út, 5. sír
 Figure 16. Veszprém, Jutasi St., grave 5.

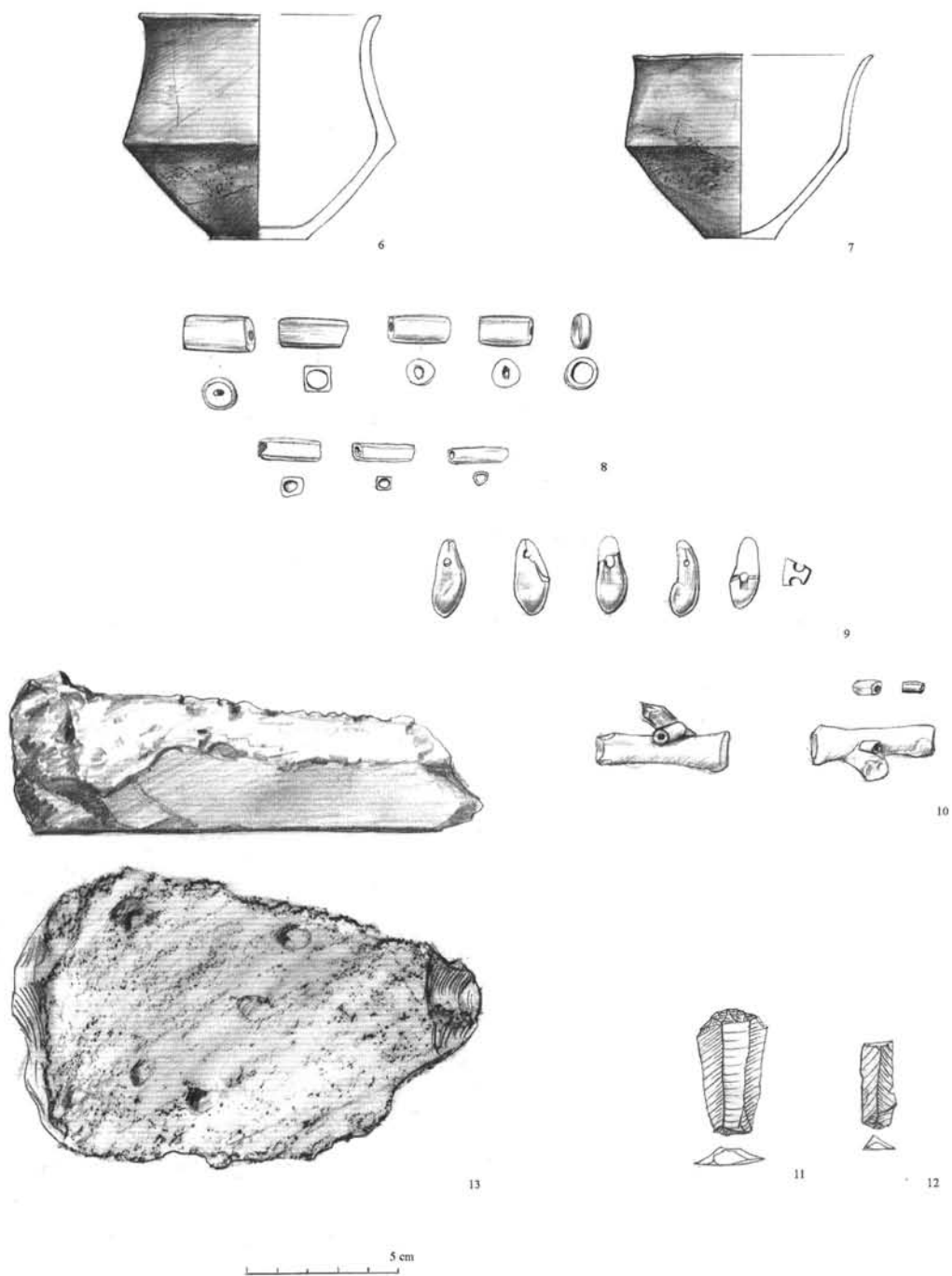
17. ábra. Veszprém, Jutasi út, 5. sír
 Figure 17. Veszprém, Jutasi St., grave 5.

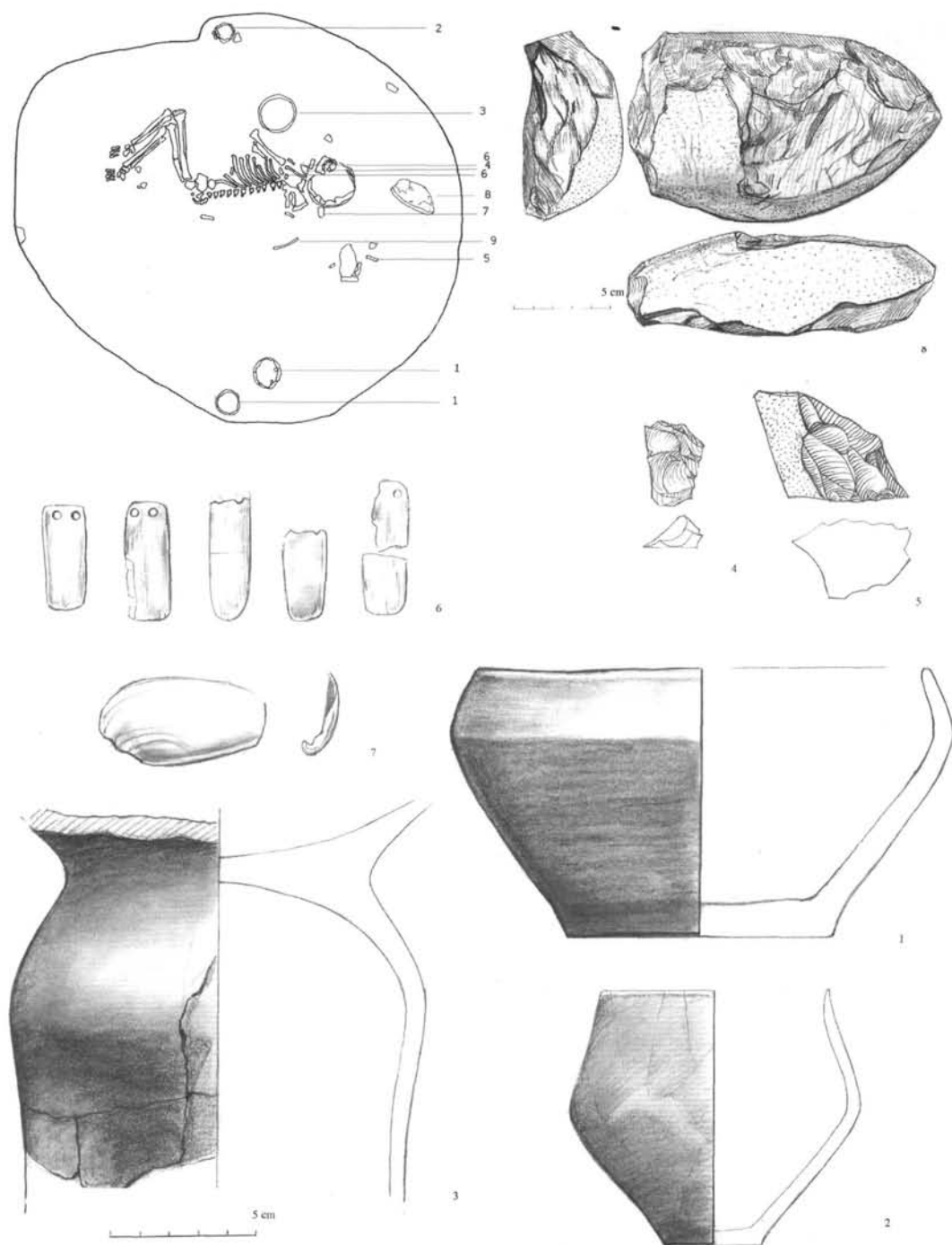
18. ábra. Veszprém, Jutasi út, 6. sír
 Figure 18. Veszprém, Jutasi St., grave 6.

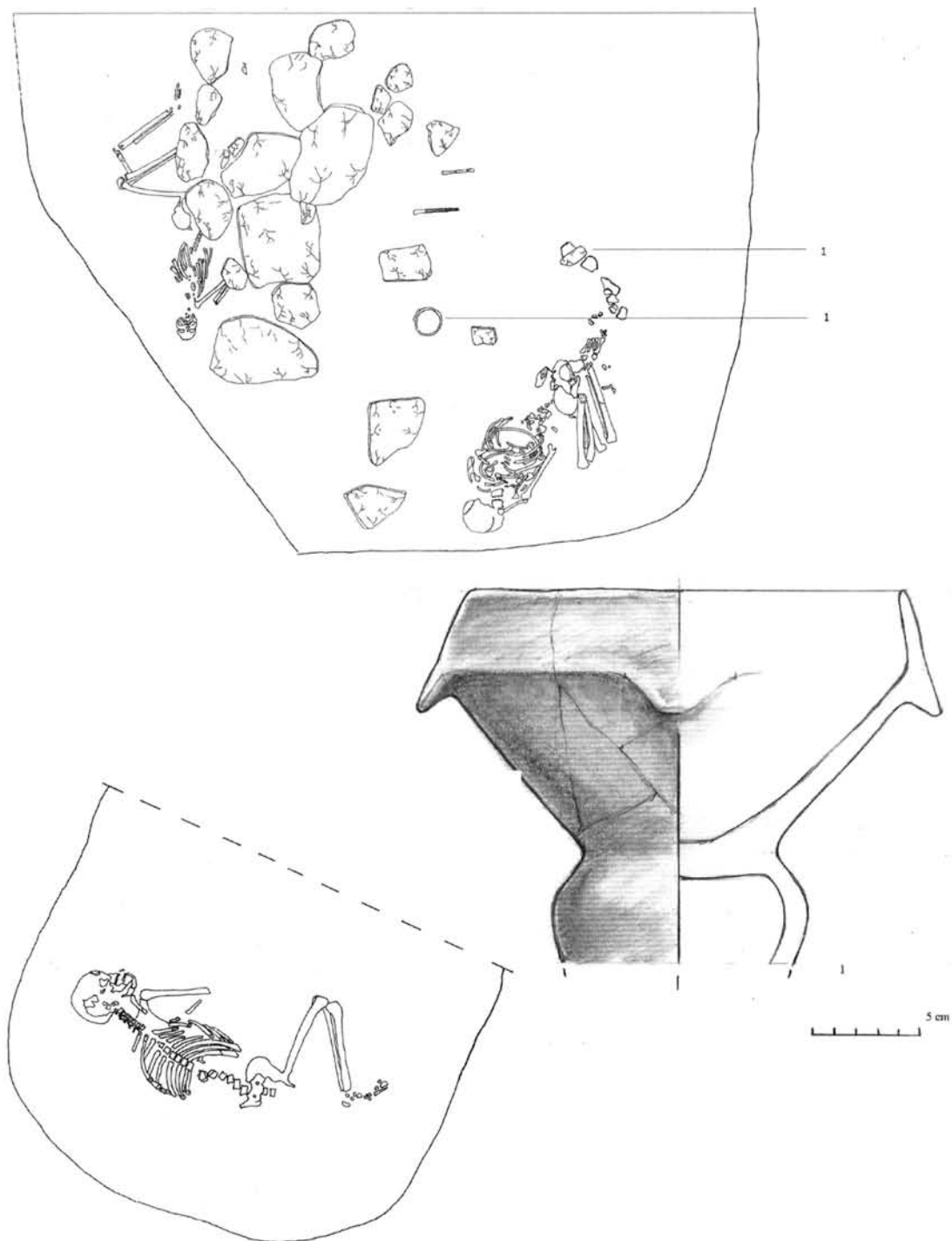
19. ábra. Veszprém, Jutasi út, 7. sír
 Figure 19. Veszprém, Jutasi St., grave 7.

20. ábra. Veszprém, Jutasi út, 7. sír
 Figure 20. Veszprém, Jutasi St., grave 7.

21. ábra. Veszprém, Jutasi út, 9. sír
 Figure 21. Veszprém, Jutasi St., grave 9.

22. ábra. Veszprém, Jutasi út, 13., 14. és 15. sír
 Figure 22. Veszprém, Jutasi St., graves 13., 14. and 15.

23. ábra. Veszprém, Jutasi út, a 3. sír 1. edénye
Figure 23. Veszprém, Jutasi St., vessel 1 of grave 3.

24. ábra. Veszprém, Jutasi út, a 4. sír edénye
Figure 24. Veszprém, Jutasi St., the vessel
of grave 4.

25. ábra. Veszprém, Jutasi út, az 5. sír 1. edénye
Figure 25. Veszprém, Jutasi St., vessel 1 of grave 5.

26. ábra. Veszprém, Jutasi út, az 5. sír 2. edénye
Figure 26. Veszprém, Jutasi St., of vessel 2 grave 5.

27. ábra. Veszprém, Jutasi út, Veszprém, Jutasi u., a 7. sír 1. edénye
Figure 27. Veszprém, Jutasi St., vessel 1 of grave 7.

28. ábra. Veszprém, Jutasi út, a 7. sír 2. edénye
Figure 28. Veszprém, Jutasi St., vessel 2 of grave 7.

29. ábra. Veszprém, Jutasi út, a 7. sír 4. edénye
Figure 29. Veszprém, Jutasi St., vessel 4 of grave 7.

30. ábra. Veszprém, Jutasi út, a 7. sír 5. edénye
Figure 30. Veszprém, Jutasi St., vessel 5 of grave 7.

A LENGYELI ÉS A BALATON–LASINJA KULTÚRA EMBERTANI LELETEI VESZPRÉMBŐL

Bevezetés

Veszprém, Jutasi út lelőhelyen a 2003-ban végzett megelőző feltárás során Regenye Judit a késő neolitikus lengyeli kultúra nagy kiterjedésű telepét és nyolc, gazdag melléklettel ellátott temetkezését, továbbá a rézkori Balaton–Lasinja kultúra négy sírját tárta fel. A lelőhelyen ezenkívül még késő rézkori telepjelenségek és temetkezések, továbbá kora bronzkori megtelepedés nyomai kerültek napvilágra.¹ A területen a lengyeli kultúra nagy kiterjedésű telepe régóta ismert, a közelben 1972-ben és 1985-ben már végeztek leletmentést.² A lengyeli kultúra temetői, illetve nagyobb sírszámú lelőhelyei elsősorban a Dunántúl délkeleti területéről ismertek nagyobb számban (Vilánykövesd,³ Zengővárkony,⁴ Mórágypuszta-Tűzközdomb⁵), az észak- és nyugat-dunántúli régióból általában kevés és kis sírszámú temetkezések kerültek feltárára (Papkeszi,⁶ Felsőörs,⁷ Szentgál-Füzikút,⁸ Várpalota,⁹ Városlőd,¹⁰ Csabdi-Télizöldes¹¹). A rézkori Balaton–Lasinja kultúra temetkezései ezzel szemben alig ismertek, önálló temetője ezidáig nem került elő.

Alábbiakban a lengyeli, illetve a Balaton–Lasinja kultúrához tartozó temetkezések embertani anyagának vizsgálati eredményeit közöljük. A feldolgozás során a nem meghatározását a koponyán és a vázcsontokon megfigyelhető, a nemi dimorfizmust markánsan mutató morfológiai és metrikus jellegek megfigyelése alapján végeztük el.¹² Az elhalálzási életkort felnőttek esetében több módszer egyidejű, egymást kiegészítő alkalmazásával becsültük meg.¹³ Gyermek életkorát a fogak fejlődése és a hosszúcsontok hossza alapján becsültük meg,¹⁴ juvenis korúak esetében az epiphysisek záródását vettük figyelembe.¹⁵ Felvettük a koponyák és vázcsontok metrikus adatait,¹⁶ kiszámoltuk a legfontosabb indexeket,¹⁷ elvégeztük a méretek és indexek kategóriákba sorolását,¹⁸ továbbá a hosszúcsontok mérete alapján kiszámoltuk a testmagasságot.¹⁹ A feldolgozás során a makroszkopikusan észlelhető kóros eseteket,²⁰ továbbá az öröklődő epigenetikai jellegeket is leírtuk.²¹

A leletek leírása

I. Lengyeli kultúra

1. *sír (100. obj.)* – 2,5-3,5 éves gyermek: A koponya és a vázcsontok töredékeiből álló lelet elhalálzási életkorának megállapítása a fogazati status és a hosszúcsontok méretei alapján történt.

2. *sír (98. obj.)* – 50-70 éves férfi: A koponya töredékes és vízkővel fedett, arci része szinte teljesen hiányzik, a vázcsontok szintén erősen töredékesek és vízkövesek, ezért elemzésre alig alkalmasak. *Fogazat:* A töredékes felső fogsorban valamennyi fog még a halál beállta előtt kihullott, az alveolusok már csaknem teljesen felszívódtak, az alsó fogsorban pedig három fog (jobb oldali M1 és M2, bal oldali M1) ante mortem elvesztését figyeltük meg. A mandibulán a megmaradt 9 fog közül a jobb oldali P2 fagon nyaki caries látható. A fogak abrúziója 5-ös fokozatú. *Patológia:* A gerincoszlop valamennyi szakaszán a csigolyák corpusainak peremén erőteljes osteophyta-felrakódás látható. A jobb oldali ulna alsó harmadában (in loco tipico) gyógyult törésre utal a csont megvastagodása, egykori gyulladás nyomai nélkül. A bal oldali ulnán ugyanakkor a diaphysis közepén figyeltünk meg minimális dislocatióval gyógyult törést, mely álizülettel a radiushoz kapcsolódott. Mindkét calcaneuson túlterhelés eredményeként létrejövő hypertrophiás elváltozást (entesopathiát) figyeltünk meg.

3. *sír (102. obj.)* – 51-60 éves nő (?): A töredékes, hiányos, vízkővel borított lelet részletesebb elemzésre nem alkalmas. A számított testmagasság a kisközepes kategóriába esik. *Anatómiai variáció:* Mindkét humeruson a fossa olecrani perforált. *Fogazat:* A 10 megfigyelhető fagon caries nincs. Az abrúzió 3-4-es fokozatú.

4. *sír (71. obj.)* – 17-19 éves egyén: A töredékes, vízkővel fedett lelet esetében az elhalálzási életkort az

epiphysisfugák elcsontosodásának előrehaladottsága alapján állapítottuk meg. *Fogazat*: A megőrződött 28 fagon caries nincs. A fogak abráziója 2-es fokozatú.

5. *sír* (219. *obj.*) – 52-60 éves férfi: A lelet töredékes, vízkővel borított koponyából és vázcsontokból áll. Az igen hosszú, keskeny agykoponya hyperdolichokran indexű, körvonala norma verticalisban ellipsoid, norma occipitalisban ház alakú, a tarkó mérsékelten bathrokran profilú. A széles homlok eurymetop indexű. A számított testmagasság a kis kategóriába esik. *Fogazat*: A megőrződött 27 fog közül – amennyire az a vízkő ellenére látható volt – csupán a jobb oldali felső P1 fog nyakán látható kismértékű nyaki caries. A fogak abráziója 6-os fokozatú, a felső fogsor metszőfogain a kopás mértéke ennél előrehaladottabb, amely esetleg valamilyen munkafolyamattal hozható összefüggésbe. *Patológia*: Az ágyékcsigolyák corpusainak peremén osteophyta-képződés látható. A bal femuron – a trochanter majoron és a linea asperán –, a patellán, valamint mindkét calcaneuson az izomtapadási régiókban túlterhelés eredményeként csonttüskék alakultak ki (entesopathia).

6. *sír* (228. *obj.*) – 28-37 éves nő: A töredékes, hiányos és vízkővel fedett koponyából és postcranialis vázból álló lelet részletesebb elemzésre nem alkalmas. A hosszúcsontok mérete alapján számított termet a nagyközepes kategóriába esik. *Anatómiai variáció*: A lambdavarrat bal oldalán varratcsontocska látható (ossa wormiana). A bal humeruson a fossa olecrani perforált. *Fogazat*: A 16 megmaradt fagon cariest a vízkő miatt nem tudtunk megfigyelni. Az abrázió 3-as fokozatú.

7. *sír* (229. *obj.*) – 47-56 éves nő: A lelet viszonylag jó megtartású, de vízkővel fedett koponyából és hiányosan megőrződött, igen vízköves vázcsontokból áll. Az agykoponya a metrikus adatok szerint hosszúközépszéles-magas; indexek szerint dolicho-ortho-akrokran; körvonala norma verticalisban ovoid, norma occipitalisban ház alakú, a tarkó curvoccipitális profilú. Az igen széles homlok (hyper)eurymetop indexű. Az abszolút méretek szerint középszéles-magas arc leptoprosop, az ugyancsak magas felsőarc lepten indexű. Az orbitális index chamaekonch, az orrindex mesorrhin, a szájpad mesostaphylin kategóriájú. Az apertura piriformis alsó széle anthropin jellegű. (1. ábra) A számított termet a nagy kategóriába esik. *Fejlődési rendellenesség*: Az utolsó lumbalis csigolya a keresztcsontozat csontosodott (sacralisatio). *Fogazat*: A megmaradt 32 fagon – amennyire az a vízkő el-

lenére látható volt – caries nem fordult elő. Az abrázió 4-es fokozatú.

8. *sír* (158. *obj.*) – 30-40 éves férfi: A töredékesen és hiányosan megőrződött lelet részletesebb elemzésre nem alkalmas. A hosszúcsontok mérete alapján számított testmagasság a nagy kategóriába esik. *Anatómiai variáció*: A lambdavarrat mindkét oldalán varratcsontocskák láthatók (ossa wormiana).

II. Balaton-Lasinja kultúra

9. *sír* (280. *obj.*) – 8-9 éves gyermek: A töredékes koponyából és viszonylag jó megtartású vázcsontokból álló lelet esetében a halálozási életkor meghatározása a fogazat és a hosszúcsontok méretei alapján történt. *Anatómiai variáció*: A lambdavarrat megfigyelhető részén, a jobb oldalon két kisebb méretű varratcsontocska látható (ossa wormiana). Ezenkívül a nyíl- és a lambdavarrat találkozásánál, vagyis a lambda pontnál egy közepes méretű (1,6 x 2 cm nagyságú) önálló csontot figyeltünk meg (os apicis).

13. *sír* (555. *obj.*) – 23-40 éves férfi: A lelet jó megtartású, bár kis mértékben vízkővel fedett koponyából és vázcsontokból áll. Az agykoponya a metrikus adatok szerint hosszú-keskeny-magas; indexek szerint hyperdolicho-ortho-akrokran; körvonala norma verticalisban ellipsoid, norma occipitalisban ház alakú; a tarkó curvoccipitális profilú. A középszéles homlok eurymetop indexű. Az arc, illetve a felsőarc abszolút méreteit tekintve alacsony. A szemüreg mesokonch, az orr leptorrhin, a szájpad mesostaphylin indexű. Az apertura piriformis alsó széle anthropin, a spina nasalis anterior 3-as fokozatú, a fossa canina mély. Alveoláris prognátság nem fordul elő. (2. ábra) A számított termet a közepes kategóriába esik. A jobb oldali humeruson a tuberositas deltoidea erőteljes megvastagodása esetleg valamilyen munkafolyamattal hozható kapcsolatba. *Anatómiai variáció*: A lambdavarrat bal oldalán több, közepes méretű varratcsont látható (ossa wormiana). Mindkét oldalon csecsnýúlványi varrat (sutura squamomastoidea), a bal oldali halántékcsontról mastoidalis és squamalis része között pedig önálló csontocska figyelhető meg (ossiculum incisura parietalis), a jobb oldalon a csontra rakódott vízkő miatt e jelleg nem megfigyelhető. *Fogazat*: Az összesen megőrződött 27 fagon caries nem látható. A fogak abráziója 4-5-ös fokozatú.

14. *sír* (556. *obj.*) – 40-x éves nő: A jó megtartású koponya vízkővel erősen fedett, a postcranialis

váz töredékes, hiányos, szintén vízköves. Az agykoponya abszolút méreteit tekintve igen hosszú-keskeny-igen magas; indexek szerint hyperdolicho-ortho-(hyper)akrokran; körvonala norma verticalisban ovoid, norma occipitalisban ház alakú; a tarkó curvoccipitalis profilú. A széles homlok hypereuryometop indexű. Az arc abszolút méretét tekintve széles, a felsőarc hypereuryen indexű. A szemüreg mesokonch, az orr mesorrhin indexű. Az apertura piriformis alsó széle anthropin, a fossa canina mély. *Anatómiai variáció:* A lambdavarrat mindkét oldalán varratcsontcskák láthatók (ossa wormiana). *Fogazat:* A megmaradt 13 fogon – amennyire az a vízkő ellenére látható volt – caries nincs. A fogak abrázioja 5-ös fokozatú. Az alsó állkapocs őrlőfogain fogkő figyelhető meg. Ezenkívül a bal felső M1 fog gyökerénél abscessus található. *Patológia:* Néhány, igen rossz állapotban megőrződött nyakcsigolya corpusának peremén osteophyta-képződés látható.

15. sír (562. obj.) – 30-50 éves férfi: A lelet töredékes, vízkővel borított koponyából áll, amely a metrikus adatok felvételét nem tette lehetővé. Az ugyancsak vízkővel borított postcraniális csontok közül a jobb alsó és felső végtagsontok – utólagos bolygatás következtében – hiányoznak. Az agykoponya körvonala norma verticalisban pentagonoid, norma occipitalisban ház-alakú. A számított termet a kis kategóriába esik. *Anatómiai variáció:* A lambdavarrat bal oldalán közepes nagyságú varratcsont látható (ossa wormiana). *Fogazat:* Az összesen megmaradt 24 fogon caries nincs. Az abrázio 5-ös fokozatú.

Összegzés

I. Lengyeli kultúra

A lengyeli kultúra Veszprém, Jutasi út lelőhelyén feltárt nyolc temetkezéséből egy gyermek (Infans I. korú), három férfi (1 adultus, 1 maturus, 1 maturus-senilis korú), három nő (1 adultus, 2 maturus), továbbá egy meghatározhatatlan nemű (juvenis korú) egyén embertani maradványai kerültek feldolgozásra. A leletanyag általában közepes megtartású, megfigyeléseinket elsősorban a csontokra rakódott vízkő nehezítette.

A késő neolitikus sírok a feltárási terület északnyugati negyedében, egymás közelében, mintegy csoportot alkotva kerültek elő. Nem zárható ki, hogy a sírba temetettek között esetleges rokon kapcsolat állhatott fenn. Ennek tisztázását egyrészt az elteme-

tettek demográfiai adatainak összevetése, másrészt a csontvázakon előforduló öröklődő epigenetikai jelek megfigyelése segítheti elő. Az eltemetettek életkori adatait figyelembe véve a családi kapcsolat véleményünk szerint nem kizárt. Feltűnő ugyanakkor, hogy a hat egyén között csak egy kisgyermek volt. Az öröklődő epigenetikai jelek, anatómiai variációk megfigyelése sem tisztázta az ehhez a csoporthoz tartozó temetkezések közötti vérségi kapcsolatok meglétét. Ez ugyanis csak abban az esetben végezhető el eredményesen, ha ezek vizsgálata szisztematikusan, azaz minden vázra kiterjedően nyomon követhető.²² A csontokra rakódott vízkő azonban jelen esetben ezek megfigyelését nagymértékben gátolta. Az egymáshoz viszonylag közeli temetkezések esetében csupán egy variáció, az ossa wormiana fordult elő két egyénnél. Ez a jelleg azonban más sorozatok esetében is igen gyakori, ezért mindinkább el kell fogadnunk azt a vélekedést, amely szerint az ossa wormiana vérségi kapcsolatok tisztázására nem alkalmas.²³

A veszprémi embertani leletek vizsgálata során észlelt kóros elváltozások az őskorban gyakran jelentkező megbetegedések közé tartoznak. Traumás eredetű elváltozás a 2. sírban nyugvó idős férfinél fordult elő, akinek mindkét ulnáján gyógyult törést találtunk. Az igen gyakori ízületi megbetegedések közül spondylosis vagy spondylarthrosis a megfigyelésre többé-kevésbé alkalmas leletek esetében két férfi gerincoszlopán hagyott nyomokat, egyszer az ágyéki, egyszer pedig a gerinc teljes szakaszán (2. és 5. sír). Az elváltozás mindkét esetben az idősebb korcsoportú egyéneket érintette. Habár nem tartozik a kóros elváltozások körébe, de mindenképp érdemes megemlíteni a postcraniális csontok – elsősorban a calcaneus és a patella – izomtapadási régiójában jelentkező fokozott túlterhelés okozta tarajos csontkinövéseket (entesopathia), amelyek két egyénnél voltak megfigyelhetők (2. és 5. sír). A fogazati megbetegedések sem súlyosságuk, sem gyakoriságuk tekintetében nem voltak számottevőek. Szuvasodás (caries) anyagunkban igen kis mértékben jelentkezett. Hét felnőtt 122 fogának vizsgálata során két egyénnél mindösszesen csak két szuvas fogat találtunk, amely mindkét esetben a kisörlő fogakon, a cement-zománc határon kezdődő nyaki caries volt. A 2. sírban nyugvó idős férfinél a töredékes felső fogsorban valamennyi fog még a halál beállta előtt kihullott, alveolusai csaknem teljesen felszívódtak, az alsó fogsorban további három fog még az életben kihullott.

A veszprémi leletanyag tipológiai besorolása a rossz megtartottság következtében nehézségekbe ütközik. Metrikus adatok felvételére mindösszesen egy férfi és egy nő koponyája volt alkalmas (1. sz. táblázat). Ez

alapján csupán annyi állapítható meg, hogy a sorozattöredéket képviselő agykoponyák abszolút méretek szerint elsősorban a hosszú-keskeny-középszéles-magas, indexek szerint a dolicho-hyperdolichokran kategóriákba esnek. A homlok abszolút méretek szerint széles-igen széles, indexek alapján eury-hypereurymetop. A tarkó minden esetben curvoccipitalis profilú. Az arckoponya sajnos csak egy esetben volt rekonstruálható, amely középszéles-magas, leptomorph jellegű. A hosszúsontok mérete alapján számított testmagasság értékeinél heterogenitás mutatkozik, azaz alacsony és magas termetű egyének egyaránt megtalálhatóak a férfiak és a nők között is (2. sz. táblázat). A metrikus és morfológiai adatok összességében arra engednek következtetni, hogy a veszprémi leletek a gracilis és a robusztus leptodolichomorph típusvariánsok körébe tartozhattak.

A lengyeli kultúra népességének embertani arcú-lata jól ismert, köszönhetően annak, hogy temetkezései – különösen a neolitikum korábbi periódusaihoz képest – viszonylag nagy számban kerültek elő, amelyek jelentős része antropológiailag is feldolgozott. A legtöbb és legnagyobb sírszámú temetők, illetve temetőrészletek főként a Délkelet-Dunántúlról ismertek (pl. Villánykövesd,²⁴ Zengővárkony,²⁵ Mórágý-Tűzködomb,²⁶ Pári-Altacker²⁷), míg ettől északra és nyugatra néhány kivételtől eltekintve (pl. Aszód-Papiföldek,²⁸ Csabdi-Télizöldes²⁹) általában csak rituális vagy áldozati jellegű temetkezésekről van tudomásunk (pl. Esztergályhorváti³⁰).

A hagyományos taxonómiai elemzések szerint a lengyeli népesség igen heterogén összetételű volt, amelyet az atlantomediterrán és a nordoid típus dominanciája mellett a gracilis mediterrán és a cromagnoid komponensek, továbbá elvélve bizonyos brachykran (alpi) elemek előfordulása jellemez.³¹

A metrikus adatokra épülő összehasonlító statisztikai vizsgálatok – amelyek különböző típusok, illetve típusvariánsok létrehozásával leletegyüttesek közötti összefüggések, adott esetben különbségek megállapítására is alkalmasak – alátámasztani látszanak a fent ismertetett taxonómiai sokszínűséget. E szerint a korszak népességét túlnyomórészt a robusztus és a gracilis leptodolichomorph koponyájú típusok képviselik, amelyek mellett az eurydolichomorph variáns is előfordul, bár utóbbi részesedési aránya elenyésző.³² A mórágý-tűzködombi "B1"-ként megjelölt temetkezési csoport csontmaradványainak feldolgozása során K. Zoffmann Zsuzsanna – a feltételezett helyi fejlődéssel járó gracilizációs folyamatnak legkevésbé kitett – arc-magasság méretek alapján állított fel típusvariánsokat (A-D típusok, altípusokkal). Ezek közül a temetőn –

továbbá a lengyeli kultúra egészén – belül, a tipológiai heterogenitás mellett az alacsony-keskeny-euryomorph arcú (C) típusvariáns dominanciáját állapította meg.³³ Szintén a metrikus adatokra épül a Penrose-féle distantia analízis is, amely időben és térben egymástól távoli kultúrák, illetve embertani sorozatok történeti, genetikai kapcsolatainak kimutatására szolgál. Egy több lépcsőben elvégzett, Közép- és Délkelet-Európa, valamint a Közel-Kelet több, mint száz neolitikus és rézkori sorozatainak általánosított Penrose-távolságait vizsgáló elemzés során K. Zoffmann Zsuzsanna négy nagyobb csoportot különített el. Ezek közül a lengyeli kultúra a szinte kizárólag kárpát-medencei neolitikus sorozatokból álló ún. „közép-európai csoport”-hoz tartozik. E csoportnak az analízis során nem volt semmiféle olyan szignifikáns kapcsolata, amely nyugati, keleti vagy akár déli/délkeleti irányú biológiai kötődésre utalna, azaz teljesen elszigetelten áll a többi – déli, délkeleti, nyugati csoport – között. A lengyeli kultúra sorozatainak a közép-európai és csehországi vonaldíszes sorozatokkal való Penrose-azonossága alapján ugyan-akkor feltételezhető, hogy annak népessége – legalábbis biológiai értelemben – helyi eredetű és akár a neolitikum legkorábbi szakaszáig visszavezethető. Ezt az autochton népességet az analízis eredményei alapján zavartalan helyi fejlődés jellemezhetette, amelyet jelentősebb külső etnikai hatás (migráció, infiltráció) a neolitikum folyamán nem ért.³⁴

A lengyeli kultúra jelen tanulmányban közzétett embertani leletei a kis esetszám és a megtartottság következtében összehasonlító statisztikai vizsgálatok elvégzésére nem alkalmasak. A csekély metrikus és morfológiai adat összegzése alapján annyi azonban megállapítható, hogy a veszprémi leletek a gracilis és a robusztus leptodolichomorph (mediterrán és nordoid) típusvariánsok körébe tartoznak, amelyek a kultúra népességének domináns típusait képviselik. A korszak embertani képében másodlagos szerepet játszó eurydolichomorph (cromagnoid), továbbá brachykran (alpi) komponensek jelenléte a sorozattöredékben nem mutatható ki.

II. Balaton–Lasinja kultúra

Veszprém, Jutasi út középső rézkori temetkezései között egy gyermek (Infans II. korú), két férfi (1 adultus, 1 adultus-maturus korú) és egy nő (maturus-senilis korú) embertani maradványai kerültek feltárára. A kis esetszám és a megtartottság következtében a metrikus és morfológiai adatok felvétele csak két eset-

ben volt többé-kevésbé elvégezhető. Ezek elemzése alapján annyi állapítható meg, hogy a veszprémi leletek valamely robusztus dolichomorph típusvariáns körébe tartozhattak. Korabeli – erőszakos cselekményre utaló – sérülésnyomok ezeken a csontokon sem voltak, kóros elváltozás csupán a 14. sírban nyugvó nő csigolyáin látható (spondylosis). A megőrződött 64 fogon caries nem fordult elő, cysta/abscessus csak a 14. sírban nyugvó idősebb nőnél volt megfigyelhető. Anatómiai variációk közül ossa wormiana mind a négy egyén esetében előfordult. Ezenkívül os apicis figyelhető meg a 9. sírban nyugvó gyermeknél, illetve sutura squamomastoidea és ossiculum incisura parietalis a 13. sírban nyugvó férfi esetében.

A Balaton–Lásinja kultúrához igen kevés temetkezés köthető. Önálló temetője ez ideig nem ismert, a kevés számú és általában magányosan előkerült temetkezései alapján a népesség embertani képe jelen pillanatban még nehezen körvonalazható.³⁵ Az elmúlt évtized nagy felületű feltárásai során több lelőhelyről kerültek elő a kultúra temetkezései – így például Lébény-Kaszásdombról,³⁶ Kaposvár 61-es elkerülő út 1. sz. lelőhelyéről,³⁷ Ordacsehi-Kistöltésről,³⁸ Keszthely–Fenekpuszta-Pusztaszentegyháza dűlőről,³⁹ illetve Szombathely-Reiszig erdő lelőhelyéről⁴⁰ –, amelyek embertani anyagának vizsgálata már megtörtént vagy jelenleg folyamatban van. Eddig a Balatonmagyaród-Homoki dűlő lelőhelyen⁴¹ feltárt kultikus

rendeltetésű gödörben nyugvó gyermek antropológiai vizsgálatának eredményei, illetve újabban a Balatonöszöd-Temetői dűlőben feltárt kútból előkerült embertani leletek feldolgozása közölt.⁴² Utóbbi sorozattörédkben a gracilis leptodolichomorph típus mellett a brachykran (curvoccipitális alpi) komponens jelenléte is kimutatható.

A Balaton–Lásinja kultúra népességének embertani képéről továbbra is igen kevés információval rendelkezünk. A most feldolgozott veszprémi és a már közölt balatonöszödi embertani leletek csekély száma nem teszi lehetővé a Penrose-féle biostatistikai elemzést. Általános érvényű következtetések levonása helyett egyelőre csupán annyit tudunk megállapítani, hogy a kultúra embertanilag heterogén összetételű lehetett, amelyben a gracilis és robusztus leptodolichomorph komponensek mellett a curvoccipitalis tarkóprofilú brachykran elemek jelenléte is kimutatható. Jelen pillanatban azonban még nem ismert, hogy ezek közül melyek lehettek a kultúra embertani összetevői között a domináns elemek. Tekintettel arra, hogy Veszprém, Jutasi út lelőhelyen feltárt és jelen tanulmányban feldolgozott temetkezések két, időben egymást követő régészeti kultúra hagyatékát képviselik, így ezek népcsoportjai között a biológiai kontinuitás sem zárható ki. Az embertani anyag kis esetszámából, továbbá a leletanyag fragmentáltságából fakadóan azonban erre a kérdésre nem tudunk megnyugtató választ adni.⁴³

JEGYZETEK

RÖVIDÍTÉSEK

ActaArchHung = Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
 ActaBiolSzeged = Acta Biologica Szegediensis (Szeged)
 AmJPhysAnthropol = American Journal of Physical Anthropology (Philadelphia)
 ArchÉrt = Archaeologiai Értesítő (Budapest)
 ArchHung = Archaeologia Hungarica (Budapest)
 AnthrAnz = Anthropologische Anzeiger (München)
 AnthrK = Anthropológiai Közlemények (Budapest)
 BÁMÉ = A Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve (Szekszárd)
 DMÉ = A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve (Debrecen)
 Homo = Homo, Zeitschrift für die vergleichende Forschung am Menschen (Göttingen – Berlin – Frankfurt)
 J.HumanEvol = Journal of Human Evolution (London – New York)
 J.AmDentAssoc = Journal of American Dental Association (Chichago)
 JPMÉ = A Jannus Pannonius Múzeum Évkönyve (Pécs)
 MittArchInst = Mitteilungen der Archäologischen Instituts

der Ungarischen Akademie der Wissenschaften (Budapest)
 Savaria = A Vas Megyei Múzeumok Értesítője (Szombathely)
 SMK = A Somogy Megyei Múzeumok Közleményei (Kaposvár)
 VMMK = A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei (Veszprém)
 WMMÉ = A Wosinszky Mór Megyei Múzeum Évkönyve (Szekszárd)
 ZalaiMúz = Zalai Múzeum (Zalaegerszeg)

ALEKSEJEV–DEBEC 1964 = ALEKSEJEV, V.P. – DEBEC, G. F.: Kraniometrija. Moszkva 1964
 ANTONI 1982 = ANTONI J.: Régészeti kutatások a Dunántúlon. Őskori elődeink Csabdban. A Komárom Megyei Múzeumok és a Fejér Megyei Múzeumok Régészeti kiállításai I. Tata 1982
 BÁNFFY 1985 = BÁNFFY E.: Kultikus rendeltetésű lelet-

- együttes a Kis-Balaton középső rézkorából (A Middle Copper Age cult assemblage from the Little Balaton Region). *ArchÉrt* 112. 1985. 187–192.
- P. BARNA 1996 = P. BARNA J.: A lengyeli kultúra tömegsírja Esztergályhorvátiban (The common grave of the Lengyel culture in Esztergályhorváti). *ZalaiMúz* 6. 1996. 149–160.
- BROTHWELL 1973 = BROTHWELL, D. R.: The human biology of the Neolithic population of Britain. *Fundamenta B/3. VIIIa*, 1. 1973. 280–299.
- DOMBAY 1959 = DOMBAY J.: Próbaásatás a villánykövesdi kőréz kori telepen. *JPMÉ* 4. 1959. 55–71.
- DOMBAY 1960 = DOMBAY J.: Die Siedlung und das Gräberfeld in Zengővárkony. *ArchHung* 37. 1960.
- ÉRY-KRALOVÁNSZKY-NEMESKÉRI 1963 = ÉRY K. – KRALOVÁNSZKY A. – NEMESKÉRI J.: Történeti népségek rekonstrukciójának reprezentációja (A representative reconstruction of historic population). *AnthrK* 7. 1963. 41–90.
- FEREMBACH-SCHWIDETZKY-STLOUKAL 1979 = FEREMBACH, D. – SCHWIDETZKY, I. – STLOUKAL, M.: Empfehlungen für die Alters- und Geschlechtsdiagnose am Skelett. *Homo* 30. 1979. 1–32.
- FINNEGAN-MARCSIK 1979 = FINNEGAN, M. – MARCSIK, A.: A non-metric examination of the relationships between osteological remains from Hungary representing populations of Avar Period. *ActaBiol-Szeged* 25. 1979. 97–118.
- HONTI ET AL. 2002 = HONTI Sz. – BELÉNYESY K. – GALLINA ZS. – KISS V. – KULCSÁR G. – MARTON T. – NAGY Á. – NÉMETH P. G. – OROSS K. – SEBŐK K. – SOMOGYI K.: A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán 2000–2001-ben végzett megelőző feltárások. Előzetes jelentés II. (Rescue Excavations in 2000–2001 on the Planned Route of the M7 Motorway in Somogy Country. Preliminary Report II.). *SMK* 15. 2002. 3–36.
- HORVÁTH-JUHÁSZ-KÖHLER 2003 = HORVÁTH, T. – JUHÁSZ, I. – KÖHLER, K.: Zwei Brunnen der Balaton-Lasinja Kultur von Balatonöszöd (Vorabmitteilung (Balatonöszöd - Friedhofsflur, Notgrabung an der Autobahn M7). *Antaeus* 26. 2003. 265–300.
- ILON 2002 = ILON G.: Óskori temetkezések az utóbbi évtized Vas megyei régészeti ásatásain. Adatok a mellékletek és az eltemetettek nemének kérdéséhez (Vorzeitliche Bestattungen auf den archäologischen Ausgrabungen vom letzten Jahrzehnt im Komitat Vas. Angaben zu den Beigaben und zur Frage des Geschlechtes der Beerdigten). *ΜΩΜΩΣ* 3. 2002. 211–242.
- KISZELY 1973 = KISZELY, I.: Untersuchung der Menschenknochen aus der urzeitlichen Siedlung und dem Gräberfeld von Altacker in Pári. *MittArchInst* 4. 1973. 119–128.
- KÖHLER 2004 = KÖHLER, K.: Anthropological finds of the Lengyel culture from Csabdi-Télizöldes. *Alba Regia* 33. 2004. 7–24.
- MANCHESTER 1983 = MANCHESTER, K.: The archaeology of disease. University of Bradford 1983
- MARTIN-SALLER 1957 = MARTIN, R. – SALLER, K.: Lehrbuch der Anthropologie. I–II. Stuttgart 1957
- MEINDL-LOVEJOY 1985 = MEINDL, R. S. – LOVEJOY, C. O.: Ectocranial Suture Closure: A Revised Method for the Determination of Skeletal Age at Death Based on the Lateral-anterior Sutures. *AmJPhysAnthropol* 68. 1985. 57–66.
- MILES 1963 = MILES, A. E. W.: The dentition in the assessment of individual age in skeletal material. In: Brothwell, D. R. (ed.): *Dental Anthropology*. Pergamon, Oxford 1963. 191–209.
- MRT 2 = ÉRY I. – KELEMEN M. – NÉMETH P. – TORMAI.: Magyarország Régészeti Topográfiája. Veszprém megye régészeti topográfiája 2. A veszprémi járás. Budapest 1969
- NEMESKÉRI 1956 = NEMESKÉRI, J.: Anthropologische Übersicht des Volkes der Pécelér Kultur. In: BANNER, J.: *Die Pécelér Kultur*. *ArchHung* 35. 1956. 295–314.
- NEMESKÉRI 1961 = NEMESKÉRI, J.: Die wichtigsten anthropologischen Fragen der Urgeschichte in Ungarn. *AnthrK* 5. 1961. 39–47.
- NEMESKÉRI-HARSÁNYI-ACSÁDI 1960 = NEMESKÉRI, J. – HARSÁNYI, L. – ACSÁDI, Gy.: Methoden zur Diagnose des Lebensalters von Skelettfunden. *AnthrAnz* 24. 1960. 70–95.
- PERIZONIUS 1981 = PERIZONIUS, W. R. K.: Diachronic Dental Research on Human Skeletal Remains Excavated in the Netherlands. I. Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek 31. 1981. 369–413.
- RACZKY 1974 = RACZKY P.: A lengyeli kultúra legkésőbbi szakaszának leletei a Dunántúlon (Funde der spätesten Phase der Lengyel-Kultur in Westungarn). *ArchÉrt* 101. 1974. 185–210.
- REGENYE 1993–1994 = REGENYE J.: Előzetes jelentés a lengyeli kultúra szentgáli telepének kutatásáról. (Vorläufiger Bericht über der Ausgrabung der Siedlung der Lengyel-Kultur in Szentgál, Füzi-kút). *VMMK* 19–20. 1993–1994. 69–88.
- SCHOUR-MASSLER 1941 = SCHOUR, J. – MASSLER, M.: The Development of Human Dentition. *J.Amer DentAssoc* 28. 1941. 1153–1160.
- SJØVOLD 1975 = SJØVOLD, T.: Tables of the Combined Method for Determination of Age at Death given by Nemeskéri, Harsányi and Acsádi. *AnthrK* 19. 1975. 9–22.
- SJØVOLD 1990 = SJØVOLD, T.: Estimation of stature from long bones utilizing the line of organic correlation. *J.HumanEvol* 5. 1990. 431–447.
- SOMOGYI 2000 = SOMOGYI K.: Előzetes jelentés a Kaposvár–61-es út elkerülő szakasz 1. számú lelőhelyén végzett feltárásról. (Preliminary report of the excavation of site No. 1 situated on the encircling section of Road 61 around Kaposvár) *SMK* 14. 2000. 245–249.

- STLOUKAL–HANÁKOVÁ 1978 = STLOUKAL, M. – HANÁKOVÁ, H.: Die Länge der Längsknochen altslawischer Bevölkerungen unter besonderer Berücksichtigung von Wachstumsfragen. *Homo* 29. 1978. 53–69.
- SZATHMÁRY 1981 = SZATHMÁRY, L.: The Skeletal History of the Neolithic in the Carpatian Basin. *DMÉ* (1981) 1983. 51–66.
- UBELAKER 1984 = UBELAKER, D. H.: *Human Skeletal Remains*. London 1984
- ZALAI-GAÁL 2002 = ZALAI-GAÁL I.: Die neolithische Gräbergruppe-B1 von Mórág-Tüzködomb. I. Die archäologischen Funde und Befunde. *Szekszárd-Saarbrücken* 2002
- ZOFFMANN 1971 = K. ZOFFMANN, Zs.: An Anthropological Study of the Neolithic Cemetery at Villánykövesd (Lengyel Culture). *JPMÉ* 13. (1968) 1971. 25–37.
- ZOFFMANN 1974 = K. ZOFFMANN, Zs.: Anthropological Analysis of the Cemetery at Zengővárkony and the Neolithic Lengyel Culture in SW Hungary. *JPMÉ* 14–15. (1969–1970) 1974. 53–72.
- ZOFFMANN 1986 = K. ZOFFMANN, Zs.: Anthropological connections of the Lengyel Culture according to a generalized distance analysis. *BÁMÉ* 13. (1985) 1986. 171–179.
- ZOFFMANN 1992 = K. ZOFFMANN Zs.: Kelet Kárpát-medence neolitikus és rézkori népességeinek embertani vázlata. Kandidátusi disszertáció. Budapest 1992
- ZOFFMANN 1998–1999 = K. ZOFFMANN, Zs.: Anthropological data of the Transdanubian Prehistoric populations living in the Neolithic, the Copper, the Bronze and the Iron Ages. *Savaria* 24/3. 1998–1999. 33–49.
- ZOFFMANN 2000 = K. ZOFFMANN, Zs.: Anthropological sketch of the Prehistoric population of the Carpatian Basin. *ActaBiolSzege* 44. 2000. 75–79.
- ZOFFMANN 2001 = K. ZOFFMANN, Zs.: Anthropological structure of the Prehistoric populations living in the Carpatian Basin in the Neolithic, Copper, Bronze and Iron age. *ActaArchHung* 52. 2001. 49–62.
- ZOFFMANN 2004 = K. ZOFFMANN Zs.: A Lengyeli kultúra Mórág B.1. temetkezési csoportjának embertani ismertetése. *WMMÉ* 26. 2004. 137–152.
- ZOFFMANN 2005 = K. ZOFFMANN Zs.: Embertani leletek a rézkori Balaton-Lasinja kultúra Keszthely-Fenekpuszta lelőhelyen feltárt gödreiből. (Anthropological finds from the pits of the Copper Age Balaton-Lasinja culture unearthed at the Keszthely-Fenekpuszta site). *ZalaiMúz* 2005 – szerkesztés alatt.
- ² *MRT* 2. 240. 51/21., 22. lh.; *RégFüz* Ser. 1 No. 39. 1986., 33–34., 63. lh.; RACZKY 1974
- ³ DOMBAY 1959
- ⁴ DOMBAY 1960
- ⁵ ZALAI-GAÁL 2002
- ⁶ *RégFüz*. 46. 1994. 21–22.
- ⁷ *MRT* 2. 91–92. 19/12. lh.
- ⁸ REGENYE 1993–1994
- ⁹ *MRT* 2. 218. 49/32. lh.
- ¹⁰ Regenye J. szíves szóbeli közlése nyomán
- ¹¹ ANTONI 1982
- ¹² ÉRY–KRALOVÁNSZKY–NEMESKÉRI 1963
- ¹³ NEMESKÉRI–HARSÁNYI–ACSÁDI 1960; SJØVOLD 1975; MEINDL–LOVEJOY 1985; MILES 1963; PERI–ZONIUS 1981
- ¹⁴ SCHOUR–MASSLER 1941; UBELAKER 1984; STLOUKAL–HANÁKOVÁ 1978
- ¹⁵ FEREMBACH–SCHWIDETZKY–STLOUKAL 1979
- ¹⁶ MARTIN–SALLER 1957
- ¹⁷ ALEKSEJEV–DEBEC 1964
- ¹⁸ ALEKSEJEV–DEBEC 1964
- ¹⁹ SJØVOLD 1990
- ²⁰ MANCHESTER 1983
- ²¹ FINNEGAN–MARCSIK 1979
- ²² FINNEGAN–MARCSIK 1979
- ²³ BROTHWELL 1973
- ²⁴ ZOFFMANN 1971
- ²⁵ ZOFFMANN 1974
- ²⁶ ZOFFMANN 2004
- ²⁷ KISZELY 1973
- ²⁸ ZOFFMANN – közöletlen
- ²⁹ KÖHLER 2004
- ³⁰ ZOFFMANN, cit.; P. BARNÁ 1996
- ³¹ NEMESKÉRI 1956; NEMESKÉRI 1961; ZOFFMANN 1971; ZOFFMANN 1974; KISZELY 1973; SZATHMÁRY 1981
- ³² ZOFFMANN 2000
- ³³ ZOFFMANN 2004
- ³⁴ ZOFFMANN 1986; ZOFFMANN 1992; ZOFFMANN 2000; ZOFFMANN 2001; ZOFFMANN 2004
- ³⁵ ZOFFMANN 1998–1999; ZOFFMANN 2000; ZOFFMANN 2001
- ³⁶ ZOFFMANN 1998–1999
- ³⁷ SOMOGYI 2000
- ³⁸ HONTI et al. 2002
- ³⁹ ZOFFMANN 2005 – szerkesztés alatt
- ⁴⁰ ILON 2002
- ⁴¹ BÁNFFY 1985
- ⁴² HORVÁTH–JUHÁSZ–KÖHLER 2003
- ⁴³ Ezúton szeretném köszönetemet kifejezni Regenye Juditnak, aki az embertani anyagot rendelkezésemre bocsátotta. Szintén hálás köszönettel tartozom K. Zoffmann Zsuzsannának és Mende Balázs Gusztávnak a feldolgozás során nyújtott szakmai tanácsaikért és észrevételeikért. Továbbá köszönöm Fenyvesi Róbertnek a fotók, Réti Zsoltnak a fotótáblák elkészítését.

¹ RKM 2003. 316.

1. táblázat
Egyéni koponyaméretek és jelzők. Veszprém, Jutasi út

Martin No.	LENGYELI KULTÚRA		BALATON-LASINJA KULTÚRA	
	5. sír férfi	7. sír nő	13. sír férfi	14. sír nő
1.	202	177	188	184
5.	-	-	104	102
8.	137	135	132	131
9.	100	102	98	97
10.	-	113	117	-
11.	-	(112)	(117)	-
12.	108	111	(107)	(112)
17.	-	-	138	139
20.	-	(112)	(117)	-
23.	556	508	528	-
40.	-	-	95	-
43.	107	105	(105)	105
44.	-	(99)	-	(95)
45.	-	(122)	-	128
46.	-	-	(91)	97
47.	-	115	113	-
48.	-	69	67	61
51.d.	-	40	(40)	40
51.s.	-	-	-	-
52.d.	-	31	(34)	34
52.s.	-	-	-	-
54.	-	(24)	22	23
55.	-	49	49	48
60.	-	55	57	-
61.	-	60	63	-
62.	-	41	43	-
63.	-	37	38	-
65.	-	102	-	-
66.	-	81	-	-
68.	-	77	76	-
69.	35	31	33	-
70.	-	55	55	-
71.	(36)	28	30	38
72.	-	-	90	-
75.	-	-	-	-
75/1.	-	-	-	-
79.	-	125	128	-
8:1	67,8	76,3	70,2	71,2
17:1	-	-	73,4	75,5
20:1	-	63,3	(62,2)	-
17:8	-	-	104,5	106,1
20:8	-	82,9	88,6	-
9:8	72,9	75,5	74,2	74,0
47:45	-	(94,3)	-	-
48:45	-	(56,6)	-	47,6
52:51 d.	-	77,5	(85,0)	85,0
52:51 s.	-	-	-	-
54:55	-	(48,9)	44,9	47,9
61:60	-	109,1	110,5	-
63:62	-	90,2	88,4	-

2. táblázat

Egyéni vázcsontméretek, jelzők és testmagasság. Veszprém, Jutasi út

Martin No.	LENGYELI KULTÚRA										BALATON-LASINJA KULTÚRA		
	5. sír férfi		8. sír férfi		3. sír nő		6. sír nő		7. sír nő		13. sír férfi		
	d	s	d	s	d	s	d	s	d	s	d	s	
CLAVICULA	1.	-	-	148	142	-	-	147	141	140	139	143	136
	6.	-	-	40	37	-	-	34	35	30	30	37	36
	6 : 1	-	-	27,0	26,1	-	-	23,1	24,8	21,4	21,6	25,9	26,5
HUMERUS	1.	-	-	329	329	-	(280)	-	297	314	309	310	313
	2.	-	-	328	(327)	-	(275)	-	292	309	302	307	310
	4.	-	-	54	-	50	51	-	67	53	54	66	65
	5.	26	24	27	24	(19)	19	19	21	21	20	27	23
	6.	20	21	19	19	(15)	15	16	17	16	15	20	29
	7.	-	-	67	65	51	(53)	54	54	55	53	64	60
	10.	-	-	49	48	-	38	(40)	41	41	41	45	44
	7 : 1	-	-	20,4	19,7	-	-	-	18,2	17,5	17,1	20,6	19,2
RADIUS	1.	(230)	-	-	-	(199)	199	-	224	-	(227)	(247)	247
	4.	18	-	16	-	13	13	14	13	13	14	16	16
	5.	12	-	14	-	10	10	11	10	9	11	11	11
ULNA	1.	258	-	-	-	-	-	-	249	-	-	274	274
	11.	(18)	-	15	15	14	13	-	15	-	-	18	16
	12.	(15)	-	17	15	13	13	-	15	-	-	13	13
FEMUR	1.	-	397	-	-	-	389	-	-	428	430	441	437
	2.	-	395	-	-	-	386	-	-	425	(425)	440	436
	6.	33	33	-	-	-	26	-	-	27	26	31	31
	7.	26	28	-	-	-	25	-	-	25	25	24	25
	8.	94	98	-	-	-	78	-	-	80	79	87	89
	9.	34	32	-	-	-	30	29	-	28	30	31	31
	10.	26	30	-	-	-	24	22	-	25	25	25	25
	19.	(47)	47	-	-	-	38	42	-	40	40	48	47
	21.	-	(80)	-	-	-	(68)	-	-	71	71	82	83
	8 : 2	-	24,8	-	-	-	-	-	-	18,8	18,6	19,8	20,4
	6 : 7	126,9	117,8	-	-	-	-	-	-	108,0	104,0	129,2	124,0
TIBIA	1.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	(356)	-	355
	1b	-	333	-	-	-	-	-	-	-	(357)	-	353
	3.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	68	76	74
	8a	41	40	-	-	30	-	-	-	-	32	35	32
	9a	23	24	-	-	21	-	-	-	-	22	23	22
	10b	78	79	-	-	-	-	-	-	-	-	78	78
	10b : 1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	22,0
FIBULA	1.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	349	-
TESTMAGASSÁG (Sjøvold)		(157,5)		(171,0)		(149,9)		(157,8)		162,5		165,1	

During 2003, eight burials with rich grave furniture of the Lengyel culture and four graves of the Balaton-Lasinja culture were uncovered at the site of Jutasi Street, Veszprém.

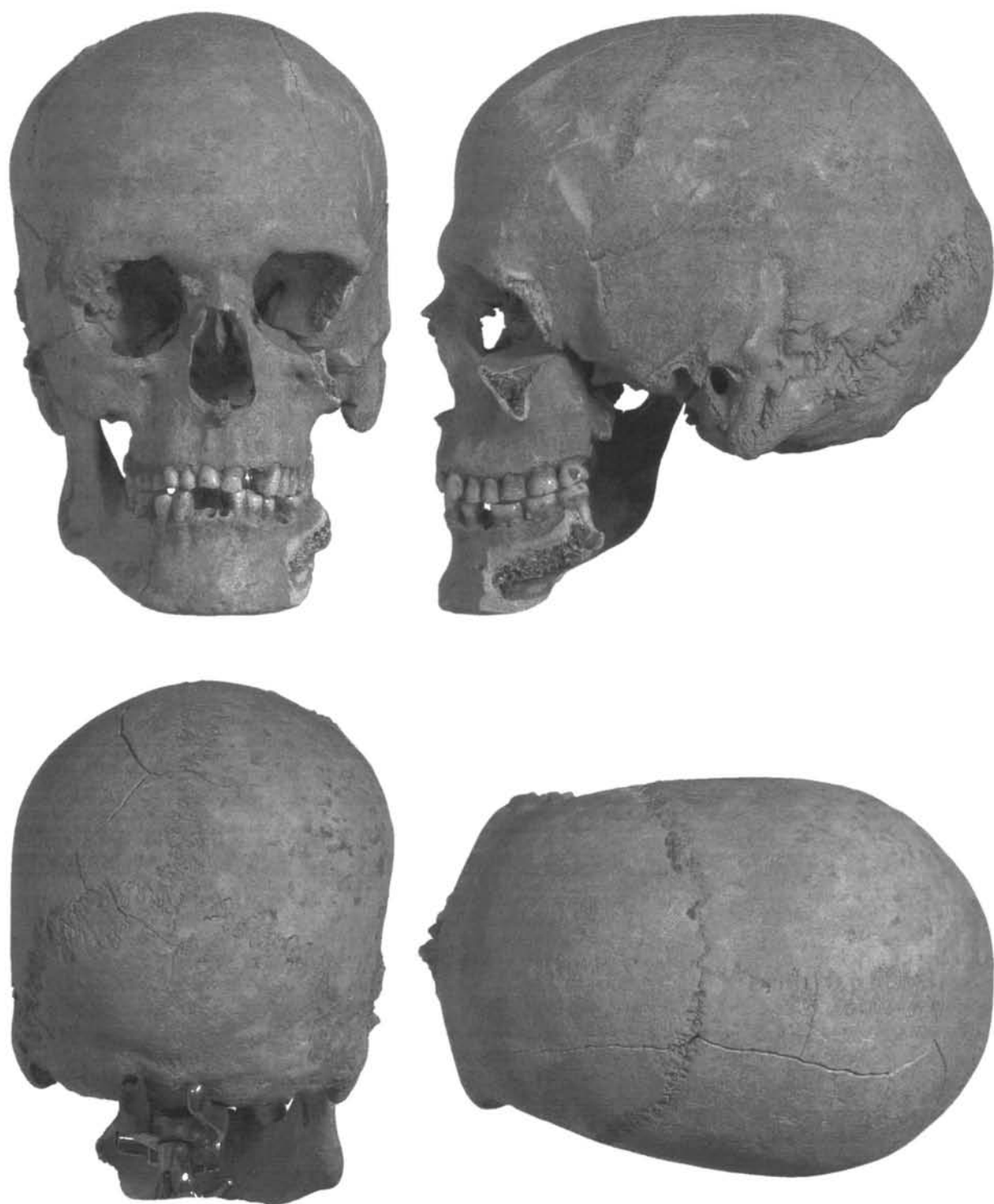
Among the Lengyel burials, the skeletal remains of a child, three men, three women and a juvenile person with indefinable gender could be separated. The pathological changes appearing on the bones are not considerable neither in their severity, nor in their frequency. On the basis of the noticeable hereditary epigenetic characteristics, the probable blood relationship or relational connections could not be determined, mainly because of the limescale settled on the bones. From the metrical and morphological analyses, it can be concluded that the fragment sequence is characterized by the occurrence of people with gracile and robust leptodolichomorphic skulls (Mediterranean and Nordoid types), and these represent the dominant types of the population of the Lengyel culture. The presence of the eurydolichomorphic

(Cro-Magnoid) and the brachycranic (Alpine) components, which play a secondary role in the population of the culture, cannot be demonstrated among the finds in Veszprém.

From among the burial places of the Balaton-Lasinja culture the anthropological remains of a child, two men and a woman were uncovered. The crumbliness of the anthropological material and the small number of instances made the analysis based on metrical and morphological data harder. All that can be defined is that the finds belong to one of the robust dolichomorphic type. The anthropological components of the population of the Balaton-Lasinja culture in the mid-Copper Age can be sketched on the basis of only a few sites and bone finds. What is for sure is that the population of the culture was heterogeneous in which the short-headed (brachycranic) components are found as well besides the robust and gracile leptodolichomorphic types. But at the moment we cannot define which one could be the general, dominant type.

1. ábra. A 7. számú sír koponyája. Lengyeli kultúra
Figure 1. The skull from grave 7. Lengyel culture

2. ábra. A 13. számú sír koponyája. Balaton-Lásinja kultúra
Figure 2. The skull from grave 13. Balaton-Lásinja culture

A LANGOBARD ÉKKŐ- ÉS ÜVEGBERAKÁS TECHNOLÓGIAI SAJÁTOSSÁGAINAK VIZSGÁLATA A VÁRPALOTAI ÉS JUTASI FIBULÁKON

A langobardok pannoniai korszakával foglalkozó régészeti kutatás fejlődését alapvetően meghatározta Várpalotán 1933-ban, leletmentés során előkerült temető gazdag leletanyaga. A 25 langobard temetkezés kiemelkedő jelentőségű, a viszonylag bolygatatlan mellékletek több összefoglaló jellegű tipológiai, kronológiai és kultúrtörténeti feldolgozáshoz szolgáltak alapul.¹ A VI. század első felében használt langobard temető fibuláinak elemzésével pannoniai típusokat is el lehetett különíteni.² Ez többek között a korszakban működő helyi ötvösök tevékenységére is felhívta a kutatás figyelmét. Szintén a múlt század első harmadában tárták fel a jutasi avar kori temetőt, ahol egy különálló langobard sír is előkerült.³ A két temető egyik közös vonása, hogy a rabolatlan langobard kori sírokból értékes ékkőberakásos tárgyak maradtak ránk.

A VI. századi ötvöstárgyak különleges csoportját alkotják az ékkőberakással díszített ékszerek és viseleti elemek. Ezek túlnyomó részét a női sírok fibulái képviselik. A két Veszprém megyei temető leletanyagának ebbe a körbe tartozó elemeit szeretném itt egy sajátos szempont szerint bemutatni. Az összesen hat sírból származó tizenkét tárgy az „S” illetve korong alakú és a gombos kengyeles fibulák különböző változatait képviseli. Többségükben öntöttek, rekeszes szerkezet egyedül a rovátkolt dróttal díszített korongfibulapáron látható (3. ábra 1.). Az „S” alakú fibulák kompozícióját két madárfej ellentétes irányú összekapcsolása alkotja. Fő díszítésük az öt ibolyáspiros berakás, felületüket a foglalatok között párhuzamosan bevéssett, hosszanti vágatok (1., 4/b sír), hurkot formázó vésetek (19. sír) vagy a germán állatornamentika elemei (17. sír) díszítik (2. ábra 1–4.). A két kengyelfibulapár az állatfejben végződő, gombos rugólemező fibulatípusba tartozik, díszítésüknél a kőberakások mellett nagyobb szerephez jutott az ékvésés, a nielló és a rovátkolás (1. ábra 1–2.).

A tárgyak stilisztikai és tipológiai értékelésére bővebben nem térek ki, az elemzés központjában az ékkőmegmunkálás és -berakás technikai részletei állnak. A megfigyelések a korszak ötvöstechnikai felszerelt-

ségével és színvonalával kapcsolatos ismereteinket gyarapítják. Az ötvöstárgyak készítési technikájának vizsgálata egyrészt a nemesfémek magas színvonalú megmunkálására, másrészt az ékkőberakások megformálására és a tervezett kompozíció megvalósítására irányul. Jelen összefoglalásban a tárgyak kialakításánál és díszítésénél használt különböző fémmegmunkáló technikák részletezésére, úgymint az öntésre, vézésre, poncolásra, nielló berakásra, stb. nem kerül sor. Erre vonatkozóan több alapos, gyakorlatias munka ismert mind hazai, mind nemzetközi viszonylatban.⁴

Az elvégzett vizsgálatoknak három kiemelt célja volt:

1. az ékkő- és üvegberakások anyagának meghatározása, és összevetése az eddig ismert eredményekkel
2. az ékkő- és üvegberakások megmunkálásánál alkalmazott technológiai fogások azonosítása a megfigyelt munkanyomok alapján
3. az ékkő- és üvegfoglalás menetének és eszközeinek ismertetése a foglalatok szerkezetének elemzése által

A Kárpát-medence Meroving-kori leleteit díszítő berakásokra többféle meghatározást olvashatunk az anyagközlésekben. A gránátot például sokszor pontatlanul, csupán vörös kőként nevezik meg, vagy ami még gyakoribb, üveggént dokumentálják.⁵ Ennek az az oka, hogy az ékkövek vizsgálata általában kívül esett a kutatókat érdeklő legfontosabb kérdések körén. Ha egyes esetekben sor is került a berakások azonosítására és a készítési technika elemzésére, a gyakorlat önálló kísérletek szintjén rekedt meg.⁶ Az egységes rendszer és a következetes megnevezések a Meroving-kor hazai kutatásában hiányoznak. Az ezt követő régészeti korszakokat illetően azonban kedvezőbb a helyzet. A kora- és középváros kori ékkő- és üvegberakásos leletek kimerítő részletességgel elvégzett technológiai és stilisztikai feldolgozása nemrégiben készült el, és a honfoglaláskori berakásos tárgyakról is megjelent már egy összefoglalás.⁷ Mindezek alapján tehát érdemes

és szükséges is elvégezni a Kárpát-medence Meroving-kori berakásos leletanyagának az említettekhez hasonló átfogó jellegű vizsgálatát.⁸

A berakások anyaga

A régészeti leletek berakásainak meghatározása egyrészt az üveg és az ékkövek elkülönítésére, másrészt az ékkövek esetében a kutatás számára fontosabb nyersanyaglelőhely-kérdés megoldására vagy legalábbis árnyalására szolgál. Az ékkövek geológiai lelőhelyeinek behatárolása a kereskedelmi folyamatok és a műhelykörök pontosabb megismerése érdekében fontos. Az ékkövek egyes változatait egyfelől optikai tulajdonságaik és belső ismérveik, azaz zárványaik fénymikroszkópos megfigyelésével, másfelől nagyműszeres kémiai elemzésekkel lehet meghatározni. A hazai ékközdíszítéses tárgyaknál az utóbb említett természettudományos vizsgálatokra még nem került sor, így a köveket csupán mikroszkóppal és a kapcsolódó szakirodalom segítségével lehetett elemezni.

A várpalotai és jutasi langobard sírok fibuláinak berakásait fénymikroszkópos nagyítás mellett, befoglalt állapotban tanulmányoztam. Sajnálatos módon, a restaurálás során olyan anyagot használtak fixálásukhoz, amely lakkszerű bevonatot képezett felületükön, ez nehezítette a megfigyelést. Ennek ellenére, a zárványok azonosításával lehetővé vált az üveg elkülönítése és a gránátok egyértelmű meghatározása.⁹ Az eredményeket összegezve elmondható, hogy a korábbi publikáció adataival szemben a vizsgált anyagban elsősorban gránát található, ennek is az almandin nevű változata dominál.¹⁰ Csupán egy-egy esetben lehetett üveget meghatározni, gránáttal együtt, vegyesen díszítették velük például a várpalotai korongfibulákat.

Az üvegberakások

Az üveg amorf szerkezetű anyag, fő alkotója a kvarchomok, ehhez különböző folyósító, stabilizáló és színező anyagokat keverték. Az összetevőket formába olvasztották majd miután megszilárdultak, az ékkövekhez hasonlóan befoglalták őket.¹¹ Az összetétel tekintetében a szín igen fontos tényező, hiszen a színező fémoxidok hosszútávon roncsolhatták a szerkezetet. Érdekes módon a régészeti anyagban a zöld üvegek mindig gyengébb minőségűek – felületük egyenetlen, kráteres, matt.¹² Ezzel szemben a vöröses üvegek között vannak olyanok is, amelyeket első ránézésre nem lehet megkülönböztetni a gránátoktól. Ilyen jobb minőségű üveglapokat foglaltak a várpalotai 4/b sír „S”

alakú és a már említett 5. sír korong alakú fibuláiba. A gránáthoz hasonló anyag előállítása ezeknél a daraboknál sikeres volt, így az utáztatok használatuk idején a megtévesztésig valódinak tűnhettek. Az üveg előállítása könnyebb és olcsóbb volt, mint a kő megszerzése és megmunkálása, ezért már az ókortól kezdve hamisításra, utánzásra, pótlásra használták. Ezzel kapcsolatban alapvető forrás *Plinius Secundus* enciklopédikus műve, a *Naturalis Historia*.¹³

A régészeti anyagban található üvegberakásoknál általában az tapasztalható, hogy állapotuk, szemben az ásványokéval, az idők során romlik. Fényüket elvesztik, színük elhalványul, töredezetten, zavarosak lesznek, felületükön sokszor megjelennek az oxidáció szivárványos rétegei. Ha az összetevők olvasztása után a folyékony üvegmassza hirtelen hűlt le, a folyás görbe vonalai megdermedve rögzültek. Ezeket az ún. *huzagolási nyomokat* sokszor szabad szemmel is észre lehet venni, de van, hogy csak átvilágítva láthatók.¹⁴ Az említett várpalotai fibulák üveglapjaiban mikroszkóppal sem lehetett azonosítani, igaz, a berakások felületének bevonata zavaró tényező volt. Ezeknek a jobb minőségű üvegberakásoknak az azonosítását az olvadékba beszorult levegőrészecskék tették lehetővé. A megfigyelt kisebb-nagyobb gázbuborékok kizárják, hogy valódi ékkövekről legyen szó (3. ábra 2–3.).

A gránátberakások

A vizsgált anyagban túlnyomórészt almandin-gránát található, ez összhangban van a korszak többi Kárpát-medencei leletanyagánál megfigyelttel. Az almandin geológiaiailag is a legelterjedtebb gránátfajta. Meghatározásának megbízhatóbb támpontja a rutiltűk és ezek szabályos rendszert alkotó hálójá, a *szagenit-rács* volt.¹⁵ Ez a jelenség az 1., 4/b és 5. sír „S” alakú illetve kengyeles fibuláinak kivételével valamennyi tárgy berakásaiban felismerhető volt (3. ábra 4–5.). A gránátok jellemző zárványát lehetett még azonosítani az 5. sír mindkét fibulapárjának, illetve a 17. sír „S” fibuláinak egyes berakásaiban: feszültségudvarral körülvett opak és átlátszó ásványzárványok (4. ábra 1.).¹⁶ Az ékkövek és köztük a gránátok jellemző ismérvei még a belső repedések, amelyek sérülés és belső feszültség révén keletkeztek. A vizsgálat során többféle jelenség kapcsolódott hozzájuk, amely megkönnyítette észrevételüket: irizálás, azaz a fény megtörése a repedésen, árnyékként jelentkező sötét foltok, vagy szennyeződés okozta elszíneződés (4. ábra 2–3.).

A gránátként meghatározott berakások színe nem egységes, ez egyrészt a kémiai összetevők arányaitól és a zárványosság mértékétől, másrészt a foglalás mód-

jától függ. A kövek színét élénkíti, ha fémlemez van alattuk, e nélkül sötétnek tűnnek, még ha egyébként átlátszók is. Ez az oka annak, hogy a jutasi kengyelfibulákon a kövek élénkpiros árnyalatúak, ugyanakkor a várpalotai 5. sír kengyelfibuláin egészen sötétek.

A berakások összehasonlítása ideális esetben a teljes zárványkép alapján történik, így van esély rámutatni az ásványok képződési körülményeinek és kémiai összetételének különbségére. Minthogy a tárgyalt leletek berakásai befoglalt állapotban voltak tanulmányozhatók, feltehetően nem a zárványkép egészét lehetett látni. A megfigyelt eltérések régészeti interpretációja problematikus, és óvatosságra int az összetétel alapján történő lelőhely-lokalizálásban.¹⁷ A bizonytalanságok megoldására a mikroszkópos vizsgálat nem elegendő. A felmerült kérdésekre választ adhatnak azok a nyugat-európai eredmények, amelyek elsősorban az ékkövek kémiai elemzéseiből származnak.¹⁸ A Meroving leletek gránátberakásain végzett legkorábbi vizsgálatok értékelésénél az európai lelőhelyek kitermelését hangsúlyozták. A távol-keleti eredetű kövek felhasználását csak nagyon szűk körben mutatták ki.¹⁹ Az azóta folyamatosan bővülő lehetőségek és fejlődő vizsgálati módszerek meggyőzőbb adatokat szolgáltatottak erre nézve, két Németországban végzett vizsgálat különösen is jelentős.²⁰ Az egyik esetben a kémiai elemzéssel elválasztották egymástól az V–VI. századi és a VII–VIII. századi leletanyag ékköveit. Előbbieket indiai és Sri lankai eredetű almandinként határozták meg, utóbbiakat a pirop gránát csehországi lelőhelyéhez kötötték.²¹ A másik vizsgálat során többféle kémiai módszert és mikroszkópos zárványkép-elemzést is alkalmaztak, az így kapott eredményeket össze lehetett kapcsolni. Ezeket a modern korban kitermelt gránátok referencia adataival is összehasonlították, a régészeti tárgyak anyagát így konkrét geológiai lelőhelyekkel tudták összekötni. A többszörösen megerősített eredmények a Meroving-kori gránátok indiai és Sri lankai eredetét támasztották alá.²² A kémiai bizonyítással lelőhelyhez kötött kövek egyes zárványainak megfelelőit a veszprémi langobard anyagban is meg lehetett figyelni.²³ Az adatok alapján feltételezhető, hogy a Kárpát-medencei tárgyak berakásai a Meroving leletekével azonos forrásból származtak. Ahhoz, hogy az eredmények meggyőzőbbek legyenek, a Nyugat-Európában elterjedt elemzési módszerek itthoni alkalmazása látszik célszerűnek.

A gránát- és üvegberakások megmunkálása

A tárgyalt langobard fibulák berakásainak mikrosz-

kópos megfigyelésével, anyaguk meghatározásán túl lehetővé vált megmunkálásuk nyomainak aprólékos elemzése is. Ez utóbbi külön figyelmet érdemel, hiszen az ékkövmegmunkálás régészeti bizonyítékai, a különféle szerszámok ritka leletek. Emiatt csak a kész tárgyak alapján lehet következtetni az alkalmazott technikákra és előállítás menetére. A vizsgált leletanyagban domináló gránátok esetében eszerint három fő munkafázis volt elkülöníthető: a kövek formájának kialakítása, polírozásuk és méretre szabásuk. A művelet sor elvégzésének módja és eszközei elsősorban az adott kor és műhely technikai színvonalától, valamint a kövek fizikai tulajdonságaitól függött. Ebből a szempontból a két legfontosabb befolyásoló tényező a keménység²⁴ és a hasadás.²⁵

A vizsgált langobard fibulák berakásai formájuk szerint két alaptípusba sorolhatók: felületük lehet domború vagy sík kiképzésű.

A jutasi kengyelfibulák állapotjában végződő tülemezeit apró, félgömb alakúra csiszolt gránátokkal hangsúlyozták. A domború formák kialakításánál azt az optikai törvényszerűséget tartották szem előtt, hogy minél magasabb a kő boltozása, annál jobban visszaveri a rávetődő fénysugarakat (4. ábra 4.).²⁶ A modern ékkövművészekben a magasra domborodó felületű, de sík hátlapú, többnyire kerek vagy ovális köveket ún. *kabosonoknak* nevezik.²⁷ A kifejezés a csiszolás módjára utal, nem pedig a foglalására, ahogy a régészeti szakirodalomban sok helyen tévesen utalnak rá.²⁸ A jutasi fibulákon látható kabosonoknak térben és időben a legszorosabb formai párhuzamai a gepida sasos csatok lemezén és rombuszos tülemező kengyelfibulákon figyelhetők meg. Parányi méretük alapján összefüggésbe hozhatók az V. század második felére keltezett germán fejedelmi leletekkel is (Tournai, Apahida).²⁹ A kaboson forma a polychrom stílus korábbra keltezhető tárgyain gyakrabban fordul elő, sokszor igen nagy méretben. Ezzel szemben a VI. századi leleteken többnyire csak kiegészítő szerepet kap egy-egy részlet kihangsúlyozására. Főleg öntött tárgyakat díszít, csak elvétve fordul elő rekeszes foglalásban, erre a Kárpát-medencei leletanyagban nincs is példa. Megformálásukhoz vastagabb gránátarabokra volt szükség, ebből csiszolással és polírozással telt színű, plasztikus berakást hoztak létre.

A két pár kaboson csiszolású gránáton kívül (egyik elveszett, ezt utólag ezüstből pótolták), a tárgyalt langobard fibulák összes többi berakása sík felületű. Ez a forma az egész VI. századi Európa ékköves anyagában dominál, függetlenül foglalásuk módjától. Sík lapokból könnyebben alakíthatók ki geometrikus vagy bonyolultabb formákat, és adott mennyiségű nyers-

anyagból, a kaboson csiszolású kövekhez képest több darabot lehetett elkészíteni. Fedő- és hátlapjaik megközelítőleg azonos méretűek, tagolatlanok, oldallapjaik is többnyire függőlegesek (4. ábra 5.). Az ilyen, minden oldalról sík lapokkal körülhatárolt formákat *fazettált* köveknek nevezik. A korszak ékköcsiszolói természetesen ennek nem a modern értelemben vett kifinomult formáit hozták létre. A vékony lapok alig vagy egyáltalán nem emelkednek ki a foglalat síkjából, átlagosan 1–1,5 mm magasak. Már régóta foglalkoztatja a kutatást, hogyan alakították ki ezeket a meglepően vékony kőlapokat, amelyek teljesen szabályos, sík felületűek. Előállításukhoz igen nagy tapasztalatra és gyakorlati tudásra volt szükség. Kétféle megoldás feltételezhető: a természetes hasadás kihasználása és a szerszámmal végzett vágás, csiszolás. A gránátlapok rendkívüli vékonysága miatt ez utóbbi elképzelhetetlen a Meroving-korban, a korszak vágószerszámaival lehetetlen volt repedés és törés nélkül milliméteres szeleteket előállítani.³⁰ A másik elképzeléssel kapcsolatban szintén ellenérvek merülnek fel. A gránátok hasadása általában tökéletlen, inkább szabálytalan sík mentén repednek, törnek. A hasítás lehetőségét azonban a régészeti kutatás nem zárta ki egyértelműen. Geológiaiilag ez abban az esetben fogadható el, ha olyan gránátról van szó, amely palás szerkezetű anyagokban egyfajta szerkezetmódosuláson ment át.³¹ Az ilyen lelőhelyű gránátok hajlamosabbak a hasadásra, illetve az egyenest megközelítő törésfelületek létrehozására.³² A lapokra hasadás lehetett a természet műve, de ezt akár mesterséges eljárással is elérhették a gránátfeldolgozó műhelyekben. Jelenkori, folyóhordalékból kitermelt gránátokon megfigyelték, hogy a keletkező feszültség miatt a nyers kövek többek között sík formájú darabokra váltak szét.³³ A mesterséges hasítás egyes antikvitásbeli kőfaragók beszámolóiban szerepel, ezekre támaszkodva Birgit Arrhenius kidolgozta a *hővel hasítás* elméletét.³⁴ A művelethez egyik elképzelés szerint sem volt szükség vágószerszámra, azt sokkal inkább a hosszmeretek kialakításánál használták.

A vizsgált tárgyat képező fibulákon a berakások alakja geometrikus – többé-kevésbé szabályos négyszögletűek, háromszögletűek, kerek vagy félkörívesek. Kialakításukhoz, azaz a méreteik megszabásához használt eszközök a megmunkálási nyomokból azonosíthatók. A fénymikroszkópos nagyítás mellett végzett megfigyelésnél erre nézve a berakások peremének vizsgálata szolgál meggyőző adatokkal. A várpalotai fibulák esetében a gránátlapok széle, különösen az ívelő oldalaknál egyenetlen, szögletes. A vonalvezetés olykor az egyenes oldalaknál is bizonytalan (4. ábra

6–8.). Az ilyen peremkiképzést Arrhenius rekonstrukciója szerint karcolással készítették – a perem vonalát, amely mentén a követ eltörték, egy éles szerszámmal vésték bele a gránát lapjába.³⁵ Már a korai fejlett kultúrákban is ismert tény volt, hogy a keményebb kövek karcolják, vágják a puhábbakat.³⁶ Ez alapján a gránátok megmunkálásában a gyémánt, a korund és a kvarcfélék játszanak szerepet, a fémesszközök ellenben nem kifejezetten alkalmasak erre a célra. A gyémánt szerszámként való használatát már Plinius is megemlíti.³⁷ Ahol a gyémánt kevésbé volt elérhető, a kvarcot de még a keményebb gránátokat is felhasználhatták. Az 5., 17., 19. sír kisfibuláinak gránátjain látható szabálytalan vonalak és töredezett peremek a *karcolás-törés* technikájának bizonyítékai. Ezzel a technikával nem lehetett igazán szabályos formákat elérni, használatát olyan helyi jelentőségű mesterekhez és műhelyekhez lehet kötni, ahol nem volt fejlett felszereltség, s ahol főleg utólagos igazításokat végeztek a már előre megcsiszolt köveken.³⁸

Ezzel ellentétben, a várpalotai fibulák négyszögletű gránátjainak többségénél (1., 5., 19. sír) illetve a jutasi fibulák valamennyi sík felületű berakásánál az oldalfazetták szép egyenesre metszettek, körvonaluk jól meghatározott, fényük matt. Megmunkálásuknál valamilyen vágószerszám használata valószínűsíthető (5. ábra 1–2.). Az ún. *keréktechnika* egy gyors forgómozgású szerszám vágó, csiszoló mechanizmusán alapul, a legegyszerűbb, íj-meghajtású változatát már az ókori ékköcsiszoló műhelyekben is használták.³⁹ A művelet során az íj húrját a kerék tengelye köré csavarva az íjat előre-hátra mozgatták, előidézve ezzel a kerék tengelyének forgását (5. ábra 3–4.). Egy másik fontos szerszám, a *fűrő* ugyanezen az elven működött, ezt régészeti leletként is ismerjük a VI. századi ötvös-sírokból.⁴⁰

A vizsgált tárgyak kapcsán felmerül a kérdés: a vágókerék mennyiben állt a langobard ötvösök rendelkezésére, és így mennyiben feltételezhetjük a gránát helyi csiszolását. Erre nézve ugyancsak a kész tárgyak vizsgálata ad némi támpontot, ugyanis ilyen lelet, tudomásom szerint, Európában sem ismert.

A várpalotai kisfibulák berakásainak nemcsak vastagsága, de hosszmeretei is megközelítően azonosak, ez összhangban van a többi langobard temető anyagával. Joggal feltételezhetjük, hogy olyan szabványmeretekről van szó, amelyeket fejlett felszereltséggel rendelkező, kifejezetten köcsiszoló műhelyben alakítottak ki. A készre csiszolt berakások innen a kereskedelem útján kerülhettek a helyi ötvösökhöz.⁴¹ Ők feltehetően már csak kisebb átalakításokat végeztek a köveken, olyan egyszerűbb technikával, amelynek

nyomai, ahogy a fenti példák is mutatták, jól felismerhetők. Ezt az elképzelést igazolja az is, hogy a szűkrekeszes díszítés egy-egy egyedi motívuma földrajzilag nagy területen van jelen Európa V–VI. századi leletanyagában.⁴² Ezek a műhelyek a VI. században feltehetően a Mediterráneum antik hagyományú csiszolóközpontjaiban működtek.⁴³

A sík felületű gránátlapok jellegzetes gyémánytűnyüket a polírozástól kapták. A kövek fényének fokozására ókori források szerint az ún. *naxiumot* – Naxos szigetéről származó, nem drágakő minőségű korundot – használták porrá törve „smirgliként”.⁴⁴ A természettudományos vizsgálatok megerősítették az írásos forrásokat. Egy svédországi rekeszes tárgy vizsgálatánál azonosítottak néhány megtapadt smirgli szemcsét, a diffrakciós vizsgálat alapján korundnak határozták meg őket.⁴⁵ A kövek felületén nagyítás mellett sokszor láthatók a polírozás nyomai, sajnos a várpalotai anyagon ez nem figyelhető meg hitelesen, az utólagosan felkerült bevonat miatt. Fontos megjegyezni, hogy a berakásoknak csak a felületét polírozták, oldalfazettaikon az efféle utólagos fényesítésnek nincs nyoma. A karcolás-töréssel kialakított gránátlapok csorba pereme olykor fényesen csillog, de ez csak a törésfelület természetes tulajdonsága. A csiszolókerékkel darabolt lapoknál azonban az oldalfazetták mattok.⁴⁶ Ez újabb támpontként szolgál a két technika elkülönítésében.

A gránát- és üveglapok befoglalása

A vizsgált fibulákon a foglalásnak két alapvető módja figyelhető meg: az egyik művelet anyagráttétellel, a másik anyagelvonással járt. Előbbinél a tárgy alapjául szolgáló fémre, utóbbinál magába az alapba rögzítették az előkészített kő- vagy üveglapokat. A különbség eltérő technikák alkalmazására vezethető vissza.

Az anyagráttétellel járó foglalásnál, a berakásokat előre elkészített, többnyire aranypántokból kialakított rekeszekbe illesztették. A vékony rekeszfalak egymáshoz és az alaplemezhez forrasztva hozták létre a foglalatok sorát. Az így összeállított szerkezet, a rekeszmű lett a díszítés központi eleme, az alaplemeznek csupán a tartásban és a felerősítésben volt szerepe (5. ábra 5.).⁴⁷ A rekeszműves- vagy más néven *cloisonné-technikát* eredetileg az emailos munkáknál alkalmazták. A forrasztással megalkotott rekeszekbe zománcot égettek, ezt a berakási technikát először a kelta bronzművességben, majd a hellén és a bizánci műhelyekben is magas színvonalon művelték, a *rekeszzománc* elnevezés innen ered.⁴⁸ Az ékkő-kereskedelem fellendülésével a technika új virágkorát élte a Meroving-korban.

A szűkrekeszes díszítőstílus késő-antik, mediterrán hatásra jelent meg a nyugati germánoknál, zománc helyett vöröses színű, átlátszó gránát- és üveglapokat illesztettek a rekeszekbe, sokszor a tárgy egész felületét beborítva.

A vizsgált temetők anyagában egyedül a várpalotai 5. sír korongfibulapárján látható ez a szerkezet. Az aranyozott ezüstfibulák oldalfalát képező pántot körbehajlítva forrasztották az alaplemezre. Felületüket sugárszerűen tagolt rekeszkoszorúk keretezik, a 15 illetve 16 rekeszben vékony berakások ülnek. Ezeket azonban nem közvetlenül helyezték az alaplemezre, a rekesztér nagy részét a kitöltő massa foglalta el, amit a kőlaptól egy vékony fémalátétellel választottak el (3. ábra 1., 5. ábra 7.). A massa és a fölialemez szerepéről a későbbiekben részletesen szó lesz.

Az anyagelvonással járó foglalás ezzel szemben az öntött tárgyakra jellemző, ahol a berakások helyét már a tárgy öntése során kialakították. A foglalatot utólagos véséssel vagy fűréssel mélyítették ki a kívánt mértékben (5. ábra 6.).⁴⁹ Az öntött tárgyakon a berakás általában csak egy eleme a díszítésnek, és más felületmegmunkáló technikákkal egészül ki, mint például az ékvésés, poncolás, niellő berakás.

A pannoniai langobard fibuláknál, és ezen belül a Veszprém megyei anyagnál is a foglalások utóbbi változata dominál. A rekeszmű elsősorban a korongfibulákat jellemzi, ezek az „S” alakú és a kengyeles fibulákhoz képest kisebb számban fordulnak elő. Többségükben frank készítésűek voltak és kereskedelmi összeköttetések révén jutottak el Pannoniába.⁵⁰

Az öntéssel készült fibuláknál a foglalatot a formától függően kétféle módon alakították ki. Szögletes kövek befoglalásához a tárgy felületébe mélyedést vájtak, és az így létrejött, negatív formába illesztették be a követ, üvegbetétet. Erre láthatunk példát a várpalotai 5. sír kengyelfibuláin. A tömör nemesfémbe valójában beágyazták a követ, az öntést követően, utánvéséssel alakították ki a foglalatot. Ugyanezt az eljárást alkalmazhatták az „S” fibulák középső négyszögletes foglalatainak készítésénél (5. ábra 8.).

Ennek a technikának egy további változata figyelhető meg a jutasi kengyelfibulapáron. A rugólemez felületét egy többrészes rekeszsor magába foglaló vájat tagolja. A foglalatvájatot az előbbihez hasonlóan, az öntés utáni véséssel alakították ki, a berakásokat pedig a szűkrekeszes díszítésnek megfelelően rekeszfalakkal választották el egymástól (5. ábra 9.).

Más eljárással mélyítették ki a foglalatokat a várpalotai „S” fibulák valamint a jutasi kengyelfibulapár jellegzetes kerek és ívelt oldalú berakásaihoz. A kerek formák kidolgozásához célszerű volt a fűró használata.

ta. A foglalatok alakja és mérete már a tárgy öntőmintáján ki volt alakítva, ezt igazolja a poysdorfi ötvössírból előkerült „S” fibula öntőmodell. A madáralakok szemei közvetlenül az öntés utáni, de még a foglalatok kimélyítése előtti tömör állapotot őrzik.⁵¹ A langobard fibulák foglataiból a kövek egy része kiesett, ez lehetővé teszi, hogy a foglalás pontos menetét nyomonkísérjük. Az öntést követő utólagos fúrást az üres foglalatokban látható koncentrikus bordák, valamint a közepén áttört alj is bizonyítják.⁵² A különböző állapotban megmaradt darabok alapján a következő fázisokat lehetett elkülöníteni: a kimélyített foglalat masszával való kitöltése, vékony alátétlemez ráhelyezése, végül a vékony kölap beillesztése. A várpalotai 17. sír ovális „S” fibulapárja az egyik legszemléletesebb példa erre, mert a művelet során minden egyes lépcsőfoka megfigyelhető rajta (6. ábra 1–3).

A tárgyak hosszú használata érdekében elsődleges fontosságú volt a berakások megfelelő rögzítése a foglalatban. A nagyítás mellett folytatott szemrevételezés alapján ebben a munkafázisban is van némi eltérés a rekeszműves és az öntött tárgyaknál alkalmazott technikákban.

A Kárpát-medencei rekeszműves ékszereken egyrészt a rekeszfalakat és fóliaalátéteket használták fel a felerősítésnél, másrészt egy speciális rögzítő anyagot alkalmaztak. Az öntés során előkészített és utólag megmunkált foglalatoknál a foglalatfalnak ritkán van szerepe a rögzítésben. Ellenben a másik két művelet, sőt, egy negyedik is megfigyelhető rajtuk.

A cloisonné díszes leleteken a rekeszfalak pereme általában azonos síkban van a berakásokéval. Az igényesebb darabokon azonban némileg kiemelkednek, és Γ alakban a berakások szélére vannak hajlítva, kalapálva, így biztosítva azok stabil helyzetét.⁵³ A várpalotai korongfibulákon ilyen szerkezet nem található, az aranyozott ezüstpántok ugyan szorosan követik a berakások oldalát, de fölülről nem tartanak. Ezzel szemben jól megfigyelhető a rögzítésnél gyakrabban felhasznált fóliaalátétek előnye. A fémlemezket úgy helyezték a berakások alá, hogy túllógó szélüket egyszerűen felhajtották azok oldalára. Ezáltal úgymond kibélelték a foglalat belső felülete és a berakás széle közötti rést, és csökkentették az elmozdulás, kihullás esélyét (6. ábra 4.).

Mint a szűkrekeszes díszű tárgyak többségénél, a tárgyalt fibulapár készítésénél is az ún. *kittmasszát* használták fő rögzítőként, ez egyben szilárdító és térkitöltő anyagként is funkcionált. Ennek az volt a sajátossága, hogy megszilárdulása során befelé húzta a rekeszfalakat, amelyek ezáltal szorosabban fogták a vékony berakásokat.⁵⁴ Az egyik korong fibula sérülése

miatt jól megfigyelhető a rekeszmű szerkezete. A rekeszfal magassága 0,4 cm, a berakások vastagsága viszont ennek csupán a negyede. A kölapok alatti teret a kittmassza töltötte ki (5. ábra 7.).

Az öntött-vésett foglalatoknál szintén általánosan használták a kittmasszát, de elsősorban térkitöltésre. A masszív falakat a kittmassza száradása nem húzta össze, a rés megszüntetésére két másik lehetőség maradt. A tárgyak egy részénél szintén a fólia alátét szélét hajtották fel a berakás oldalára. A leletanyagban ez a várpalotai 17. sír „S” fibuláin látható (6. ábra 3.). Ha a berakás alá nem helyeztek ilyen fémlmezt, egy vékony aranyszálat szorítottak a foglalat belső fala és a berakás pereme közé. Erre szolgál például a várpalotai 5. sír kengyelfibulapárja és a 19. sír „S” fibulája (6. ábra 5.). Mindkét módszerrel körbélélték a berakást, minden rést kitöltve, megakadályozva ezzel a kövek kihullását.

A kengyelfibuláknál a foglalatok pereme némileg rányúlik a gránátberakásokra, nem lehet tehát kizárni, hogy ez szándékos ellapítás nyoma. A várpalotai 19. sír fibuláján, fóliaalátétek híján az almandinlapok közvetlenül érintkeztek a kittmasszával. Ebben az esetben a kövek rögzülésében a vékony aranyszál beillesztésén kívül a massa tapadása is közrejátszott.

A kittmassza készítéséről történeti forrás is fennmaradt. Theophilus Presbyter számol be igen részletesen a műveletről, bár nem az ékkőfoglalás kapcsán, mivel szilárdító tulajdonságát széles körben használták. A leírásában *tenax*ként szereplő anyag kátrány, téglapor és viasz összeolvasztásával készült.⁵⁵

Ennek az anyagnak a kémiai meghatározását legelőször Birgit Arrhenius kezdeményezte, a gránátokon folytatott elemzéseivel egy időben. Az anyagvizsgálatok eredményei szerint a különféle rekeszes tárgyak kittmasszái igen eltérő összetételűek lehetnek.⁵⁶ A vizsgálatok segítségével meghatározott különböző kittmassza típusokat egy-egy műhelykörzethez lehet hozzárendelni.⁵⁷ Az átfogó jellegű elemzés során a magyarországi anyagból is vettek mintát. A várpalotai 5. sír korongfibuláinak homokban gazdag, dolomit tartalmú kittmasszája egy dél-németországi frank műhelyhez köthető.⁵⁸ A rekeszeket kitöltő kittmassza összetétele schretzheimi, tatabányai és szentendrei korongfibulák anyagával áll szoros rokonságban, a formai egyezésen túl tehát, ezek az adatok is egy műhelyhez kötik a fibulákat. A 17. sír „S” fibuláinak kittmasszájában csak dolomitot azonosítottak, homokot ellenben nem.⁵⁹ Ennek az összetételnek se a pannoniai langobard, se a frank leletanyagban nincs párhuzama, formailag is egyedi darabokról van szó, készítési helyük emiatt egyelőre nem tisztázott. Természetesen, az

elemzett minták a hazai leletanyagnak csak egy töredékét képezik, a későbbiekben érdemes lenne szélesíteni a vizsgált anyag körét.

A kitöltőanyag használatával egy időben megjelentek a díszítetlen vagy mintás fólia alátétek, amelyeket a berakás és a massa közé helyeztek. Anyaguk többnyire arany és ezüst. Használatuk célja elsősorban a kövek szépségének megőrzése és fokozása volt, másrészt a fóliával a berakások rögzítését is megkönnyítették a fent részletesen kifejtett módon. Ahogy már korábban szó volt róla, a várpalotai 5. sír kengyelfibulái és a 19. sír „S” fibulája ebből a szempontból kivételnek számítanak, a berakások alá nem került alátét. Az összes többi fibulán megfigyelhetők a préselőmintával díszített fémlemezok, az egyszerűbb rácsmintától kezdve a bonyolultabb kompozícióig több variáció különíthető el.⁶⁰ Alkalmazásuk előnyei leolvashatók a tárgyakról. A vékony lemezeket a zavaros, piszkos színű kitöltőanyag eltakarására és a kövek színének élénkítésére használták. Mivel a beeső fény megtörik a kis recéken, a fólia a berakások ragyogását is növeli.⁶¹ A rácsminta sűrűsége és felosztása fontos részletek. Az „S” fibulák közül a párhuzamos vésetekkel díszített darabokon illetve a jutasi kengyelfibulapáron kifejezetten sűrű rácsminta díszíti a fólialemezt. A korongfibulák préselt alátétlemezeinek mintázata viszont a ritkásabb, de erősebben domborodó rács típusba tartozik (6. ábra 6–7.). A várpalotai 17. sír „S” fibuláinak egy-egy háromszögletű foglalatában jól megfigyelhetők az ezüst alátétlemezek, rácszatuk dupla keretű, 4x4-es belső osztású (6. ábra 3.).⁶² Egyes ritka mintáknál, a rokon darabok esetében közös szerszámot és műhelyt lehet sejteni, különösen, ha a rácsminta méretei is azonosak.⁶³

Összegzés

A két temetőben feltárt gránát- és üvegberakásos langobard fibulák aprólékos vizsgálatának itt olvasható bemutatása a berakások anyagára, megmunkálására és foglalatára koncentrál. Pannoniai langobard tárgyakon ásványtani és technológiai elemzést ilyen részletességgel eddig még nem végeztek, és ugyanez mondható el a Kárpát-medence Meroving-kori leletanyagára nézve. Az egyik legfontosabb eredmény, hogy a fénymikroszkóppal végzett elemzés lehetővé tette az üveg és a gránát hiteles elkülönítését. Ez alapján kimutatható, hogy az üveg előfordulása jóval szérelyebb mértékű, mint az korábban felmerült. Csupán a várpalotai 4/b és 5. sír „S” alakú illetve korongfibuláinak egy-egy berakása készült üvegből. Az ösz-

szes többi esetben valódi ékkövel, vörös gránátokkal díszítették a felületet. Zárányaik alapján a gránátokat többségében egyértelműen almandinként lehetett meghatározni, ez az arány összhangban van az egész Kárpát-medencei, de más nyugati germán leletanyagánál megfigyeltekkel is. A Meroving-kori kereskedelmi kapcsolatrendszerek ismeretében, a nyersanyagbeszerzés kérdésében számíthatunk a frank tárgyak berakásain végzett egyéb vizsgálati eredményekre. Ezek az V–VI. századi tárgyakat díszítő gránátok lelőhelyeként Indiát és Sri Lankát azonosították.

A vizsgált fibulák gránátjain megfigyelt megmunkálási nyomokból többféle eszközkészletre és tudásszintre következtethetünk. A tökéletes felület, a szabályos peremkiképzés és az egységes méretek alapján egy központi csiszolóműhely tevékenységét feltételezhetjük mind a nyugat-európai, mind a hazai tárgyak gránátjainak kialakításában. Emellett a helyi mesterek keze nyomát is felismerhetjük a szabálytalanabb formákban, ami megerősíti azt az elképzelést, hogy a langobardok ötvösei nem kizárólag fémmegmunkálást végeztek. A berakással díszített fibulák készítemi technikája szintén eltérő irányokba mutat. A leleteknél az öntési eljárás dominál, ez a helyi ötvöstevékenységhez köthető, amely részben a magukkal hozott, részben a továbbélő hagyományokból állt össze. A rekeszműves korongfibulapárnál mind a szerkezet, mind az összetétel egyértelműen idegen technikai gyakorlatot tükröz. A foglalatokat kitöltő massa összetételének és az alátétlemezek mintázatának összehasonlító elemzése lehetővé teszi az egy műhelyben készült tárgyak elkülönítését, erre nézve még szükséges bővíteni a vizsgálatokat. A jövőben, a berakásos díszítemmód technológiájával kapcsolatosan további eredményekre a Nyugat-Európában már régóta alkalmazott nagyműszeres természettudományos vizsgálatok elvégzése után számíthatunk.

Katalógus

Várpalota-Unio homokbánya

1. sír

„S” alakú öntött, aranyozott ezüstfibula gránátberakással (párja elveszett) (2. ábra 1.)

A repedések jellege miatt kizárt az üveg lehetőség, színük és fényük alapján gránátoknak tekinthetők, almandinra jellemző specifikus zárványkép befoglalt állapotban nem látható.

Zárványok (4. ábra 3.): limonitos szennyeződésű vörösesbarna repedések; viszonylag egyenes, hosszú repedések fekete árnyékkal, ami forgatásnál eltűnik;

feltehetően zárvány okozta feszültség miatt keletkezett, felszínre is kiérő repedés, egyiknél fényreflexiós hatással

A berakások méretei: $2 \times 4 \text{ mm}^2$, $5 \times 5,8 \text{ mm}^2$, illetve Átm: 4 mm, M: nem mérhető

LDM Ltsz.: 61.17.46.

Irod.: BÓNA 1956. 187. XXVII. tábla 3–4.; WERNER 1962. 43–44. 1. tábla 3–4.

4/b sír

„S” alakú öntött, aranyozott ezüstfibula üvegberekással (2. ábra 2.)

A restaurálás során lakkszerű réteggel bevont berakások nehezen vizsgálhatók. A középső négyszögletes berakás anyaga, a nagyításnál látható apró sötét légbuborékok alapján üveg (3. ábra 2.). A többi berakás ebben az állapotban nem meghatározható.

A berakások méretei: $4,5 \times 5 \text{ mm}^2$, $5,5 \times 6 \text{ mm}^2$, illetve Átm: 3 mm, M: nem mérhető

LDM Ltsz.: 56.7.114.

Irod.: BÓNA 1956. 187. XXXIII. tábla 1–2.; WERNER 1962. 43–44. 7. tábla 1–2.

17. sír

„S” alakú öntött, aranyozott ezüstfibula gránátberakással (2. ábra 4.)

A berakások zárványai kizárják az üveg lehetőségét, amelyikben szagenit-rács van, az biztosan almandinként határozható meg. Egy kerek berakás a sok sérülés és repedés miatt átláthatatlan.

Zárványok (4. ábra 2., 6.): két kerek berakásban apróbb és nagyobb opak zárványok okozta repedés, fényreflexiós hatással; a háromszögletű berakásban szagenit-rács

A berakások méretei: $5 \times 5 \text{ mm}^2$, illetve Átm: 4 mm, M: ~1 mm

LDM Ltsz.: 61.17.1.

Irod.: BÓNA 1956. 189. XXXV. tábla 3–4.; WERNER 1962. 43. 9. tábla 3–4.

19. sír

„S” alakú öntött, aranyozott ezüstfibula gránátberakással (2. ábra 3.)

A berakások, zárvényaik alapján almandinként határozhatók meg.

Zárványok (3. ábra 4.): szagenit-rács – minden megvilágítható berakásban azonosítva; oszlopos, opak ásványzárványok; zárvány okozta repedések

A foglalatok méretei: $5 \times 5 \text{ mm}^2$, $5 \times 6 \text{ mm}^2$, illetve Átm: 4 mm, M: 0,4 cm

LDM Ltsz.: 61.17.1.

Irod.: BÓNA 1956. 190. XXIX. tábla 3.; WERNER 1962. 43. 3. tábla 3.

5. sír

Szűkrekeszes díszű aranyozott ezüst korongfibula gránát- és üvegberekással (3. ábra 1.)

A berakásokat a bevonó lakkréteg miatt nehezen lehetett megvilágítani, biztosan csak néhányat lehetett meghatározni, ezek zárvényaik alapján almandinok illetve üveg.

Zárványok (3. ábra 3., 5.): sok átlátszó zárvány – oszlopos és izometrikus (kerekded); zárvány okozta feszültségi anomália; egy-egy rutiltű, egymással párhuzamosan, de sűrű rendszerbe nem rendeződve; egy berakásban légbuborékok, ez alapján üveg; egy másik berakás eltérő megjelenésű utólagos üvegpótlás, a restaurálásakor készülhetett.

A berakások mérete: ~ $4,5 \times 6 \text{ mm}^2$, M: 1 mm

LDM Ltsz.: 61.17.50.

Irod.: BÓNA 1956. 187. XXXIII. tábla 3–4.; WERNER 1962. 41–42. 2. tábla 3–4.

5. sír

Hatgombos öntött aranyozott ezüst kengyelfibula-pár gránátberakással (1. ábra 1.)

A kövek zárvényaik alapján gránátok, de az alátét-lemez hiánya miatt színük sötétebbnek látszik, és kevésbé lehet beléjük látni, a pontosabb meghatározás befoglalt állapotban nem lehetséges.

Zárványok: a kengyel tövének berakásában anizotrop (átlátszó); oszlopos ásványzárványok (apatit?) és egy opak lemezes zárvány (ilmenit?); zárvány okozta feszültség miatt keletkezett repedések, fényreflexióval

A foglalatok méretei: $3 \times 5 \text{ mm}^2$, $7 \times 5 \text{ mm}^2$, M: 0,4 cm

LDM Ltsz.: 61.17.49.

Irod.: BÓNA 1956. 187. XXVIII. tábla 1–2.; WERNER 1962. 40. 2. tábla 1–2.

Jutas

196. sír

Hétgombos öntött aranyozott ezüst kengyelfibula-pár gránátberakással (1. ábra 2.)

A kövek a gránát-csoporton belül almandinként határozhatók meg színük, fényük és zárvényaik alapján.

Zárványok:

LDM Ltsz.: 55.359.532., 55.359.621.

a rugólemez köveiben opak ásványzárványok és egy-egy rutiltű; a tülemez félköríves köve selymes fényű – lehetséges, hogy a szagenit-rács miatt, de zárványtanilag elég tiszta; oldalsó kerek lapos köve csorbult, zárvényai izometrikusak (kerekded); kaboson köve csak egy van, a másik helyén fémből készült pótlás ül

LDM Ltsz.: 55.359.531., 55.359.512.
a tülemez félköríves kövében és a rugólemez kövei-
ben szagenit-rács
A berakások méretei: 4x6,5 mm², 3x5,5 mm², Átm:
3 mm

M sík kövek: 1 mm, M kabosonok: 2 mm
LDM Ltsz.: 55.359.531-532., 55.359.512.,
55.359.621.
Irod.: RHÉ – FETTICH 1931. X. tábla 1–2.; BÓNA
1956. 194. LI. tábla 1–2.

JEGYZETEK

RÖVIDÍTÉSEK

Acta ArchHung = Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
Alba Regia = Annales Musei Stephani Regis (Székesfehérvár)
ArchAust = Archaeologia Austriaca (Wien)
ArchHung = Archaeologia Hungarica (Budapest)
ComArchHung = Communicationes Archaeologicae Hungariae (Budapest)
Dolg = Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából (Kolozsvár)
Germania = Germania. Anzeiger der Röm.-Germ. Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts (Mainz)
JRGZM = Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums (Mainz)
JPMÉ = A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve (Pécs)
MedArch = Medieval Archaeology (London)
MFMÉ – StudArch = Móra Ferenc Múzeum Évkönyve Studia Archaeologica (Szeged)
RGA = Reallexikon der Germanischen Altertumskunde. Begründet von J. Hoops. (Berlin – New York)
TVMK = A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei (Tapolca)
Vie Arch = Vie Archéologique. Bulletin de la Fédération des Archéologiques de Wallonie (Mariemont)
VMMK = A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei (Veszprém)

ARRHENIUS 1971 = ARRHENIUS, B.: Granatschmuck und Gemmen aus nordischen Funden des Frühen Mittelalters. Stockholm 1971
ARRHENIUS 1984 = ARRHENIUS, B.: Closonné-Technik. In: RGA Bd. 5. 1984. 30–34.
ARRHENIUS 1985 = ARRHENIUS, B.: Merovingian Garnet Jewellery – Emergence and Social Implications. Stockholm 1985
ARRHENIUS 1987 = ARRHENIUS, B.: Granatwerkstätten und Konservatoren. Offa 44. 1987. 261–266.
ARRHENIUS 1998 = ARRHENIUS, B.: Granat. In: RGA Bd. 12. 1998. 583–589.
AVENT–LEIGH 1977 = AVENT, R. – LEIGH, D.: A study of Cross-Hatched Gold Foils in Anglo-Saxon Jewellery. MedArch Vol. 21. 1977. 1–50.

BIERBRAUER 1993 = BIERBRAUER, V.: Die Landnahme der Langobarden in Italien aus archäologischer Sicht. In: Ausgewählte Probleme der europäischen Landnahmen des Früh- und Hochmittelalters. Teil I. (Hrsg.: Müller-Wille, M., Schneider, R.) Vorträge und Forschungen Bd. 41. 1993. 103–172.
BÓNA 1956 = BÓNA I.: Die Langobarden in Ungarn. Die Gräberfelder von Várpalota und Bezenye. Acta ArchHung 7. 1956. 183–244.
BÓNA 1960 = BÓNA I.: Langobárd temető Rácalmáson. Alba Regia 1. 1960. 167–170.
BÓNA 1993 = BÓNA I.: Langobárd fibulák, ékszerek. In: Hunok – Gepidák – Langobárdok. (Szerk.: Bóna I.) Magyar Őstörténeti Könyvtár 6. Szeged 1993. 136–140., 149–151.
BREPOHL 1984 = BREPOHL, E.: Iparművészeti zomántechnika. Budapest 1984
BREPOHL 1987 = BREPOHL, E.: Theophilus Presbyter und die Mittelalterliche Goldschmiedekunst. Leipzig 1987
BÜHLER 1999 = BÜHLER, B.: Untersuchungen zu Guss, Oberflächenbearbeitung und Vergoldung an frühmittelalterlichen Bunt- und Edelmetallgegenständen ArchAust 82–83 (1998–99) 1999. 429–478.
DARAB–GESZTELYI 2001 = Plinius Secundus – Idősebb Plinius: Naturalis Historia – Természettudományokról és művészetekről (XXXIII–XXXVII. könyv). (Fordította, a jegyzeteket és a névmagyarozatot készítette: Darab Á., Gesztelyi T.) Budapest 2001
FURTWÄNGLER 1900 = FURTWÄNGLER, A.: Die antiken Gemmen I–III. Geschichte der Steinschneidekunst im klassischen Altertum. Leipzig 1900
GREIFF 1999 = GREIFF, S.: Naturwissenschaftliche Untersuchungen zur Frage der Rohsteinquellen für frühmittelalterlichen Almandingranatschmuck rheinfränkischer Provenienz. JRGZM 45/2 1998. (1999) 599–646.
HEINRICH-TAMÁSKA 2002 = HEINRICH-TAMÁSKA O.: Megjegyzések a kora avar kori ötvösművészethez a fogazással díszített leletek kapcsán. MFMÉ Stud Arch 8. 2002. 245–282.
HORVÁTH 2004 = HORVÁTH C.: Adatok a honfoglalás kori kö- és üvegbetéttel díszített fegyverek, tarso-lyok és veretek kérdésköréhez. ComArchHung 2004. 152–171.

- KISS–NEMESKÉRI 1964 = KISS, A. – NEMESKÉRY, J.: Das langobardische Gräberfeld von Mohács. JPMÉ 1964. 95–127.
- KOVÁCS 1913 = KOVÁCS I.: A mezőbándi ásatások. Dolg 4. 1913. 265–429.
- LÁSZLÓ 1970 = LÁSZLÓ Gy.: A népvándorlaskor művészete Magyarországon. Budapest 1970
- L'Or des princes... 2001 = L'Or des princes barbares. Du Caucase à la Gaule Ve siècle après J.-C. Kiállítási katalógus, Saint-Germain-en-Laye – Mannheim 2001
- OBERFRANK–RÉKAI 1984 = OBERFRANK F. – RÉKAI J.: Drágakövek. Budapest 1984
- QUAST–SCHÜSSLER 2000 = QUAST, D. – SCHÜSSLER, U.: Mineralogische Untersuchungen zur Herkunft der Granate merovingzeitlicher Cloisonnéarbeiten. Germania 78. 2000. 75–96.
- RHÉ–FETTICH 1931 = RHÉ, Gy. – FETTICH, N.: Jutas und Öskü. Zwei Gräberfelder aus der Völkerwanderungszeit in Ungarn. Prag 1931
- RIEDERER 1984 = RIEDERER, J.: Műkincsekről vegyész szemmel. Budapest 1984
- SÁGI 1963 = SÁGI K.: A vörsi langobárd temető újabb ásatási eredményei. VMMK 1. 1963. 39–80.
- SÁGI 1991 = SÁGI K.: Egy VI. századi keszthelyi temető és mondanivalója a „Keszthelyi kultúra” etnikumának szempontjából. TVMK 2. 1991. 113–141.
- TOMKA 1980 = TOMKA, P.: Das germanische Gräberfeld aus dem 6. Jahrhundert in Fertőszentmiklós. Acta ArchHung 32. 1980. 5–30.
- van ROY–VANHAEKE 1997 = van ROY, S. – VANHAEKE, L.: L'origine des grenats à l'époque merovingienne. Vie Arch 48. 1997. 124–136.
- von FREEDEN 2000 = von FREEDEN, U.: Das Ende engzelligen Cloisonnés und die Eroberung Süarabiens durch die Sasaniden. Germania 78. 2000. 97–124.
- WERNER 1962 = WERNER, J.: Die Langobarden in Pannonien. Beiträge zur Kenntnis der langobardischen Bodenfunde vor 568. München 1962
- ¹ BÓNA 1956. 185–191.; WERNER 1962
- ² WERNER 1962. 37–44., 62–78.; BIERBRAUER 1993. 119–146.
- ³ RHÉ–FETTICH 1931. 35–36., 54–56.; BÓNA 1956. 194.
- ⁴ LÁSZLÓ 1970. 71–83.; BÜHLER 1999. 429–478.; HEINRICH–TAMÁSKA 2002. 245–282.
- ⁵ BÓNA 1956. 187–190., 194.; BÓNA 1993. 138–140.
- ⁶ A VI. századi leletek közül egyedül a fertőszentmiklósi csüngők berakásairól készült hiteles ásványtani vizsgálat – Csere Judit meghatározása. TOMKA 1980. 13.
- ⁷ HEINRICH–TAMÁSKA, O.: Einlagentechniken der Früh- und Mittelwarenzeiten: Stilistische und technologische Studien zu der Stein- und Glasinkrustation und zu der Tauschierung. (Doktori disszertáció, előkészületben) Europa-Universität Viadrina, Frankfurt (Oder) 2004.; HORVÁTH 2004. 152–171.
- ⁸ 2005. novemberében Budapesten, az ELTE régészet szakán leadott szakdolgozatomban ezt a témát dolgoztam fel. HORVÁTH E: Ékkő- és üvegbetétes tárgyak a Kárpát-medence 5–6. századi leletanyagban. (kézirat). Jelen tanulmány ennek a munkának egy részéből készült átdolgozás.
- ⁹ Az egyes berakások zárványainak felsorolása a tanulmány végén a katalógusban található.
- ¹⁰ A gránát valójában egy ásványcsoport, amelyet különböző képződési és kémiai összetételű, de azonos rendszerben kristályosodó ásványok alkotnak. Régészeti tárgyakon változatai közül eddig az *almandint*, a *piropot* és a kettő átmeneti kristályát a *rodolitot* sikerült azonosítani. Amennyiben ezek természettudományos módszerekkel történő elkülönítésére nincs lehetőség, célszerű az általánosabb gránát kifejezést használni.
- ¹¹ BREPOHL 1984. 14–15.; RIEDERER 1984. 85–86.
- ¹² Zöld üvegberakás a bezenyei és rácalmási langobárd temetők korongfibuláin látható. BÓNA 1956. 192. XLIV. tábla; BÓNA 1960. 167.
- ¹³ Idősebb Plinius (Kr. u. 23–79) Természettudományi XXXVII. könyv XXVI. 98. DARAB–GESZTELYI 2001. 331.
- ¹⁴ OBERFRANK–RÉKAI 1984. 183–184.
- ¹⁵ A rutil (TiO₂) a gránát képződése után, másodlagosan elegyedek szét a kőben.
- ¹⁶ Az átlátszó kerekded zárványok vélhetőleg *cirkonok*. Elsődlegesen épültek bele a kőbe, és a képződés során felgyűlő feszültség következtében repedt meg a kő körülöttük.
- ¹⁷ Az ásványok, lelőhelyeiktől függően különböző kémiai összetételűek lehetnek. A hasonló képződési körülmények miatt azonban akár nagy távolságokra lévő lelőhelyeken is lehet hasonló az egyes darabok elemeinek kombinálódása, illetve zárványképe. Birgit Arrhenius ezt a tényt régészeti szempontból különösen is hangsúlyozta. ARRHENIUS 1998. 383–389.
- ¹⁸ Ebből a szempontból B. Arrhenius röntgen diffrakciós vizsgálata volt az első komoly kísérlet. Egész Európára kiterjedően tanulmányozta a Meroving-kori gránátberakásos tárgyakat. ARRHENIUS 1985
- ¹⁹ ARRHENIUS 1985. 34., 36. A vizsgált magyarországi tárgyak berakásait főként délnyugat-ausztriai gránátoknak vélte, de az ottani ásványokkal nem végzett összehasonlító elemzést.
- ²⁰ QUAST–SCHÜSSLER 2000. 75–96.; GREIFF 1999. 599–646.
- ²¹ QUAST–SCHÜSSLER 2000. 87. A pirop a gránát másik fontos változata, régészetileg számba vehető lelőhelye Európában, Észak-Csehországban van. Előfordulása azt bizonyítja, hogy a Meroving-kor után helyi lelőhelyű ásványokat termeltek ki. A nyersanyagforrás megváltozásának hátterében a távolsági kereskedelem megszűnése állt. Az okokról lásd: von FREEDEN 2000. 97–124.
- ²² GREIFF 1999. 630.
- ²³ A Rajna-vidéki frank leletanyag berakásaiban megfigyelt zárványok felsorolását lásd: GREIFF 1999. 640.
- ²⁴ Az ásványtanban használt keménységi skálát F. Mohs (1773–1839) alkotta meg, tíz fokozatot különítve el. A gránátok keménysége a 7–7,5 értékek között változik. OBERFRANK–RÉKAI 1984. 28., 135–136.

- ²⁵ Az erre hajlamos kövek megfelelő irányú mechanikai hatásra szabályos sík mentén kettéválnak, olyan felületet adva, mely nem szorul sok utólagos finomításra, csiszolásra. OBERFRANK–RÉKAI 1984. 27.
- ²⁶ ARRHENIUS 1985. 43.
- ²⁷ Az elnevezés a francia „cabochon” szóból ered, amely metszés (azaz fazetták) nélküli csiszolt ékkövet jelent.
- ²⁸ Az „en cabochon foglalás” téves kifejezése alatt a szerzők szórt elrendezésű, különálló foglalatokba helyezett köveket értenek, a csiszolás módját általában nem részletezik. A fogalomzavar valószínűleg abból eredt, hogy ennél a foglalási technikánál főképp domborúra csiszolt kövekkel díszítették a felületet. A továbbiakban kabosonnak csak a csiszolási mód, illetve a kövek nevezendők.
- ²⁹ L'Or des princes... 2001. 175–179. 29,3–14. kép, 209. 37,8–9. kép.
- ³⁰ Erre nézve a kora középkori ötvös-szerzetes, Theophilus Presbyter műve szemléletes leírással szolgál. A gyakorlat szerint a kristály darabolását vasfűrészsel végezték, úgy hogy a szerszám alá vizes homokot szórtak. A keményebb kövek megformálásánál vágást, darabolást nem alkalmaztak, a kívánt forma eléréséhez vízzel kevert korundporral csiszolták a követ. Theophilus Presbyter A különféle mesterségekről III. könyv XCV. fejezet. BREPOHL 1987. 298–302.
- ³¹ ARRHENIUS 1971. 45. Ez alapján felmerül annak lehetősége, hogy a tárgyat korszakban tudták, honnan gyűjthetők a hasadásra hajlamos kövek.
- ³² A gránát szerkezetének a megmunkálásban betöltött szerepével a XVIII. században foglalkoztak először, de az elképzelést B. Arrhenius fejtette ki monográfiájában. ARRHENIUS 1985. 30–31., 34.
- ³³ van ROY–VANHAEKE 1997. 128.
- ³⁴ Elgondolása szerint a nyers gránátok felforrósítása és hirtelen – hideg vízben történő – lehűtése hasadást idéz elő ezeknél a gyengébb szerkezetű köveknél. ARRHENIUS 1985. 30–31. 43.
- ³⁵ ARRHENIUS 1985. 55. és 37–39., 76–78. kép.
- ³⁶ A kőcsiszolás már a Bibliában is szerepel (Mózes II. könyve 28, 11).
- ³⁷ *...Ha szerencsésen sikerül a gyémántot széttörni, olyan kis szemekre hullik szét, hogy látni is alig lehet. Ezeket a kőmetszők összeszedik, vasba foglalják és nincs az a kemény anyag, amit könnyedén ki ne vésnének vele...* Id. Plinius Természettudományi XXXVII. könyv XV. 60. DARAB – GESZTELYI 2001. 319.
- ³⁸ ARRHENIUS 1985. 55., 76. A karcolás-törés technika alkalmazása megfigyelhető többek között a kajdaci és vörsi langobard temető egyes fibuláin is.
- ³⁹ Egy Kr. u. I. századbéli római sírkövön íj-meghajtású forgó szerszám ábrázolása szerepel. FURTWÄNGLER 1900. III. 397–398.
- ⁴⁰ A mezőbándi gepida temető kovács-, ötvössírból (10. sír) előkerült szerszámok között többféle fúró is van. KOVÁCS 1913. 288. 16. kép.
- ⁴¹ ARRHENIUS 1985. 97–98.; ARRHENIUS 1987. 264.
- ⁴² A lépcsős szélű gránátok köre különösen is fontos ebből a szempontból. Kidolgozásukhoz a keréktechnika fejlettebb berendezésére volt szükség, a perem kialakításához pedig sablont használtak. ARRHENIUS 1985. 62.; ARRHENIUS 1987. 264. 7. kép.
- ⁴³ ARRHENIUS 1985. 123.
- ⁴⁴ Id. Plinius Természettudományi XXXVII. könyv XXXII. 109. DARAB–GESZTELYI 2001. 333; Theophilus Presbyter ezt *ismaris* néven a keményebb kövek polírozásánál említi. A különféle mesterségekről III. könyv XCV. fejezet. BREPOHL 1987. 298–302. A korund egyéb felhasználásáról lásd a 33. jegyzetet.
- ⁴⁵ ARRHENIUS 1985. 47., 200. XI. tábla, 1:3a csoport, Swed22-es tétel (Tibble-Badelunde).
- ⁴⁶ ARRHENIUS 1985. 48–50. kép.
- ⁴⁷ ARRHENIUS 1985. 79–82.
- ⁴⁸ BREPOHL 1984. 38.
- ⁴⁹ ARRHENIUS 1985. 77–78., 82. ábra.
- ⁵⁰ A poysdorfi öntőmodell értelmezése kettős – félkész termékként is elképzelhető. A mohácsi langobard temető 2. sírjából előkerülő fibulán ugyanilyen tömör foglalatok figyelhetők meg. KISS–NEMESKÉRI 1964. 8. kép 8.
- ⁵¹ Heinrich-Tamácska Orsolya a rácalmási 6. sír öntött korongfibuláján, valamint a gepida fibulákon és sasos csatokon azonosítja ezt az eljárást. (Doktori disszertáció, előkészületben) Europa-Universität Viadrina, Frankfurt (Oder) 2004
- ⁵² WERNER 1962. 42. A formai egyezésem túl, a rekeszket kitöltő kittmassza összetétele is frank műhelyekhez köti őket. Arrhenius 1985. 130., 159.
- ⁵³ ARRHENIUS 1985. 79–82. A Kárpát-medence VI. századi leletanyagából erre a Keszthely-Fenéki utcai 2. sír csüngői szolgálnak példával. SÁGI 1991. 116. 5. ábra.
- ⁵⁴ ARRHENIUS 1985. 81–82.
- ⁵⁵ Theophilus Presbyter A különféle mesterségekről III. könyv LVIII. fejezet. BREPOHL 1987. 167–168.
- ⁵⁶ Az alapanyagok között gyanta- és viasszerű szerves anyag, valamint kvarchomok, gipsz és kalcit, vagy ezek keveréke fordul elő változó arányban. ARRHENIUS 1984. 30–34.
- ⁵⁷ ARRHENIUS 1984. 30–34.; ARRHENIUS 1985. 84–91.
- ⁵⁸ ARRHENIUS 1985. 130–131. 153. ábra, 158–159., 202. I:4c csoport.
- ⁵⁹ ARRHENIUS 1985. 202. I:5c csoport.
- ⁶⁰ A fóliaalátétek készítésével és különféle változataikkal kapcsolatban igen hasznos egy angol nyelvű tanulmány: AVENT–LEIGH 1977. 1–50.
- ⁶¹ ARRHENIUS 1985. 39–41., 79.
- ⁶² A pannoniai langobard anyagban ennek párhuzama a kajdaci 10. sír fibuláin található.
- ⁶³ A vörsi temető „S” fibuláinál készült erre nézve vizsgálat, a körökkel kitöltött rácsozatú alátétlemezek esetében az eredmény meggyőző. SÁGI 1963. 73.

THE TECHNOLOGICAL ANALYSIS OF THE LANGOBARD PRECIOUS STONE AND GLASS INLAY ON THE BROOCHES OF VÁRPALOTA AND JUTAS

The jewellery and apparel elements that are inlaid with precious stone form a special group of 6th century goldsmith's work. This essay presents the brooches that belong to the finds of the cemeteries unearthed at Várpalota und Jutas from a specific point of view. The twelve objects were found in six graves. Each of them is a variation of the S-shaped and disc brooch or the bow brooch. Their analyses by a light microscope focused on the technical details of the forming and mounting of precious stone and glass inlay. The interpretation provided new results concerning the tools and standards of the goldsmith's craft of the era.

The examinations had three important aims:

1. to identify the material of the inlays and to compare it with the already known results
2. to trace the technological tricks used in the forming of the precious stone and glass inlays on the basis of the observed tool marks
3. to describe the process and the tools of setting the precious stone and glass through analysing the structure of the settings

One of the main results is that the microscopic analyses allowed the accurate separation of the glass and the garnet. On the basis of this, it can be shown that the occurrence of the glass is much less than it was supposed earlier. Only one inlay of the S-shaped brooches and one of the disc brooches of the 4/b and 5th grave in Várpalota were made of glass. In all other cases the surface was decorated with precious stone – with garnet. On the basis of their inclusions, most of the garnets could be defined as almandine. This rate is similar to the one observed in the finds of the whole Carpathian Basin and other West German finds as well. The list of the inclusions of the inlays can be found in the catalogue. The identification of the geological sites of the precious stones is relevant to have more precise knowledge of the commercial processes and the relations between workshops. As we are familiar with the commercial systems of the Merovingian Age, in the question of raw material purchase, we have to take into consideration the results of the composition analy-

ses of the inlays of the Frank object. The sites from which the garnets of 5th and 6th century objects were obtained were identified as India and Sri Lanka.

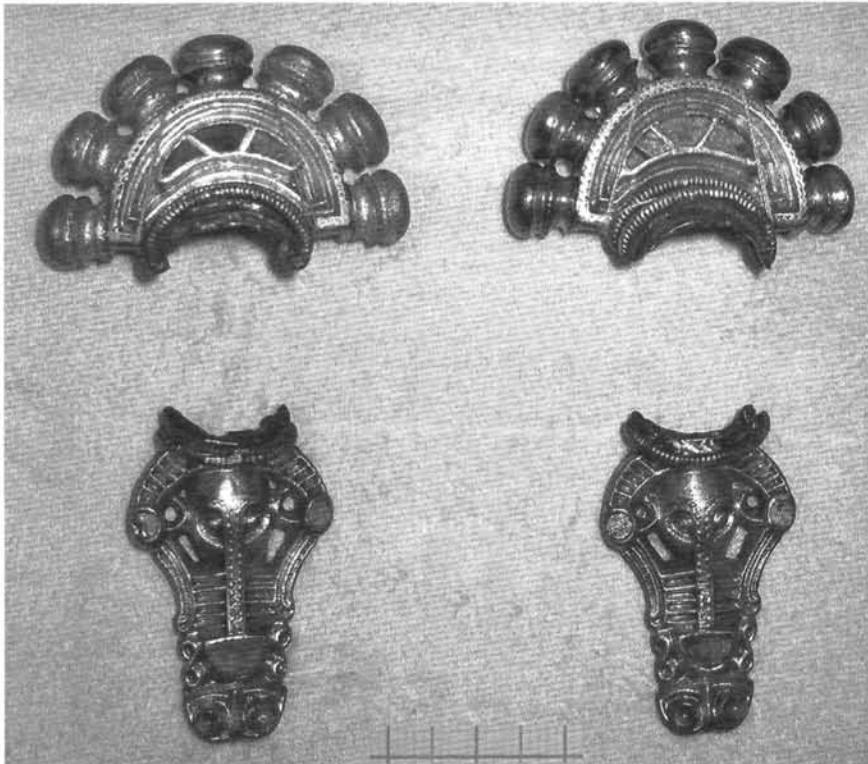
With the microscopic examination of the discussed inlays of the Langobard brooches, not only the identification of their material became possible, but also the detailed analysis of their shaping. The latter one deserves special attention, because the archaeological evidences of shaping of precious stone, the various tools are rarely found. Thus, we can have ideas about the techniques and the process of the production just observing the objects themselves. In the case of garnets of the analysed brooches we could define three main phases of the work: the forming of the shape of the stones, their polishing and their cutting to size. On the basis of the excellent surface, the regular formation of the facets, and the standard size we may suppose that a central cutting workshop was forming the garnets of Western European as well as Hungarian finds. But we can also notice the work of the local masters in the more irregular forms, which supports the theory that the Langobard goldsmiths were not only specialized on moulding the metal itself.

The technical features of the inlay-ornamented brooches and especially the mounting leads towards different directions as well. The method of casting dominates in the finds, which can be considered as the work of local goldsmiths. This method combines the skills of the goldsmiths themselves and the preserved local traditions. In the case of the disc brooches with cloisonné work, both the structure and the composition show foreign technical practice. The comparing analysis both of the compound of the paste that fills up the cells of the settings and the foil patterns makes possible to distinguish the products of one workshop, but still further researches are needed.

There has never been such a detailed mineralogical and technical analysis on the Langobard objects of Pannonia. Some future chemical experiments, which have already been used in Western Europe for a long time, can provide new information on the technology of inlay-decoration.

1

2

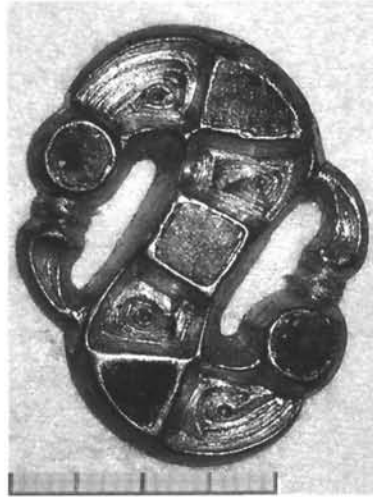
1. ábra. 1. Várpalota 5. sír; 2. Jutas 196. sír
Figure 1. 1. Várpalota, 5th grave; 2. Jutas, 196th grave

1

2

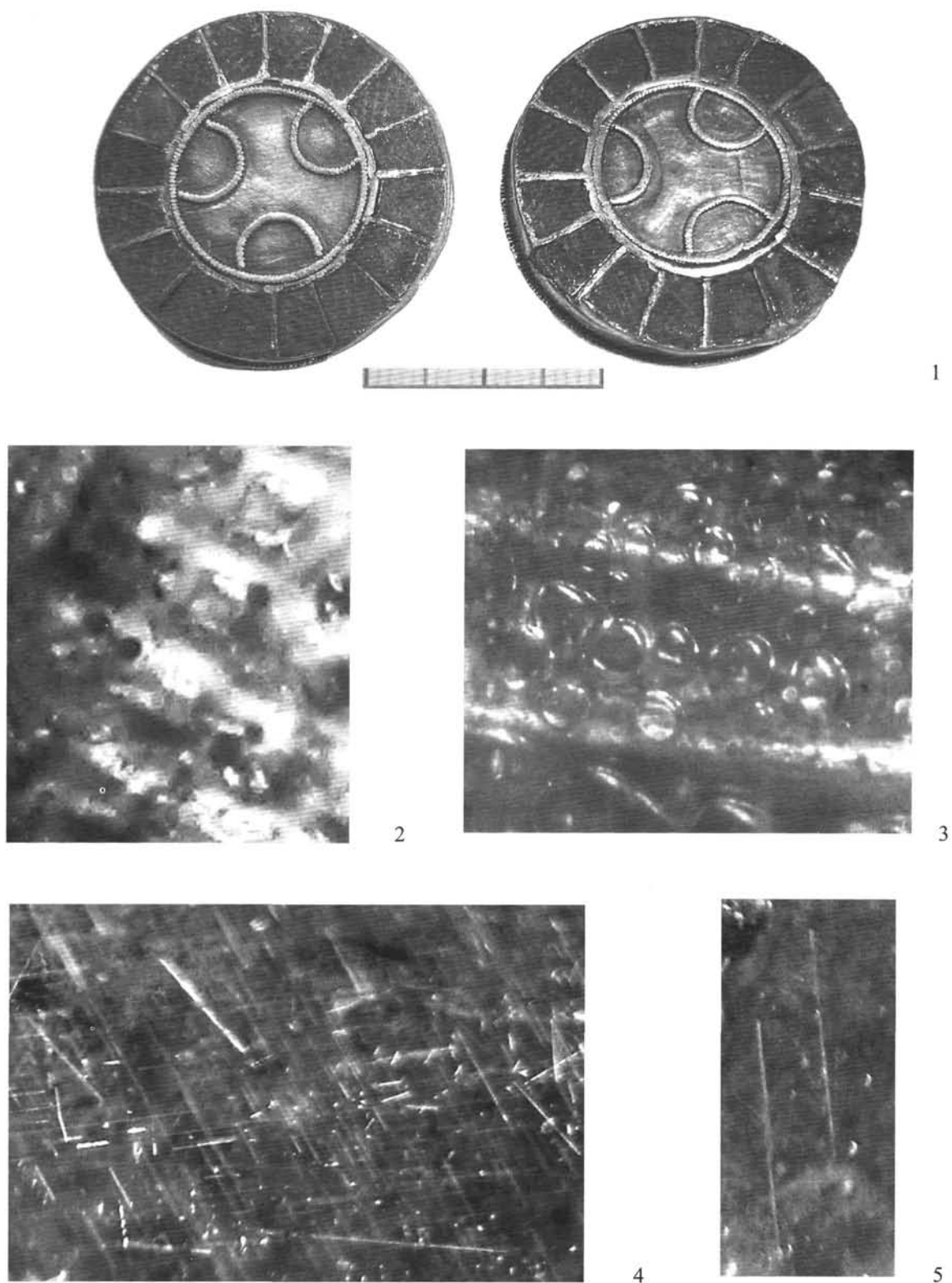

3

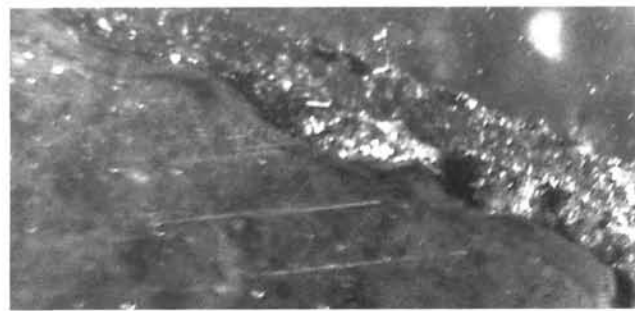
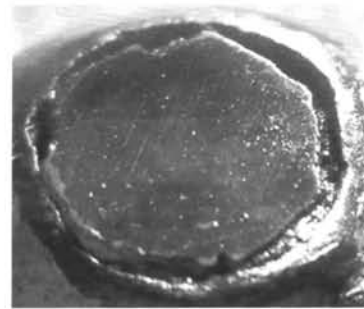
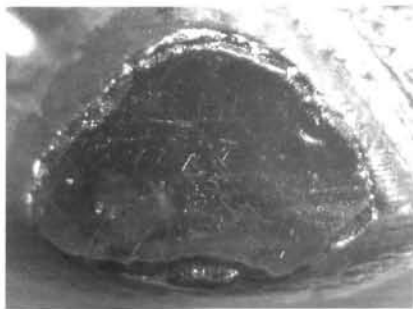
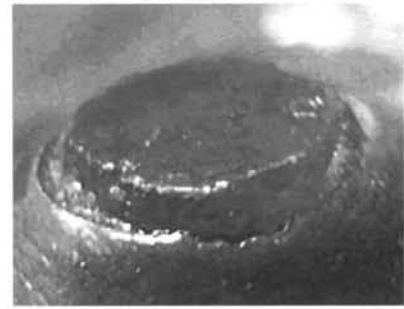
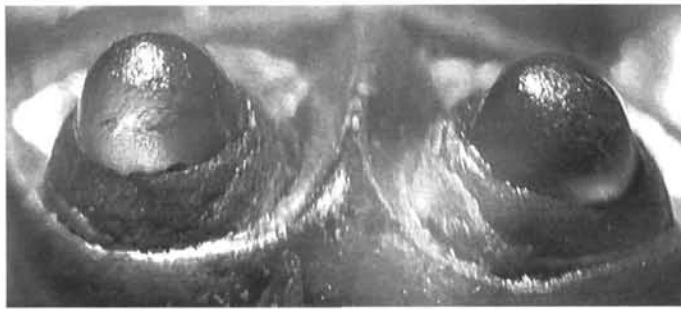
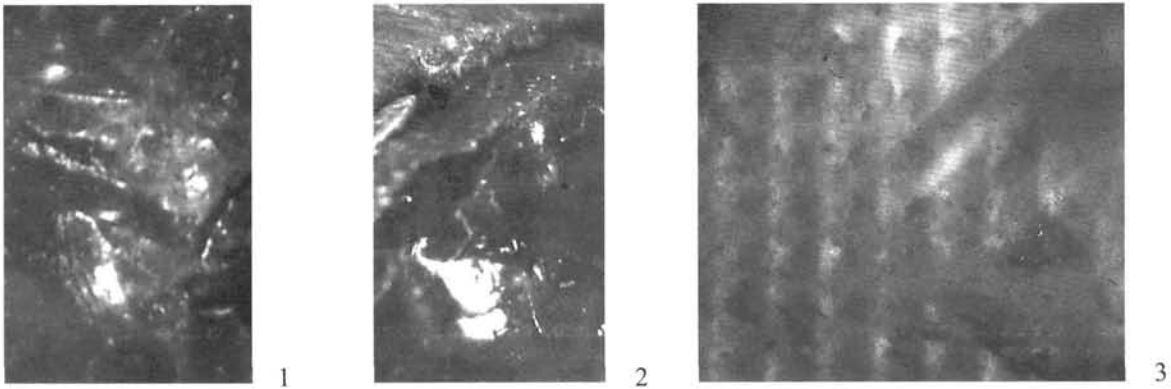

4

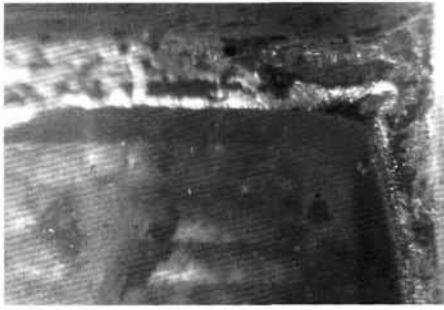
2. ábra. 1. Várpalota 1. sír; 2. 4/b sír; 3. 19. sír; 4. 17. sír
Figure 2. 1. Várpalota, 1st grave; 2. 4/b grave; 3. 19th grave; 4. 17th grave

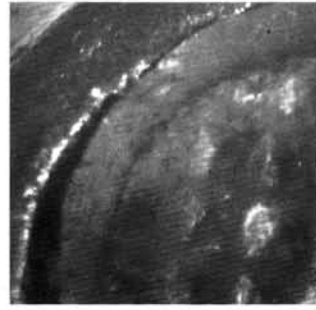
3. ábra. 1. Várpalota 5. sír; 2–3. Légbuborékok az üvegben; 4–5. Szagenit-rács az almandinban
 Figure 3. 1. Várpalota, 5th grave; 2–3. Gasbubbles in the glass; 4–5. Rutil-net in the almandine

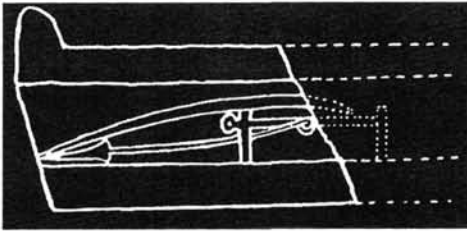
4. ábra. 1–3. A gránát belső repedései; 4. Kaboson csiszolású gránát; 5. Sík csiszolású gránát;
 6–8. A karcolás-törés technikájával kialakított peremek
 Figure 4. 1–3. The inner flaws of the garnet; 4. Cabochon-cut garnet; 5. Flat-cut garnet; 6–8. Facets formed by
 the technique of grooving breaking

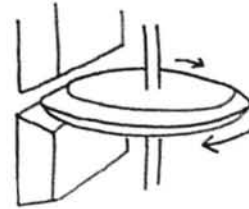
1

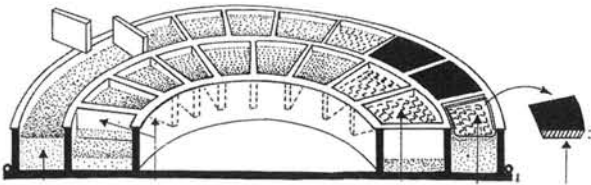
2

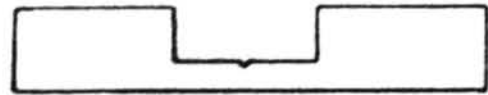
3

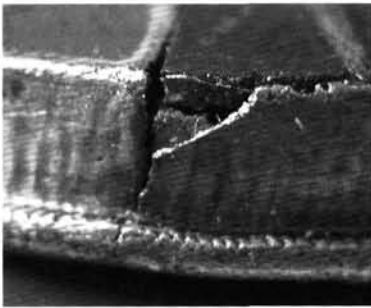
4

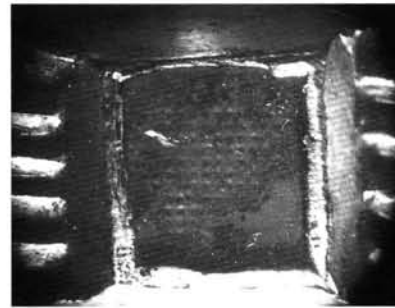
5

6

7

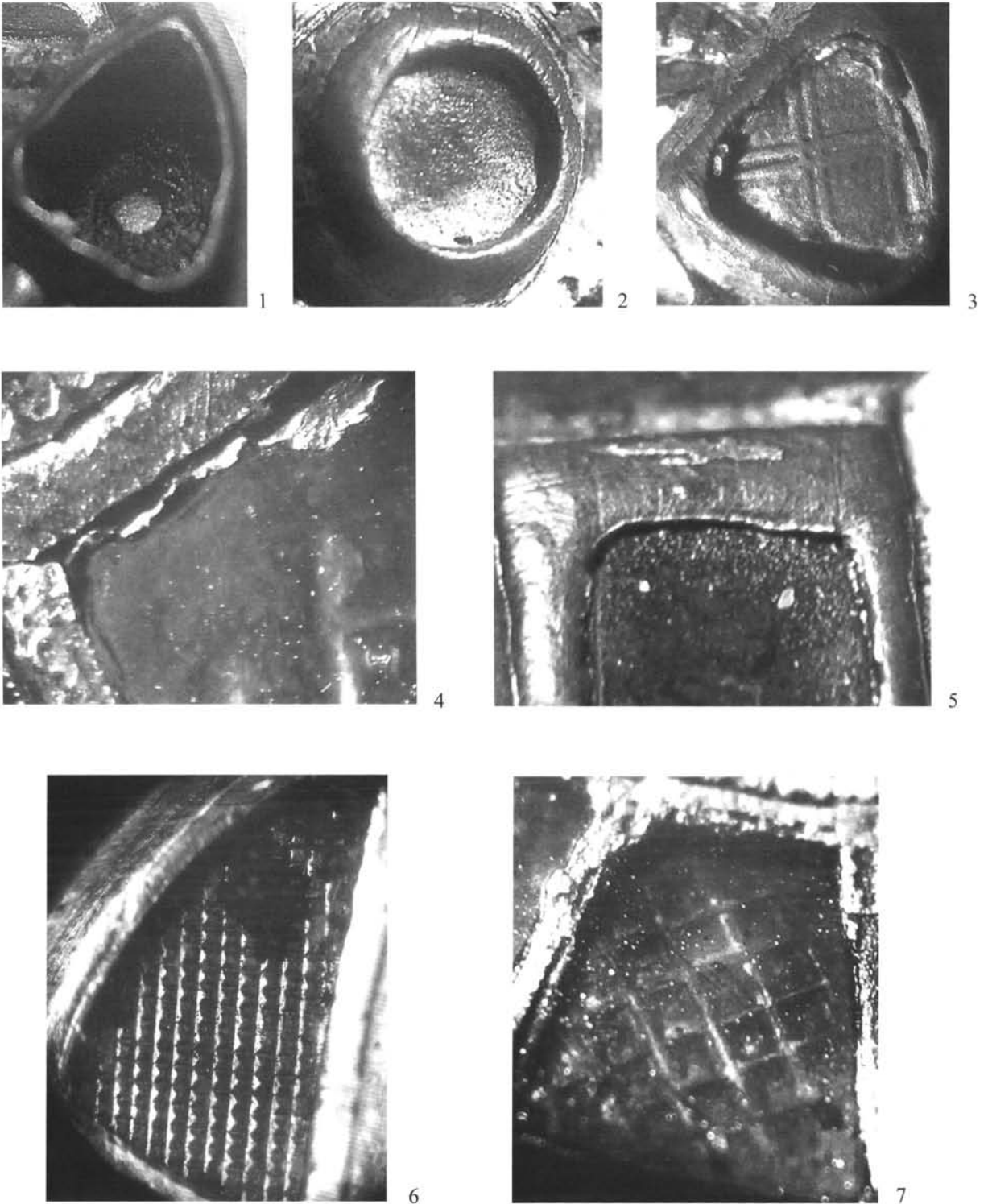

8

9

5. ábra. 1–2. Vágószerszámmal kialakított peremek; 3–4. Az íjmeghajtású vágókerék szerkezete;
 5., 7. A rekeszes foglalás szerkezete; 6., 8–9. Öntés után kimélyített foglalatok
 Figure 5.1–2. Facets formed by cutting tools; 3–4. The structure of the bow-powered cutting wheel;
 5., 7. The structure of the cloisonné setting; 6., 8–9. Settings formed after casting

6. ábra. 1–3. A foglalás menetének lépcsőfokai; 4–5. A berakások rögzítésének lehetőségei;
 3., 6–7. A rácsmintájú fólia alátétek változatai
 Figure 6. 1–3. The steps of the process of the setting; 4–5. The possibilities of fixing the inlays; 3., 6–7.
 The variations of the waffle patterned foil

ÚJABB AVAR KORI LELETEK VESZPRÉM MEGYÉBEN II.

A Nemesvámos-Kapsa utcai avar kori sírok

A nemesvámosi avar kori sírok közlésével tovább folytatjuk az utóbbi évtizedek során, Veszprém megyében előkerült avar kori sírok, temető részletek korpusz szerű közlését.

Lelőkörülmények, lelőhely leírása

Nemesvámos község Veszprém városának déli szomszédságában, a Veszprém-tapolcai út mellett helyezkedik el. (1. ábra)

Az avar kori temető részlete – a szakirodalomban már rég óta ismert, őskori, római és Árpád-kori leleteiről számon tartott – ún. Nagykúti-dűlőben került elő.¹ A területről korábban ismert emlékmű zöme terepbejárás során került a múzeumba. A leletanyag, de a határrész neve is arra utal, hogy a római korban kiépített és több évszázadon keresztül használt kút közelében folyamatos megtelepedéssel kell számolni, mindazok ellenére, hogy a népvándorlás korából leleteket nem ismertünk erről a részről.

A lelőhely Nemesvámos község délkeleti határában, a Veszprémfajsz irányába áthaladó úttól keletre helyezkedik el, egy nagyjából északkeletről délnyugat felé lejtő, kisebb dombon. (2. ábra) Korábban ez a rész a Balatonfüred-Csopak Tája Szövetkezet tulajdonában volt, sekély mélységben szántották és csak a 90-es évek végén vonták be belterületbe. A területet felparcellázták, új utakat alakítottak ki. A területrendezés alkalmával került sor a már korábban is meglévő déli oldalon levő Patak utca, valamint a vele párhuzamos Baláca utca meghosszabbítására és a két utcát keleti irányból összekapcsoló Kapsa utca kialakítására. Ezekről keletre és északra eső területek műemlékileg és régészetiileg védettek. A telkeket a helyi önkormányzat magánszemélyeknek értékesítette. (3. ábra)

2001. végén, a három utca által közrefogott telkeken a tulajdonosok, KÖH szakhatósági engedély nélkül, elkezdték a közművesítéshez kapcsolódó földmunkákat, amelyeket a múzeum kénytelen volt leállítani. A beruházókkal történt megállapodás értel-

mében 2002. május 14. és július 15. közti időszakban elkezdődött a telkeket övező utcákban a megelőző feltárás.²

Az avar kori sírok az ásatási terület Kapsa utcai részén, az 5. és 4. számú jelzőkaróval kijelölt szakaszán kerültek elő (932/96. hrsz-ú saroktelek). A két jelzőkaró közti távolság 20 méter, a kijelölt nyomvonal 7 méter széles volt. Az engedély nélküli munkák 2001. évi felfüggesztéséig a Kapsa utcában köves felületet, gödröket vágtak át, mint az utóbb, a feltárás során kiderült, legalább egy sírt elpusztítottak (10. sír). A Baláca utcai feltárás során sírokat nem találtak.

2004-ben, a Kapsa és Baláca utcák telkein folytatott kisebb megelőző feltárás alkalmával sem kerültek elő újabb temetkezések³, így feltételezhető, hogy a temető további sírjai elsősorban a Kapsa utcától keletre, illetve északra eső, védett területen lehetnek.

2002-ben a feltárás humuszolás utáni nyesés, illetve rábontások segítségével történt. A kijelölt szakaszon átlagban 100–120 cm mélyen sárga színű, agyagos talaj volt. Ebben ásták bele a sírokat. A sírfoltok barnás elszíneződésekként jelentkeztek, de a gödrök határai gyakran csak igen halványan mutatkoztak. A jelzett szakaszon 15 temetkezés látott napvilágot. (4. ábra)

A 13. és a 12. sír közti sávától északra, a 4. karótól mérve 20, illetve 23 méter között, a 2001. évi vízvezeték árkának határáig, két szabályos, eredetileg sírfoltnak vélt, barnás elszíneződést lehetett megfigyelni, de ezek vázat vagy leletanyagot nem tartalmaztak. (Üres sírgödrök?). Úgyszintén ezen a szakaszon több római és középkorra keltezhető objektum került elő, de ezek értékelése, kapcsolata más, hasonló korú jelenségekkel, a feltárás mértéke miatt, bizonytalan.

Sírleírások⁴

2. sír (5. ábra 1., 10. ábra)

Tájolás: ÉK–DNy. Hanyatt fektetett, nyújtott helyzetű felnőtt sírja. A váz csontjai gyenge megtartásúak voltak. A koponya a jobb oldalára billent. A váz jobb

alkarcsontjai, illetve a medencecsontoktól ÉK-re a borda- és csigolyacsontok nagy része hiányozott. Bal alkarcsontok a medencére voltak hajlítva. Sírmélység: 117 cm.

Melléklet:

1. Négyzögletes átmetszetű bronzhuzalból oválisra hajlított karika (fülbevaló?) a „2. sírból”. A lelet a csontváz mosása során került elő. Átm.: 1,3 cm. (5. ábra 2.)

3. sír (5. ábra 3., 11–12. ábra)

Tájolás: NyDNY-KÉK. A sírban egy férfi, nő és gyermek csontváza volt. A csontok nagyon gyenge megtartásúak voltak. A sírgödör déli oldalánál feküdt a férfi csontváz, hanyatt fektetett, nyújtott helyzetben. A koponya töredékes volt, karcsontok a váz mellett. A feltáró szerint lehetséges, hogy a női csontváz jobb lábfejsontjai felett 10 cm-el magasabban előkerült lábközépcsontok a férfi vázhoz tartoztak, talán bolygatás következtében kerültek ide.

A női csontváz a sírgödör északi oldalánál feküdt, részben a férfi bal karcsontjaira helyezve. Hanyatt fektetett, nyújtott helyzetű. A töredékes koponya kissé a jobb oldalára és a váz felé billent. Bal karcsontok a csontváz mellett, jobb alkarcsontok a medencecsontra hajlítva. Szinte a férfi váz mellé volt „bepréselve”.

A gyermek töredékes csontváza a két felnőtt között, a lábszárcsontokra helyezve került elő. A csontok közül csupán a töredékes koponya, néhány borda- és a két lábszárcsont maradt meg.

A sírgödör ÉK-i sarka csak gyengén látszott. Sírmélység: 75 cm.

Mellékletek csupán a férfi váz mellett voltak:

1. Téglalap alakú vascsat tüskével a bal medencecsonton. H.: 3,3 cm; sz.: 3 cm. (5. ábra 6.)
2. Kerek átmetszetű vashuzalból hajlított, zárt karika az előzőtől kissé keletre, a combcsonton. Átm.: 3,2 cm. (5. ábra 4.)
3. Egyik oldalán töredékes, téglalap alakú vaslemez a bal medencecsont mellett. H.: 4,4 cm; sz.: 3,1 cm. Ugyanitt egyik oldalán ívelt vaslemez töredéke (h.: 2,8 cm; sz.: 2,3 cm), valamint hosszúkás vastöredék (h.: 2,7 cm; sz.: 0,6 cm; 5. ábra 5.).
4. Kerek átmetszetű vashuzalból hajlított, zárt karika a jobb oldali kézfejsontoknál. Átm.: 6,9 cm. (5. ábra 7.)
5. Négyzögletes vascsat pecekkel a jobb combcsont végénél. Méret: 3,1 x 2,9 cm (5. ábra 9.)
6. Egyenes hátú, egy élű vas kés a jobb combcsontnál. H.: 18,3 cm. (5. ábra 8.)

4. sír (6. ábra 1., 13–14. ábra)

Tájolás: DNY-ÉK. Hanyatt fektetett, nyújtott helyzetű férfi váza. A töredékes koponya a bal oldalára billent. Karcsontok a váz mellett nyújtva. A sír déli sarkának közelében 15 x 10 cm-es vörösesbarna agyagrög került elő a sírgödör alján. Hasonló, 18 cm hosszú és 2 cm széles agyagcsíkot figyeltek meg a váz bal lábszárcsontjai mellett. A koponyától DNY-ra egy szabálytalan, 28 x 20 cm-es kis gödör (beásás?) nyomait lehetett megfigyelni. Mélysége 184 cm. Leletanyagot nem tartalmazott. Sírmélység: 178 cm.

Mellékletek:

1. Kb. 1 cm átmérőjű zöld elszíneződés a koponya jobb oldali csontjain. Lelet már nem került elő.
2. Lant alakú, két keskenyebbik végén is ívelt vascsat pecekkel, a jobb medencecsont felső végénél. H.: 3,7 cm; sz.: 3,3 cm. (6. ábra 2.)
3. Téglalap alakú vascsat pecekkel a szeméremcsonton. Hátoldalán a csatkerethez korrodált textil nyomai maradtak meg. Ugyanitt kisebb vastöredék is előkerült, egyik oldalán fa nyomaival. H.: 3,2 cm; sz.: 2,4 cm. Töredék h.: 2,2 cm. (6. ábra 3.)
4. Szürke színű, kopott felületű, díszítetlen, római kori (?) edény kisebb oldaltöredéke a bal alkarcsontokon. H.: 3,5 cm; sz.: 1,9 cm. (6. ábra 4.)
5. Egyenes hátú, egy élű vaskés, a penge mindkét oldalán fa maradványokkal a bal kézujjcsontoknál. H.: 15,9 cm. (6. ábra 6.)
6. Kerek átmetszetű vashuzalból hajlított, töredékes karika, amely rábontáskor került elő, a „hosszúcsontnál kifordulva”. Valószínűleg a kés mellett volt. Átm.: 5,8 cm. (6. ábra 5.)
7. Barna színű, kisebb, szabálytalan alakú kova a bal medencecsont alatt. Méret: 2,3x1,7 cm. (6. ábra 7.)
8. Állatcsont a jobb lábszárcsontok mellett.

5. sír (6. ábra 9.)

Tájolás: a megmaradt csont részlet alapján nem rekonstruálható. Sírgödöröt nem lehetett megfigyelni. A gyerekvázból csupán a töredékes koponya és egy karcsont töredéke került elő. Mélység: 106 cm. Melléklet nem volt.

6. sír (6. ábra 10., 15. ábra)

Tájolás: NyDNY-KÉK. Hanyatt fektetett, nyújtott helyzetű nő sírja. A koponya a jobb oldalára és a váz irányába billent. Karcsontok a váz mellett, nyújtva. Feltáráskor a váz mellett 1–2 cm széles, vöröses-barna

színű, „zsiros” tapintású agyagsíkot lehetett megfigyelni: a váz jobb oldalán az ujjcsontok és a combcsont felső végénél, a váz bal oldalán a kulcscsonttól a lábszárcsontok közepéig. A sír ÉNy-i sarkára már nem volt mód rábontani. A sírgödör szabálytalan alakú. Sírmélység: 160 cm.

Mellékletek:

1. Kerek átmetszetű bronzhuzalból hajlított, nyitott, bronz fülbevaló karika a koponya bal oldalánál. Egyik vége vastagodó. Átm.: 1,7 cm. (6. ábra 11a.)
2. 4 db hengeres alakú, fekete, fehér vonalfolyatásos, 6 db henger alakú, fekete, sárga pettyes gyöngy, valamint 5 db (és töredékek) lekopott díszítésű, hengeres fekete gyöngy a bal kulcs- és a bordacsontokon, valamint a bordacsontok alatt. (6. ábra 13.)
3. Kerek átmetszetű bronzhuzalból hajlított fülbevaló karika a jobb oldalára billent koponya alatt. Két vége összeér. Átm.: 1,5 cm. (6. ábra 12.)
4. Állatcsont a bal lábszárcsontok mellett.
5. Kétszeresen hajlított, bronz S-végű fülbevaló töredéke a „6. sírból”. A lelet a csontváz mosása közben került elő, valószínűleg a koponya bal oldalán előkerült fülbevaló része. H.: 1,7 cm. (6. ábra 11b.)

7. sír (7. ábra 1., 16–17. ábra)

Tájolás: NyDNy-KÉK. Hanyatt fektetett, nyújtott helyzetű kislány sírja. A csontok gyenge megtartásúak voltak. A töredékes koponya a bal oldalra és a váz felé billent. Karcsonatok szorosan a váz mellett, jobb ujjcsontok a medencecsonton. A jobb medencecsont felső végénél egy 3x2 cm-es, szürke agyagrög volt. Sírmélység: 161 cm.

Mellékletek:

1. 5 db zöldes-fehér és sárga dinnyemag fomájú gyöngy és három töredék, 1 db ovális átmetszetű, zöldes színű, hosszúkás gyöngy; 5 db fekete és 1 db világoszöld kásagyöngy az állkapocscsont mellett. (7. ábra 2.)
2. Kerek átmetszetű bronzhuzalból hajlított fülbevaló karika a bal bordacsontokon. Átm.: 1,5 cm. (7. ábra 3.)
3. 2 db kerek átmetszetű, vékony bronzhuzalból hajlított, apró karika és kisebb bronzhuzal töredék a koponya bal oldalánál. Átm.: 0,7 cm és 1 cm; töredék h.: 0,7 cm (7. ábra 4.)

8. sír (7. ábra 6., 18. ábra)

Tájolás: Ny-K. A sírgödör szélei csak gyengén lát-

szottak, bizonytalanok, szabálytalanok. A felnőtt (?) váz hanyatt fektetett, nyújtott helyzetű volt. Az erősen töredékes koponya kissé a bal oldalára billent. Az igen rossz megtartású váz csontjainak nagy része hiányzott: bal karcsonatok, medencecsontok, csigolya-, bordacsontok egy része. Jobb karcsonatok a váz mellett, nyújtva helyezkedtek el. Sírmélység: 85 cm.

Mellékletek:

1. Vascsat öt darab töredéke a bal combcsont felső végénél. H.: 3,1; 1,9; 1,4; 1,1 cm. (7. ábra 7.)
2. Négyszögletes átmetszetű vashuzalból hajlított, ovális zárt karika a két combcsont között, ezek felső végénél. Átm.: 3,5 cm. (7. ábra 8.)
3. Ugyanott laposra kalapált, széles vaslemezről hajlított henger alakú tárgy. Átm.: 2,6 cm; sz.: 1,8 cm. (7. ábra 9.)

9. sír (7. ábra 10.)

Tájolás: a koponyamaradvány alapján nem rekonstruálható. A sírból (?) csupán egy négyszögletes gödör látszott. A vázból csak a koponya kis töredéke maradt meg. Mélység: 80 cm. Melléklet nem volt.

10. sír (a 7. sírtól északra, 7. ábra 5.)

A sírt a 2001. évi vízvezeték árkának kiásása során elpusztították, helyét rábontással lehetett rögzíteni. A vázból csupán egy hosszúcsont és egy borda töredéke került elő. Tájolása és a mélység ismeretlen. Melléklet nem került elő.

11. sír (8. ábra 1., 19. ábra)

Tájolás: NyDNy-KÉK. A sírgödör ÉNy-i végére már nem volt mód rábontani. A töredékes koponya kissé a jobb oldalára billent. A sírrajz alapján úgy tűnik, hogy a váz a jobb oldalára volt fektetve, bár a comb- és lábszárcsontok nyújtott helyzetben voltak. A hat karcsonat közül egy a bal oldali bordacsontok alatt volt. Egy másik a csigolyacsontokon, ferdén, míg egy a jobb oldalon. Feltáráskor a sírgödör DNy-i sarkából egy római kori téglá töredéke és a vázhoz tartozó alkarcsont darabja került elő. Utóbbi valószínűleg állattúrás következtében került ide. Az állkapocs környékén 2x2 cm-es agyagrögöt figyeltek meg. Sírmélység: 131 cm.

Melléklet:

1. Vékony bronz karika töredéke a koponya jobb oldalán. Átm.: 1,9 cm. (8. ábra 2.)
2. 4 db ép (+ 6 töredék) sárga, 3 db fekete kásagyöngy, valamint 1 db csövecske a „11. sírből”. A gyöngyök a csontváz mosása közben kerültek elő. (8. ábra 3.)

12. sír (8. ábra 4., 20. ábra)

Tájolás: NyDNy-KÉK. Hanyatt fektetett, nyújtott helyzetű férfi sírja. A koponya kissé a jobb oldalára billent. Jobb karcsontok a váz mellett, bal alkarcsontok a medencére hajlítva. Feltáráskor a sír földjében egy darab római kori téglatöredék került elő. Sírmélység: 140 cm.

Mellékletek:

1. Laposra kalapált vashuzalból hajlított, zárt karika a jobb medencecsont felső, belső ívénel. Átm.: 4,5 cm. (8. ábra 5.)
2. Ovális vascsat pecekkel a szeméremcsont felső végénél. Átm.: 3,6 cm; h.: 2,6 cm. (8. ábra 6.)
3. Kerek átmetszetű vashuzalból hajlított, zárt karika a bal medencecsont belső ívénel. Átm.: 3,6 cm. (8. ábra 7.)
4. Csirkecsontok a bal lábfejsontok mellett.
5. Téglalap alakú vascsat pecekkel a szeméremcsont jobb, belső oldalán. H.: 3,6 cm; sz.: 3,5 cm. (8. ábra 8.)
6. Kerek átmetszetű bronzhuzalból hajlított karika (fülbevaló?) a „12. sírból”. A lelet a csontváz mosása közben került elő. Átm.: 1 cm. (8. ábra 9.)

13. sír (8. ábra 10., 21–22. ábra)

Tájolás: NyDNy-KÉK. Hanyatt fektetett, nyújtott helyzetű nő sírja. A koponya nagy része jóval magasabban, a váz többi csontjához viszonyítva 18 cm-rel feljebb, 163 cm mélyen került elő, valószínűleg állati bolygatás következtében. A jobb karcsontok a váz mellett, bal felkarcsont a váz mellett, alkarcsontok a medence alatt. A csigolyacsontok egy része az állkapocs közelében, talán állattúrás következtében, „elferdült”. Sírmélység: 181 cm.

Mellékletek:

1. Vékony, kerek átmetszetű bronzhuzalból hajlított fülbevaló a koponya helyén. Egyik vége laposra van kalapálva, töredékes, eredetileg S-végű volt. Elszíneződés a bal állkapocscsonton. Átm.: 1,8 cm. (8. ábra 11.)
2. Négyzetes átmetszetű vashuzalból készült, téglalap alakú csat pecekkel a szeméremcsont jobb oldalán. H.: 4,1 cm; sz.: 4,6 cm. (8. ábra 12.)
3. Laposra kalapált, téglalap átmetszetű vashuzalból készült, töredékes karika, valamint négy vastöredék a két combcsont között, a medencecsontoknál. Átm.: 4,6 cm. (8. ábra 13.)
4. Kerek akasztófüles vascsörgő ugyanitt, alján kereszt alakú bevágással. Felületén, az akasztó-fültől kiindulva, négy irányba, vékony bronz

lemezrátét látszik. H.: 4,1 cm; átm.: 3,2 cm. (8. ábra 14.)

5. Egyenes hátú, egy élű kisebb vas kés, pengéjén fa nyomokkal, az előzőek alatt. H.: 11,4 cm. (8. ábra 15.)
6. Ugyanitt 8-as alakú, laposra kalapált vashuzalból hajlított akasztó. H.: 4,1 cm; sz.: 2,2 cm. (8. ábra 16.)
7. Ugyanitt vas tárgy, talán láncszemek, egymáshoz korrodált töredékei. Méret: 2–1 cm között. (8. ábra 17.)
8. Hengeres, díszítetlen csont tűtartó a kés mellett. Felületén, a két végén kisebb vájatok látszanak, valamint egyik oldalán vas korróziótól származó elszíneződés van. H.: 6,5 cm; átm.: 1,4 cm. (8. ábra 18.)
9. Töredékes, bikónikus, szürkés-barna színű agyag orsógomb a bal medencecsont felső végénél, koncentrikus vonalakkal díszített. M.: 2 cm; átm.: 3,1 cm. (8. ábra 19.)
10. Állatcsont (sertés?) a jobb lábszárcsontok mellett.
11. Kerek átmetszetű vashuzalból hajlított karika a „13. sírból”. A lelet a csontváz mosása közben került elő. Átm.: 4,2 cm. (8. ábra 20.)

14. sír (9. ábra 1., 23–25. ábra)

Tájolás: NyDNy-KÉK. Hanyatt fektetett, nyújtott helyzetű nő sírja. Karcsontok a váz mellett nyújtva. Sírfolt nem látszott. 1 cm-es agyagrög a jobb felkarcsont mellett. Sírmélység: 205 cm.

Mellékletek:

1. Kúpos alakú, bronzlemezből készült csüngővel díszített fülbevaló a koponya bal oldalán, az állkapocstól délnyugatra. A kúpos csüngő alja félgömbbel záródik. Felső harmadában apró granulátum szemekből álló, háromszög alakban felforrasztott díszek vannak. Hasonló, párosan elhelyezett díszek találhatók a csüngő alsó harmadában és a félgömbös zárótagon. A függesztő-karika töredékes. H.: 2,7 cm. (9. ábra 2.)
2. 2 db sárga, 2 db barna, 1 db zöld kásagyöngy a kulcscsontok és a bordák környékén. (9. ábra 3.)
3. Erősen lapított, bikónikus, világossárga színű, töredékes, agyag orsógomb a bal alkarcsontok belső oldalán. M.: 1,3 cm; átm.: 3 cm. (9. ábra 4.)
4. Vascsat négy nagyobb és hat kisebb töredéke a bal medencecsonton. H.: 4,1 és 0,9 cm között. (9. ábra 5.)

5. A sírlap alapján vaskarika a bal combcsont mellett. Elkallódott.
6. Vaskarika, csat és más vas tárgyak egy csomóban a bal combcsont végénél a sírlap alapján. Elkallódtak.
7. Állatsont a két lábszárcsont között.
8. Csirkecsont ugyanitt.
9. 1 db sárga, 1 db zöld és 7 db barna kásagyöngy a „14. sírból”. A gyöngyök a csontváz mosása közben kerültek elő. (9. ábra 3.)

15. sír (9. ábra 6., 26. ábra)

Tájolás: NyDNy-KÉK tájolású, a lábszárcsontokig bolygatott sír. A megbolygatott csontok és a koponya a „sírgödör” közepére halmozva kerültek elő. A sírszélek nem látszóttak. A sírt egy Árpád-kori gödör kiásása során bolygatták meg. A sírlapon a beásás nyomai csak részben látszanak. Sem mélysége, sem kiterjedése nem ismert. A gödörben faszén, paticsdarabok, Árpád-kori fogaskerék-, egyenes vonaldíszes és díszítetlen edények oldal-, perem- és aljtörédei, téglatörédek, állatsontok voltak. Sírmélység: 165 cm. Melléklet nem volt.

16. sír (9. ábra 7., 27. ábra)

15. sírtól kb. 120 cm-re északra 172 cm mélységben sírfolt nélküli (?) csecsemő koponya és a váz csontjainak töredékei kerültek elő. Melléklet nem volt

Temetkezési szokások

1. Tájolás

Általánosnak mondható a NyDNy-KÉK-i tájolás, amelyet 9 esetben lehetett megfigyelni (3., 4., 6., 7., 11., 12., 13., 14. és 15. sírok). A sírlapok alapján végzett utólagos számítások szerint a DNy-i tájolásához legközelebb a 4. sír volt (230°). A többi a 241°–259° közötti tartományba tartozott. Szinte pontosan Ny-K-i tájolású volt a 8. sír (268°). Ellenkező, vagyis ÉK-DNy-i tájolást lehetett megfigyelni a 2. sír esetében (40°). Nincs adatunk három gyermeksírről (5., 9., 16.) és a teljesen feldúlt 10. felnőtt sírjáról.

A Ny-K-i tájolás a korábbi avar időszak, de ugyanakkor a IX. századi temetkezések esetében is gyakori. A Ny-K-i tengelytől déli irányba való eltérés is általában a késői sírok jellemzője.⁵ A nemesvámosi sírok napvilágra került leletanyaga ugyancsak a sírok késői keltezését támasztja alá.

A 2. sír ÉK-DNy-i tájolása az átlaghoz képest ellenkező irányítású. Ilyen, ellentétes tájolású sírok szin-

te minden temetőben előfordulnak, leggyakrabban a temetők szélső sírjainak esetében. Ezt a közösségből való katasztrofáltsággal, elkülönítéssel próbálták magyarázni, vagy véletlenszerű jelenségnek vélték⁶, bár valójában pontos magyarázatát nem tudjuk. Esetünkben biztosnak tűnik, hogy a nemesvámosi 2. sír már a temető szélső sírjai közé tartozhatott, mivel tőle nyugatra, de a feltárt sírcsoporttól délre sem kerültek elő újabb sírok.

2. Sírgödörök formája, mélysége

A sírgödörök formája, ahol erre volt adat, téglalap felülnézetű aknasír volt. Sok esetben ezek körvonalai gyengén jelentkeztek, szabálytalanok voltak. Ovális formájú volt a 13. sír gödre.

A 10. sírt kivéve minden esetben rendelkezünk mélységi adatokkal. Ezek alapján a felnőttek sírjai átlagban 150 cm mélyek voltak. A legnagyobb mélységet a 14. (205 cm) és a 13. (181 cm), az átlagosnál talán kissé gazdagabb mellékletű női sírok esetében mérték. A gyermek sírok szokásos módon valamivel sekélyebbek, átlagban 129 cm mélyek voltak. A legsekélyebb, 75 cm, a 3. családi temetkezés esetében fordult elő.

3. Sírba helyezés módja

A csontvázak, ahol erre volt adat, hanyatt fektetett, nyújtott helyzetben kerültek elő. Általánosan jellemző, hogy a csontvázak gyenge megtartásúak voltak, sok esetben már hiányosan kerültek elő. A koponya egyes esetekben vagy a jobb (2., 3/b. váz, 6., 11., 12.) vagy a bal oldalra (4., 7., 8.) billent. A 13. sír esetében a koponya egy része, a csontváz szintjéhez képest, 18 cm-el magasabban került elő, valószínűleg állati bolygatás következtében.

A karcsontok általában a csontváz mellett nyújtva helyezkedtek el, kivéve a 2. és 12. sírokat, amelyekben a bal alkarcsontok a medencére voltak hajlítva, valamint a 13. sírt, amelyben a bal alkarcsontok a medencecsont alatt helyezkedtek el. Az eltérő kartatások nem temetkezési szokást tükröznek. Inkább az elhunytak gondatlan sírba helyezésének eredménye. A 12. sír esetében a viszonylag szűk sírgödör is magyarázatul szolgálhat. A 3/b. csontváz jobb alkarcsontjai a jobb medencecsontra voltak helyezve, mivel így lehetett minél „szorosabban” az elhunyt társ mellé helyezni. A 7. sírban a karcsontok szorosan a váz mellett feküdtek, talán takaróba csavarva temették el az elhunytat.

Az általánostól eltérő volt a 11. sírban nyugvó váz helyzete. Itt a sírlap alapján úgy tűnik, hogy a váz a jobb oldalára volt fektetve (?), bár a comb- és láb-

szárcsontok nyújtott helyzetben voltak. A hat karcsontról az egyik a bal oldali bordacsontok alatt került elő, egy másik a csigolyacsontokon ferdén, míg egy a jobb oldalon. Sajnos a dokumentáció több adattal nem szolgál.

4. Koporsók

A nemesvámosi sírok esetében koporsóra utaló nyomokat nem találtak, viszont két sír feltárásakor agyag „csíkokat” figyeltek meg. Így a 4. sírban 18 cm hosszú és 2 cm széles agyagcsík nyomai mutatkoztak a váz bal lábszárcsontjai mellett. Hasonló megfigyelést tettek a 6. sír esetében is. Itt feltáráskor a váz mellett 1–2 cm széles, vöröses-barna színű, „agyagcsík” húzódott a váz jobb oldalán az ujjcsontok és a combcsont felső végénél, valamint a váz bal oldalán a kulcsonttól a lábszárcsontok közepéig. A karcsontról magasságában az agyagcsík szorosan a csontok mellett volt található. Elképzelhető, hogy eredetileg valamilyen szerves (?) anyag maradványai, amelyek a váz betakarására, becsavarására szolgáltak.

Sorozatunk első közleményében, a Szentgál-Köves-telek 2. sír, négyes temetkezése kapcsán már korábban is szólhattunk a többes temetkezésekről.⁷ Hasonló a helyzet a nemesvámosi 3. sír férfi-nő-gyermek közös sírjának esetében is. A két felnőtt szorosan egymás mellé volt helyezve. A domináns szerepet játszó, mellékletes férfi csontváz a sírgödör jobb oldalán feküdt. Szorosan mellette, részben a férfi karjára helyezve, került elő az asszony csontváza. Optimális helykihasználással magyarázható, hogy különösen az elhunyt gyermekeket a síron, koporsón belül oda helyezik, ahol erre elegendő hely volt, elsősorban lábhoz, illetve fejhez.⁸ Esetünkben a gyermeket a felnőttek lábára helyezték. Mindegyik azonos tájolásban nyugodott a sírban. A többes temetkezések száma, Tomka Péter gyűjtése alapján, elsősorban a késő avar korban nő meg jelentős mértékben. Ennek magyarázatául a járványos betegségek elterjedése is szolgálhat, míg Tomka felveti azt a lehetőséget, hogy ennek hátterében a késő avar kor bizonytalan, zavaros történelmi, társadalmi körülményei állhatnak. Ezek különböző abnormális reakciókat válthattak ki egy-egy közösségen belül: megnőtt az öngyilkosságok, bosszúból elkövetett erőszakos cselekedetek száma.⁹ A nemesvámosi 3. sír családi temetkezése is talán ezzel hozható összefüggésbe.

5. Melléklet nélküli sírok

Nem került elő melléklet az 5., 9. és 16. gyerek

sírokból, a 15., Árpád-kori gödörrel erősen bolygatott temetkezésből, valamint a 10., vízvezeték árkával teljesen tönkre tett sír esetében. Az említett három gyerek sírban, a kevés megmaradt csont alapján, csecsemők vagy nagyon fiatal gyermekek nyugodtak. Úgy tűnik, hogy ezek mellé eredetileg sem helyeztek olyan tárgyat, amely a feltárás időpontjáig megmaradt volna.

Külön kell megemlíteni a 3/b. és 3/c. vázakat, amelyek mellett szintén nem volt melléklet, de a 3/a. váz leletanyaga alapján a temetkezések értékelhetőek.

6. Étel- italáldozatok

A nemesvámosi sírok közül egyikben sem volt tojás melléklet, illetve hiányoztak az edénymellékletek is.¹⁰

Állatcsont melléklet öt sírban volt. Közülük kettő férfi (4. és 12.), három pedig női sírból került elő (6., 13. és 14. sírok). Ezeket vagy a jobb, vagy a bal lábszárcsontok környékén tárták fel, illetve egy esetben a két lábszárcsont között, egy esetben a lábfejcsontoknál.

Sírbolygatások

Korabeli sírbolygatásnak, rablásnak nem volt nyoma. Állat bolygatta meg a 13. sír koponyáját és néhány csontját, illetve talán hasonló bolygatás érte a 2., 8. és a 11. sír csontvázait is. Árpád-kori gödör kiásása során bolygatták meg a 15. sírt. A gödörben faszén, paticsdarabok, Árpád-kori fogaskerek-, egyenes vonaldíszes és díszítetlen edények oldal-, perem- és aljtöredékei, téglatöredékek, állatcsontok voltak. Mélysége, teljes kiterjedése nem ismert, de a csontok helyzete alapján a beásás a csontvázat a lábszárcsontokig bolygatta meg, a csontokat egy csomóba, a „sírgödör” közepére halmozták.

Újkori bolygatás tette tönkre a 10. sírt, amelynek csupán helyét lehetett rögzíteni.

Eltemetettek neme és kora

A csontvázak feldolgozása még nem történt meg, ezért egyelőre csak a leletanyag alapján tudjuk nemekhez sorolni a feltárt csontvázakat. Ezek alapján négy esetben nő (6., 11., 13., 14. sírokban), két esetben férfi (4., 12. sír), négy esetben gyermek (5., 7., 9., 16. sírok) nyugodott a sírban. Felnőtt sírja volt a 2., 8., 10., 15. számú, a 3. sír pedig családi temetkezés – férfi, nő és gyerek – volt.

Temető szerkezete

A temető szerkezetére vonatkozóan egyelőre csak nagyon kevés adatunk van. Sajnos a megelőző feltárás csupán egy 7 méter széles sávra terjedhetett ki és ennek kijelölését is befolyásolta a munka jellege, nem utolsósorban az anyagi lehetőségek. Úgy tűnik, hogy a temető sírjai soros elrendezésűek voltak, Ny-K-i irányú sorokkal. Szinte bizonyos, hogy az ásatás során a temető nyugati és déli szélét sikerült megtalálni. További sírok a feltárt sávtól keletre és északra eső részeken várhatók.

A leletanyag elemzése

A feltárt 15 sír közül, kivéve az 5., 9., 10., 15., 16. sírokat, tíz tartalmazott értékelhető leletanyagot.

1. Fülbevalók

A nemesvámosi temetőben hét sírból került elő fülbevaló melléklet, amelyek három típusba sorolhatók. Nem tudjuk, milyen fülbevaló volt a 4. férfi sírban, mivel itt csak a koponya jobb oldalán megfigyelt zöldes elszíneződés utalt arra, hogy eredetileg fülbevaló is volt a sírban. Úgyszintén nem tudjuk, hol helyezkedett el a fülbevaló a 2. és 12. sírokban, mivel ezek csak a csontvázak mosása közben kerültek elő. Egy kivétellel, minden esetben csupán egy-egy fülbevaló volt a koponya valamelyik oldalán. A 6. női csontváz mellett találtak mind a koponya jobb, mind a bal oldalán egy-egy, eltérő típusú fülbevalót.

a. Díszítetlen fülbevaló karikák

Öt sírból került elő díszítetlen fülbevaló karika (2., 6., 7., 11., 12. sírok). Minden esetben bronzhuzalból hajlították, átlagban 1,5 cm átmérőjűek. Ezeknek az egyszerű, díszítetlen karikáknak az elkészítése különösebb szaktudást nem igényelt, elsősorban a szegényebb réteg viseletében gyakori. Különösebb keltező értéke nincs. Mind a két nem, illetve gyermek viseletében előfordult.

Kérdéses, hogy a 7. sírban, a koponya környékén előkerült két apró bronz karikákat fülbevalóként vagy pedig a nyaklánc részeként viselte tulajdonosa.

b. S-végű fülbevalók

Egy-egy darab volt a 6. és a 13. női sírokban. A 6. sírban talált darab kétszeresen hajlított S-végű volt, míg a 13. sír darabjáról feltételezzük, hogy eredetileg hasonló karika lehetett.

Az S-végű karikák a drótkészerek egyik talán legna-

gyobb csoportját alkotják. A fülbevalótípus és általában a drótkészerek elsősorban a Dunántúlon, különösen a frank fennhatóság alatt álló területeken gyakoriak. Valószínűleg a Karoling birodalom területéről, szláv bevándorlók révén, kerülhettek a Kárpát-medencébe. A Dunántúlról jutottak el kisebb számban az északi és a Dunától keletre eső területekre.

Korábban az avarság körében ismeretlen volt a drótkészerek, de olcsósága miatt hamar kedvelt lett. Megjelenésük, a kísérelételek alapján, a IX. század elejére¹¹, esetleg a VIII. és IX. század fordulójára tehető, míg divatjukat a IX. század közepéig lehet nyomom követni.¹²

c. Kúpos fémcsőngőjű fülbevaló

Egy, bronzból készült, kis granulátumokkal díszített darab került elő a 14. női sírból. Jellemzője, hogy a hengeres csüngő alja kúpos kiképzésű, félgömbös tag zárja le. Felületét granulátumokból szerkesztett háromszögek díszítik.

A merev fémcsőngőjű fülbevalóknak mind formai, mind eltérő díszítése szempontjából, több változata ismert.¹³ A fülbevaló típus, aranyból készült, hengeres csüngőjű változata, a VII. század végétől jelenik meg az avar ékszerek között¹⁴, főleg a női viseletben, de még a VIII. század első felében is előfordul.¹⁵ Kovrig Ilona a típus használatát az avar kor későbbi időszakára helyezi.¹⁶ Čilinska szerint a kúpos aljú fülbevalók (III. csoport) egy körülhatárolható területen – Délnyugat-Szlovákia és a szomszédos magyar területek – voltak kedvelt ékszerek.¹⁷

A nemesvámosi bronz fülbevalóhoz hasonló, kúpos kialakítású, merev fémcsőngőjű, granulátumokkal díszített fülbevalók hat avar kori temetőben bukkantak fel, leggyakrabban aranyozott bronzból készültek. Az egyetlen aranyból készült darab a Želovce-i/zsélyi temető 260. sírjából ismert¹⁸. Az általam ismert aranyozott bronz fülbevalók mindegyike Veszprém megye területén került elő. Így a Halimba-Belátó domb 234. sírjából¹⁹, Halimba-Belátó domb 266. sír²⁰, Halimba-Belátó domb 352. sír²¹, Halimba-Belátó domb 360. sír²², Halimba-Belátó domb 426. sír²³, Eplény-Kökényes 68. sír (közöletlen). Bronzból készült az Andocs-Temető u. 28. sír darabja²⁴. Nem ismeretlen a Keszthely-kultúra temetőiből sem. Aranyozott bronz változata a Lesencetomaj-Piroskereszt temető 593. sírjából származik (közöletlen), illetve hasonló darabot mutatott be Lipp Vilmos Keszthely környéki temetőből.²⁵ A sírokat a kísérelételek alapján a VII. század végére, VIII. század közepére lehet keltezni. A nemesvámosi fülbevaló földbe kerülése valamivel későbbre, a VIII. század végére tehető.

2. Gyöngyök

Négy sírban, 6., 7., 11. és 14. sírokban kerültek elő gyöngyök, minden esetben a koponya környékén, eredetileg talán nyakba akasztva.²⁶ A 7. nagyobb gyerek sírját kivéve mindegyik női sírban volt. A gyöngyök száma egy-egy sírban viszonylag kevés, átlagban 14–15 db, de ezek egyéb mellékleteiket tekintve is szegényesnek mondhatók. A 6., 7. és 11. sírokban a gyöngyökön kívül csak fülbevaló melléklet volt. Kivételt jelent a 14. sír, amelyben vas csattal összefogott öv, valószínűleg vaskarikára fűzött, különböző vas tárgyakat tartalmazó tarsoly és egy orsógomb is volt.

A gyöngyök típusait tekintve általános a fekete, sárga, zöld vagy barna színű kásagyöngy. A 11. és 14. sírokban csak ezekből állt a fűzér. A tisztán kásagyöngyökből álló sorok elsősorban a közép avar korban voltak kedveltek.

A 7. sírban a kásagyöngyök zöldes-fehér, sárga dinnyemag formájú gyöngyökkel vegyesen láttak napvilágot, amelyek már egy későbbi viseleti szokást tükröznek. Utóbbiak megjelenése a VII. század közepére²⁷, utolsó harmadára tehető. A későbbi időszakban kedvelt nagyobb méretű, fekete, sötétkék színű dinnyemag alakú gyöngyökkel együtt még hosszú ideig viselik.

A 6. sír kivételt jelent, mivel itt a fűzér elsősorban fekete színű, hengeres alakú gyöngyökből állt, fehér vonalfolyatással vagy sárga pettyekkel díszítve. Ezek általában a VIII. század második felére, a IX. század elejére keltezhetőek.²⁸ A sírból előkerült S-végű fülbevaló is hasonló kelteztést támogat.

3. Vaskések, karikák, csatok női temetkezésekben

Női temetkezésből csupán a 13. és a 14. sírból kerültek elő kések, karikák vagy csatok, amelyek alapján lehetőség nyílik a női öv, viselet rekonstrukciójára.

a. Vaskés

Női sírból vaskés csupán a 13. sírból került elő. Hossza 11,4 cm volt, amely 5–7 cm-el rövidebb, mint a férfiak által használt késeké. Az egyenes hátú, egy élű kés pengéjén fa tok nyomai maradtak meg.

b. Vas karikák

Két vaskarika volt a 13. sírban. Közülük az egyik csupán a csontváz mosása közben került elő, így ennek viseleti helye nem ismert. A másik darab, több tárggyal együtt, a medencecsontoknál volt. A karikák átmérője 4,6 és 4,2 cm. Úgyszintén keveset tudunk a 14. sírból előkerült, időközben elkallódott vaskarikáról. A sírlap

alapján ez a bal combcsont külső oldalán látott napvilágot.

c. Vascsatok

Egy téglalap alakú, nagyobb méretű vascsat volt a 13. sírban. Különösebb keltező értéke nincs. A vascsattal záródó öv nem csak a ruha összefogására szolgált, hanem erre erősítették fel a háztartásban szükséges munkaeszközöket, egyéb tárgyakat. Ezek közé tartozhatott a csont tűtartó, a 8-as alakú vas függesztőre, vas láncocskával felerősített csörgő, fatokban viselt kés, karika. Ebben az esetben, valószínűleg az övre erősített, függesztett tárgyak mennyisége indokolta az átlagosnál nagyobb méretű csatot, amely legalább 3 cm széles övet kapcsolt össze.

A 14. sír csatja töredékesen maradt meg, talán téglalap alakú volt. A bal combcsont mellett, más vas tárgyakkal együtt egy csomóba előkerült másik csat a sírrajz alapján 4 cm széles, ovális alakú volt. Az itt napvilágot látott leletek szállítási ill. raktározási problémák miatt egyelőre nem fellelhetők.

4. Csont tűtartó

Hengeres, díszítetlen csont tűtartó a már említett 13. sírban látott napvilágot. Felületén, a két végén kisebb vajatok látszanak (felfüggesztés nyomai?), valamint egyik oldalán vas korróziótól származó elszíneződés figyelhető meg, ami nem véletlen, mivel az övre függesztett tárgyak (vaskarika, kés, láncocskával csörgővel, vas függesztő), így a tűtartó is, egy csomóban, a medencecsontoknál kerültek elő.

5. Orsógomb

Két, a 13. és 14. sírban volt egy-egy agyag orsógomb. Mindkét esetben a váz bal oldalán, a medencecsontok környékén kerültek elő. A 13. sír darabja bikónikus, szürkés-barna színű, koncentrikus vonalakkal díszített. A 14. sírből származó példány erősen lapított, bikónikus, világos sárga színű, töredékes. Különösebb keltező értékük nincs.

Mindkét esetben, az orsógombok olyan helyen kerültek elő, amelyek egyértelműen igazolják más temetők feltárása során tett megfigyeléseket: az orsógombokat nem tarsolyban vagy az övre erősítve viselték, hanem valószínűleg temetéskor, a hozzátartozók helyezték az elhunyt mellé.²⁹

6. Csörgő

Kis vasszemekből álló láncocskára erősített, akasz-

tőfüles vas csörgő került elő a 13. női sírban. A csörgők általában gyerek sírokból ismertek. Ebben az esetben talán olyan asszonyról van szó, aki elvesztette gyermekét és ennek emlékére viselte a 8-as alakú, laposra kalapált vashuzalból hajlított akasztó segítségével az övre erősített csörgőt.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a nemesvámosi közösség asszonyai, az eddig megismert leletanyag alapján, általában egy, ritkán két fülbevalót, zömében kásagyöngyökből fűzött nyakláncot viseltek. Talán a rangosabb asszonyok viseletének volt a része a vascattal összefogott öv, amelyre fatokban őrzött vaskést vagy más tárgyakat erősítettek fel. A tütartó és orsógombok arra utalnak, hogy a nők fonással-szövés-sel és varrással is foglalkoztak, akárcsak más, hasonló avar kori közösségek női tagjai.

7. Vas kések, karikák, csatok férfi temetkezésekben

A mellékletek alapján három sírban – 3., 4. és 12. – férfi volt eltemetve. Mindhárom esetben jellemző a két öv viselete.

a. Vaskések

Egy-egy egyenes hátú, egy élű kés volt a 3. és a 4. sírban. A 3. sírban a 18,3 cm hosszú, keskenyebb, 1,4 cm széles pengéjű, középső nyélállású kés a combcsont jobb oldalánál volt, míg a 4. sírban a 15,9 cm hosszú, szélesebb, 2 cm széles pengéjű, középső nyélállású kést a bal combcsont mellett találták. Utóbbinak a penge mindkét oldalán fa nyomok voltak, vagyis a késeket övre függesztett fa tokban viselték. Az avar emlékanyagban általános típusok. A kések viseltére vonatkozóan, ezek csekély száma miatt, következtetéseket nem tudunk levonni, de hozzá kell tenni, hogy a 3. sírban talált kés, valamint ugyanitt, a jobb oldalon előkerült karika és második csat helyzete alapján feltételezhetjük, hogy ezt az övet temetéskor helyezték az elhunyt mellé a sírba.

b) Vascsatok

Két-két csat volt mindhárom férfi sírban. Közülük az egyik a ruha összefogására, míg a másik a késtartótok vagy a munkaeszközöket tartalmazó tarsoly felfüggesztésére szolgált. A csatok közül az egyik téglalap alakú volt, amelyet a 3. sír esetében négyyszögletes, a 4. sír esetében lant alakú, míg a 12. sír esetében ovális vas csattal párosítottak.³⁰ A csattípusok közül a lant alakú csatok az avar kor második felére keltezhetők, a többi különösebben nem korhatározó.

A csatok méretei alapján az övek szélessége 2,2–3,3 cm között lehetett.

c. Vaskarikák

Mindhárom férfi sír tartalmazott egy vagy két vaskarikát. A 3. sírban a kés felfüggesztésére szolgálhatott a 6,9 cm átmérőjű darab, míg a kisebb, 3,2 cm átmérőjű a tarsoly rögzítésére. Valószínűleg ebben őrizték a ma már meghatározhatatlan vaslemez tárgyakat.

A 4. sírban csupán egy, 5,8 cm átmérőjű karika volt, valószínűleg szintén a késtok és esetleg a kis kovát, temetőrészletünk egyetlen tűzkészességét tartalmazó tarsoly felfüggesztésére szolgált.

A 12. sírban egy 4,5 és egy 3,6 cm átmérőjű karika volt, de sem kés, sem tarsolyra utaló más lelet nem került elő.

Végezetül meg kell említeni a 8., felnőtt sírt is, amelyben egy töredékes, talán téglalap alakú vascatt volt. Ugyanitt ovális, 3,5 cm átmérőjű vaskarika és vaslemezből hajlított, 2,6 cm átmérőjű, 1,8 cm széles vashenger került elő. Utóbbi valószínűleg fából készült tárgyra, tokra volt erősítve.

Csekély adataink alapján, összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy a nemesvámosi férfiak viseletében előfordult a fülbevaló karika, textil ruhát hordtak, amelyet átlagban 3 cm széles övvel fogtak össze. Ezt egészítette ki egy további vas csattal összefogott öv, amelyre vas karikák segítségével a fatokban tartott vas késeket és a tarsolyokat erősítették fel.

Gyerek sírokban, amelyek a 7. kislány sírját kivéve, egyébként is igen szegényesek voltak, övnek nem volt nyoma.

Összefoglalás

A Nemesvámos-Kapsa utcában feltárt 15 sír alapján messzemenő következtetések levonására egyelőre nincs mód. A leletanyag alapján egyelőre csak annyit mondhatunk, hogy az eddig megismert temetkezések elsősorban a VIII. század vége, a IX. század elejére keltezhetők. Az itt élő avar közösség a késő avar korban szokásos meglepedett, békés életmódot folytatott, miden jel szerint állattenyésztéssel, növénytermesztéssel, illetve ezek feldolgozásával, hasznosításával foglalkozott. Lakhelyük, akárcsak a Dunántúl más részein, talán a közeli balácai római kori villagazdaság területén lehetett, ahol az épületmaradványok még a késő avar korban is alkalmasak lehettek meglepedésre, szállások kialakítására.

RÖVIDÍTÉSEK

ArchHung = Archaeologia Hungarica
 Arrabona = Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Közleményei
 Cumania = A Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleményei
 FolArch = Folia Archaeologica
 MHAAP = Monumenta Hungariae Archaeologica Aevi Praehistoricae
 RF = Régészeti Füzetek
 SlovArch = Slovenská Archeológia
 VMMK = A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei
 WMMÉ = A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve
 ZM = Zalai Múzeum

BALOGH-PINTÉR 1998 = BALOGH Cs. – PINTÉR L.: Avar sírok Városföldről. *Cumania* 15. 1998. 93–131.
 ČILINCKA 1973 = ČILINSKA, Z.: Frühmittelalterliches Gräberfeld in Želovce. Bratislava 1973
 ČILINSKA 1975 = ČILINSKA, Z.: Frauenschmuck aus dem 7–8. Jahrhundert im Karpatenbecken. *SlovArch* 23. 1975. 63–96.
 GARAM 1972 = GARAM É.: Avar temetők Andocson. Avar cemeteries at Andocs. *FolArch* 23. 1972. 129–182.
 GARAM 1980 = GARAM É.: VII. századi aranyékszerek a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményeiben. *FolArch* 1980. 157–174.
 GARAM 1995 = GARAM, É.: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred. *Cemeteries of the avar period (567–829) in Hungary*. Vol. 3. Budapest 1995
 KISS 1999 = KISS G.: A Keszthely-városi avar kori temető kutatásának kezdetei. *ZM* 9. 1999. 77–98.
 KOSTYÁL 1984 = KOSTYÁL L.: Késő avar kori népesség a 9. században. Szakdolgozat. Budapest 1984
 KOVRIG 1963 = KOVRIG, I.: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán. *ArchHung* 40. Budapest
 LIPP 1884 = LIPP V.: A keszthelyi sirmezők. *MHAAP*. Budapest 1884
 MRT 2 = ÉRI I. – KELEMEN M. – NÉMETH P. – TORMA I.: Magyarország Régészeti Topográfiája. Veszprém megye régészeti topográfiája 2. A veszprémi járás. (Szerk.: Éri I.) Budapest 1969
 PALÁGYI 1994 = PALÁGYI S.: Őskor, római kor, népvándorlás kora. In. VERESS D. CS. – HUDI J. – ÁCS A. – PALÁGYI S.: Nemesvámos története. (Szerk.: Veress D. Cs.) Veszprém 1994
 PÁSZTOR 1996 = PÁSZTOR A.: A Csákberény-orondpusztai avar temető gyöngyleleteinek tipokronológiai vizsgálata. (The typo-chronological examination of the beds finds of the Csákberény-Orondpuszta cemetery from the avar period) *Savaria Pars Achaeologica* 22/3 (1992–1995) 1996. 37–83.

PÁSZTOR 2001 = PÁSZTOR A.: A budakalászi avar kori lakosság etnokulturális kapcsolatai. *WMMÉ* 23. 2001. 91–105.
 PÁSZTOR 2003 = PÁSZTOR A.: Székkútas-Kápolnadülői avar kori temető gyöngyleletei. In. B. NAGY K.: A Székkútas-Kápolnadülői avar temető. *MFMÉ Monographia Archaeologica* I. (Szerk. Bende L.–Lőrinczy G.) Szeged 2003. 331–370.
 S. PERÉMI 2004 = S. PERÉMI Á.: Újabb avar kori leletek Veszprém megyében I. Késő avar kori sírok Szentgál-Kövestelek, Fűzfa utcában. (More recent avar period finds in Veszprém county I. Late Avar period graves in Fűzfa street, Szentgál-Kövestelek). *VMMK* 23. 2004. 73–97.
 CS. SÓS 1958 = CS. SÓS Á.: A kecevi avar kori temetők. *RF*. Ser. II. 3.
 SZŐKE 1992 = SZŐKE, B. M.: Die Beziehungen zwischen dem oberen Dunautal und Westungarn in der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts (Frauentrachtzubehör und Schmuck). In: *Awarenforschungen* Bd. 2. (Hrsg. Daim, F.) *Archaeologia Austriaca Monographien Studien zur Archäologie der Awaren* Bd. 4. Wien 1992. 841–968.
 TOMKA 1975 = TOMKA P.: Adatok a Kisalföld avar kori népességének temetkezési szokásaihoz. II. Tájékozás. (Beiträge zu den Bestattungsarten der Bevölkerung von Kisalföld in der Awarzeit. II. Orientierung). *Arrabona* 17. 1975. 5–90.
 TOMKA 2003 = TOMKA P.: Az avar kori temetkezési szokások kutatásának újabb eredményei. Kettős- és többes temetkezések. (The Latest Results of the Research Focusing on the Funeral Customs in the Avar Age. Double and Multiple Burials. – Neue Erkenntnisse in der Forschung der Bestattungsbräuche zur Zeit der Awaren Doppel-, Mehrfachbestattungen). *Arrabona* 41/1–2. 2003. 11–56.
 TÖRÖK 1998 = TÖRÖK, GY.: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Halimba. *Das awarische Corpus*. V. Debrecen. (Szerk. Madaras L.) Budapest 1998.
 VIDA-VÖLLING 2000 = VIDA, T. – VÖLLING, T.: Das slawische Brandgräberfeld von Olympia. *Archäologie in Eurasien*. Band 9. 2000.
¹ MRT 2. 146–147. 34/13. lelőhely. Nemesvámos lelőhelyeinek összefoglalása PALÁGYI 1994. 7–47. Ezen belül 7–21.
² A Baláca u-i, Kapsa u-i, Patak u-i közművek megelőzőfeltárását Palágyi Sylvia vezette, munkatársa az avar kori sírok feltárásánál Trexlerné Szlezák Judit grafikus volt. Az avar kori sírok közlésre való átengedését ezúton köszönöm meg a feltárónak. Dokumentáció az LDM Régészeti Adattárában: Ltsz.: 19.173–2002.
³ Rainer P. – Pintér L. jelentése – LDM Adattár 19.234–2004., 19.233–2004.
⁴ Az 1. és a 17. sirszámot az őskori temetkezések kapták. A

sírleírások a sírrajzok, az ásatási fényképek és az ásatási napló adatainak felhasználásával készültek. A csontvázak vizsgálata még nem történt meg, ezért ezek nemek szerinti besorolása, ahol erre volt mód, a mellékletek alapján történt.

⁵ TOMKA 1975. 59. és 136. jegyzet.

⁶ TOMKA 1975. 56–58.

⁷ S. PERÉMI 2004. 79.

⁸ TOMKA 2003. 20–21.

⁹ TOMKA 2003. 26–27.

¹⁰ A sírok feltárása során előkerült edénytöredékek a római, valamint az Árpád-korra keltezhetőek. Előbbiek valószínűleg a sírok kiásása során keveredtek a sírok földjébe. Utóbbiak a később itt megtelepedett magyar népesség hagyatéka. Sajnos a feltárt terület nagysága nem teszi lehetővé, hogy az edénytöredékekkel jelzett korabeli objektumokat értelmezzük, illetve a település kiterjedését, élettartamát stb. értékeljük.

¹¹ GARAM 1995. 286–290.; KOSTYÁL 1984

¹² SZŐKE B. M. 1992. 847–850.

¹³ A merev fémcsőngős fülbevalók összefoglalása, feldolgozása önálló közlemény keretében történik majd.

¹⁴ CS. SÓS 1958 13. 5. kép 1a–b.

¹⁵ GARAM 1980. 164.

¹⁶ KOVRIG 1963. 164.

¹⁷ ČILINSKA 1975. 72.

¹⁸ ČILINSKA 1973. 18., Taf. XLIII. 11.

¹⁹ TÖRÖK 1998. 40. Taf. 28. 234/1.

²⁰ TÖRÖK 1998. 43. Taf. 31. 266/1.

²¹ TÖRÖK 1998. 50. Taf. 37. 352/1.

²² TÖRÖK 1998. 51. Taf. 38. 360/1.

²³ TÖRÖK 1998. 57. Taf. 45. 426/1.

²⁴ GARAM 1972. 138., 10. ábra 21–22.

²⁵ LIPP 1884. 261. számú rajz és 32. Kiss Gábor vizsgálata szerint a fülbevaló a Keszthely-városi temetőből került elő 1879. novemberében. (KISS 1999. 2. kép Gy.)

²⁶ A gyöngyök csekély száma alapján arra is gondolhatunk, hogy ezeket eredetileg talán a ruhára varrták fel, díszítésként.

²⁷ PÁSZTOR 1996. 49.; VIDA–VÖLLING 2000. 88.; PÁSZTOR 2001. 95.

²⁸ PÁSZTOR 2003. 337.

²⁹ Orsók viseletéről, sírba helyezéséről GARAM 1972. 177.; BALOGH–PINTÉR 1998. 113.

³⁰ A 4. sírból előkerült téglalap alakú csat hátoldalán textil nyomok maradtak meg.

FURTHER FINDS FROM THE AVAR AGE IN VESZPRÉM COUNTY II THE AVAR GRAVES OF KAPSA STREET, NEMESVÁMOS

With the disclosing of the graves from the Avar Age in Nemesvámos, we continue the corpus-like publication of the graves and cemeteries from the Avar Age, which have been found in the last few decades in Veszprém County.

Nemesvámos is a village that can be found in the neighbourhood of the southern part of Veszprém, next to the road connecting Veszprém and Tapolca (Fig.1.). A part of this cemetery from the Avar Age has been known for a long time in the specialized literature. The cemetery was found at Nagyküti-field, which is known for its finds from the prehistoric, Roman and Arpadian Ages. But until this time we have not had any finds from the migration period.

The site is situated at the south-eastern border of Nemesvámos, on a hill that descends mainly from the north-east to the south-west, and the hill is situated to the east from the road that goes through Nemesvámos towards Veszprém-fajs. (Fig.2.) At the end of the 90s, the fields that had been under crop became inner-city areas. The area was divided up and new streets were created (Patak, Baláca, Kapsa Street). The patches were sold by the local self-government to private individuals.

At the end of 2001, the proprietors in the area, enclosed by the three streets started earthwork for the public utilities without permission. The workers of the museum had to stop these works (Fig. 3.) Preceding excavations took place in the streets between May 14 and July 15, 2002.

The graves of the Avar Age were found in Kapsa Street, in stretch of land, which was marked by poles 5 and 4 (the topographical lot number of the place is 932/96). The distance between the two poles was 20 metres, the indicated track was 7 metres wide. Until the earthworks were halted in 2001, at least one grave had been demolished in Kapsa Street (grave 10). During the excavation in Baláca Street, no graves were found. In 2003, during the preceding excavations in Baláca Street and Kapsa Street, no further graves were found, so it is presumed that the remaining burial places can be found mainly in the places east and north of Kapsa Street. In the marked area, 14 graves were found (Fig. 4.)

BURIAL CUSTOMS

In the graves of the part of the cemetery, it is usual to find graves lying W;SW-E;SE. It can be observed in nine cases (graves 3., 4., 6., 7., 11., 12., 13., 14. and 15.) Opposite that is NE-SW burials is observed only in case of grave 2. The WE burial is the characteristic of the early Avar period, still it can also be found in ninth century burials. Deviation from the WE line to the south is the characteristic of graves from later times. The finds of the graves of Nemesvámos prove that they were graves of the later period. The NE-SW direction of grave 2 is the opposite of the usual graves. Such opposite graves can be found in almost every cemetery, mainly at the side of the graveyard, as it is in the case of the grave found in Nemesvámos.

The shape of the graves, where data were provided, was mainly a rectangular pit grave. The graves of the adults were usually 150 cm deep and the graves of the children were a bit shallower.

The skeletons, where data were provided, were lying stretching out on their backs. The skull was either tilting to the right (2., 3/b. skeleton, 6., 11.) or to the left (4., 7., 8.) In the case of grave 13, the skull was found 18 cm above the rest of the body, which may have been due to some disturbance caused by an animal.

The bones of the arms were mainly stretching out beside the body. Different positions do not represent burial customs. The right forearm bones of skeleton 3/b were placed on the pelvis, so that the skeleton could be placed right next to another one. In grave 7, the arm bones were tight to the body, which means that they might have been wrapped in a blanket at the time of the burial.

In connection with the graves of Nemesvámos, there is no evidence referring to coffins, however, clay "stripes" were found while unearthing two graves. It is possible that they were originally the remains of some organic (?) material, which was used to cover or wrap up the skeleton.

In grave 3, family burial (man, woman and child) was unearthed. The dominant male skeleton is on the right-hand side of the grave pit. Very close to him, party in the arms of the man, the skeleton of the woman was found. The child was placed at the feet of the adults. Mass burials are characteristics mainly of the late Avar Age. It can be explained with the growing number of epidemics, while Peter Tomka claims that it is also possible that it is due to the chaotic historical and social circumstances of the late Avar Age. They might have brought about abnormal reactions within a community: the number of suicides and violence through revenge increased. The family grave (3.) of Nemesvámos may be connected such events as well.

There was no grave furniture found in child graves 5., 9., 16. and in grave 15., which was disturbed by a pit from the Arpadian Age. The same thing happened with grave 10., which was totally destroyed when the pipeline for the water was built.

In none of the family burials of Nemesvámos were grave furniture and pottery found. Animal bones were found in five graves.

There is no sign of contemporary disturbance or plunder of the graves. Graves 13., 2. and 8. were disturbed by an animal and the same thing might have happened to grave 11. Grave 15. was disturbed when a pit from the Arpadian Age was dug out, while grave 10. was disturbed in Modern Times, although only the place could be recorded.

According to the finds, there were four women (graves 6., 11., 13. and 14), two men (graves 4. and 12.), four children (graves 5., 7., 9. and 16) buried in the graves. Graves 2., 8.(?), 10. and 15. were of adults. Family burial took place in case of grave three including a man, a woman and a child.

As for the structure of the cemetery we have very few data. It seems that the graves were places very close to each other in a WE line. It is almost certain that the western and southern parts of the cemetery were excavated. Additional grave are to be expected north and east of the finds, which have been unearthed.

THE ANALYSIS OF THE FINDS

Out of the fifteen excavated graves, ten contained considerable supplementary findings. Graves 5., 9., 10., 15. and 16. did not have any.

1. Earrings

In the cemetery of Nemesvámos, earrings were found in seven graves, which can be categorised into three types. Except from grave 6., in all the other cases only one earring was placed on either side of the skull.

Five graves contained undecorated earrings (2., 6., 7., 11. and 12.) In all cases they were made of bronze wires having the diameter of 1.5 cm. These undecorated earrings have no significant value. It is questionable whether the person lying in grave 7., wore these bronze rings as earrings or as a part of the necklace.

In graves 6. and 13. earrings of S-shaped ends were found. This type of earring, and usually wire jewels, were common mainly in Transdanubia, especially in the areas under Frank authority. Slavic immigrants coming from the territory of the Carolingian Empire might have brought them to the Carpathian Basin. Then they ended up in the northern territories and the areas east of the Danube from Trandania. Their appearance, based on the supplementary finds, dates back to the beginning of the ninth century, and this fashion can be traced all the way to the middle of the ninth century.

Grave 14. contained an earring with a cone-shaped pendant, which was decorated with small granules made of bronze. The bottom of the cylindrical pendant is cone-shaped, closed down with a semi-sphere. Its surface is decorated with triangle-shaped granules. The stiff earrings with pendants have different variations as far as their shapes and decorations are concerned. The type made of gold and having a cylindrical pendant appeared in the Avar culture in the seventh century, especially among women, but it could

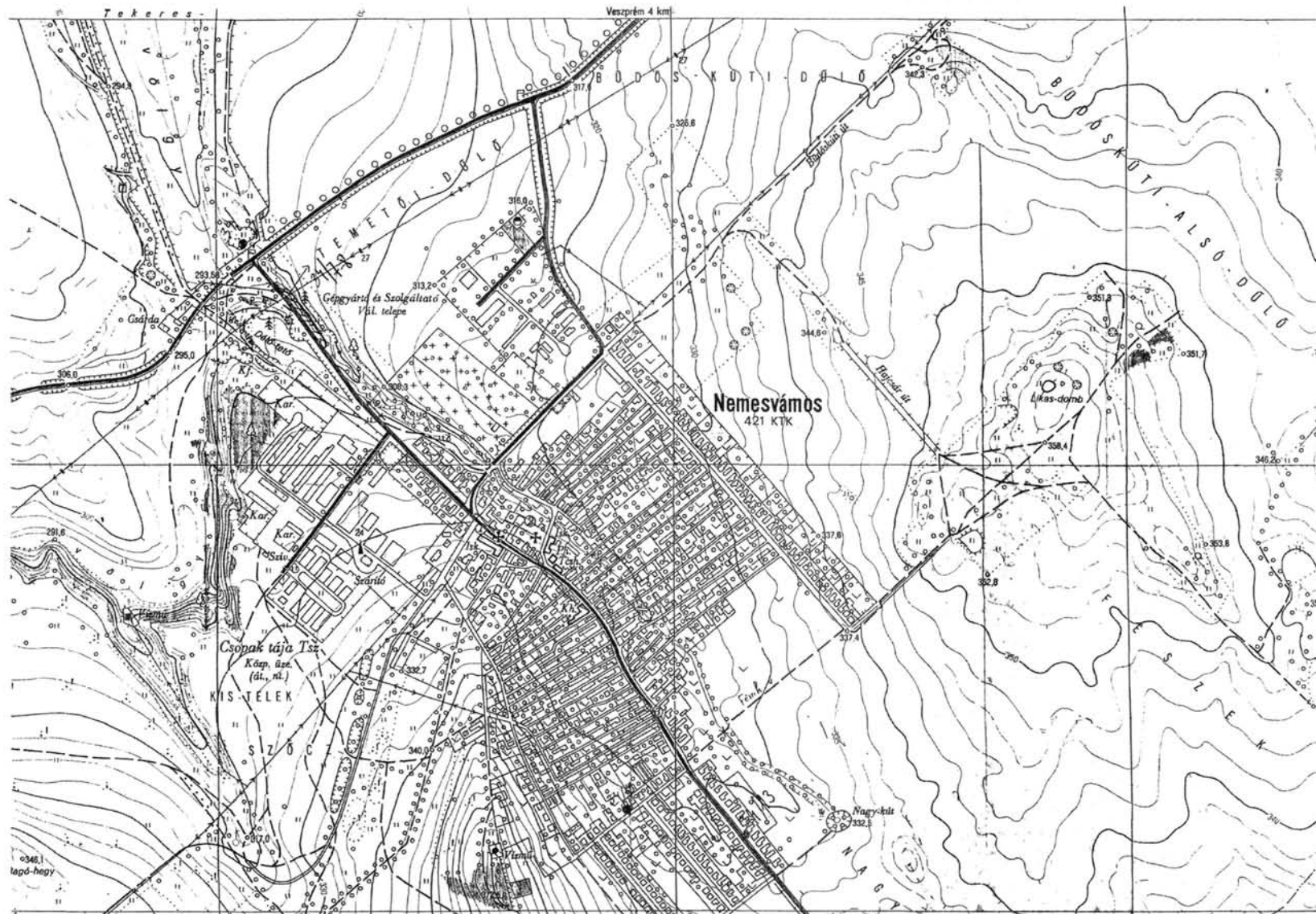
also be found in the first half of the eighth century as well. Similar cone-shaped earrings were found in six cemeteries. Most of these earrings were made of gilded bronze. These graves date back to the end of the seventh and the middle of the eighth century according to the supplementary finds. The earrings of Nemesvámos were buried presumably later, around the end of the eighth century.

In four graves (6., 7., 11. and 14.), black, yellow, green or brown mush beads were found. In grave 7., greenish-white and yellow, watermelon-seed shaped beads were also found. In grave 6., black, cylindrical white striped and yellow, spotted beads were unearthed as well.

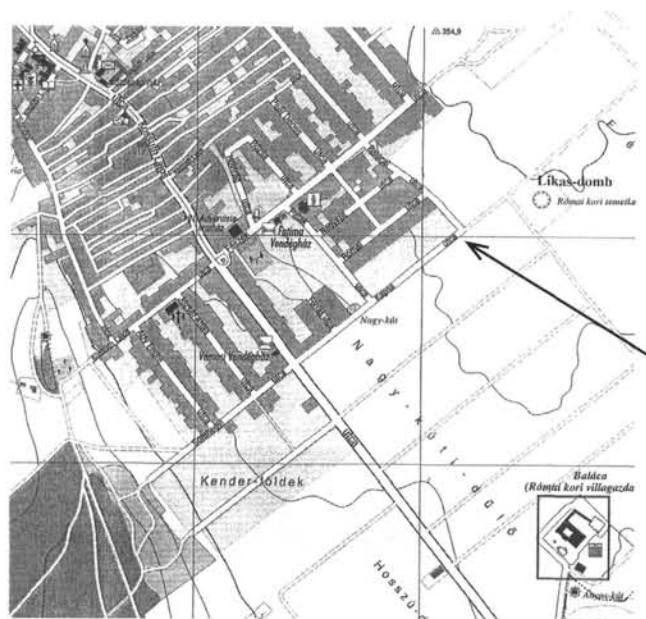
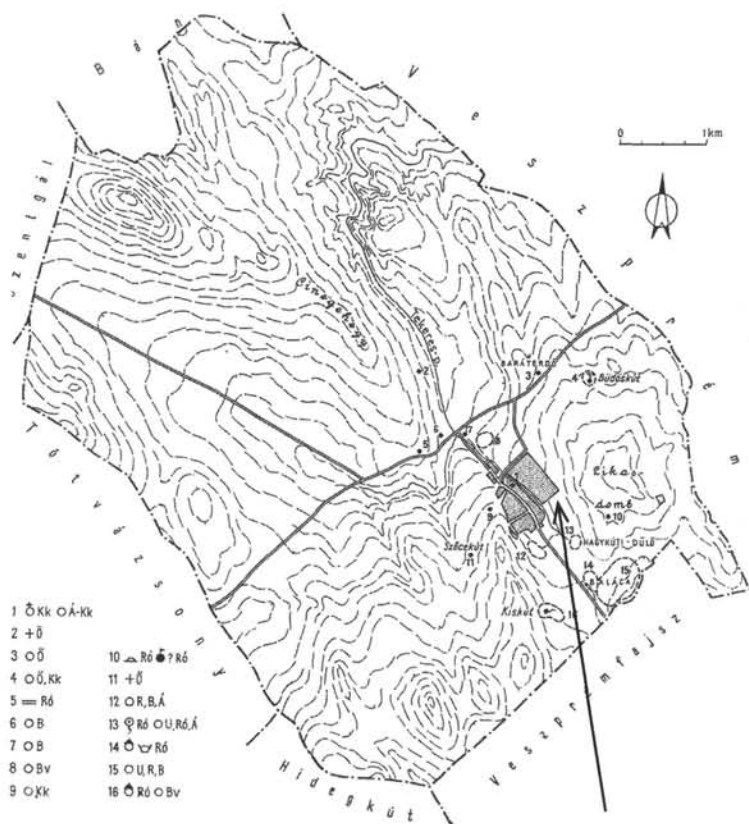
The finds in the women's graves and the other supplementary findings (iron knives, rings, clips, needle-case, spindle buttons) prove that the women of the Nemesvámos community wore usually one, rarely two earrings, and mainly necklaces made from mush beads. Maybe women of higher ranks wore belts with iron straps, to which iron knives in wooden cases were attached together with some other objects. The needle-case and the spindle buttons refer to the fact that the women dealt with spinning, weaving and sewing similarly to women of other communities from the Avar period.

As for the men's graves, the supplementary finds of the graves (iron knives, clips and rings) that the man of Nemesvámos wore earrings and textile clothing, which was fastened with a 3 cm wide belt. It was supplemented by a belt, which was held together with an iron buckle. On the belt, they had iron knives in wooden cases and they were attached to the belt, together with haversacks, with iron rings. Their clothing corresponds with the clothes worn by poor communities dealing with animal husbandry in the late Avar period.

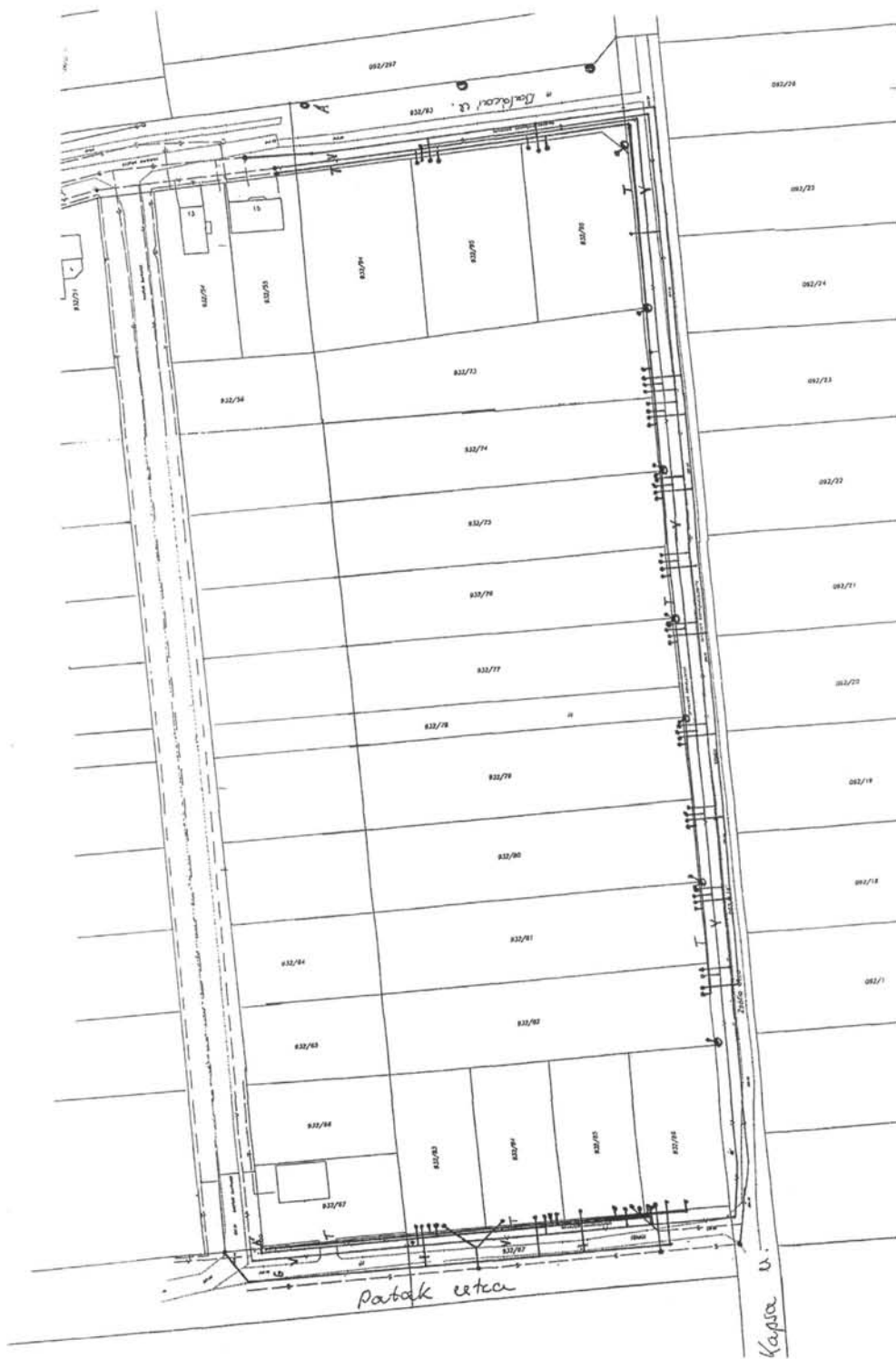
There is no reason draw conclusions from the sites of Kapsa Street, Nemesvámos. Based on the finds, we can say that the known burials date back to the end of the eighth and the beginning of the ninth century. The Avar community living here led the usual settled, peaceful lifestyle with animal husbandry, growing and utilizing crops. This lifestyle was dominant in the late Avar period. Their homes might have been in Balácapusza nearby, where the remains of the Roman dwelling places made it possible for the Avars to live in. This pattern was very similar in other parts of Transdanubia.

1. ábra. Nemesvamos község földrajzi elhelyezkedése
 Figure 1. The geographical location of Nemesvamos

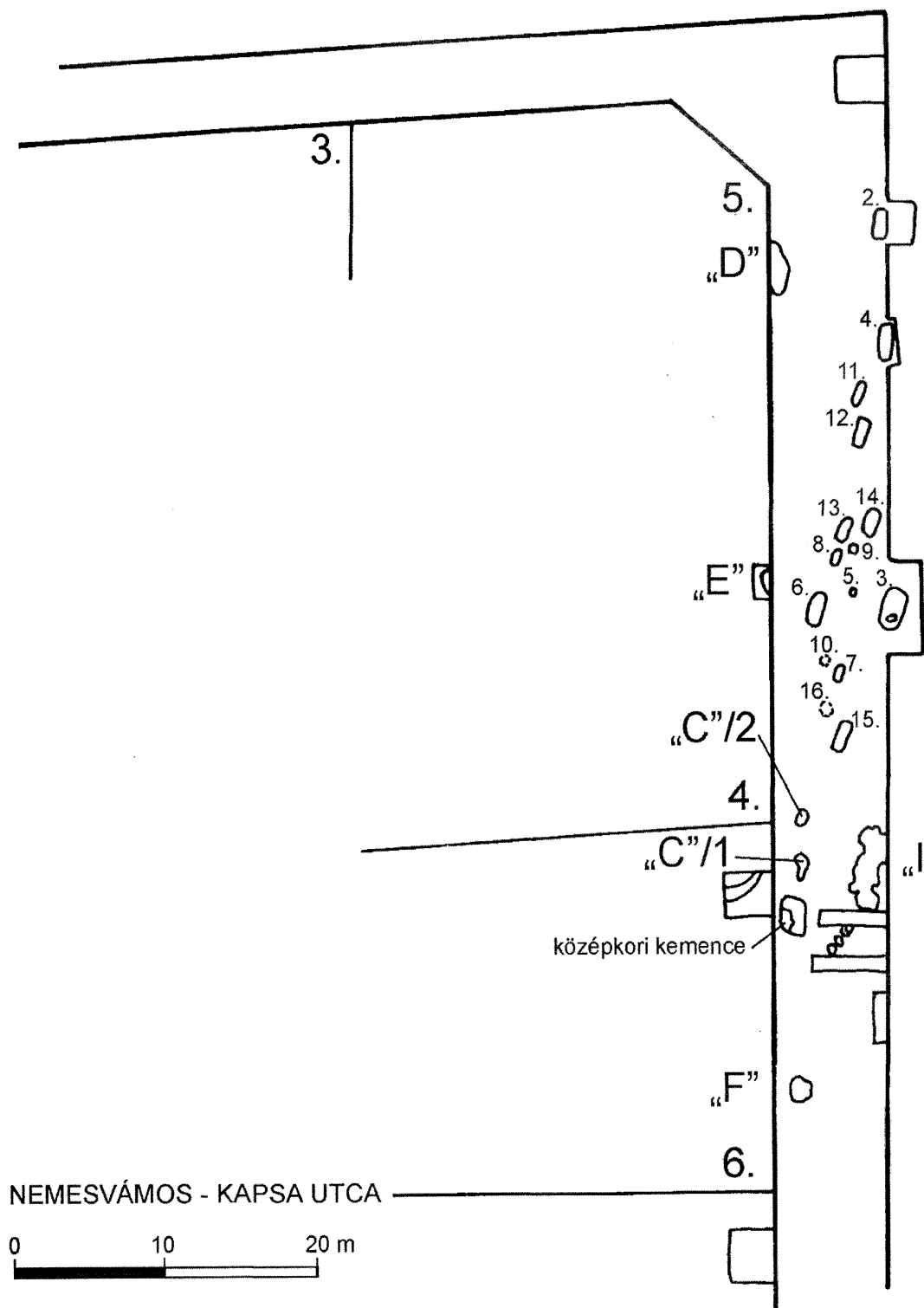

2. ábra. Nemesvamos lelőhelyei. (Magyarország Régészeti Topográfiája 2. és a „Tájoló”
 (Térképészeti Iroda 2006-os térképe alapján)
 Figure 2. The sites of Nemesvamos. (Based on the Archeological Topography of Hungary 2.
 and mape of „Tájoló” Cartographical Agency in 2006)

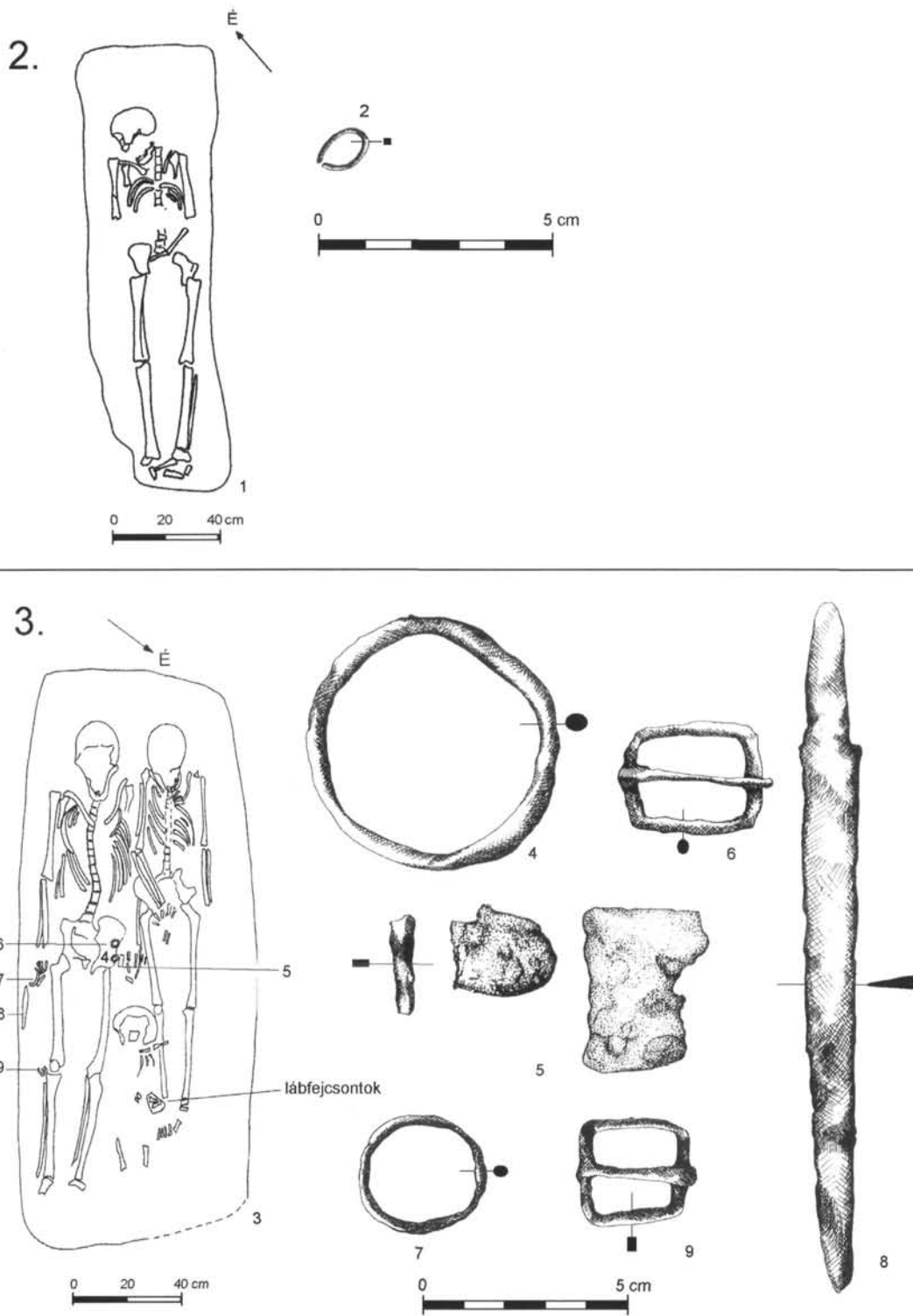

3. ábra. Belterületbe vont, felparcellázott terület helyszínrajza és a közművek nyomvonalai a Balácsa, Kapsa és a Patak utcában

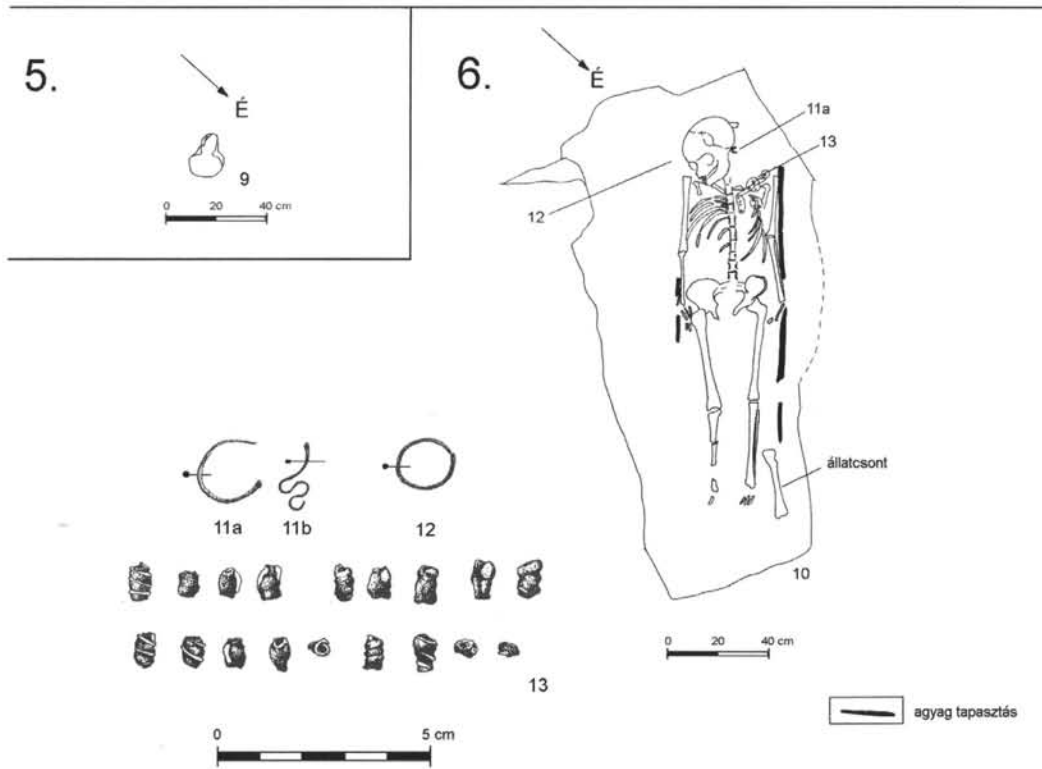
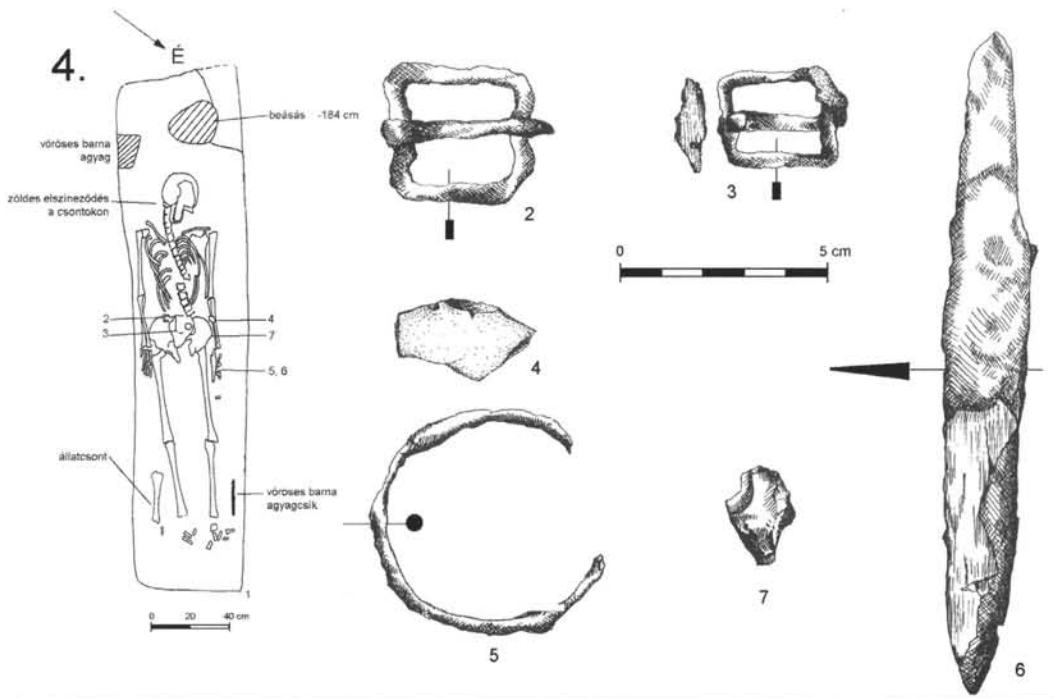
Figure 3. The lay-out of the incorporated and parcelled area and the track of utilities in Balácsa, Kapsa and Patak Streets

4. ábra. Az avar kori sírok elhelyezkedése a Kopsa utcában (Rajz: Trexlerné Szlezák J.)
 Figure 4. The location of the graves from the Avar period in Kopsa Street (Drawing by Trexlerné Szlezák, J.)

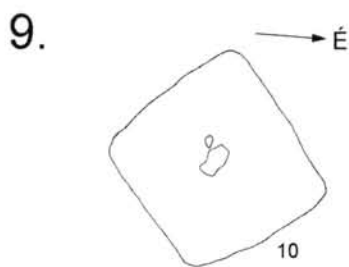
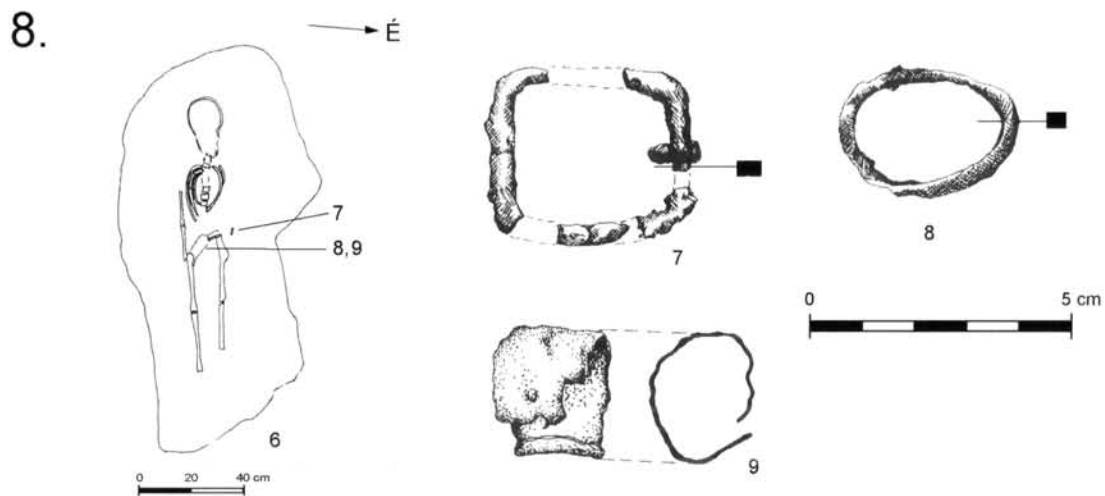
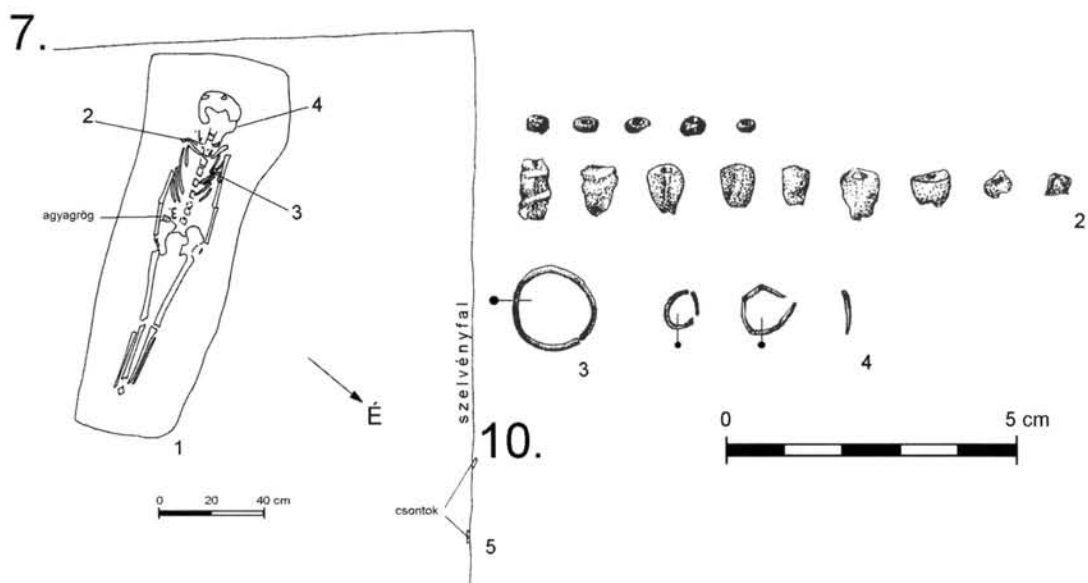

5. ábra. 1–2.: 2. sír rajza és lelete; 3–9.: 3. sír rajza és leletei (Rajz: Trexlerné Szlezák J.–Varga J.)
 Figure 5. 1–2.: The drawing and the finds of grave 2; 3–9.: The drawing and the finds of grave 3. (Drawing by Trexlerné Szlezák, J. – Varga, J.)

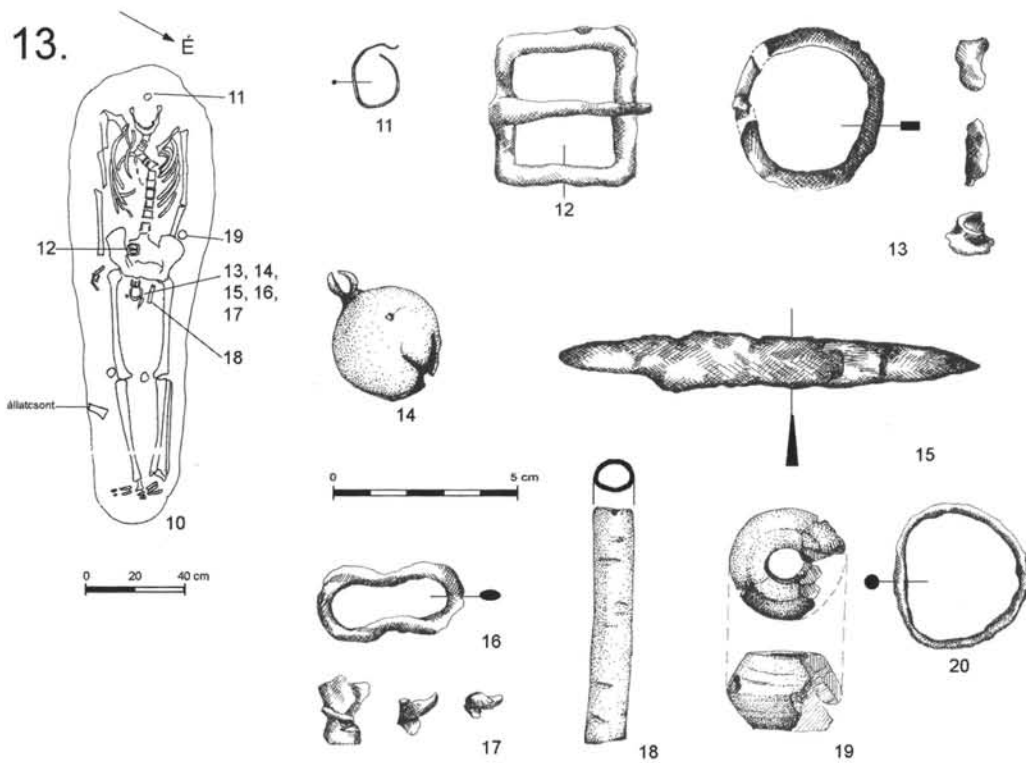
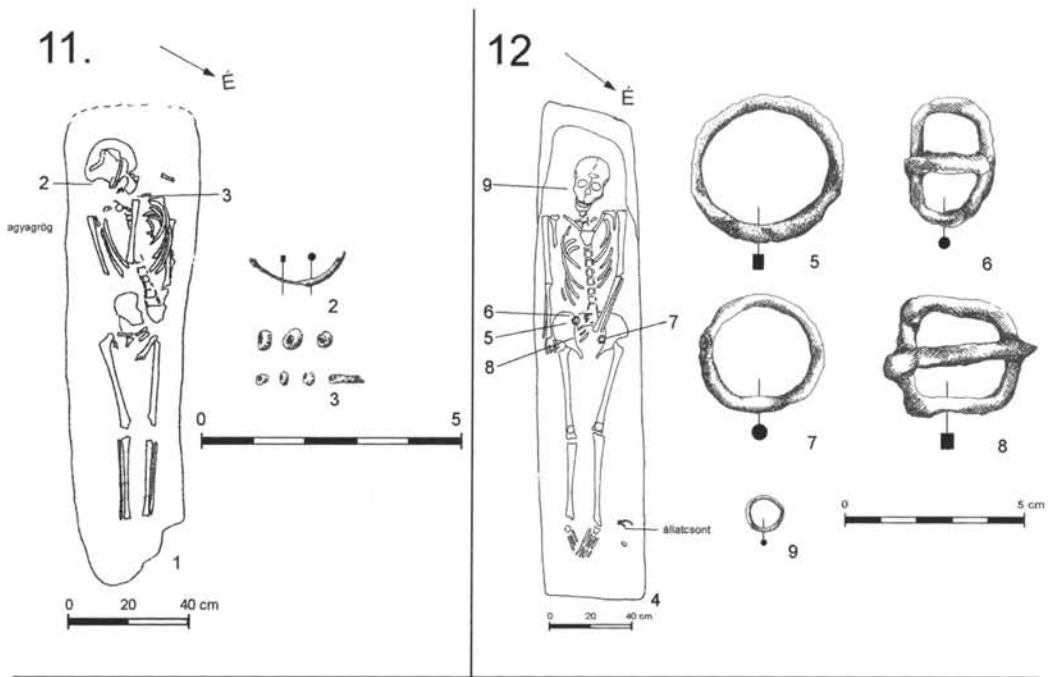
6. ábra. 1–8.: 4. sír rajza és leletei; 9.: 5. sír rajza; 10–13.: 6. sír rajza és leletei
(Rajz: Trexlerné Szlezák J.–Varga J.)

Figure 6. 1–8.: The drawing and the finds of grave 4; 9.: The drawing of grave 5; 10–13.: The drawing and the finds of grave 6. (Drawing by Trexlerné Szlezák, J. – Varga, J.)

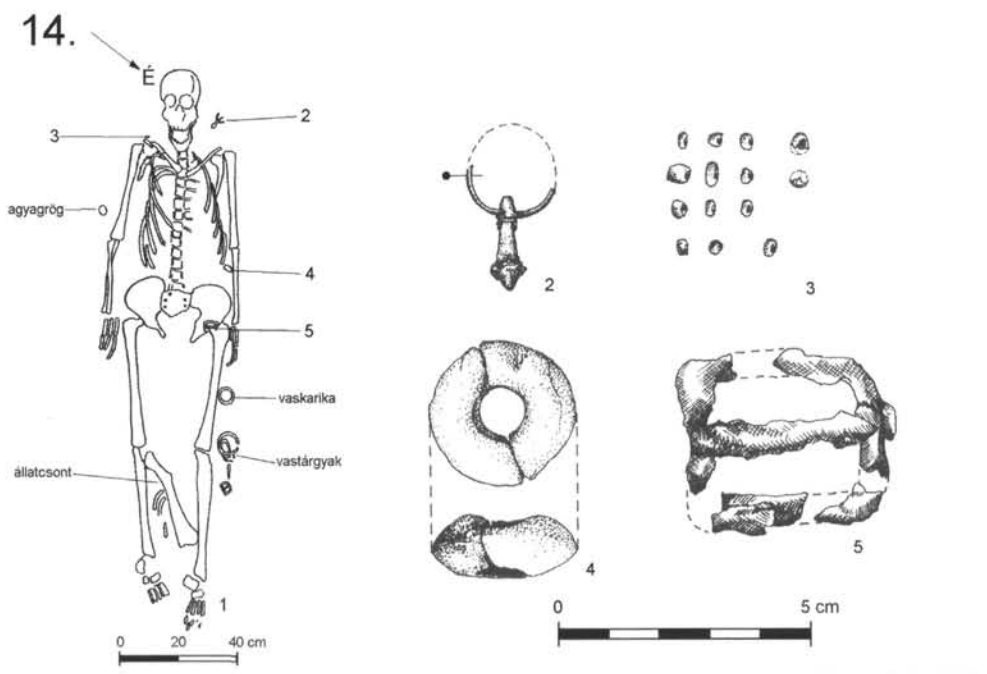
7. ábra. 1–4.: 7. sír rajza és leletei; 5.: 10. sír rajza; 6–9.: 8. sír rajza és leletei; 10.: 9. sír rajza
(Rajz: Trexlerné Szlezák J.–Varga J.)

Figure 7. 1–4.: The drawing and the finds of grave 7; 5.: The drawing of grave 10; 6–9.: The drawing and the finds of grave 8. 10.: The drawing of grave 9. (Drawing by Trexlerné Szlezák, J. – Varga, J.)

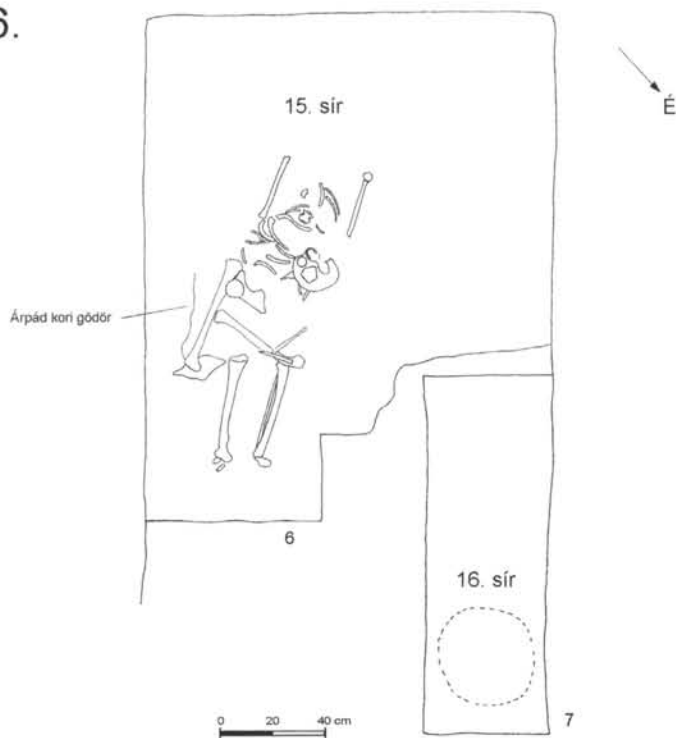

8 ábra. 1–3.: 11. sír rajza és leletei; 4–9.: 12. sír rajza és leletei; 10–20.: 13. sír rajza és leletei
(Rajz: Trexlerné Szlezák J.–Varga J.)

Figure 8. 1–3.: The drawing and the finds of grave 11; 4–9.: The drawing and the finds of grave 12; 10–20.: The drawing and the finds of grave 13. (Drawing by Trexlerné Szlezák, J. – Varga, J.)

15-16.

9. ábra. 1–5.: 14. sír rajza és leletei; 6.: 15. sír rajza; 7.: 16. sír rajza (Rajz: Trexlerné Szlezák J.–Varga J.)
 Figure 9. 1–5.: The drawing and the finds of grave 14; 6.: The drawing of grave 15; 7.: The drawing of grave 16.
 (Drawing by Trexlerné Szlezák, J. – Varga, J.)

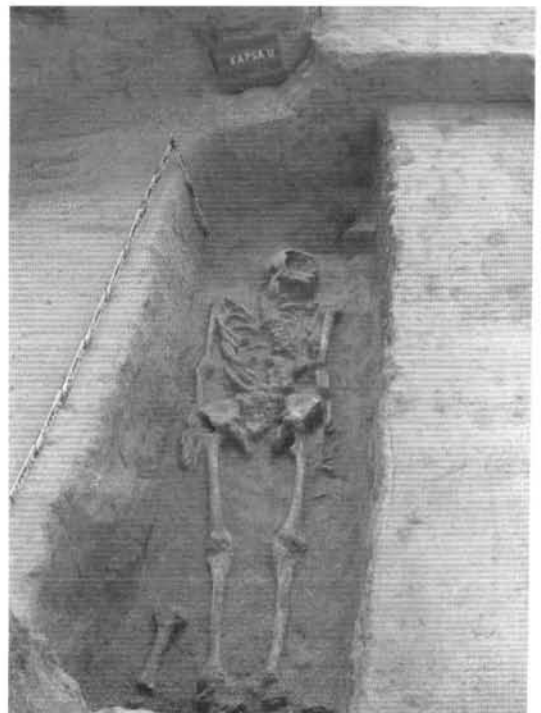
10. ábra. 2. sír (Fotó: Palágyi S.)
Figure 10. Grave 2. (Photo by Palágyi, S.)

11. ábra. 3. sír (Fotó: Palágyi S.)
Figure 11. Grave 3. (Photo by Palágyi, S.)

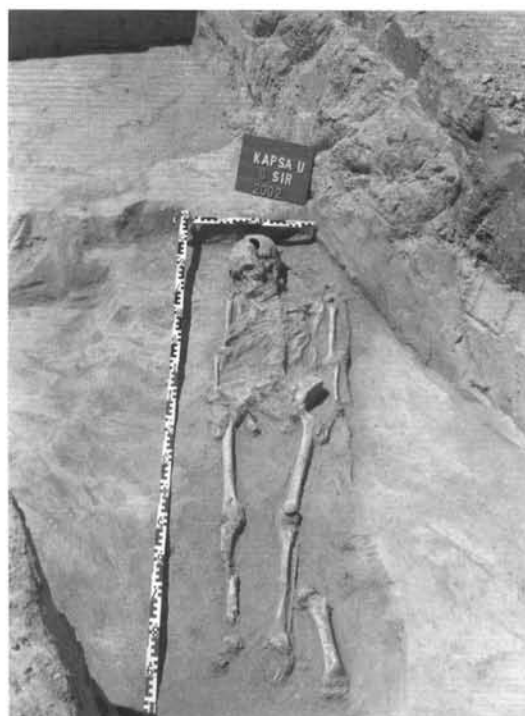
12. ábra. 3. sír részlete (Fotó: Palágyi S.)
Figure 12. The details of grave 3.
(Photo by Palágyi, S.)

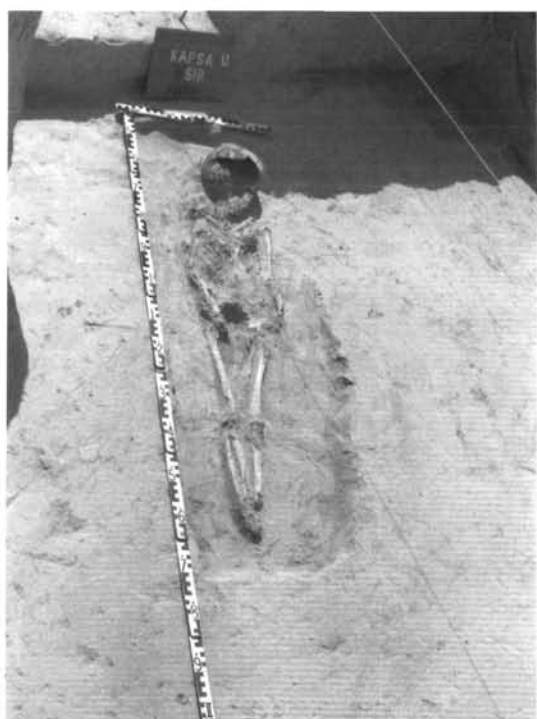
13. ábra. 4. sír (Fotó: Palágyi S.)
Figure 13. Grave 4. (Photo by Palágyi, S.)

14. ábra. 4. sír (Fotó: Palágyi S.)
 Figure 14. The details of grave 4.
 (Photo by Palágyi, S.)

15. ábra. 6. sír (Fotó: Palágyi S.)
 Figure 15. Grave 6. (Photo by Palágyi, S.)

16. ábra. 7. sír (Fotó: Palágyi S.)
 Figure 16. Grave 7. (Photo by Palágyi, S.)

17. ábra. 7. sír részlete (Fotó: Palágyi S.)
 Figure 17. The details of grave 7.
 (Photo by Palágyi, S.)

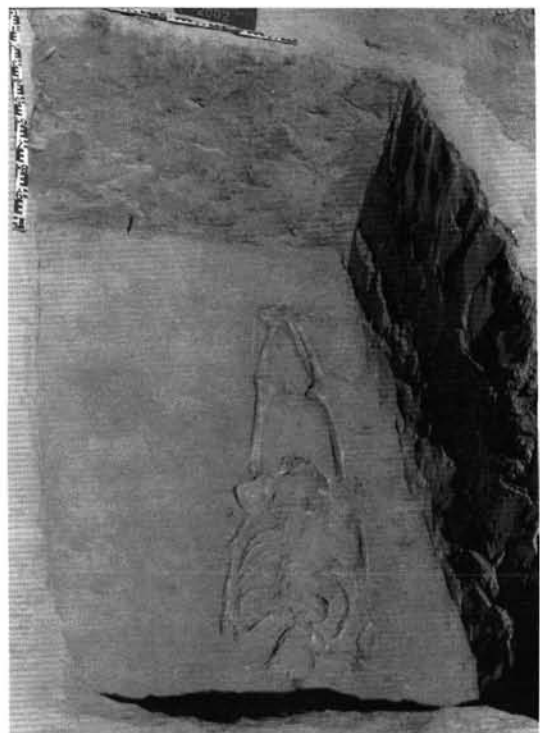
18. ábra. 8. sír (Fotó: Palágyi S.)
Figure 18. Grave 8. (Photo by Palágyi, S.)

19. ábra. 11. sír (Fotó: Palágyi S.)
Figure 19. Grave 11. (Photo by Palágyi, S.)

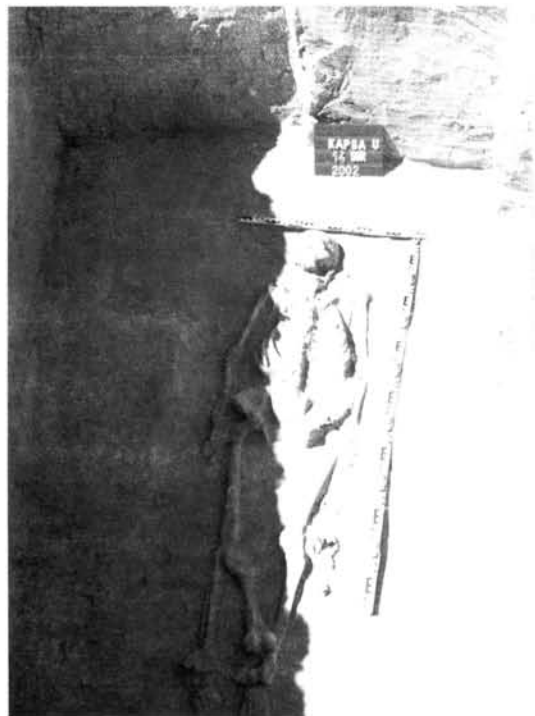
20. ábra. 12. sír (Fotó: Palágyi S.)
Figure 20. Grave 12. (Photo by Palágyi, S.)

21. ábra. 13. sír (Fotó: Palágyi S.)
Figure 21. Grave 13. (Photo by Palágyi, S.)

22. ábra. 13. sír részlete (Fotó: Palágyi S.)
Figure 22. The details of grave 13.
(Photo by Palágyi, S.)

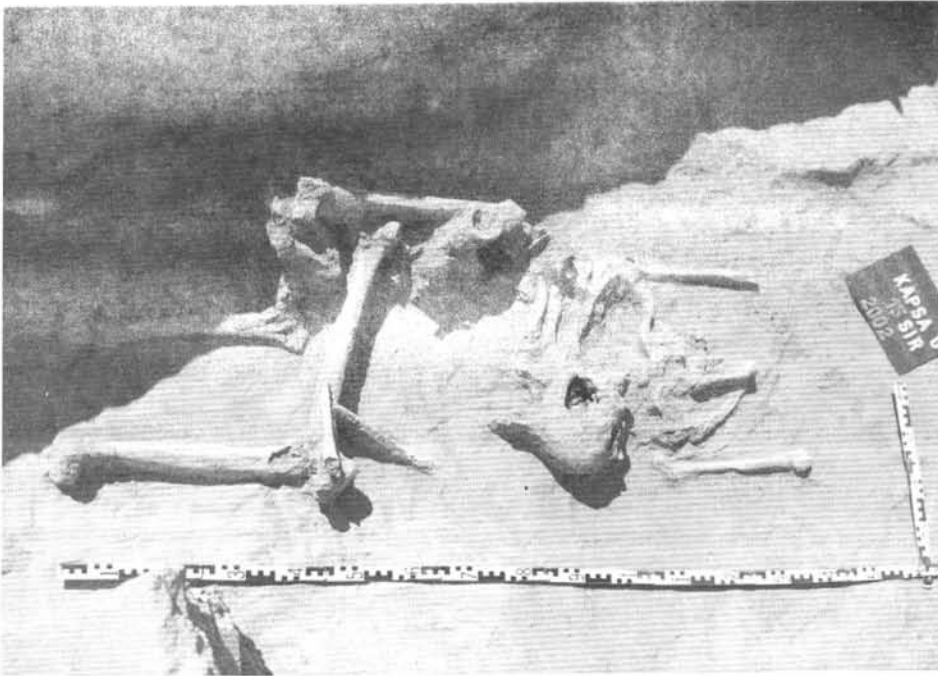
23. ábra. 14. sír (Fotó: Palágyi S.)
Figure 23. Grave 14. (Photo by Palágyi, S.)

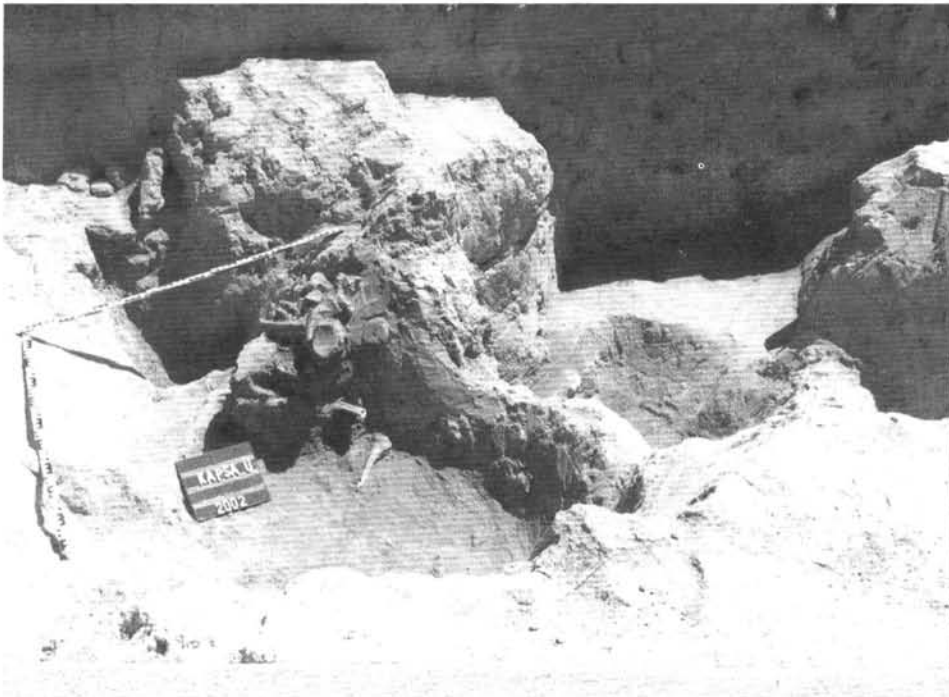
24. ábra. 14. sír részlete (Fotó: Palágyi S.)
Figure 24. The details of grave 14.
(Photo by Palágyi, S.)

25. ábra. 14. sír részlete (Fotó: Palágyi S.)
Figure 25. The details of grave 14.
(Photo by Palágyi, S.)

26. ábra. 15. sír (Fotó: Palágyi S.)
Figure 26. Grave 15. (Photo by Palágyi, S.)

27. ábra. 16. sír (Fotó: Palágyi S.)
Figure 27. Grave 16. (Photo by Palágyi, S.)

ZIRC, AKLI-PUSZTA KEREK TEMPLOMA¹

I.

Lelőhely

Az egykori Pusztaszentegyházi táblában állt templom Akli együttes településétől és az akli-pusztai majorból DDK-re, az erdő szélé közelében található, a Lókút felé vezető közlekedési út bal és ahogy Békefi R. helyesen írja, a Lókútra vezető út (földút) jobb oldalán.² (1. ábra) A zirci apátsági uradalom Zirci erdőgazdaság, 1895-ből származó, gazdasági térképén³ (2. ábra) egyébként mindkét út jól látszik, s a "Pusztá templom" név jelzi az egykori, talán még a XIX. században magasabb falakkal megőrződött középkori templomot.⁴ A helyszínt jelenleg vékony földtakaró és hulladék borítja.

A Veszprém megyei könyvtári, adattári és terepbejárás adatokat összefoglaló 4. topográfiai kötet a templom alakjáról, kiterjedéséről Scherer J. 1962-es helyszínelése nyomán számolt be. A legelőn talált falmaradványok és a kőtörmelék egy 8 x 8,5 m-es alapterületű templomhajót és egy 5 x 5 m-es szentélyt sejtetett. Torma I. 1967-es terepbejárása alkalmával látott gödrök a hajófalak nagyfokú kitermeléséről tanúskodtak, míg a szentélyt ugyanekkor kb. 80 cm magas törmelék-halom borította.⁵

A templom 1972-es tisztázó jellegű leletmentő feltárása jól illeszkedett ahhoz a kisebb volumenű ásatássorozathoz, amelynek keretében a terepbejárások által azonosított, de nem teljesen jól, egyértelműen értelmezhető lelőhelyek kisebb, szondázó jellegű ásatásaira kerülhetett sor, így pl. az egykori pápai és zirci járásban a szerezsenyi kelta ház és népvándorlás kori gödör⁶, a kemenesszentpéteri halomsírok⁷ és az Ugod, diós-pusztai római kori épület⁸ kutatására.

Az akli-pusztai templom esetében, a fentiekén kívül, azért is sürgetővé vált az ásatás, mert tovább folytatódott a templom falainak illetéktelen elbontása⁹ és féltő volt, hogy már az alaprajz meghatározására sem lesz hamarosan lehetőség.

Az ásatásra 1972. április 10. és április 19. között került sor, meglehetősen rossz időjárási körülmények között.¹⁰ Összesen 5 kutatóárral ill. törmelék-bontással próbáltuk meghatározni a falakat. A feltárás eredményeképpen kiderült, hogy a "Pusztá templom" valójában egy kerektemplom, rendkívül szegényes leletanyaggal. Az eredmények közzétételét nehezítette, hogy több, felmérésekben jártas szakember mérte fel ugyan a templom maradványait, mégsem egyeznek az alaprajzok, sőt a tájolások sem.¹¹ Az első két felmérés után tehát szükség volt egy harmadikra is, amelyre 1973-ban került sor a falak részleges kiásása után. Miután az utolsó, a Budapesti Geodéziai és Térképészeti Vállalat alaprajza, tájolása egyezik meg legjobban az ásatási naplóban leírtakkal és a kutatóárrak metszetrajzaival, ezért ezt az alaprajzot közöljük az akli-pusztai kerektemplom kutatásáról szóló összefoglalónkban.¹² (26–27. ábra)

(KPS)

II.

Történeti adatok¹³

A kerektemplom a bakonybéli apátság Akol nevű falujának volt a temploma.¹⁴ A falut Akol, Ocol vagy Okol néven említik a XI. századtól kezdve.¹⁵ Szolgáltatásaiért a bakonybéli apátság és a veszprémi püspökség között gyakorta, így a XIII. században is, vita keletkezett.¹⁶ 1488-ban a falu lakossága még 3 Ft-t adózott, miközben Zirc 18 Ft-t, Faisz 16 1/2 Ft-t, Vámos pedig 37 Ft-t.¹⁷ 1536-ra a falu teljesen elnéptelenedett.¹⁸ 1696-tól a zirci apátsághoz tartozott.¹⁹ Az elnéptelenedéssel egyidejűleg valószínűleg a templom is pusztulásnak indult. A zirci cisztercita apátság a XVIII. században kápolnát építtetett Szent Kereszt felmagasztalása tiszteletére a középkori templomtól légvonalban kb. 650–700 m-re, az akli-pusztai majorban.²⁰ (1. ábra) Akol Árpád-kori templomára gyakorlatilag csak egy, nem túl

meggyőző, okleveles hivatkozást nélkülöző adat utal, nevezetesen: Justus, bakonybéli apát (1239–1245) idején szükségessé vált, hogy új templomokat építsenek az apátság birtokain, s mivel az apát Bertalan veszprémi püspökkel szenteltette fel ezeket a templomokat, köztük az akoli templomot is, a püspök ennek fejében joghatóságát a bakonybéli apátság érintett területeire is ki akarta terjeszteni.²¹

(KPS)

III.

Ásatási eredmények

Az 1 m szélesre tervezett, összesen 5 kutatóárok közül (27. ábra) a csaknem teljesen É-D-i irányú, 1. számú átvágta a templom hajóját. A többi 4 kutatóárok ennél lényegesen rövidebb és merőleges ill. csaknem párhuzamos volt az 1. árokkal. A 2. kutatóárok a hajón, a szentélyen és a szentélyfalon keresztül futott. A 3. kutatóárok a szentélyfalat értük el ill. kíváncsiak voltunk a szentély külső oldalán észlelt mélyedésre és a szentély körüli cinterem esetleges falára ill. sírjaira. A 4. kutatóárok a hajó falat, az 5. árokkal pedig a templom DNy-i előteréről szerettünk volna információt nyerni.

Az 1. kutatóárok DK-i sarka a Lókútra vezető közlekedési út Ny-i oldalán álló magasfeszültségi oszlop beton lábázatának sarkától az útra derékszögben húzott egyenes 249,73 m-énél ugyancsak derékszögben húzott egyenesen 2,25 m-re esik. Az árok hossza 16,40 m. Átlagos mélysége 66,75 cm. Az egyik tanúfalban sem volt megfogható a bolygatatlan hajófal. A K-i tanúfalban megfigyelt, nagy méretű kövek, amelyek között meszes, köves törmeléket ill. sárga agyagot találtunk az É-i hajófalnak volt a maradványa. (20. ábra).

A vékony felszíni réteg alatt tulajdonképpen két nagyobb réteg különült el: a köves (apró köves), barna (sárga meszes) törmelékes és az alatta végig futó sárga, agyagos réteg. A tanúfalakban többszörös beásás nyomai mutatkoztak, ezek egyike, a Ny-i metszettel szemint, az É-i hajófalat érte. (19. ábra) A nagyobb kövek a hajó É-i felében ill. az É-i hajófalán kívül voltak megfigyelhetők. Még mindig a hajó É-i felében, a felszíntől 28 ill. 34 cm mélyen jelentkező, 44, 52 és 62 cm hosszú, 7–10 cm vastag, egy ill. kétrétegű, koporsósögeket és egy nagyobb ácsszeget tartalmazó faszenes csík, minden bizonnyal, temetkezéseknek (koporsóknak) lehettek a maradványai. (19–20. ábra) A kutatóárokban viszonylag nagy számban kerültek

elő bolygatott sírokhoz tartozó csontmaradványok, közöttük két, homlokcsonton zöldre patinázódott koponyatöredék is. Az árok leleteihez tartozott még egy vaszár is.²²

A 2. kutatóárok merőleges volt az 1. árokra, vele a szentélyt és a hajó egy részét kívántuk átvágni egészen az 1. árokig. A 8,24–8,30 m hosszú, átlagosan 70,4 cm mély kutatóárokban a többszörösen bolygatott hajót borította magasabban a nagy vagy kisebb köves törmelék. A rablógödöröket a sárga agyag talajba ásták. (21–22. ábra) A szentélyfalat viszont nem borította föld, külső oldalához murvás törmelékreteg csatlakozott. A 40 cm szélesen kiugró alapozás fölött felfelé szűkülő, egyenetlen, rézsútós, alul 123 cm, felül 104 cm széles szentélyfal jelentkezett. Belső oldala nagyjából függőleges, rajta fekete csikos festésnyomokkal és vakolatdarabokkal. A belső szentélyfalhoz a falkoronától 57 cm mélyen kőlapos járószint csatlakozott. Az árok É-i tanúfalában sikerült megfogni a szentélylépcsőt és a metszetben két kövel jelentkező mellékoltár szélét is. (21. ábra) A szentélyfal belső széle melletti lemélyítésben elértük a visszaugratott alapozás alját. A szentélyfal teljes magassága – e szerint – 80 cm volt, ebből 26 cm pedig az alapozás magassága. (22. ábra, D-i tanúfal) A 2. kutatóárokban vasszegek, vaslemez és néhány későközépkori edénytöredék került elő.

A 3. kutatóárok, amely csaknem teljesen párhuzamos az 1. kutatóárok a hajóval, 6,90–7,20 m hosszú volt (a szentélyfal görbületétől függően) és a szentély alig megfogható külső falsíkjáig tartott. Az árok meghosszabbításában megtisztult a szentélyfal belső falsíkja is, amely a külsőnél jobb megtartású volt. A szentélyfal alapozása ugyanolyan széles, mint ahogy az a 2. árok külső oldalánál is megfigyelhető volt.

A 4. kutatóárok gyakorlatilag a 2. árok meghosszabbításának tekinthető. Az árokkal tisztázni szerettük volna az É-i hajófalat és a külső, esetleges járószintet. A 3,85–3,90 m hosszú kutatóárokban sikerült megfogni az erősen visszabontott, metszetben 103 cm (valójában 88 cm) széles hajófalat. Miután itt is erősen megbolygatták az eredeti rétegeket, reményünk sem lehetett a külső járószint meghatározására. (23–24. ábra)

Hasonlóan jártunk a 2,10 m hosszú, 5. kutatóárok a hajóval is. A felszíni kevert réteg alatt húzódó barna, apró murva és mészszelemcsés réteg további mélyítésével sem találtuk volna meg az eredeti, külső járószintet. A rövid kis árok nem érte el a hajófalat. (25. ábra)

Az árok mélyítésével egyidejűleg ill. azt követően kezdődött meg a hajó külső falvének, a D-i oldalon pedig a hajó és a szentélyfal, valamint az ossarium

feltárása ill. a hajó és a szentély törmelékének részleges eltávolítása.

A kerek hajófalból szinte csak a Ny-i, valamint az ÉK-i és KDK-i szakaszon, a szentély-csatlakozásnál maradt meg egy-egy, nem túl nagy falrészlet. A félkörívnél nagyobb szentély falai jobb megtartásúak voltak. A szentélyben, a középtengelytől kissé D felé csúsztatva megmaradt az oltár és az oltárlépcsőből (?) származó vagy a járófelülethez tartozó háromszög alakú, 75 x 65 cm-es oldalszélességű nagy kő és az oltár É-i oldalán a szentély kőlapos járószintje. (5–8. ábra) A habarcszott felszínű oltár 65–70 cm magas volt, egybesímitották a járószinttel és a szentélyívvvel, bár maga az oltár elvált a szentélyfáltól. A Ny-i oldala 148–150 cm, az É-i és a D-i 123 és 115 cm. Az oltár 18 cm-rel a padlózat fölé emelkedő lábazata kissé, 15–18 cm-rel előreugrik.

Adiadalív (szentély) lépcsőjéből mindössze két lapos kő maradt meg. (11. ábra) A habarcsba rakott egyik kő 20–25 cm vastag volt. A szentély törmelékében nagyszámú, az eredetileg habarcsos-murvás rétegre fektetett kőpadozat borításából származó lapos kő feküdt. (8. ábra) A törmelékben talált töredékek alapján utoljára a szentélyt fehér, piros, bordó és fekete (szürke) színekkel, fehér alapon vörös, barnás-vörös sávokkal festették ki, valószínűleg a templom elhagyását megelőző időben, tehát a XV. század végén vagy a XVI. század elején. A zömében a szentélyfal mellett talált töredékek narancssárga festésű lábazatra utalnak. A D-i hajóív melletti törmelékből származó piros, kék (szürke) csíkos falfestmények a szentély és a hajó hasonló kifestéséről tanúskodnak. Említésre méltó még egy koraközépkori edénytöredék, amely a szentély D-i falának belső oldalánál az alapozás magasságában került elő.

Az É-i hajófal és a diadalív lépcsője elé egy 125 x 125 cm-es alapterületű, kissé hegyesszögű, az ásatás idejére egy sor kőből álló, murvába rakott mellékoltár/mellékoltár alapozás tisztult ki. (17. ábra) Egykorúságát bizonyítja, hogy az É-i hajófal habarcsanyaga rá van kenve az említett oltáralapozásra.

Az ásatási napló a hajó DK-i részének törmelékretegéből származó korábbi- és későközépkori edénytöredékekről tesz említést. Ugyancsak itt, a sárga altalaj feletti törmelékből került elő az egyetlen érem, II. Lodovico 1412–1423 között vert aquileiai ezüst denára.²³

Bolygatott sírok az 1. kutatóárkon kívül a diadalív környékén is megfigyelhetők voltak. A sárga altalajba, a falalapozásnál mélyebben ásták be azokat. A D-i oldalon a hajó és a szentély találkozásának közelében zöldre színeződött koponyatöredék, feltételezhetően

ugyanahhoz a vázhoz tartozó lábszárcsontok ill. a törmelékből néhány bronzpityke (pártadisz) került elő.

A D-i oldalon a szentély széles alapozásához és a hajófalhoz sárga murvába rakott falú ossariumot építettek, amelynek fala a Ny-i szélénél törmelékes, keskenyebb, 45 cm, a K-i szélénél pedig szélesebb, 73 cm, belső széle enyhén ívelő volt. Az ossariumot borító törmelék 35–40 cm vastag csontrejteget fedett, közöttük néhány Árpád-kori edénytöredékekkel. (18., 27. ábra)

A tájékozódó jellegű, 10 napos, esős ásatás eredményeképpen egy 11,33 cm hosszú, sokszorosán bolygatott, erősen lepusztult középkori templom bontakozott ki. Háromgyedű íves, kissé szabálytalan szentélyének belső átmérője 3,55, külső átmérője 5,35 m. Kerek hajójának belső átmérője 6,1 m, külső átmérője 7,85 m.²⁴ Szentélyének falszélessége 90–95 cm, hajójáé a Ny-i oldalon 90–95 cm, D-en 85 cm. A szentélyhez és a hajófalhoz D-ről hozzáépített ossarium belső átmérője 105–115 cm. Tájolása ÉK–DNy. A szentélyfal a templomhajónál jobb megtartású, az oltár melletti padozathoz képest 50–66 cm magasan maradt meg. Hajójának falát erősen visszabontották, ill. megsemmisítették. Az ásatás nem járt eredménnyel a bejárat és a külső járószint, valamint a hajó padozatának meghatározását illetően.

(KPS)

IV.

A leletanyag katalógusa és értékelése

Kat. 1. Fazék – 1 darab – LDM Ltsz.: 72.28.1. (28. ábra 2.)

Kevés kerámiaőrleménnyel, kavicszúzalékkal és homokkal soványított, közepesen kiégetett, kissé érdes tapintású, vöröses-szürke, koromfoltos aljtöredék, oldalrészlettel.

M: 5,8 cm

Lelőhely: 1. sz. árok

Kat. 2. Vas zár – 1 darab – LDM Ltsz.: 72.28.2. (32. ábra 1.; 37. ábra 1.)

Hossznégyszögű, kissé trapezoid alakú fenéklemezre épülő C-rugós láda- (vagy asztal) zár.

M: 8,7x14,5 cm

Lelőhely: 1. sz. árok

Kat. 3. Vas zárlemez – 1 db – LDM Ltsz.: 72.28.3. (32. ábra 2.; 37. ábra 2.)

A 72.28.2. leltári számú, vas zárszerkezethez tartozó vaslemez, kulcslyukkal, szélein szegecslyukkal.

M: 4,8x6,2 cm
Lelőhely: 1. sz. árok

Kat. 4. Vasszeg – 1 darab – LDM Ltsz.: 72.28.4. (33. ábra 1.)

Kerek, kissé kúpos fejű tetőfedőszeg. Szára négyzetes átmetszetű, enyhén görbült.

M: 12,7 cm
Lelőhely: 1. sz. árok

Kat. 5. Vasszeg – 8 darab – LDM Ltsz.: 72.28.5. (33. ábra 2.)

Lapos négyszögletes fejű koporsószegek. Száruk négyzetes átmetszetű, háromé enyhén görbült.

M: 4,9–8,2 cm
Lelőhely: 1. sz. árok

Kat. 6. Fazék – 1 darab – LDM Ltsz.: 72.28.6. (28. ábra 3.)

Kavicszúzalékkal, kevés homokkal soványított, közepesen kiégetett, kissé érdes tapintású, vörösesbarna fazék perem- és válltöredéke. A perem ívelten kihajló, kissé felfelé húzott, a nyak rövid, a váll csapott. A vállon, a nyak alatt két bekarcolt vonalrészlet látható. Mindkét oldalon koromfoltok.

M: 4,8 cm
Lelőhely: Szentély É-i része

Kat. 7. Fazék – 1 darab – LDM Ltsz.: 72.28.7. (28. ábra 4.)

Kevés homokkal és kerámia őrleménnyel soványított, közepesen kiégetett, zsíros tapintású, sárgásbarna, belül szürke fazék oldaltöredéke. Belső oldala egyenetlen kidolgozású.

M: 5,8 cm
Lelőhely: Szentély É-i része

Kat. 8. Fazék – 2 darab – LDM Ltsz.: 72.28.8. (28. ábra 5.)

Kavicszúzalékkal soványított, jól kiégetett, kissé érdes tapintású, téglavörös színű fazekak oldaltöredékei. A vastagabb falú edény belső oldalán erőteljesebb korongolási nyomok láthatók. A másik oldaltöredék vékonyabb falú, soványító anyagába kevés homok is került.

M: 4,1 ill. 4,3 cm
Lelőhely: Szentély É-i része

Kat. 9. Falfestmény – 6 darab – LDM Ltsz.: 72.28.9. (36. ábra 2.)

Szürke festésű töredékek. Egyiken bekarcolt vázlat maradványa, egy másikon fehérsávós minta látható.

M: 2,9–5,8 cm
Lelőhely: Szentély É-i része

Kat. 10. Falfestmény – 6 darab – LDM Ltsz.: 72.28.10.

Rózsaszín habarcsú, szürke festésű töredékek mellett narancsvörös, ill. vörös-bordó-narancsos sávú töredékek.

M: 1,8–3,9 cm
Lelőhely: Szentély É-i része

Kat. 11. Falfestmények – 12 darab – LDM Ltsz.: 72.28.11. (35., 38. ábra)

Narancssárga festésű töredékek.
M: 3,3–8,0 cm
Lelőhely: Szentély É-i része

Kat. 12. Falfestmény – 4 darab – LDM Ltsz.: 72.28.12. (36. ábra 3.)

Barnászvörös sávokkal mintázott, fehér alapú töredékek.

M: 1,9–10,5 cm
Lelőhely: Szentély É-i része

Kat. 13. Bögre – 1 darab (háromból összeragasztva) – LDM Ltsz.: 72.28.13. (28. ábra 6/a.)

Kevés homokkal, kerámia- és kavicsőrleménnyel soványított, jól kiégetett, kissé érdes tapintású, vékonyfalú, kívül szürkésbarna, belül rózsaszínes árnyalatú bögre oldaltöredékei. (Összetartozik 72. 28. 26. leltári számú darabbal.)

M: 6,2 cm
Lelőhely: 2. sz. árok – diadalív törmelékéből

Kat. 14. Fazék – 1 darab – LDM Ltsz.: 72.28.14. (29. ábra 2/a.)

Kavicsőrleménnyel soványított, jól kiégetett, kissé érdes tapintású, vörösesbarna fazék peremtöredéke. A perem mindkét oldalán koromfoltok vannak. A perem ívelten kihajló, megvastagodó, belső oldalán éles horony látható. (Összetartozik a 72.28.21. leltári számú tárgy kisebbik darabjával.)

M: 3,5 cm
Lelőhely: 2. sz. árok – diadalív törmelékéből

Kat. 15. Vaslemez – 1 darab – LDM Ltsz.: 72.28.15. (33. ábra 3.)

Téglalap alakú, egyik végén enyhén kiszélesedő vaspánt töredéke. Keskenyebbik végén a felerősítő szolgáló két lyuk található. Enyhén meghajlott.

M: 10,0 x 6,8 cm
Lelőhely: 2. sz. árok-diadalív törmelékéből

Kat. 16. Vasszeg – 13 darab – LDM Ltsz.: 72.28.16. (34. ábra 2.)

Lapos, négyszögletes fejű koporsószegek. Száruk négyzetes átmetszetű, nyolc esetben enyhén görbült.

M: 5,8–8,6 cm

Lelőhely: 2. sz. árok – diadalív törmelékéből

Kat. 17. Pártadisz – 1 darab (töredékes) – LDM Ltsz.: 72.28.17. (33. ábra 4.)

Vékony falú, félgömb alakú, bronzból készült pártadisz. (Három részre törött). Pereme keskeny, vízszintesen kihajló.

M: 0,8–1,3 cm, átm.: kb. 1,2–1,3 cm

Lelőhely: Hajó DK-i sarka – törmelékéből

Kat. 18. Ezüst denar – 1 darab – LDM Ltsz.: 72.28.18. (30. ábra 3., 37. ábra 3.)

Aquileia, II. Lodovico (1412–1423) denaro. (CNI. 6. ill. 28).²⁵

Az előlapon címerpajzs, a szélén töredékes felirat; a hátlapon, erősen megkopva, Madonna alak, jobbában a gyermek Jézussal, a felirat olvashatatlan.

Átm.: 1,6 cm

Lelőhely: Hajó DK-i sarka – törmelékéből

Kat. 19. Vaseszköz (Szénahúzó?) – 1 darab – LDM Ltsz.: 72.28.19. (31. ábra 1.)

Nagyméretű, megvastagodó szárú vaseszköz töredéke. Vége visszahajlik. A hegye négyzetes, a szára kerek átmetszetű.

M: 15,5 cm

Lelőhely: Hajó DK-i sarka – törmelékéből

Kat. 20. Vasszeg – 5 darab – LDM Ltsz.: 72.28.20. (34. ábra 1.)

Lapos, négyszögletes fejű koporsószegek. Száruk négyzetes átmetszetű, egy kivételével enyhén görbültek.

M: 5,8–6,6 cm

Lelőhely: Hajó DK-i sarka – törmelékéből

Kat. 21. Fazék – 2 darab – LDM Ltsz.: 72.28.21. (29. ábra 2/b., 30. ábra 2/a.)

a. Kavicsörleménnyel soványított, jól kiégetett, kissé érdes tapintású, vörösbarna fazék peremtöredéke. A perem mindkét oldalán koromfoltok vannak. A perem ívelten kihajló, megvastagodó, belső oldalán éles horony látható. (Összetartozik a 72.28.14. leltári számú tárggyal.)

b. Kavicsos, kavicsörleménnyel soványított, közepesen kiégetett, vörösbarna fazék peremtöredéke, nyak- és vállrészlettel. Mindkét oldalán koromfoltok

a felületen. A perem kihajló, megvastagodó, belső oldalán hornyolt. A perem alatt vékony éles borda fut körbe. A nyak kissé ívelt, a váll élesen megtörik, erőteljes. (Összetartozik a 72.28.34. leltári számú tárggyal.)

M: 5,6 ill. 10,9 cm

Lelőhely: Hajó DK-i sarka – törmelékéből

Kat. 22. Fazék – 1 darab – LDM Ltsz.: 72.28.22. (30. ábra 1/b.)

Kavicsörleménnyel, kevés apró kavicsal soványított, vékonyfalú, kissé érdes felületű, jól kiégetett, vörösbarna színű fazék peremtöredéke. A peremen másodlagos égés nyomok láthatók, koromfoltos. A perem ívelten kihajló, megvastagodó, szélén sekély fedőhoronnyal. A nyak rövid, kissé ívelt, ezt követi a váll enyhén megtörik részlete. (Összetartozik a 72.28.31. leltári számú darabbal.)

M: 3,8 cm

Lelőhely: Hajó DK-i sarka – törmelékéből

Kat. 23. Fazék – 1 darab – LDM Ltsz.: 72.28.23. (29. ábra 1.)

Kerámiaörleménnyel, kevés apró kavicsal soványított, vékonyfalú, kissé érdes felületű, jól kiégetett, vörösbarna színű fazék peremtöredéke. A peremen mindkét oldalon másodlagos égés nyomok láthatók, koromfoltos. A perem ívelten kihajló, megvastagodó, egyenetlenül visszahajtott, belső felén sekély horonnyal.

M: 8,6 cm

Lelőhely: Hajó DK-i sarka – törmelékéből

Kat. 24. Fazék – 1 darab – LDM Ltsz.: 72.28.24. (31. ábra 3.)

Kevés kavicszúalékkal soványított, közepesen kiégetett, kissé érdes felületű, világosszürke, fekete koromfoltos aljtöredék, oldalrészlettel.

M: 7,0 cm

Lelőhely: Hajó DK-i sarka – törmelékéből

Kat. 25. Fazék – 2 darab – LDM Ltsz.: 72.28.25. (29. ábra 5.)

A nagyobbik darab kerámiaörleménnyel, kevés kavicszúalékkal soványított, jól kiégetett, vörösbarna, kívül koromfoltos, fazék nyak- és válltöredéke. A váll a nyak találkozásánál megtörik.

A kisebbik darab kavicszúalékos soványítású, közepesen kiégetett, kormos, átégett falú fazék váll- és oldaltöredéke. A váll vonala enyhén megtörik.

M: 3,7 ill. 4,4 cm

Lelőhely: Hajó DK-i sarka – törmelékéből

Kat. 26. Bögre – 1 darab – LDM Ltsz.: 72.28.26. (28. ábra 6/b.)

Kerámiaörleménnyel, kevés kavicszúzalékkal és homokkal soványított, jól kiégetett, kissé érdes tapintású, kívül sárgásbarna, belül rózsaszínes árnyalatú, szürke színű, koromfoltos oldaltöredék. (Összetartozik 72.28.13. leletári számú darabbal.)

M: 5,5 cm

Lelőhely: Hajó DK-i sarka – törmelékből

Kat. 27. Fazék – 1 darab – LDM Ltsz.: 72.28.27. (29. ábra 3.)

Homokkal és kerámiazúzalékkal soványított, jól kiégetett, kissé érdes tapintású, téglavörös színű oldaltöredék. A töredéken sűrű, egyenletes távolságban futó sekély, keskeny bekarcolt vonaldíszítés látható.

M: 2,9 cm

Lelőhely: Hajó DK-i sarka – törmelékből

Kat. 28. Fazék – 1 darab – LDM Ltsz.: 72.28.28. (30. ábra 4.)

Kavicssal, kavicsörleménnyel soványított, közepesen kiégetett, kissé érdes tapintású, vörösesbarna fazék aljtöredéke. A talpánál kissé kiszélesedik. Belső oldalán erőteljes korongolási nyomok látszódnak.

M: 8,7cm, fenék átm.: 10,8 cm

Kat. 29. Falfestmény – 6 darab – LDM Ltsz.: 72.28.29. (36. ábra 1.)

Piros, fehér, kék csíkos falfestmény töredékek. A piros és sötét szín határánál bekarcolt vázlatnyomok láthatók, amelyek mentén a végső fázisban fehérrel megrajzolták a minta kontúrját.

M: 1,7–2,6 cm

Lelőhely: D-i hajóív feletti törmelékből

Kat. 30. Fazék – 1 darab – LDM Ltsz.: 72.28.30. (28. ábra 1.)

Kavicssal soványított, rosszul kiégetett, durva, vörös színű, koromfoltos edény aljtöredéke, oldalrészlettel. Felülete kívül enyhén felfényezett.

M: 4,3 cm

Lelőhely: D-i hajóív feletti törmelékből

Kat. 31. Fazék – 1 db (kettőből összeragasztva) – LDM Ltsz.: 72.28.31. (30. ábra 1/a.)

Kavicsörleménnyel, kevés apró kavicssal soványított, vékonyfalú, kissé érdes felületű, jól kiégetett, vörösesbarna színű fazék peremtöredéke. A peremen másodlagos égés nyomok láthatók, koromfoltos. A perem ívelten kihajló, megvastagodó, szélén sekély horonnyal. A nyak rövid, kissé ívelt, ezt követi a váll

enyhén megtörő részlete. (Összetartozik a 72.28.22 leletári számú tárggyal.)

M: 6,7 cm

Lelőhely: D-i hajóív feletti törmelékből

Kat. 32. Pohár? – 1 darab – LDM Ltsz.: 72.28.32. (29. ábra 4.)

Apró kavicssal, kavicszúzalékkal soványított, kissé durva kidolgozású, jól kiégetett, téglavörös színű edény aljtöredéke, oldal- és vállrészlettel. A váll erőteljes, a has lefele keskenyedek, a talp kissé kiszélesedő.

M: 6,9 cm, talp átm.: 2,9–3,0 cm

Lelőhely: D-i hajóív feletti törmelékből

Kat. 33. Fazék – 6 darab – LDM Ltsz.: 72.28.33. (31. ábra 2.)

Kavicszúzalékos soványítású, közepesen kiégetett, teljesen átégett, fekete kormos fazék oldaltöredékei. A felület kissé érdes. A belső oldalon erőteljes korongolási nyomok láthatók. (Összetartozhat a 72.28.25. leletári számon levő kisebbik darabbal.)

M: 2,9–5,5 cm

Lelőhely: Ossariumból

Kat. 34. Fazék – 1 darab – LDM Ltsz.: 72.28.34. (30. ábra 2/b.)

Kavicsos, kavicsörleményes soványítású, közepesen kiégetett, vörösesbarna fazék peremtöredéke, nyak- és vállrészlettel. Mindkét oldalán koromfoltok a felületen. A perem kihajló, megvastagodó, belső oldalán horonnyal. A perem alatt vékony éles borda fut körbe. A nyak kissé ívelt, a váll élesen megtörik, erőteljes. (Összetartozik a 72.28.21. leletári számon levő nagyobbik töredékkel.)

M: 9,8 cm

Lelőhely: Ossariumból

A leletek a templomot borító, kövel, téglával kevert, törmelékes rétegből származnak, így stratigráfiai helyzetük nem segít a templom keltezésében, esetleges periódusok megállapításában.

A leletanyagban elsősorban háztartási edények különböző töredékei fordulnak elő, nagyszámban fazekek, mellettük néhány, asztali edények közé tartozó darab: bögre és talán egy pohár töredéke.

A kerámiaanyag nagy része a XII–XIII. századra keltezhető. A fazékperemek a XII. századtól kezdve tagoltabbak lesznek. Megjelenik a belső horony is. A XIII. századtól kezdve a perem külső oldalán is van hornyolás ill. a belső fele erősebben tagolt. Ez a fedők használatának elterjedésével függ össze. Amíg a XII.

századi edények formáját az erőteljes váll határozza meg, a XIII. században a fazekak hasasodása jellemző. Az akli-pusztai leletanyagban előforduló peremek formájukat, anyagukat tekintve, és a díszítését is figyelembe véve, hasonlóak egymáshoz. Típusát tekintve mindegyik ívelten kihajló, megvastagodó, nem túl tagolt, alul-felül lekerekített. A belső horony mindegyiken megtalálható.

Két fazéktöredék díszített. Mindkét esetben egymáshoz viszonylag közel futó, bekarcolt, vízszintes vonalat figyelhetünk meg. A kerámia anyagán túl a díszítés is az Árpád-kor vége felé mutat.²⁶ Hullámvonal minta vagy a rádlizott, irdalásos díszítés nem fordult elő. Az edények kézikorongon készültek.

A 72.28.28. leltári számú töredék alján azonban jól látható, hogy azt készítés után levágták a fazekaskorongról. Amíg a homokkal beszórt kézikorongról leemelték az elkészült edényt, addig a gyorskorongról, a fenti töredéken is látható módon, levágták azt.²⁷

Az 1. számú kutatóárok törmelékének leletei közé tartozik egy ún. C-rugós láda-, vagy asztalzár. Mivel a XIV. században a reteszelő karok rugózását még a velük párhuzamosan futó lemezrendszer biztosította, addig a XV. században ezt a feladatot a nagyméretű, C-alakban meghajlított rugók látták el. Az akli-pusztaihoz hasonló zárszerkezet megtalálható a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében,²⁸ ill. a Decs melletti középkori Ete falu feltárása során előkerült késő-középkori vaseszközök között is szerepel.²⁹

A törmelékben jelentkező, erősen bolygatott helyzetű embercsontok és a közelükben előkerült koporsószegek bizonyítják a templomon belüli temetkezést. A D-i diadalív környékén került elő egy, a szemgödör felett zöldre patinázódott koponyatöredék, a bolygatott sír környékén pedig, szintén a törmelékben, egy pici, valószínűleg pártát díszítő bronz dísz.³⁰ Ezt megelőzően, az 1. számú kutatóárok közepe táján, a törmelékes réteg bontásakor a homlokon szintén zöld patinanyomokat mutató koponyatöredékek láttak napvilágot. Esetleges pártamaradványok itt nem kerültek elő.

A leletanyag érdekes darabja az ezüst denar. Az érmet a XV. század második, harmadik évtizedében verték. A tárgy földbe kerülését megelőző hosszú használatra utalnak az erős kopásnyomok. Miután az érmet a sárga altalaj feletti törmelékben került elő, a templom vagy a sírok pontosabb keltezésére nem alkalmas.

A falfestmények zömében a szentély É-i részének törmelékéből kerültek elő, de sikerült megfigyelni a falon megmaradt részletét is.³¹ Tóth Melinda az Árpád-kori falfestészetről szóló könyvében kifejtette, hogy a templomok festése a román korban egyáltalán

nem volt általános gyakorlat. Az egyházi és világi központokból a XIII. század utolsó harmadában eljutott a falusi templomokig, de csak a XIV. században vált általánossá.³² Az akli-pusztai templom szentélyében és a hajóban talált falfestménytöredékek, az ásatási eredmények alapján, valószínűleg a templom használatának megszűnését megelőző időszakra tehető ki-, vagy átfestéséről tanúskodnak.

(CSO)

V.

Keltezés

Az 1972-es tájékoztató feltárás eredménye egy olyan kerektemplom lett, amelynek kerek hajójához egy háromnegyedíves szentély csatlakozott, megmaradt falai tört kőből készültek. Nyílásainak hiánya és leletanyagának szegényes volta nem segíti a templom keltezésének meghatározását. Gervers-Molnár Vera 6 pontban foglalta össze a falusi kerek templomok keltezésének nehézségeit. Tipológiai alapon felállított csoportjai közül az akli-pusztai kerektemplom a "Kerek hajójú, köríves apszisú rotundák" közé tartozik,³³ s ezek közül pedig a Dunántúlon leginkább a "nyolcast" formázó rábaszentmiklósi, a letenyei és a valószínűleg ugyancsak plébániatemplomnak épült keszthelyi kerektemplomokhoz áll közel.³⁴ A rábaszentmiklósi kerektemplom hajója és apszisa Gervers-Molnár Vera szerint megépülhetett már a XI. században.³⁵ A XI. század végétől keltezhető a letenyei templom is³⁶ és a keszthelyi rotunda is a XI. század második felében épülhetett.³⁷ A rábaszentmiklósi kerek templom belső hajóátmérője 6,3 m, apszisának sugara 2 m, a letenyei templom hajójának belső átmérője 4,9 m, szentélyének belső sugara 1,7 m, míg a keszthelyi kerektemplom hajóátmérője 8 m.³⁸

A mai Veszprém megye területén eddig, az akli-pusztait is beleértve, összesen 4 kerektemplomot ismerünk. Ezek közül a veszprémi Szt. György-kápolna volt a legkorábbi, s az ásató, H. Gyürky Katalin szerint már a X. század vége felé állhatott.³⁹ A kápolna hajójának belső átmérője 7,5 m, apszisának belső sugara 1,7 m.⁴⁰ Az ösküi kerektemplom az előzőektől apszisának félköríves formájával tér el. Hajójának átmérője 7,36 m, szentélyének belső sugara 1,9 m.⁴¹ Gyulakeszi "Szent Ferenc kisése" temploma aránytalanul nagy szentélyével lényegesen különbözik előbbi templomaitól. Hajójának átmérője 3,8 m, szentélyének sugara pedig 2,4 m volt. Sajátos alap-

rajzára és belső falfűlkéire tekintettel Gervers-Molnár Vera a templomot a XIII. század első felére keltezte⁴².

A falusi templomok formai rokonsága, ahogy erre Gervers-Molnár Vera felhívta a figyelmet sokszor nemcsak rokonságot, de még kapcsolatot sem jelent.⁴³ Az Akli-pusztáról ismert legegyszerűbb alaprajzi forma a XI. századtól a XIII. század második feléig az egész ország területén előfordult.⁴⁴

A falusi plébániarendszer kialakulása, I. István rendelete nyomán, a XI. század első harmadában kezdődött meg. A kezdeti időszakban a kis falusi templomok – az egyházi alapításukat kivéve – királyi várföldeken és nemzeti birtokokon épültek. Régészeti feltárások, mára már dűlőnévként, határrészek neveiként továbbélő egykori falunevek, pl. Sövényegyháza, Ágegyháza, utalnak arra, hogy ezek a korai falusi egyházak fából, ill. agyagtapasztású sövényfallal épültek. Az I. László király uralkodása alatt megszilárduló egyházszervezet jele volt az egyházas helyek számának növekedése a XII–XIII. században. Ebben a folyamatban az adott korszak társadalmi és gazdasági változásai is szerepet játszottak. A királyi földek eladományozásával hatalmas magánbirtokok jöttek létre. Az új tulajdonosok a birtokaikon új templomokat építettek, ahol kegyuraként érvényesítették jogaikat.⁴⁵ Az egyházas helyek szaporodásában szerepet játszott a megszilárduló falurendszer is, az állandó határokkal rendelkező falu,

amelynek templomát már szilárd anyagból építették meg.

Akli-pusztára a bakonybéli apátság legkorábbi birtokai közé tartozott. Magát a falut a XI. századtól említik az oklevelek, de templomára csak Sörös P. oklevelekkel alá nem támasztott adata utal.⁴⁶

A késő Árpád-korra keltezhető rotundák száma a korábbi időszakhoz képest kevés. A korábban többé-kevésbé egységes alaprajzi forma felbomlik, egyre több helyi változat alakul ki.⁴⁷ A tatárjárást követő nagyméretű újjáépítésben a román stílus kevésbé játszott szerepet a Nyugatról érkező új irányzattal, a gótikával szemben. A későromán stílus a tatárok által kevésbé háborgatott Nyugat-Dunántúlon, Vas és Zala megye területén élt tovább egy ideig.⁴⁸

Az akli-pusztai kerektemplom tájékozódó feltárása során egyedül a szentély erősen kiugró falalapozása tűnhet szokatlannak. Ezen kívül azonban semmi más nem utalhat egy korai, vagy korábbi templomra, amely átépítése során nyerte volna el végleges alakját. A “kerek hajójú, köríves apszisú plébániatemplomok” közül a templom alaprajzának legjobb párhuzamai a XI–XII. században épültek meg. A rövid feltárás közelebbi kormeghatározásra alkalmatlan leletanyagával sajnos a feltételezett kelteztést nem tudjuk alátámasztani.

(CSO-KPS)

JEGYZETEK

RÖVIDÍTÉSEK

- BÉKEFI 1896 = BÉKEFI R. (szerk.) Emlékkönyv, melyet Magyarország ezeréves fennállásának ünnepén közrebocsát a hazai cziszterci Rend. Budapest 1896
- CSÁNKI 1897 = CSÁNKI D.: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. III. 1897
- ENGEL 1990 = ENGEL P.: Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig. Magyarok Európában I. Budapest 1990
- ERDÉLYI 1902 = ERDÉLYI L.: A pannonhalmi főapátság története. I. Budapest 1902
- FELD 1987 = FELD I.: Keramika. In: Magyarországi művészet 1300–1470 körül. (Szerk./Ed.: Marosi E.) Budapest 1987. 261–267.
- GERVERS-MOLNÁR 1972 = GERVERS – MOLNÁR V.: A középkori Magyarország rotundái. Művészettörténeti Füzetek 4. Budapest 1972
- HOLL 1992 = HOLL I.: Kőszeg vára a középkorban. (Die Burg von Kőszeg-Güns im Mittelalter (Die Aus-

- grabungsergebnisse der Jahre 1960–1962). Fontes ArchHung, Budapest 1992
- H. GYŰRKY 1996 = H. GYŰRKY K.: A Buda melletti kánai apátság feltárása. Budapest 1996
- ILA-KOVACSICS 1964 = ILA B. – KOVASICS J.: Veszprém megye helytörténeti lexikona. Budapest 1964
- KOPPÁNY 1963 = KOPPÁNY T.: A Balaton-Felvidék román kori templomai. VMMK 1. 1963. 81–114.
- KOPPÁNY 1967 = KOPPÁNY T.: Középkori templomok és egyházas helyek Veszprém megyében. VMMK 6. 1967. 117–150.
- LACKOVITS 1989 = LACKOVITS E.: 16.-17. századi kéttornyú lakói párták és párhuzamaik. Veszprémi Történelmi Társ. 1989. 31–44.
- LDM = Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém
- Ltsz = Leltári szám
- MIKLÓS 2005 = MIKLÓS Zs.: Spätmittelalterliches Eisen depot aus dem mittelalterlichen Marktflecken Decs-Ete. ActaArch 56. 2005. 279–310.
- MRT 1 = BAKAY K. – KALICZ N. – SÁGI K.: Magyar-

- ország Régészeti Topográfiája. Veszprém megye régészeti topográfiája 1. A keszthelyi és tapolcai járás. Budapest 1966
- MRT 2 = ÉRI I. – KELEMEN M. – NÉMETH P. – TORMA I.: Magyarország Régészeti Topográfiája. Veszprém megye régészeti topográfiája 2. A veszprémi járás. Budapest 1969
- MRT 4 = DAX M. – ÉRI I. – MITHAY S. – PALÁGYI S. – TORMA I.: Magyarország Régészeti Topográfiája. Veszprém megye régészeti topográfiája 4. A pápai és zirci járás. Budapest 1972
- PALÁGYI 1973 = PALÁGYI S.: Zirc-Aklipuszta. Rég.Füz. I. Ser. I. No. 26. 1973. 89.
- PALÁGYI 1989 = K. PALÁGYI S.: A kemenesszentpéteri római kori halomsír. Veszprémi Történelmi Tár 1. 1989. 44–59.
- PARÁDI 1971 = CS. SÓS Á. – PARÁDI N.: A csátaljai Árpád-kori temető és település II. A település. Folia Arch 22. 1971. 121–139.
- PARÁDI 1972 = PARÁDI N.: A Letenye-Szentkeresztdombi kerek templom feltárása. A nagykanizsai Thury György Múzeum jubileumi emlékkönyve. 1919–1969. Nagykanizsa, 1972. 239–264.
- PAULER 1899 = PAULER Gy.: A magyar nemzet története az Árpád-ház királyok alatt. II. Budapest 1899
- RADVÁNSZKY 1880 = RADVÁNSZKY B.: Magyar családélet és háztartás a 16.-17. században. Budapest 1880
- SÖRÖS 1903 = SÖRÖS P.: A bakonybéli apátság története I. PRT VIII. Budapest 1903
- SÖRÖS 1903a = SÖRÖS P.: Bakonybéli regeszták a XV. század első feléből. Történelmi Tár 1903. 354–379.
- SÖRÖS 1904 = SÖRÖS P.: A bakonybéli apátság története II. PRT IX. Budapest 1904
- SZENTPÉTERY 1923 = SZENTPÉTERY I.: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Budapest 1923.
- TARI 2000 = TARI E. Pest megye középkori templomai. Studia Comitatus 27. 2000.
- TEMESVÁRY 1961 = TEMESVÁRY F.: Kulcstípusok és zármechanizmusok fejlődése a 15. században. Folia Arch 13. 1961. 151–180.
- TÓTH 1974 = TÓTH M.: Árpád-kori falfestészet. Művészet-történelmi Füzetek 9. 1974.
- VALTER 1985 = VALTER I.: Romanische Sakralbauten Westpannoniens. Burgenland Mosaik, Eisenstadt 1985
- ⁴ A régi templom látható omladékairól: TÖRÖK J.: Magyar Enciklopédia. Pest II. k.1860. 127.
- ⁵ MRT 4. 268. 81/10. lh.
- ⁶ Dax Margit: MRT 4. 232. 71/5. lh.
- ⁷ Palágyi Sylvia-Pagony I.: MRT 4. 129. 37/6.; PALÁGYI 1989. 44–59.; Torma István-Pagony II.: MRT 4. 129. 37/7. lh.
- ⁸ Palágyi Sylvia: MRT 4. 244. 75/5. lh.
- ⁹ PALÁGYI 1973. 89.
- ¹⁰ Az ásatásvezető Palágyi Sylvia, munkatársa Gopcsa Ágnes volt: LDM Adattár 19420–2006; PALÁGYI 1973. 89.
- ¹¹ A tájolást talán befolyásolhatta a nem túl messze futó magasfeszültségi vezeték?
- ¹² Az első felmérés valamivel nagyobb szentélyével, az ossarium alakjában és a tájolásban különbözik a harmadiktól. A három közül mégis ez ill. a harmadik hasonlít leginkább egymásra.
- ¹³ Összefoglalóan: MRT 4. 268. 81/9–10. lh.
- ¹⁴ ERDÉLYI 1902. 825.; SÖRÖS 1903. 269.; SZENTPÉTERY 1923. 9., 373.
- ¹⁵ SÖRÖS 1903. 228.; CSÁNKI 1897. 219.
- ¹⁶ SÖRÖS 1903. 45., 285.
- ¹⁷ CSÁNKI 1897. 203., 219.
- ¹⁸ OL. Dic. Conser. Veszpr. 21., 41.; MRT 4. 268.
- ¹⁹ ILA-KOVACSICS 1964. 98.
- ²⁰ Ma Lókút filiája. A veszprémi egyházmegye papságának névtára, 1975.142., az adatért Kredics Lászlónak tartozunk köszönettel.
- ²¹ SÖRÖS 1903. 45.
- ²² Vö. IV. rész
- ²³ Az érem meghatározásáért Gedai Istvánnak köszönetünket fejezzük ki.
- ²⁴ PALÁGYI 1973. 89.: szentély belső átmérő 3,6 cm, hajó belső átmérő 6 m
- ²⁵ Az érem meghatározásáért Gedai Istvánnak tartozunk köszönettel.
- ²⁶ A bekarcolt vonaldíszítés korhatározó szerepéről: PARÁDI 1971. 134.; HOLL 1992. 18.; H. GYŰRKI 1996. 27.
- ²⁷ A gyorskorong használata a XIV. század második felében terjed el, de széles körben csak a XV. századtól alkalmazzák – FELD 1987. 262.
- ²⁸ TEMESVÁRY 1961. 172., 57. ábra
- ²⁹ MIKLÓS 2005. 297. Abb 12.
- ³⁰ A párta a hajadon lányok viselete volt. A fiatal lány elhunytával a pártát is eltemették vele a sírba, mint menyasszonyi koszorút. Maga a temetési szertartás pedig a halott lakodalmát szimbolizálta. A pártaviselésre vonatkozó legkorábbi írásos adat a XIII. századra tehető. (PAULER 1899. 259–260.). A legtöbb írott forrás a XVI–XVII. századból származik, elsősorban korabeli nemesi inventáriumok és végrendeletek utalnak erre a viseleti tárgyra. Habár a XVI–XVII. században az asszonyok is hordták pártát, az övük kontypárta volt, a hajadon lányoké viszont a homlok körül viselt abroncs- vagy karika párta. (RADVÁNSZKY 1880. 235–237.; LACKOVITS 1989. 33.) Régészeti feltárások során, szerencsés esetben, a sírokból is kerülnek elő pártatöredékek, vagy a koponya
- ¹ Az egyes részek szerzőit névbetűjünkkel jelezzük: Csirke Orsolya = CSO; K. Palágyi Sylvia = KPS
- ² BÉKEFI 1896. 408.; Míután a MRT 4 szerzői nem vették számításba az Akli-pusztáról Lókútra vezető földutat, Békefi Remig adatát hibásnak ítélték meg: MRT 4. 268. 81/10. lh.
- ³ Veszprém Megyei Levéltár T 79. számú térképe; jelen közléséért Somfai Baláznak tartozunk köszönettel.

homlok környéki elszíneződése utalhat a már elbomlott, egykori fejdíszre. A párta anyaga, díszítési módja össze-függött viselőjének vagyoni helyzetével is.

³¹ LDM Adattár 19420–2006

³² TÓTH 1974. 10.

³³ GERVERS-MOLNÁR 1972. 32.

³⁴ GERVERS-MOLNÁR 1972. 31., 12. ábra 4., 13., 7.

³⁵ GERVERS-MOLNÁR 1972. 33.

³⁶ GERVERS-MOLNÁR 1972. 33.; PARÁDI 1972. 240–264.; VALTER 1985. 168.

³⁷ GERVERS-MOLNÁR 1972. 33.

³⁸ GERVERS-MOLNÁR 1972. 73. 107.j, 74. 109. és 108. j.; KOPPÁNY 1963. 95–96., 84. kép

³⁹ H. GYÜRKY K.: A veszprémi Szent György-egyház és konzerválása. Műemlékvédelem IV/3. 1960. 139–140.; GERVERS-MOLNÁR 1972. 29., 71. 78. és 82. j.

⁴⁰ GERVERS-MOLNÁR 1972. 28.

⁴¹ GERVERS-MOLNÁR 1972. 34., 74. 112.j.; MRT 2.160.; KOPPÁNY 1963. 101-102., 96. kép

⁴² GERVERS-MOLNÁR 1972. 35., 74. 119.j.; MRT 1. 59.14/4. lh.; KOPPÁNY 1963. 94., 82. kép

⁴³ GERVERS-MOLNÁR 1972. 10.

⁴⁴ GERVERS-MOLNÁR 1972. 33.

⁴⁵ ENGEL 1990. 216. Az újonnan alakuló templomok építé-
tése és a birtokviszonyok változása közti kapcsolatot
Valter Ilona vizsgálta meg, a nyugat-magyarországi tér-
ségben (VALTER 1985. 23–24.). Okleveles és régészeti
anyagot is felhasználva elemezte a kérdést a XI–XIV.
század első fele között eltelt időszakban.

⁴⁶ SÖRÖS 1903. 45.

⁴⁷ GERVERS-MOLNÁR 1972. 36.

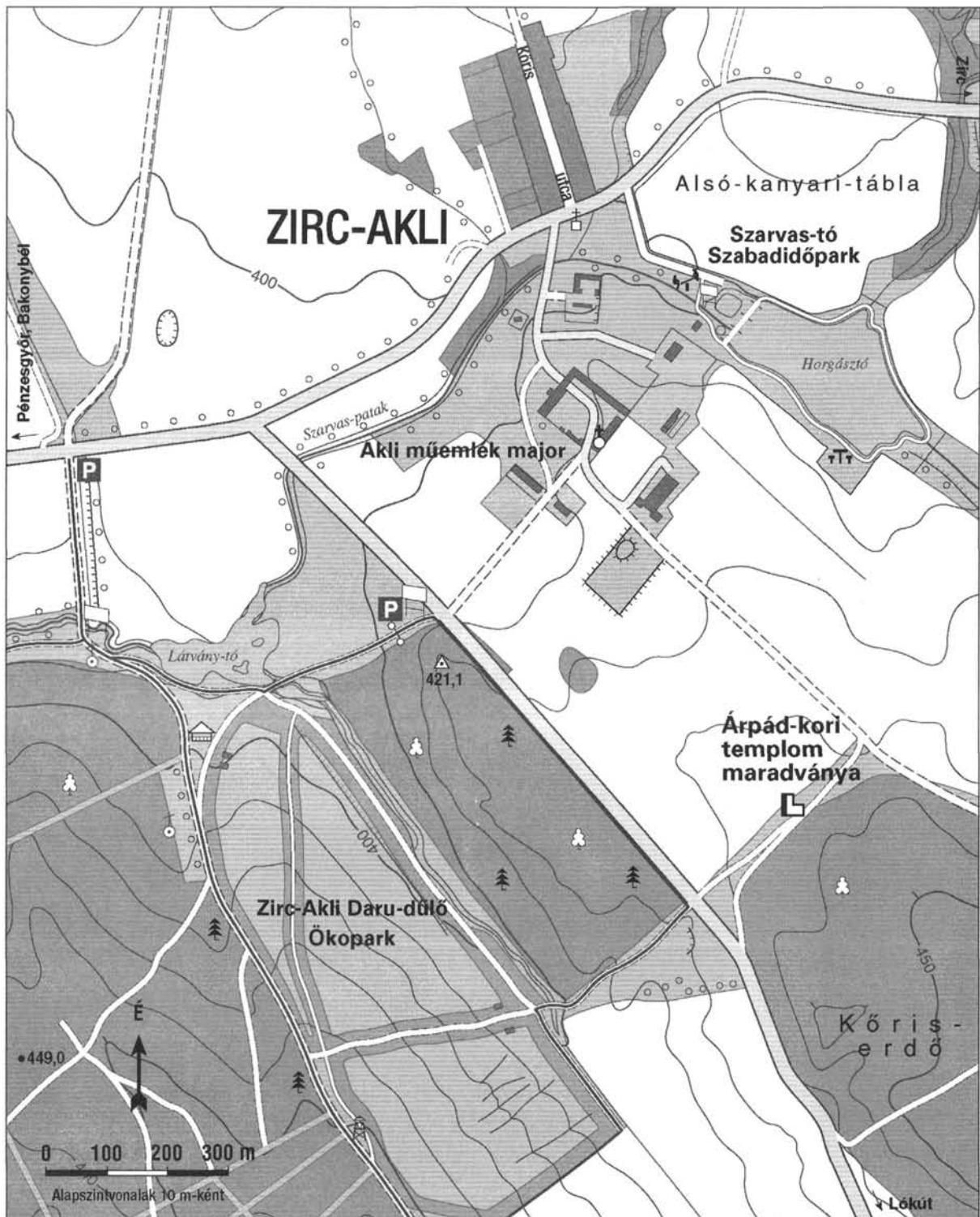
⁴⁸ Uo.

THE ROTUNDA IN AKLI-PUSZTA NEAR ZIRC

The church of the village in Akol, Ocol or Okol of the abbey in Bakonybél has never been mentioned in the parochial records. It turned out that it is 11.33 m long, has been disturbed and seriously damaged several times. This rotunda dates back to the Arpadian Age, which came up during the orientative-like ten days long excavation. The internal diameter of its three-quarter arched, slightly irregular apse is 3.55 m, while its outer diameter is 5.35 m. The internal diameter of its round nave is 6.1 m and the outer is 7.85 m. The wall of the apse is 90-95 cm wide, the wall of the nave on the western side is 90-95 cm wide, on the southern side it is 85 cm wide. The internal diameter of the apse and the ossarium added to the southern side of the wall of the nave is 105-110 cm. It has a north-east – south-west orientation. The

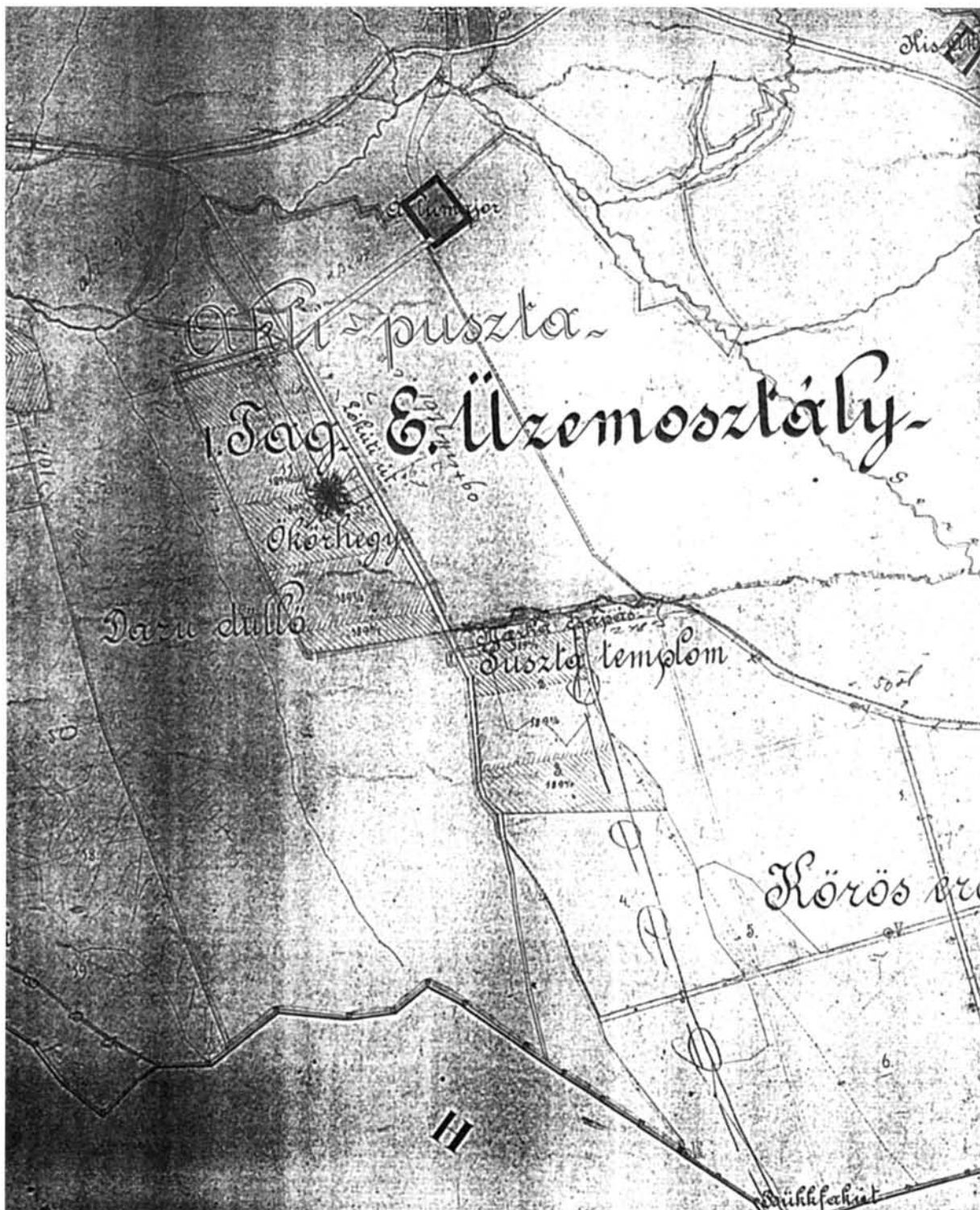
wall of the apse is tougher compared to the whole church, it remained higher than the boarding next to the altar with 50-66 m. The wall of its nave had been strongly demolished or destroyed. The excavation was not successful in determining the entrance, the outer level of the floor and the boarding of the nave.

Besides the grave finds (coffin-nails, girl's headdresses and probably the silver denarius), most of the finds belonged to the village near the church. The pot fragments and the metal articles cover a wide time range. The pottery material can be dated back to between the 12th and 14th century, but the iron locking device could not have been made earlier than the 15th century.

1. ábra. Az Árpád kori kerektemplom, a Tájoló Térképészeti Iroda 2005-ös, Zirc és környékének turistatérképére, a régészeti adatok alapján, berajzolt helyszíne

Figure 1. The location of the rotunda from the Arpadian Age, drawn in on the tourist map of Zirc and its environs (made by Tájoló Cartographical Agency in 2005) on the basis of archaeological data

2. ábra. A zirci apátsági uradalom 1895-ös "Zirci erdőgondnokság gazdasági térképe" (Aklipusztá és Zirc, 145 x 95 cm) Pusztai templom megjelölésével (Veszprém Megyei Levéltár T 79)

Figure 2. "The economic map of the ranger's office of Zirc" (Aklipusztá and Zirc, 145 x 95 cm) of the abbatial estate of Zirc in 1895, indicating Pusztai church (Veszprém County Archives T 79)

3. ábra. A szentély feltárás közben
 (Fotó: Palágyi S.– Oszkó Zs.)
 Figure 3. The apse during excavation
 (Photo: Palágyi, S. – Oszkó, Zs.)

4. ábra. A szentély feltárás közben
 (Fotó: Palágyi S.– Oszkó Zs.)
 Figure 4. The apse during excavation
 (Photo: Palágyi, S. – Oszkó, Zs.)

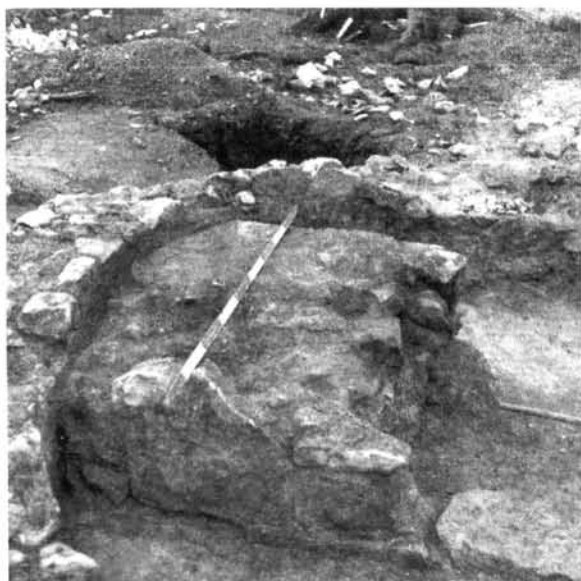
5. ábra. Az oltár és az oltárlépcső (?)
 (Fotó: Palágyi S. – Oszkó Zs.)
 Figure 5. The altar and the steps of the altar (?)
 (Photo: Palágyi, S. – Oszkó, Zs.)

6. ábra. Az oltár D-i oldala
 (Fotó: Palágyi S. – Oszkó Zs.)
 Figure 6. The southern side of the altar
 (Photo: Palágyi, S. – Oszkó, Zs.)

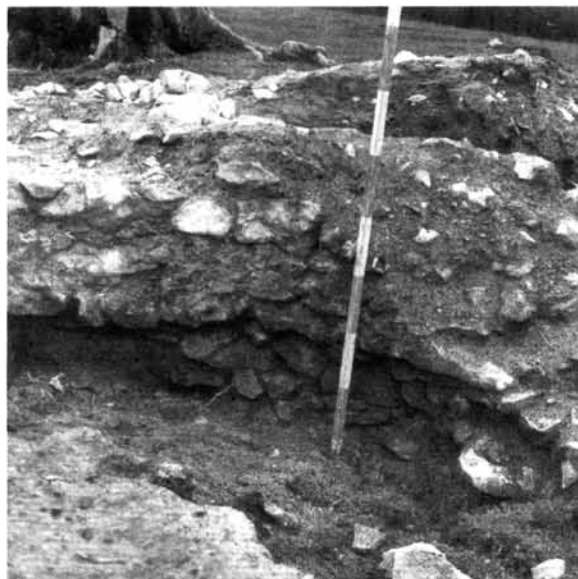
7. ábra. Szentélyrészlet az oltárral
(Fotó: Palágyi S. – Oszkó Zs.)
Figure 7. A part of the apse with the altar
(Photo: Palágyi, S. – Oszkó, Zs.)

8. ábra. Az oltár É-i oldala és a kőlapos járófelület
(Fotó: Palágyi S. – Oszkó Zs.)
Figure 8. The northern side of the altar and the
stepped floor (Photo: Palágyi, S. – Oszkó, Zs.)

9. ábra. A szentély D-i falrészlete
(Fotó: Palágyi S. – Oszkó Zs.)
Figure 9. A part of the southern wall of the apse
(Photo: Palágyi, S. – Oszkó, Zs.)

10. ábra. A szentély kissé megdőlt D-i fala
és alapozása (Fotó: Palágyi S. – Oszkó Zs.)
Figure 10. The slightly slanted southern wall of the
apse and its basing
(Photo: Palágyi, S. – Oszkó, Zs.)

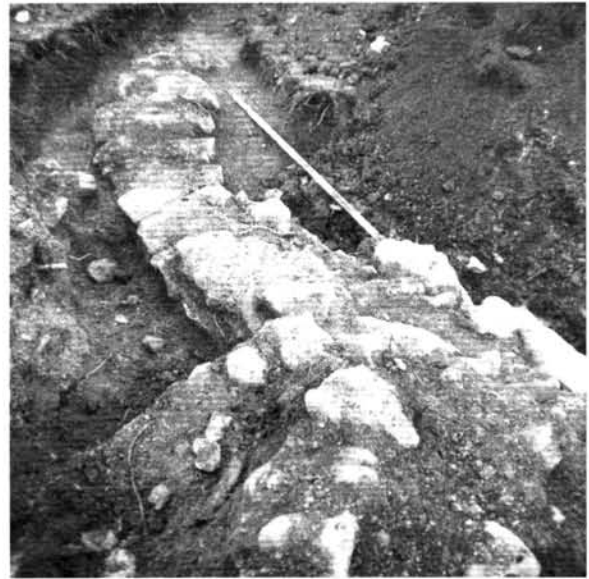
11. ábra. A szentély ÉNy-i részlete
(Fotó: Palágyi S. – Oszkó Zs.)
Figure 11. The north-western part of the apse
(Photo: Palágyi, S. – Oszkó, Zs.)

12. ábra. A szentély külső falrészlete és alapozása
a 3. kutatóárokban (Fotó: Palágyi S. – Oszkó Zs.)
Figure 12. A part of the outer wall of the apse and the
basing in the third trial trench
Photo: Palágyi, S. – Oszkó, Zs.)

13. ábra. A szentély Ny-ról, DNy-ről
(Fotó: Palágyi S. – Oszkó Zs.)
Figure 13. The apse from the west and from the
south-west (Photo: Palágyi, S. – Oszkó, Zs.)

14. ábra. A hajó D-i falának részlete
(Fotó: Palágyi S. – Oszkó Zs.)
Figure 14. A part of the southern wall of the nave
(Photo: Palágyi, S. – Oszkó, Zs.)

15. ábra. A hajó Ny-i falának részlete
(Fotó: Palágyi S. – Oszkó Zs.)

Figure 15. A part of the western wall of the nave
(Photo: Palágyi, S. – Oszkó, Zs.)

16. ábra. A hajó Ny-i falának részlete
(Fotó: Palágyi S. – Oszkó Zs.)

Figure 16. A part of the western wall of the nave
(Photo: Palágyi, S. – Oszkó, Zs.)

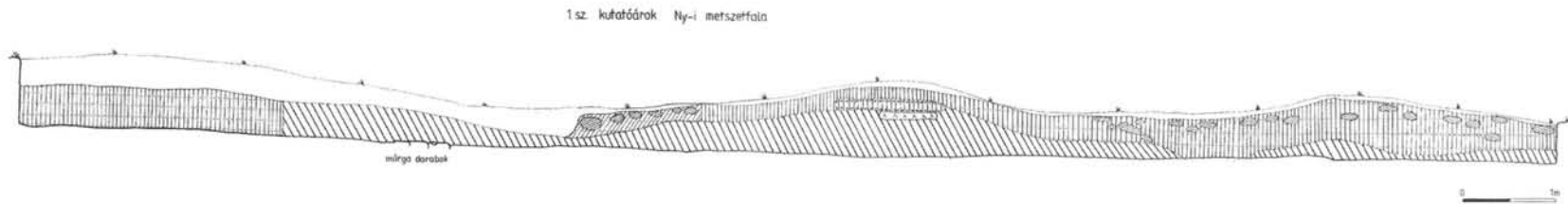
17. ábra. Mellékoltár maradványa a hajófal
indításánál (Fotó: Palágyi S. – Oszkó Zs.)

Figure 17. The remains of the side-altar at the beginning
of the wall of the nave
(Photo: Palágyi, S. – Oszkó, Zs.)

18. ábra. Ossarium maradványa a szentély és a hajó
szögletében (Fotó: Palágyi S. – Oszkó Zs.)

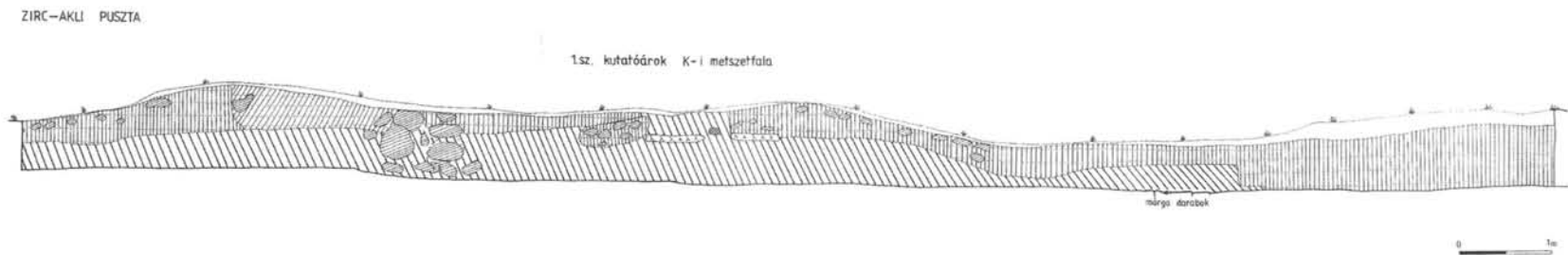
Figure 18. The remains of the ossarium in the corner
of the apse and the nave
(Photo: Palágyi, S. – Oszkó, Zs.)

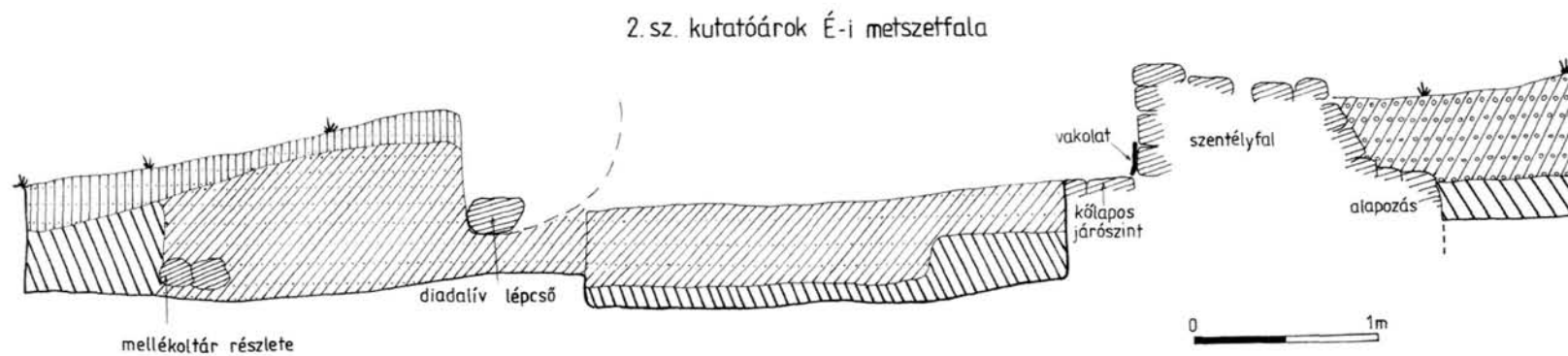
19. ábra. Az 1. kutatóárok Ny-i metszefala (Grafika: Palágyi S. –Varga J.)
 Figure 19. The western section wall of the first trial trench (Graphics: Palágyi, S. – Varga, J.)

Jelmagyarázat

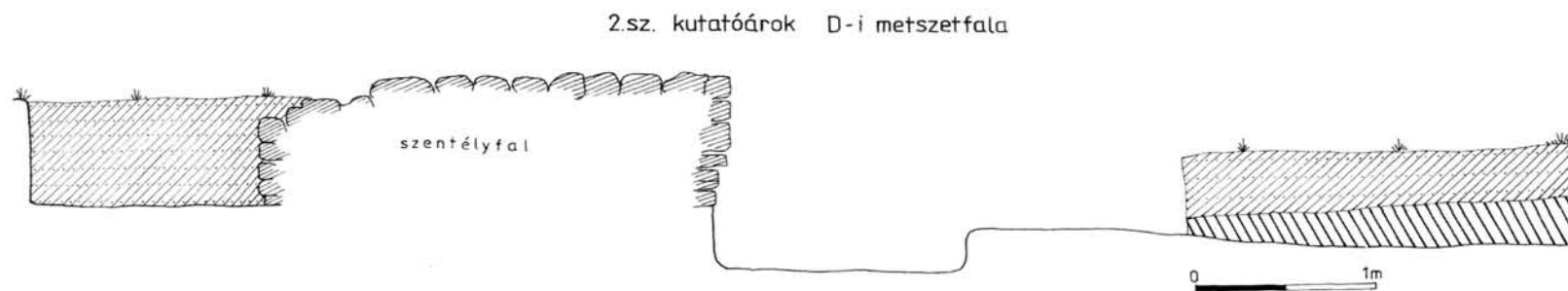
	kő	/ stone		meszes, szürkés-barna föld kisebb kövekkel	/ drab earth with mortarpieces and littles stones
	humusz, felszíni kevert	/ humus		sárga, meszes réteg	/ yellow mortar
	sárga agyag/os	/ loam		murvás törmelék	/ rubble
	faszén	/ charr al		murvás agyagos réteg	/ rubble with clay
	meszes, köves törmelék	/ scree with mortarpieces		tégla	/ brick

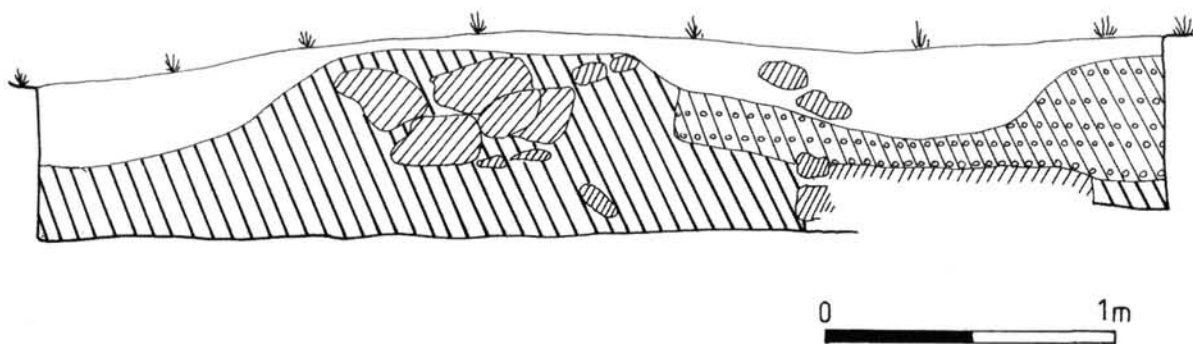
20. ábra. Az 1. kutatóárok K-i metszefala (Grafika: Palágyi S. –Varga J.)
 Figure 20. The eastern section wall of the first trial trench (Graphics: Palágyi, S. – Varga, J.)

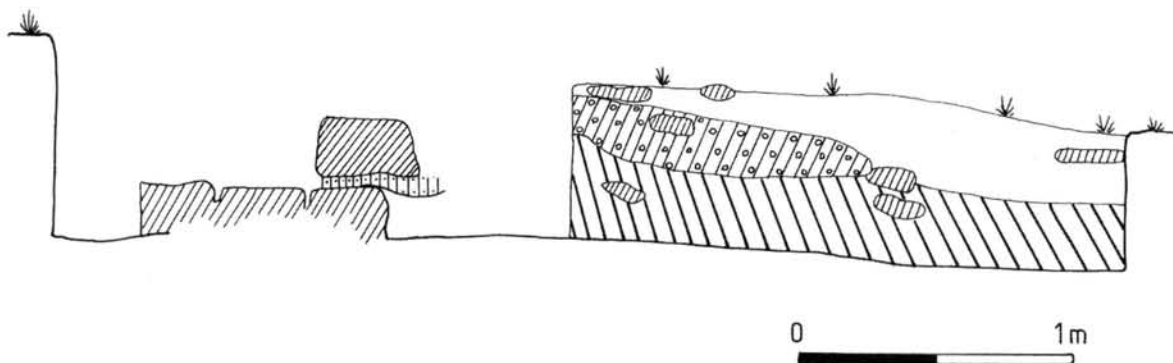
21. ábra. A 2. kutatóárok É-i metszefala (Grafika: Palágyi S. – Varga J.)
 Figure 21. The northern section wall of the second trial trench (Graphics: Palágyi, S. – Varga, J.)

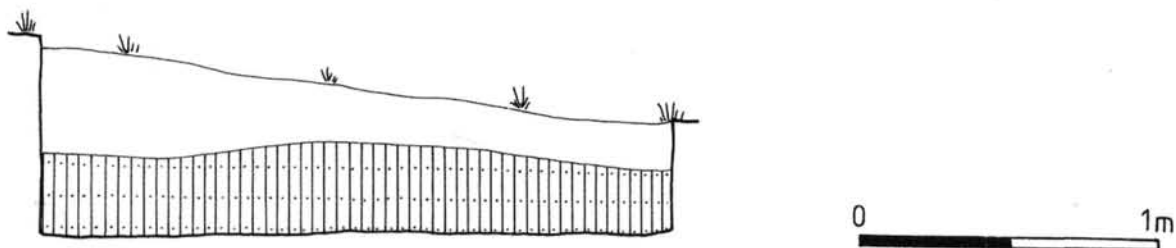
22. ábra. A 2. kutatóárok D-i metszefala (Grafika: Palágyi S. – Varga J.)
 Figure 22. The southern section wall of the second trial trench (Graphics: Palágyi, S. – Varga, J.)

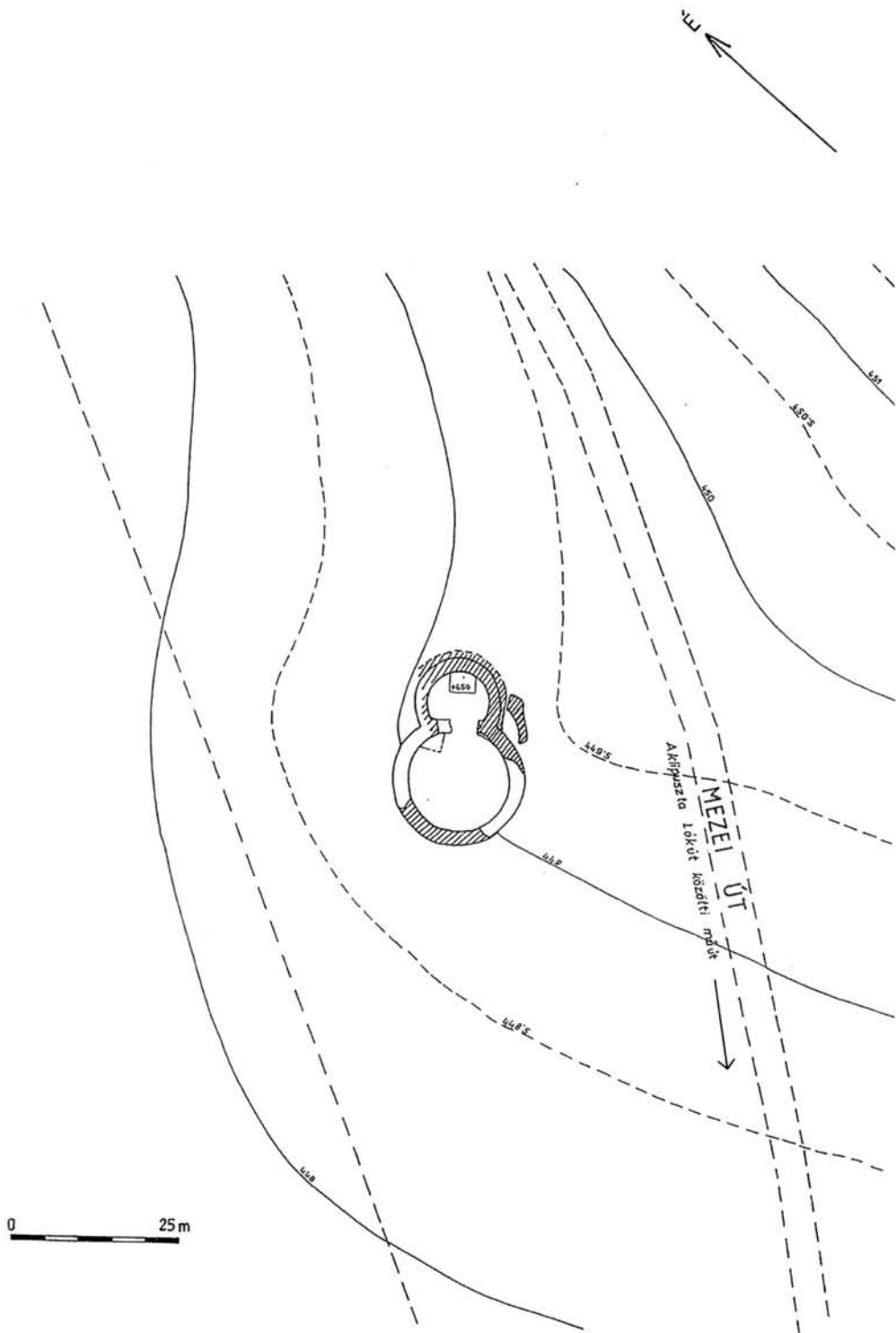
23. ábra. A 4. kutatóárok É-i metszetszála (Grafika: Palágyi S. – Varga J.)
 Figure 23. The northern section wall of the fourth trial trench (Graphics: Palágyi, S. – Varga, J.)

24. ábra. A 4. kutatóárok D-i metszetszála (Grafika: Palágyi S. – Varga J.)
 Figure 24. The southern section wall of the fourth trial trench (Graphics: Palágyi, S. – Varga, J.)

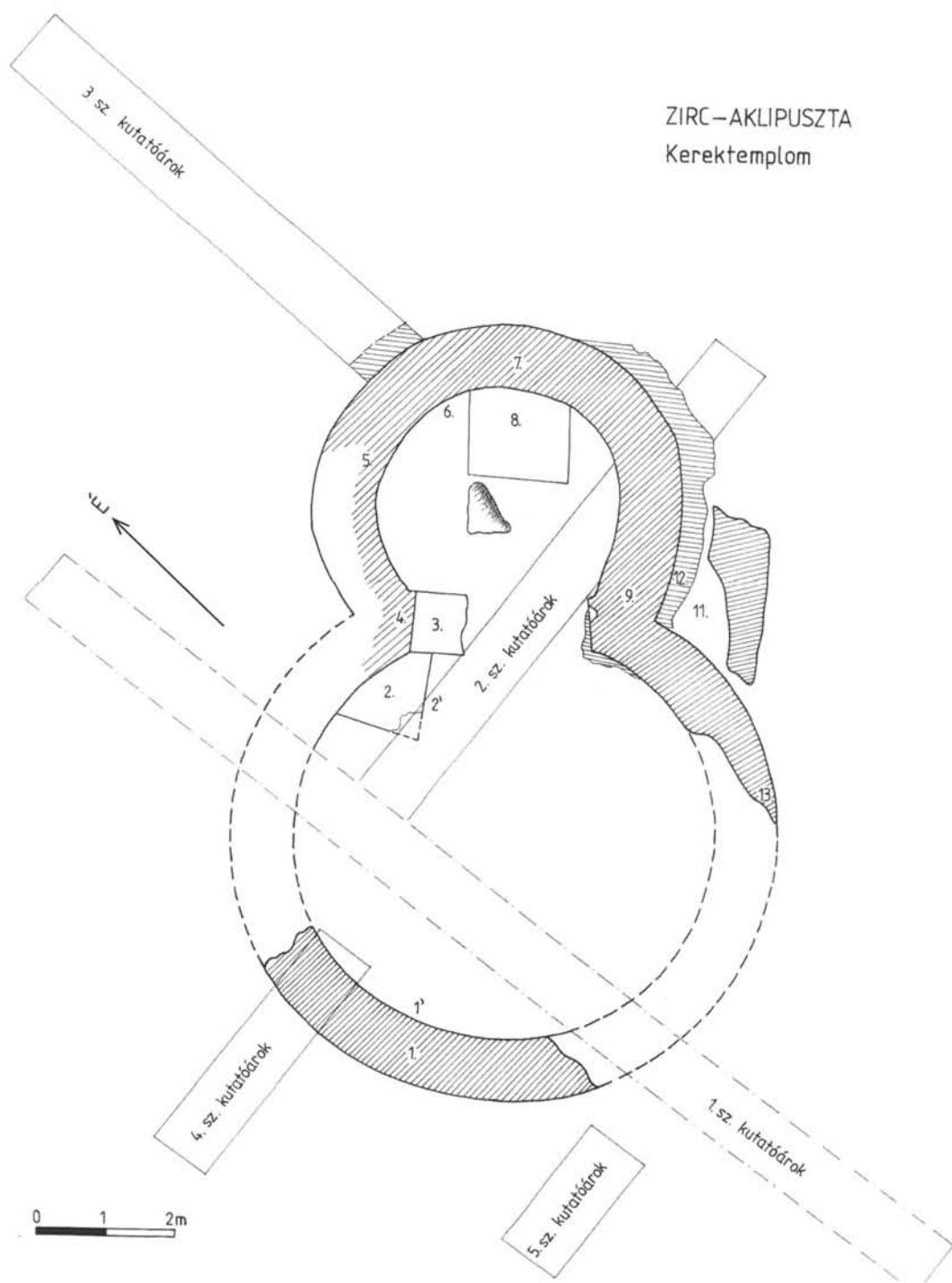

25. ábra. Az 5. kutatóárok É-i metszetszála (Grafika: Palágyi S. – Varga J.)
 Figure 25. The northern section wall of the fifth trial trench (Graphics: Palágyi, S. – Varga, J.)

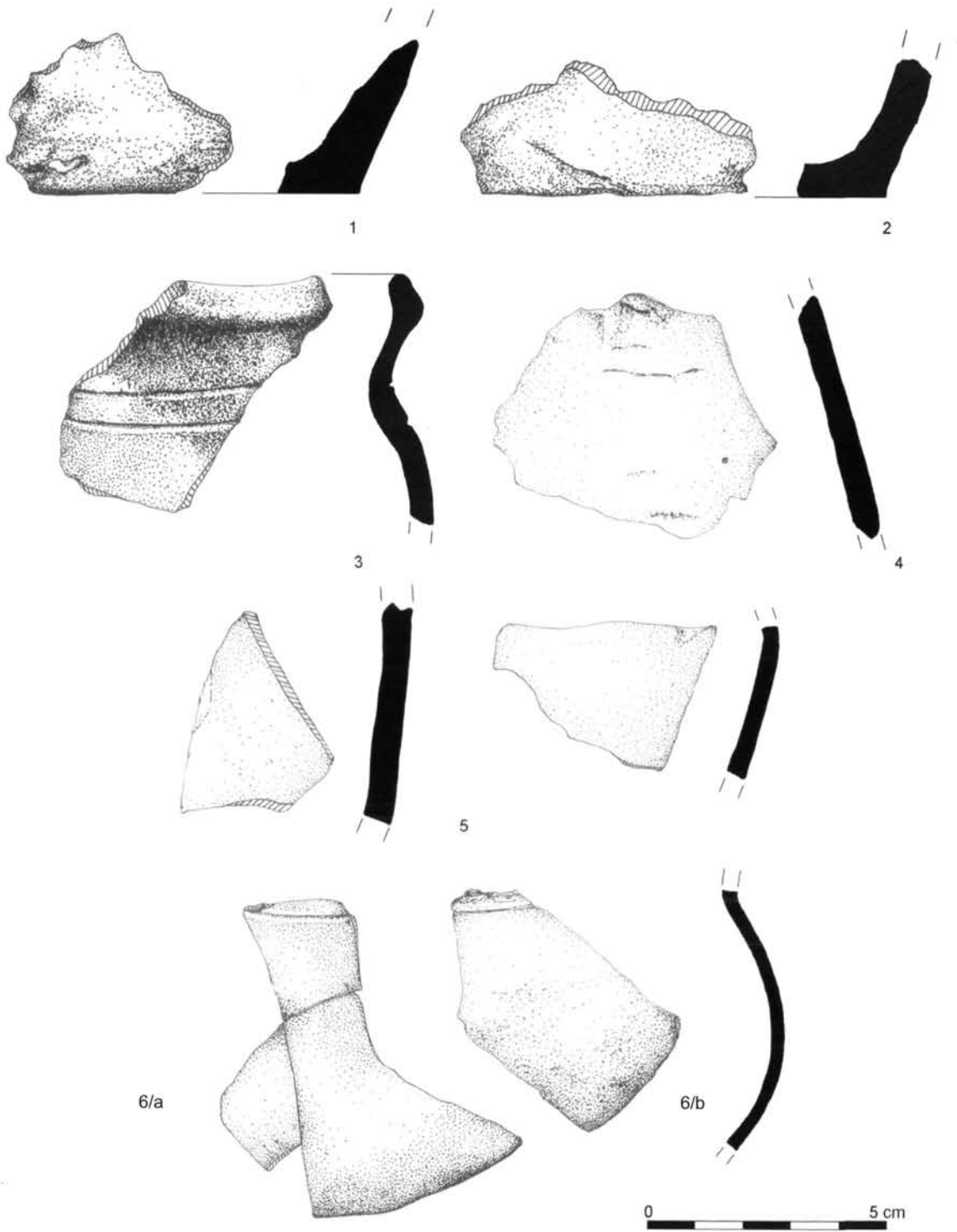
26. ábra. A kerektemplom és környezetének szintvonalas felmérése (Grafika: Budapesti Geodéziai és Térképészeti Vállalat, 1973 – Palágyi S. – Varga J.)

Figure 26. The contour surveying of the rotunda and its surroundings (Graphics: Geodetic and Cartographical Company of Budapest, 1973 – Palágyi, S. – Varga, J.)

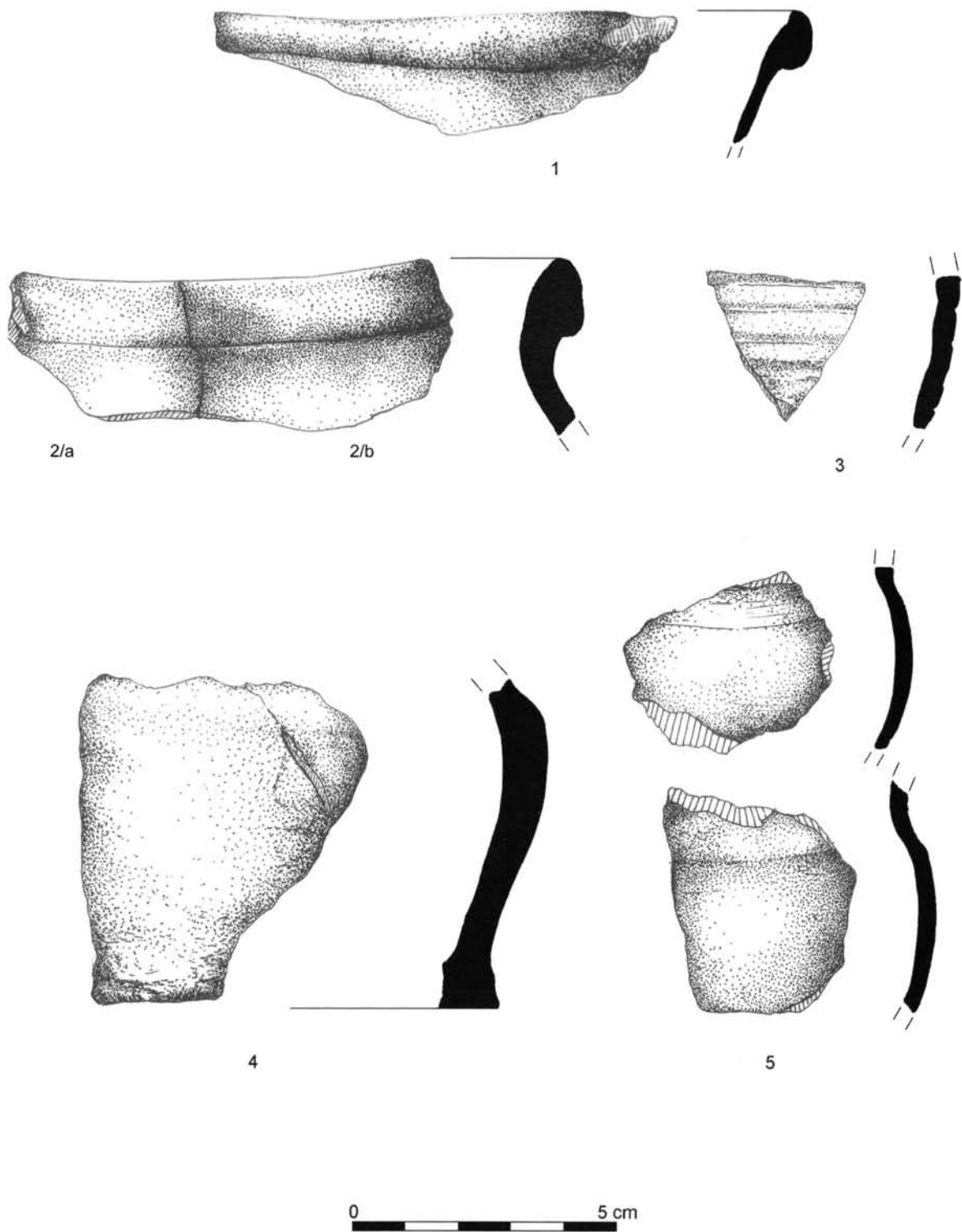
27. ábra. A kerektemplom és a kutatóárkok alaprajza (Grafika: Budapesti Geodéziai és Térképészeti Vállalat, 1973 – Palágyi S. – Varga J.)

Figure 27. The ground-plan of the rotunda and the trial trenches (Graphics: Geodetic and Cartographical Company of Budapest, 1973 – Palágyi, S. – Varga, J.)

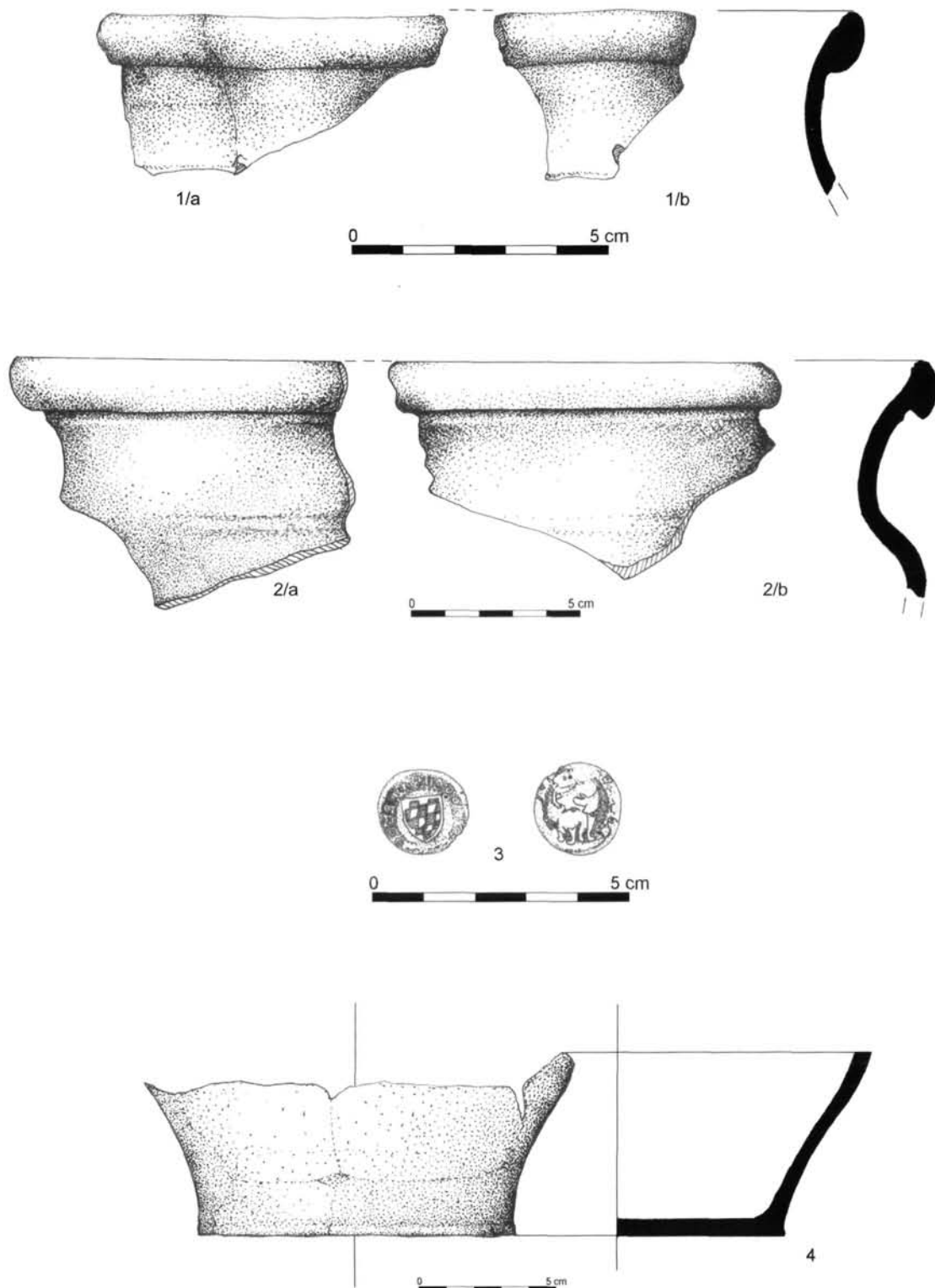

28. ábra. 1: 72. 28. 30., 2: 72.28.1., 3: 72.28.6., 4: 72.28.7., 5: 72.28.8., 6/a: 72.28.13., 6/b: 72.28.26.
(Grafika: Varga J.)

Figure 28. 1: 72.28.30., 2: 72.28.1., 3: 72.28.6., 4: 72.28.7., 5: 72.28.8., 6/a: 72.28.13., 6/b: 72.28.26.
(Graphics: Varga, J.)

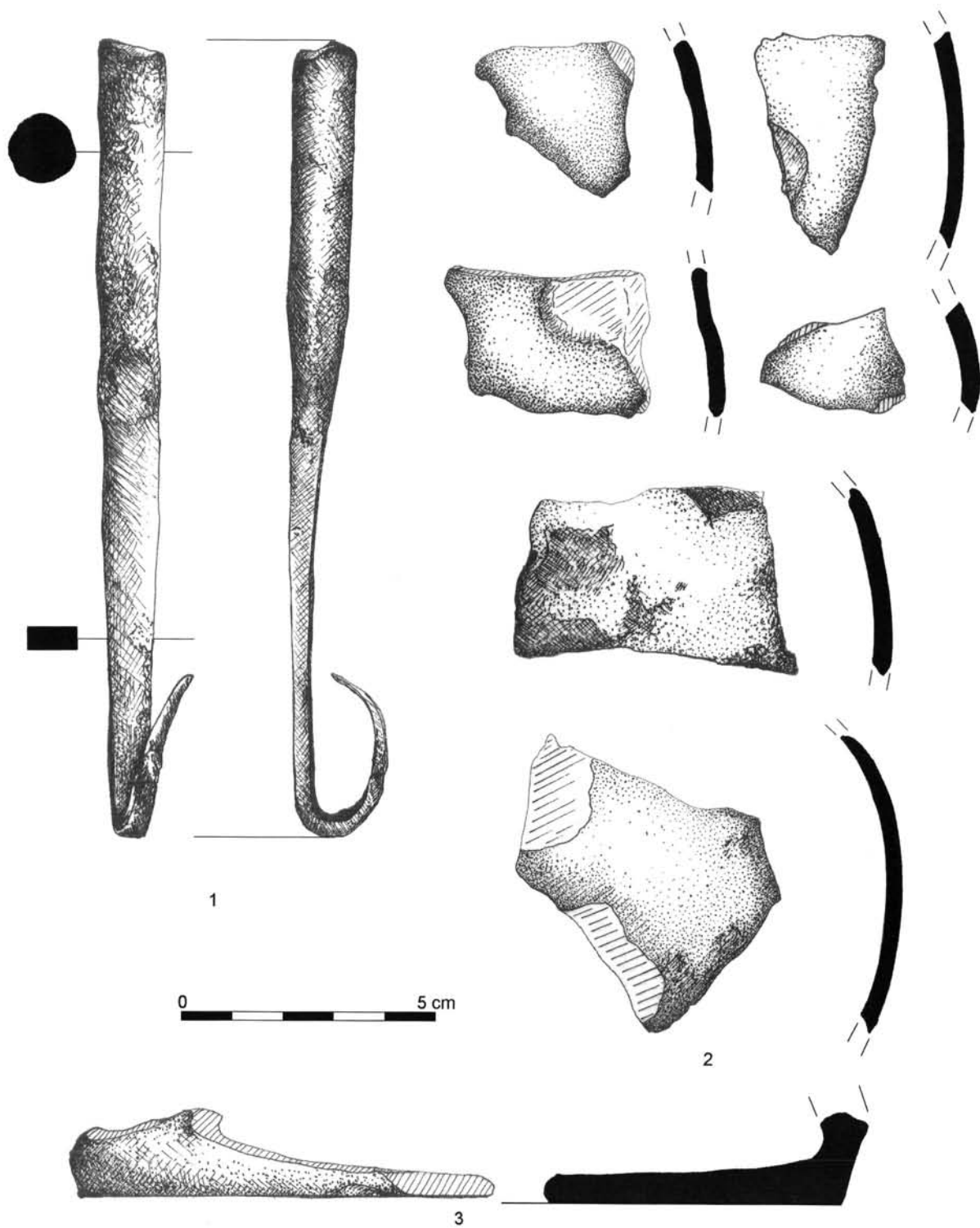

29. ábra. 1: 72.28.23., 2/a: 72.28.14., 2/b: 72.28.21., 3: 72.28.27., 4: 72.28.32., 5: 72.28.25. (Grafika: Varga J.)
 Figure 29. 1: 72.28.23., 2/a: 72.28.14., 2/b: 72.28.21., 3: 72.28.27., 4: 72.28.32., 5: 72.28.25. (Graphics: Varga, J.)

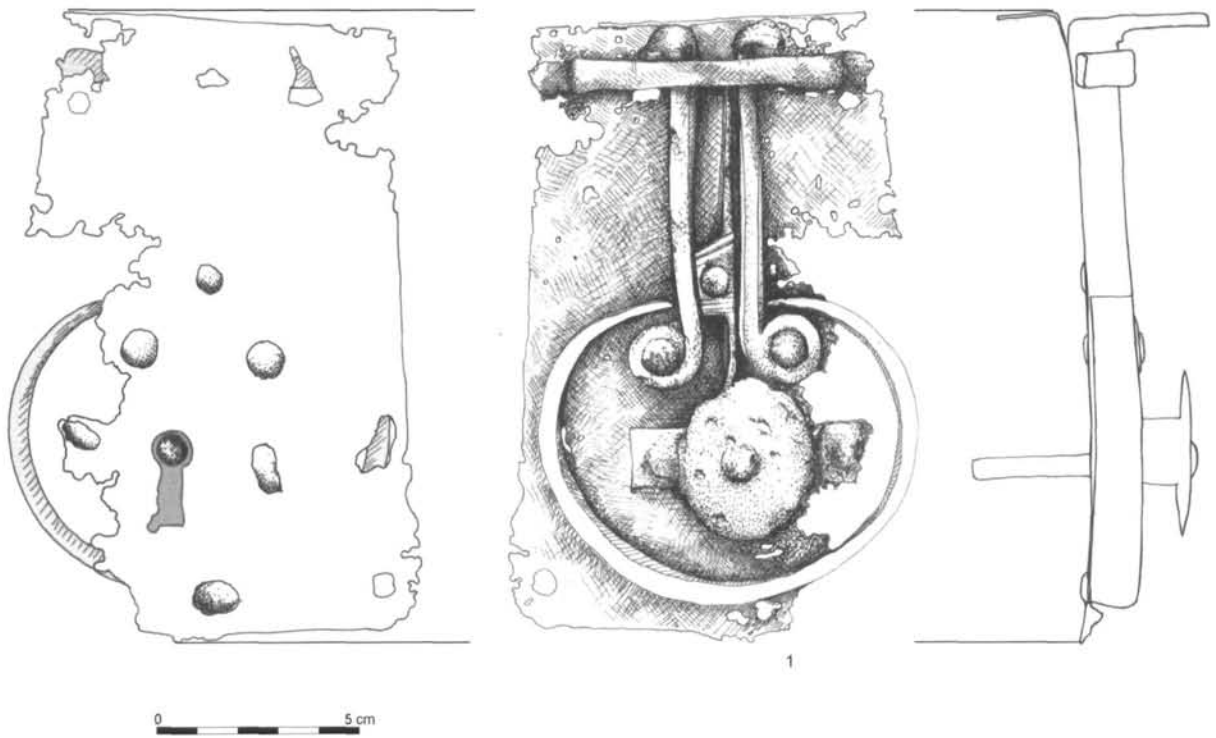

30. ábra. 1/a: 72.28.31., 1/b: 72.28.22., 2/a: 72.28.21., 2/b: 72.28.34., 3: 72.28.18., 4: 72.28.28.
(Grafika: Varga J.)

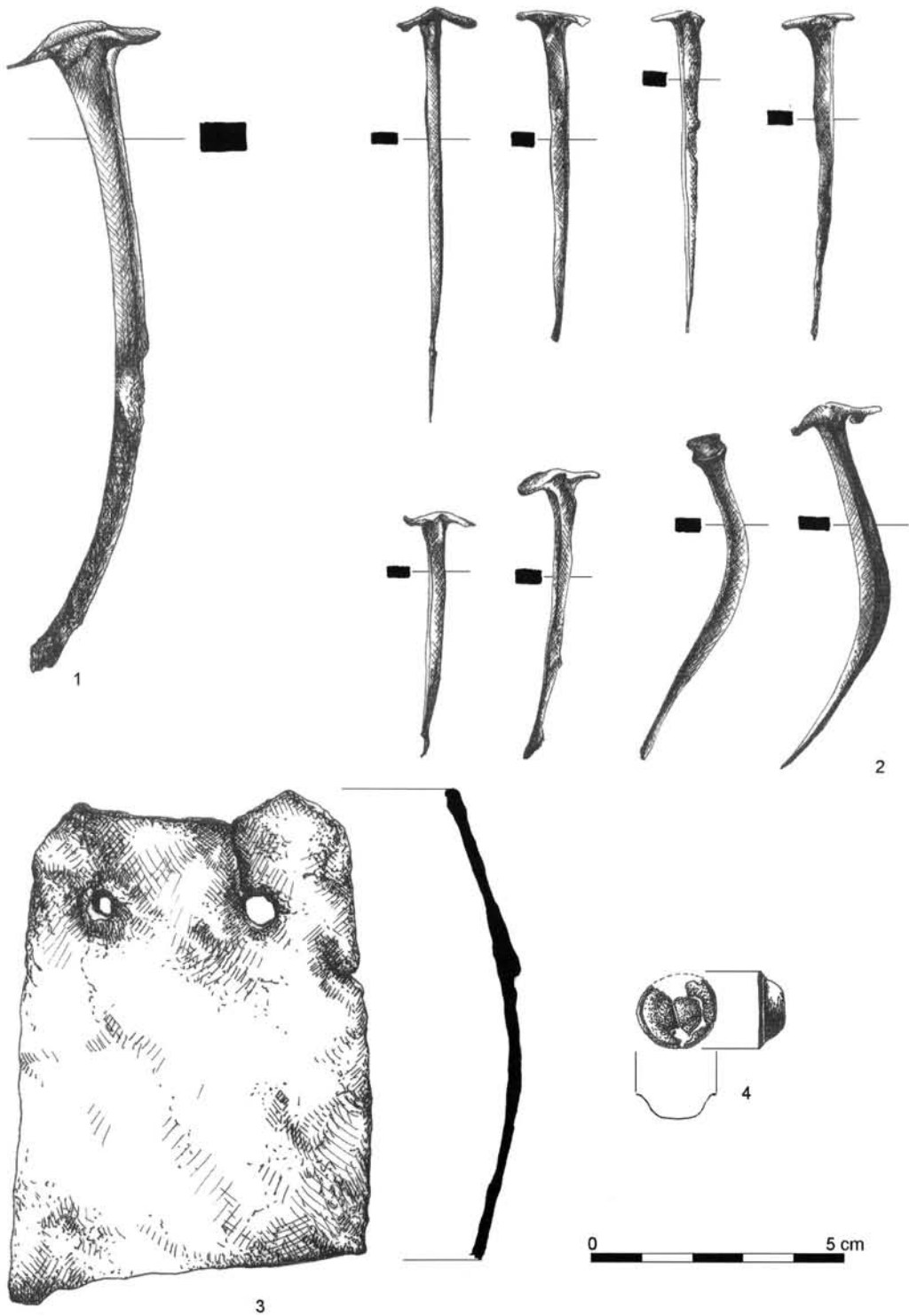
Figure 30. 1/a: 72.28.31., 1/b: 72.28.22., 2/a: 72.28.21., 2/b: 72.28.34., 3: 72.28.18., 4: 72.28.28.
(Graphics: Varga, J.)

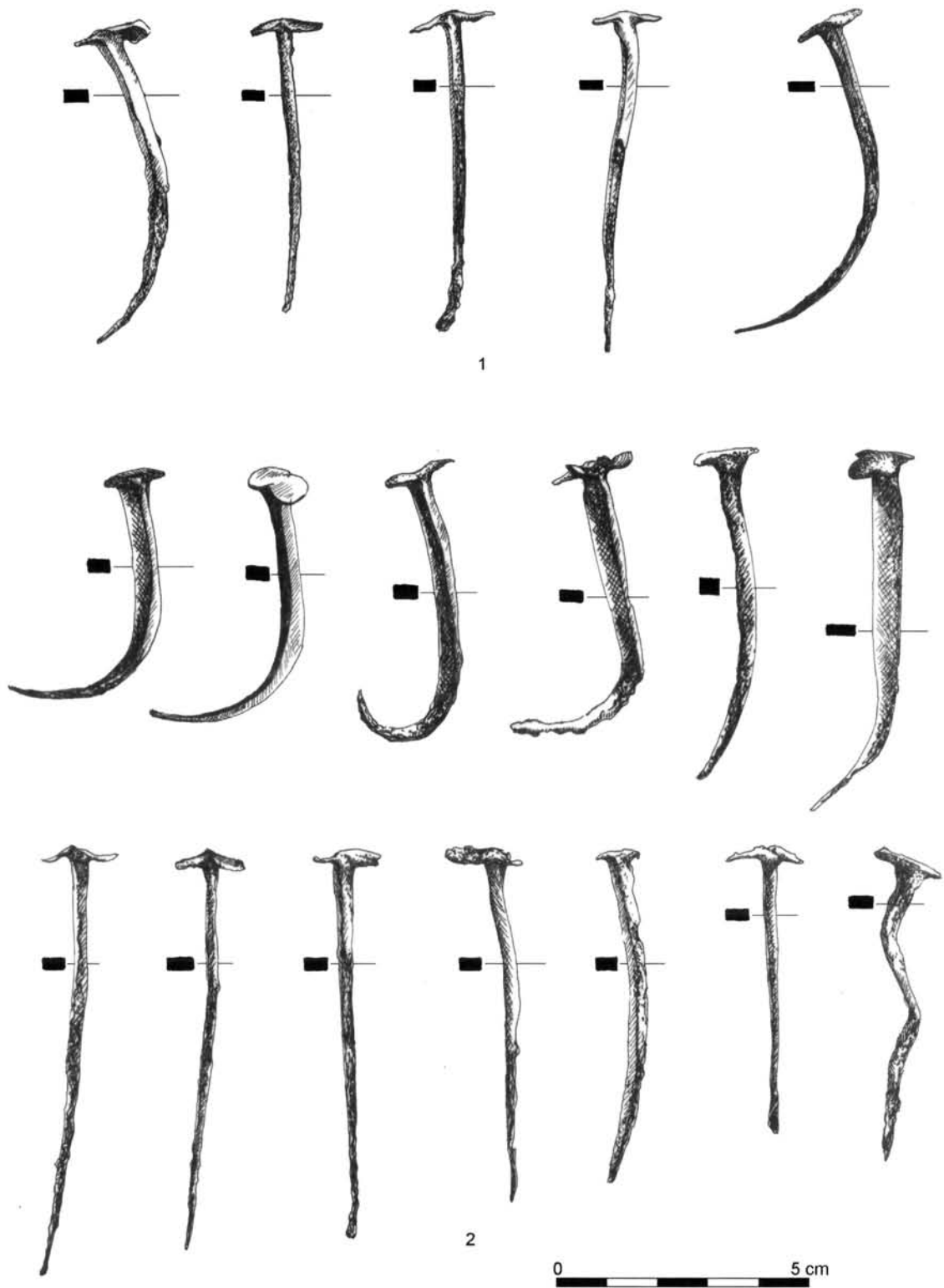
31. ábra. 1: 72.28.19., 2: 72.28.33., 3: 72.28.24. (Grafika: Varga J.)
 Figure 31. 1: 72.28.19., 2: 72.28.33., 3: 72.28.24. (Graphics: Varga, J.)

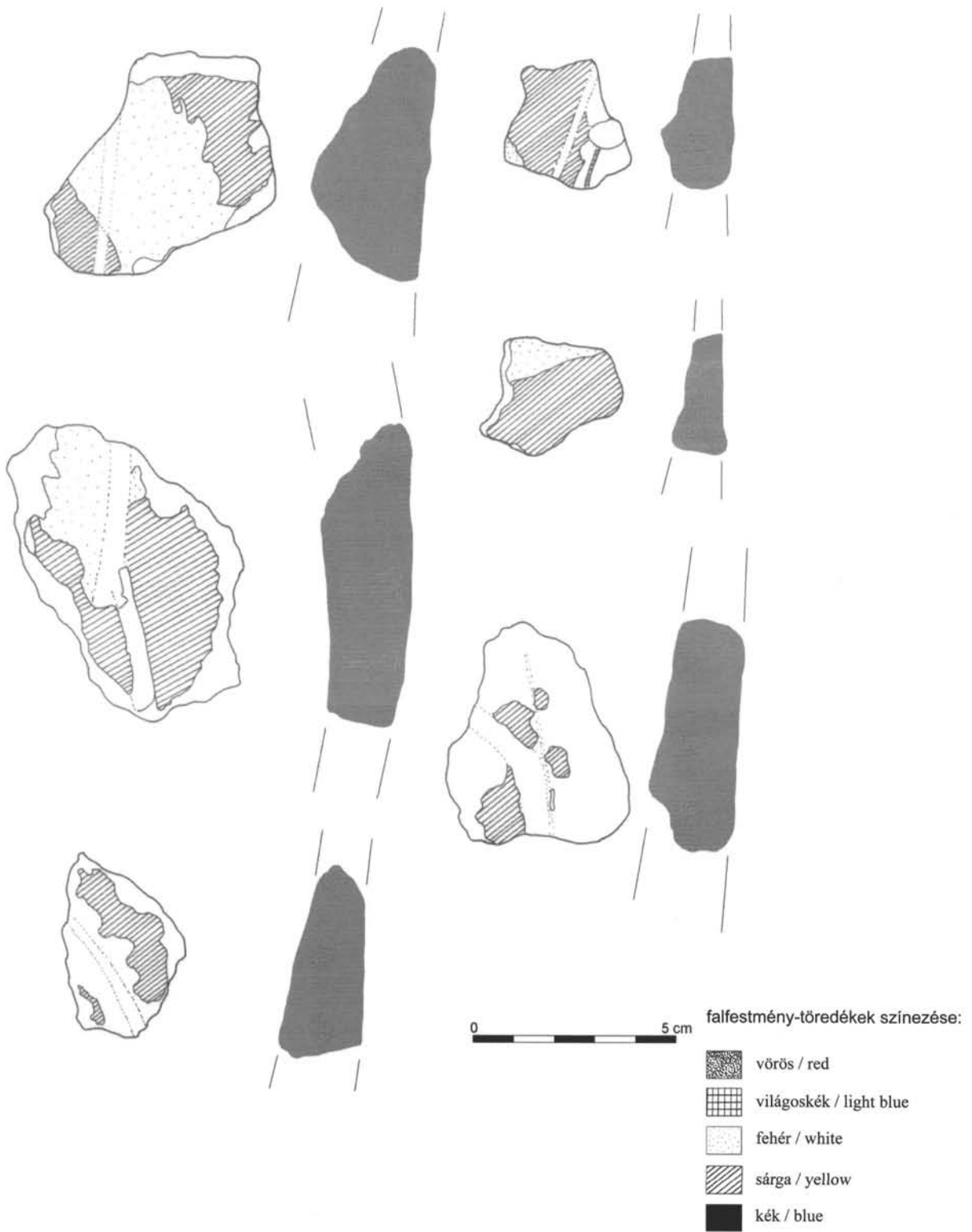
32. ábra. 1: 72.28.2., 2: 72.28.3. (Grafika: Varga J.)
 Figure 32. 1: 72.28.2., 2: 72.28.3. (Graphics: Varga, J.)

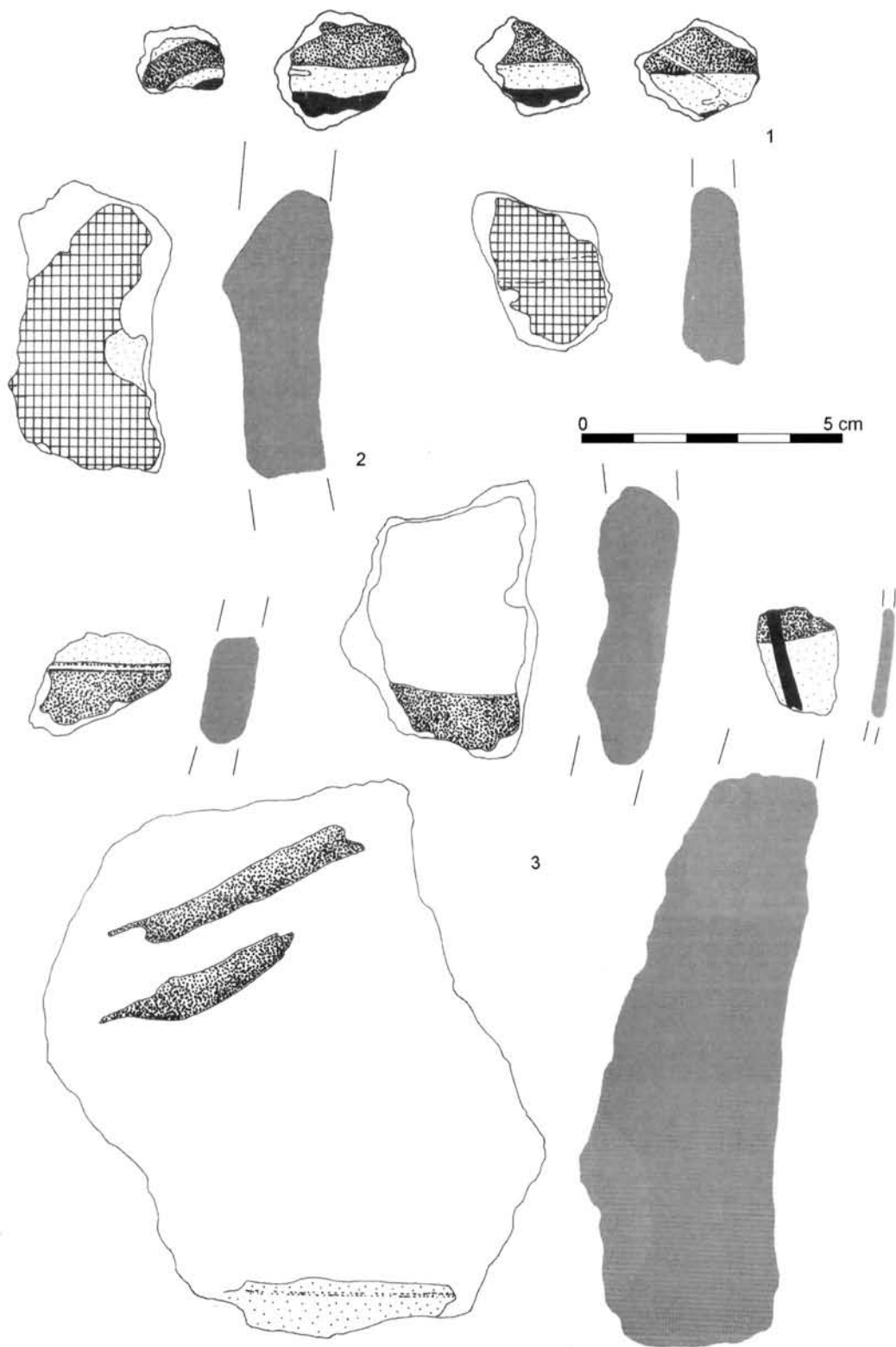
33. ábra. 1: 72.28.4., 2: 72.28.5., 3: 72.28.15., 4: 72.28.17. (Grafika: Varga J.)
 Figure 33. 1: 72.28.4., 2: 72.28.5., 3: 72.28.15., 4: 72.28.17. (Graphics: Varga, J.)

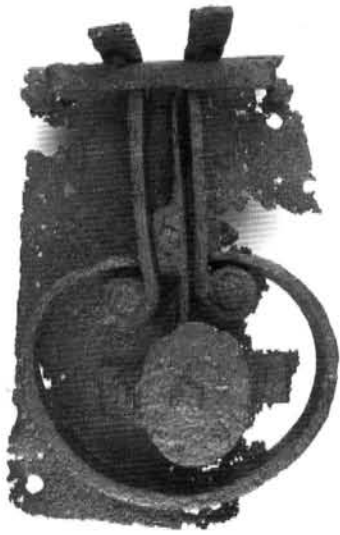
34. ábra. 1: 72.28.20., 2: 72.28.16. (Grafika: Varga J.)
 Figure 34. 1: 72.28.20., 2: 72.28.16. (Graphics: Varga, J.)

35. ábra. 72.28.11. (Grafika: Varga J.)
 Figure 35. 72.28.11. (Graphics: Varga, J.)

36. ábra. 1: 72.28.29., 2: 72.28.9., 3: 72.28.12. (Grafika: Varga J.)
 Figure 36. 1: 72.28.29., 2: 72.28.9., 3: 72.28.12. (Graphics: Varga, J.)

1

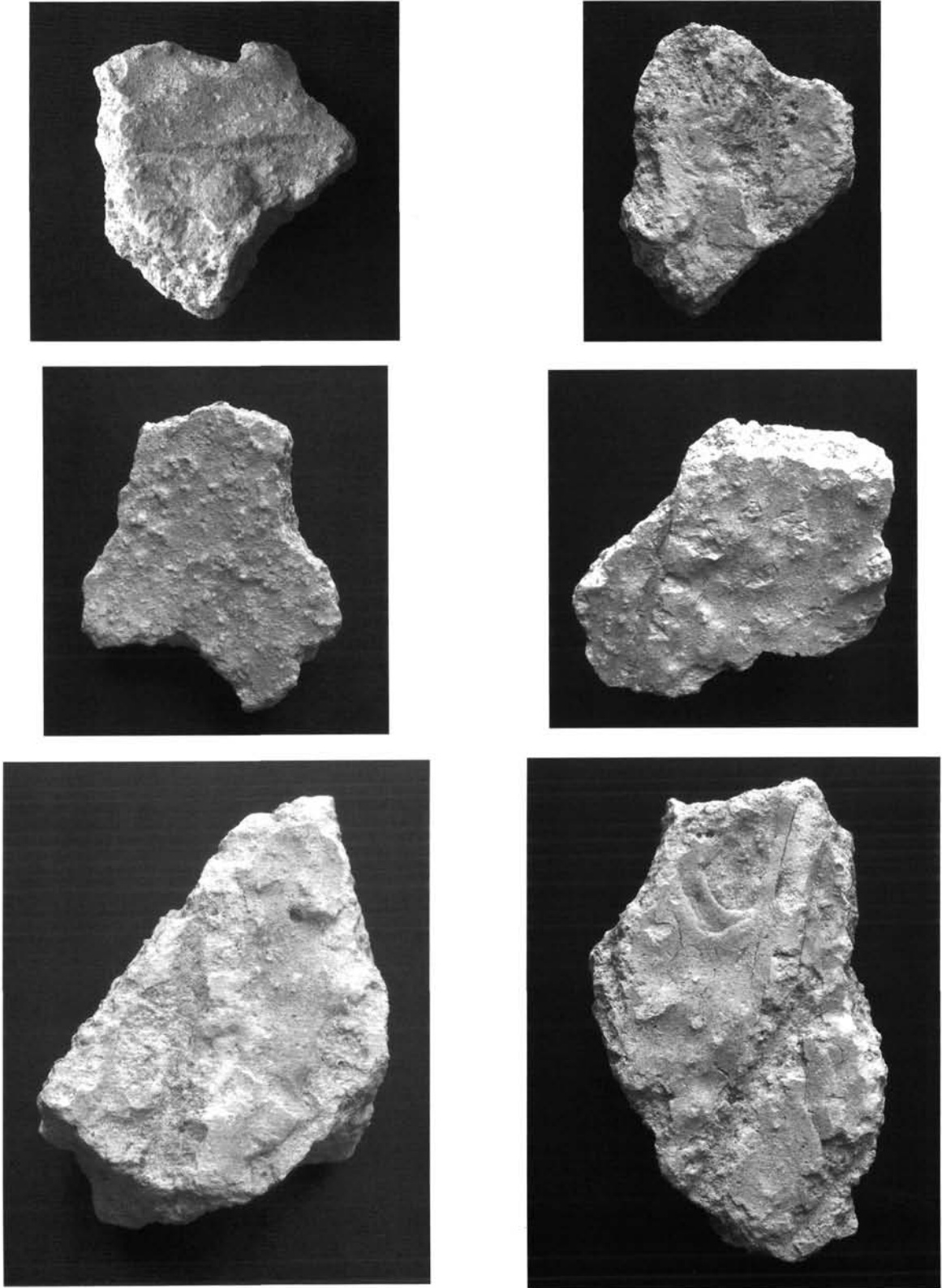
2

3

37. ábra. 1: 72.28.2., 2: 72.28.3 , 3: 72.28.18. (Fotó: Oszkó Zs.)
Fig.37. 1: 72.28.2., 2: 72.28.3., 3: 72.28.18. (Photo: Oszkó, Zs.)

38. ábra. I: 72.28.11. (Fotó: Oszkó Zs.)
Figure 38. I: 72.28.11. (Photo: Oszkó, Zs.)

DÖRGICSE KÉSŐKÖZÉPKORI LAKÓHÁZAI

Pécselyről a Dörgicsei medence felé tartó utazó miután elhagyja Kisdörgicsét és áthalad a falu határában épült, a Kűvölgyet átívelő hídon (XVIII. századi), beér Felsődörgicseire, csodálatos panoráma tárul a szemé elé. A keleti részen erdővel borított hegyeket látunk (Les-hegy, Becce és Gernye), míg a nyugati oldalon a Szent-Balázs hegy és annak folytatása egészen a mencshelyi magaslatig. E két szélső határoló hegy a Halom hegy csúcsában találkozik, amelyet a Kűvölgy választ el a falutól. A faluba beérve az evangélikus templom mögött, a lankássá szelídült domboldalon épült a középkori templom, amelyet, a felszíni leletek tanúsága szerint, a középkori falu vesz körül. Ezen a helyen található az 1211-ben még egységesen Dörgicseinek nevezett, majd több önálló faluvá szétvált település legősibb része.¹

2000. december 1-én a dörgicsei polgármester, Kiss-Pál Miklós telefonon értesítette a múzeumot, hogy a középkori templomtól keletre-északkeletre a 24/4-5. és a 29/1-3. hrsz. telkeken, szántáskor nagyon sok csont került elő. A bejelentést követően Palágyi Sylvia és Perémi Ágota 2000. december 3-án kiszállt a helyszínre, ahol megállapította, hogy a 60–70 cm mélységet elérő szántással megbolygatták a középkori temetőt és a középkori falu lakóházait. Távolabb, de még ugyanezen a telken jelentkező újabb csontok alapján honfoglalás-, kora Árpád-kori temetőt valószínűsítettek. A mélyszántással ekkor mintegy 57 csontvázat bolygattak meg.²

Miután a földterület bekerítésekor a kerítés tartóoszlopainak kiásott gödrökből is emberi csontok kerültek elő, a Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság elhatározta, hogy megelőző feltárás keretében megpróbálja meghatározni a temető kiterjedését, tisztázni a terület régészeti emlékeinek elhelyezkedését, sűrűségét.

Ismereteink szerint, a templomrom feltárása (1959) során, és azt megelőzően, már a XIX. század végétől középkori, illetve római kori leletek kerültek elő.³ A 2001. évi leletmentés alkalmával, a templomromtól keletre eső területen kora Árpád-kori temető és kö-

zépkori telepjelenségeket figyelt meg az ásató Perémi Ágota. Ezek kiterjedését, pontos keletését csak a felszínen gyűjtött leletek alapján nem lehetett megállapítani. Ezért a 2004. évi próbafeltárás során próbaárkok segítségével próbáltuk meghatározni a lelőhely kiterjedését. (1. ábra)

A terület déli oldalán, a templom hossz tengelyével párhuzamosan, a templom szentélyétől 16 m-re, nyugat-keleti irányban nyitottuk első szelvényünket, miután 2001-ben ezen a területen került elő a szétszántott sírok nagy része, és a telket határoló kerítés egyik nyugati tartóoszlopának leásásakor is került elő egy összetört koponya bronz „S” végű hajkarikával. A szelvény hossza 60 m, szélessége 3 m. A szelvény nyugati végében mintegy 8 m hosszan jelentkeztek a templom körüli temetkezések, amelyek igen köves talajba, sok esetben a sziklába vésett sírokban voltak eltemetve. A csontok a többszöri beásások miatt erősen bolygatottak voltak, csupán 12 ép sírt sikerült feltárni. Mindegyik csontváz nyugat-keleti tájolású, melléklet a sírokban nem volt. Az utolsó sírt a templom szentélyétől keletre 24,4 m-re találtuk meg. Templomot körülvevő körítőfalnak, vagy ároknak nem találtuk nyomát, de a síroktól keletre az utolsó temetkezéstől mintegy 4 m-re észak-déli irányú falmaradványra bukkantunk (29. objektum), amelynek az elsőként megnyitott szelvényben nem volt folytatása. Ettől keletre, 5,4 m-re egy újabb, ugyancsak észak-déli irányú falmaradvány jelentkezett (30. objektum). Ez a fal a szelvény teljes szélességében mutatkozott. A 29. objektumszámú falalapozásnak csak a legalsó kősora maradt meg, amelyhez kisebb nagyobb bazalt köveket használtak, de ennek a falnak a keleti oldalába belebontott egy későbbi beásás (32. objektum), amelynek igen nagy gödrét a sziklába vésték. A 32. objektumszámú gödör által bolygatott falszakaszon nagyobb méretű mészkövek helyezkedtek el egymásra dobálva, de kizárólag csak a fal vonalában. A falalapozás nem érte el a sziklás altalajt, fölötté 40 cm-re erősen köves fekete földön fekszik a legalsó kősor, melynek kötőanyaga sárgás-rózsaszín murvás habarcs. A falmaradványok mintegy

25–40 cm-re a jelenlegi felszíntől jelentkeztek. Csak igen kevés maradt meg belőlük, néhol csak az alapozás legalsó kőszora. A keleti falrészlet (30. objektum) alsó kősorában is használtak bazaltköveket, de kisebb számban, s a felette lévő kősor már teljes egészében mészkőből épült. Ez a falrészlet gondosabban rakott falnak tűnik az előzőnél, a belső falsík szinte tökéletesen egyenes. A falrészlet délkeleti sarkába itt is belevág egy későbbi beásás (51. objektum), de csak éppenhogy érinti a külső falsíkot. A kövek között itt is sárgás-rózsaszín murvával kevert kötőanyagot alkalmaztak. A fal tetején a habarcsban egy elszene-sedett gerenda lenyomatát lehetett látni. Az alapozás mélysége megegyezik a nyugati faléval. A fal nyugati oldalán, egy nagyobb foltban, keményre döngölt lejárt padlószintet figyeltünk meg, amely erősen kormos faszenes volt. A járószint az alapozás alsó kősorához igazodik. (2. ábra)

Közvetlenül a második falszakasz után újabb temetkezésekre bukkantunk. Az elhunytak kb. a kutatóárok feléig, az előzőkhöz hasonlóan, a sziklás al-talajba vésett sírgödrökbe voltak temetve. A sírok egy részét nagyobb kövekkel jelölték a felszínen. A temető kelet felé terjedt tovább, ahol a sziklás al-talajt sárgásbarna, agyagos talaj váltotta. Azonos sírgödörben általában egy, ritkán kettő, néhány esetben három csontváz volt eltemetve. Ezek alatt, különösen a temető nyugati szélénél, szuperpozícióban újabb temetkezések kerültek elő. Keltezésüket, egymáshoz való viszonyításukat, értékelésüket megnehezíti, hogy a temető leletanyagban szegényes.⁴ A sírok egymástól szabálytalan távolságra helyezkedtek el, többé-kevésbé szabályos déli-északi irányú sorokat alkottak, tájolásuk nyugat-keleti. Három esetben koporsóra utaló deszka nyomait lehetett megfigyelni, de ezek szerkezetét nem lehetett rekonstruálni. Az esetek nagy részében az egységes barna, agyagos talajban a sírgödrök nem látszottak. Sok csontváz, a korábbi szántás miatt, csak hiányosan, összetörve került elő. A sírokban talált mellékletek ritkábban ezüst, általában bronz huzalból hajlított S-végű hajkarikák, több sírban 4–4 darab, a koponya két oldalán, továbbá többsoros gyöngy nyakláncok kerültek még elő. (A korábbi leletmentés során, ezeken kívül, csupán egy kis füles, bronzcsengőt találtak.) A sírok a szelvény keleti vége előtti 15 m-ig jelentkeztek. A már említett két falmaradványon kívül további falak ezen a szakaszon nem voltak.

A kutatóárok keleti végében, viszonylag nagy területen őskori telep nyomait találtuk meg. Az objektumok arra utalnak, hogy az őskorban a domb lejtősebb része is lakott volt. Sajnos a kutatóárok méretei miatt

az őskori telep további részleteit keleti irányba nem tudtuk követni. Ezután a szelvény keleti végében, azon a szakaszon, ahol a sírok jelentkeztek 20 m hosszan, 10 m szélességben, déli irányban rábontottunk. A kibővítés teljes szélességében további őskori gödröket tártunk fel, déli irányban újabb kora Árpád-kori sírok kerültek napvilágra. A temető déli szélét e rábontásban sem találtuk meg, az a telekhatáron túlra is elhúzódik. Az őskori telep észak-déli és keleti irányban is folytatódik.

A feltárandó területen számítani lehetett római kori objektumok előkerülésére. Az 1959. évi feltárás során is kerültek elő római maradványok.⁵ A 2004. évi próbafeltárás 1. kutatóárában voltak szórványosan római leletek, és mivel az addig megtalált két falszakasz kora és rendeltetése sem volt még tisztázott, ezért a feltárás a római kori osztály vezetőjének, Palágyi Sylviának vezetésével folytatódott.⁶ Az ásatás második szakaszában az 1. kutatóárral párhuzamosan, attól északra 10,5 m-re nyitott, 3 m széles kutatóárok a telken található nagy átmérőjű, tölcser szerű gödröt vágta át, majd az 1/A. kutatóárok folytatásában, attól 3,5 m-re újabb szelvényt jelöltünk ki. Ebben a szelvényben további falak, illetve falmaradványok jelentkeztek. Az 1/A. szelvény nyugati szélétől 3,1 méterre (északi metszetfalban mért távolság) a 29. objektumszámú fallal egy vonalban, annak vonalában került napvilágra a 141. objektumszámú, észak-déli irányú falszakasz, amelynek falvastagsága 55–56 cm. A falak kötőanyaga – hasonlóan az 1. szelvényben feltárt falakhoz – sárgás-rózsaszín murvás habarcs, de az alapozásban – eltérően a 29. és 30. számú faltól – nem használtak bazaltköveket. Ez a fal teljes egészében mészkőből épült. Az északi metszetfalban jól látszik az északra tartó kiszedett fal árka, amelynek felső széle csupán 15–20 cm-re van a felszíntől. (3. ábra)

A 141. számú faltól 7,5 méterre újabb észak-déli irányú fal került a felszínre (143. objektum). Ebből a falból alig maradt valami a néhány kő és habarcsnyomon kívül. A felhasznált kötőanyag megegyezik az előbb leírt falszakaszéval. Vastagsága 55 cm, északi metszetfalában látszik a kiszedett fal árka. A kiszedett fal nyugati széléhez, közvetlenül az északi tanufal előtt sűrű bazaltkövek csatlakoznak, kötőanyag nélkül. A fal középső szakaszán 82 cm hosszan bejárat helye látszik. A két fal között kisebb-nagyobb foltokban sárga, tapasztott agyagréteg jelzi a járószintet, amely több helyen átégett, faszenes, kormos. A foltokban átégett faszenes padlón a 143. számú falszakasz közelében, az ajtónyílástól keletre középkori korszak darabjai és vaseszközök voltak a járószinten (ácskapocs, pánt

stb.). Az agyagos járószint a fal legalsó kősorával van egy szintben, vagyis a házat nem alapozták, a falakat közvetlenül a földfelszínre rakták. (4. ábra)

A 143. objektumszámú faltól keletre újabb észak-déli irányú falmaradvány került elő, amelynek kőanyagát teljes egészében kitermelték, csupán a murvás sárgás-rózsaszín habarcs-csík jelezte a fal helyét (159. objektum). A kiszedett falak belső szélei között mért távolság 4,9 m, ennek alapozása jóval mélyebben fekszik az eddig leírt falakénál. A 141. számú fal alapozásának mélysége a mai felszíntől számítva 75 cm, a 143. számú falnak 82 cm, míg a 159. számú fal alapozása 148 cm mélységig nyúlik le. Ez a falmaradvány határolja nyugat felől, a felszínen bombatölcsér szerűen jelentkező bemélyedést. Ehhez csatlakozik kelet felől egy megközelítőleg nyugat-kelet irányú, a szelvényben rézsútosan futó rózsaszínes-sárgás kötőanyagú, mészkőből rakott fal (158. objektum), amelynek alapozási mélysége közel azonos a kiszedett fal alapozási mélységével, azaz 157 cm. A fal vastagsága 56 cm. A két fal csatlakozásánál 21 cm széles, elszenesedett gerendát is magába foglaló küszöb került elő. (5. ábra)

A mélyre alapozott falakhoz tartozó járószint a gerendaküszöbnél mintegy 10 cm-rel mélyebben volt. Ettől a faltól délre észak-déli irányú fehér, meszes habarcsba rakott fal nyúlt ki 82 cm hosszán a déli metszetről (156. objektum). A rézsútosan futó 158. számú fallal nincs kötésben, a két fal között 5–7 cm távolság van, vastagsága 45–50 cm. A rézsútosan futó fal az 1/A. szelvény 2. szakaszában is folytatódott, amelynek sarkához egy erősen megbolygatott, a felszínen falnak látszó, bazaltköveket is tartalmazó kőhalmaz csatlakozott dél felől.

A kora Árpád-kori temető sírjai az 1/A. szelvény teljes hosszúságában mutatkoztak, kivéve a nagyobb mélységben kiásott pincerészlet területét.

Az 1/A. szelvényben jelentkező három észak-déli irányú, egymással párhuzamos falszakasz közül csupán a nyugati fal (141. objektum) tűnt a 29. objektumszámú fal folytatásának. A középső fal (143. objektum) vonalától a 30. számú fal kb. 2 méterrel nyugatabbra húzódik és az irányuk is kissé eltért egymástól. A keleti falnak (159. objektum) és a 156. számú falcsomagnak az 1. szelvényben nyoma sem volt.

A falak összefüggésének tisztázása érdekében az 1/A. szelvény egyes és kettes szakaszát összebontottuk, majd az 1. és az 1/A. szelvények közötti terület feltárására is sor került. Végül szelvényünket déli irányba is kibővítettük, egészen a kerítés széléig. Így összességében 21–23 m széles, 32–36 m hosszú felületet bontottunk ki.

A teljes ásatási felület kibontása során tisztáztuk a 29. és a 30. objektumszámú falak viszonyát. Előkerült a két falat az északi oldalon összekötő falmaradvány. (6. ábra)

A kelet-nyugati irányú északi zárófalnak is csak az alapozás legalsó kőszora maradt meg – az sem mindenhol –, a 29. számú fal folytatásaként is néhol csak a koncentráltabban jelentkező habarcs jelezte a fal helyét. A folytatólagos falalapozásban szintén bazaltköveket használtak. Az épület falai a kelet-nyugati lezárás után észak felé nem folytatódtak. Közvetlenül a kibővített szelvény déli szélénél megtaláltuk a ház északi helyiségének déli zárófalát is. A 29. számú és a 30. számú objektumok folytatódtak tovább dél felé, – ez jól látszott a metszetről – de sajnos további rábontásokra már nem volt lehetőségünk.

A déli zárófal köveinek egy részét kitermelték, de a fal vonala így is jól követhető. A fal vastagsága 55–60 cm. A déli zárófal és a nyugati fal találkozásánál a padlószinten, megközelítőleg szabályos téglalap alaprajzú jól átégett folt jelezte a kályha helyét. Az égett agyagréteg a falakra is felkenődött. Az ásatás területén ez volt az egyetlen helyiség, ahol még ha csekély mennyiségben is, de tál alakú kályhaszem peremtöredékei is voltak a leletanyagban, s ugyanitt találtunk két szürke, növénymotívumokkal díszített kályhacsempe töredéket. A szemeskályhához tartozó járószint alatt 27 cm-re újabb sárga agyaggal tapasztott járószint jelentkezett, amelyhez ovális alaprajzú, cseréppel kirakott tapasztású kemence tartozott.

A keleti faltól két méterre keletre újabb falmaradvány bukkant a felszínre. A 70 cm vastag észak-déli irányú fal 180 cm hosszúságban nyúlt a szelvénybe, majd itt véget is ért. Nem elbontották, eddig építették meg. Ebben a falban bazaltkövek nem találhatóak, anyaga teljes egészében mészkő. Kötőanyaga a sárgás-rózsaszín murvás habarcs.

Az északi metszetről induló 141. számú fal déli irányú folytatását is megtaláltuk. A metszetről 3,6 m-re derékszögben fordul a fal kelet felé, s egyértelműen a 158. számú falba csatlakozik. Ez a falszakasz csak 3,5 m hosszúságban maradt meg összefüggően. A fagerendás lejáratiig további 10,5 m-en csak több, rövidebb falrészlet jelzi a ház déli falának vonalát. (7. ábra)

A pince falai jó állapotban, 76–92 cm magasságig maradtak meg. A 141. számú fal déli folytatásaként a falhoz egy 2,4 m hosszú szakasz csatlakozik, amely későbbi bővítés eredményeként épült meg. Mivel a két fal nincs kötésben, közöttük 10–12 cm barna földbetöltés látszik, a falrakás módja is elnagyoltabb, a kövek nincsenek olyan gondosan válogatva, mint az

előzőnél. A két fal vastagsága, habarcsanyaga megegyezik. A falat 2,4 m után csupán törmelékes, erősen habarcsos csík jelzi, majd ez is elfogy. Teljes hosszát nem állapíthattuk meg.

Ettől a faltól keletre, viszonylag nagy területen, ledőlt falra bukkantunk. Ezt egyértelműen jelezték a habarcsba rakott, élükön álló kövek. A 141. számú objektummal párhuzamos fal maradványait nem tudtuk megfigyelni, azt az alapokig kibányászták. A ház keleti zárófalát – ami egyben a pince keleti zárófala is – a 141. számú fal belső síkjától 24 m-re találtuk meg, és rövid szakaszon ki is tudtuk bontani. Sajnos nagy része a szelvényen kívülre esik. A pincelejáró előtt megtaláltuk a 156. számú falnak további részleteit is. A fal 2,4 m hosszúságban tart dél felé, majd nyugatnak fordul, de itt már csak a kiszedett fal nyomai figyelhetők meg. Egy vékony, apró köves habarcs-csík jelzi a nyugati falat, amely a 159. számú falmaradvány vonalában tarthatott a pincefal irányába. A falak egy 2x3 m-es teret zárnak körül, amelynek bejárata annak délkeleti sarkában sejthető. Sárpadlóját nagyobb, kormos faszenes folt borította. A padló a pincebejáró felé lejt, déli és nyugati zárófalát teljesen kibányászták. (8. ábra)

A ház déli falának keleti végében egy másik pincére bukkantunk, amelynek északi falát a ház pincéjének építésekor elbontották. Belebontották a keleti fal északi végébe is, de valamiért a köveket nem termelték ki. A bolygatás a legalsó kősort nem érintette. A pince nyugati falából szinte semmi nem maradt, csupán egy 1,8 m-es falszakasz legalsó kősoara. A pince falát szárazon rakták, bazaltból és mészkőből vegyesen. Néhol foltokban kevés, rossz minőségű habarcs is látszik. A falak magassága változó, 82–116 cm közötti. A falak vonalvezetése szabálytalan, a falvastagság 60 és 90 cm között változik. A keleti és a déli kőfal tetején végig habarcsréteg húzódik. A déli fal maradt meg a legjobb állapotban.

A pince délnyugati sarkában helyezkedik el a 160 cm széles bejárata. Nyugati oldalát elbontották, de a keleti oldal épségben megmaradt. A lejárata küszöbét rézsűsen rakott lapos kövekből rakták ki. A bejárata felé a déli fal kiszélesedett. A pince betöltésében sok a vörösre, sötétbarnára égett agyagrög, sok a faszénmaradvány. A járószint foltokban átégett, illetve faszenes hamus foltok látszanak rajta. A pince padlószintjének a mai szinttől mért mélysége (124 cm) azt mutatja, hogy, csak félig földbe ázott volt, fala még legalább 1 m-re a föld fölé emelkedett. Falát a pince járószintjénél kissé mélyebbre alapozták. Felső terét kamraként vagy terménytárolóként használták, alul a pincében a bort tárolták. Középen a pince

hossztengelyében nagy lapos követ találtunk, ami a mestergerenda alátámasztására szolgált. A betöltésből feltűnően sok kerámiatöredék került elő. A bejárata felé, a nyugati fal vonalában, ívelten délkeleti irányba hajló falat találtunk, amelynek egy részét a bejárata nyugati oldalával együtt elbontották. (9–11., 14. ábra)

A feltárás során két ház és egy külön álló pince maradványai kerültek elő. Az 1. számú ház (falainak objektumszámai: 141., 143., 156., 158., 159.) nagyobbik fele a szelvényen kívül volt. Falainak java részét kibányászták, mégis megállapíthattuk a következőket: Az épület nyugat-keleti hossz tengelyű, téglalap alaprajzú. Hossza 24,6 m. Szélességét mérni nem tudtuk, északi fala a feltárás területén kívül húzódott. Falai átlagosan 55 cm szélesek, szabálytalan alakú mészkőből épültek, kötőanyagként sárgás rózsaszín murvás habarcsot használtak. Az épület belsőjében lévő egyetlen válaszfalnak mindössze 10 cm mély (egy kősor) alapozása volt, de a nyugati fal alapozása sem nyúlt 35 cm-nél mélyebbre. A ház keleti feléhez pincét építettek, amelynek nyugati falát teljes egészében kitermelték, déli és keleti fala jó állapotban maradt fenn. A pincefalak alapozásának mélysége 148 és 157 cm között változik, belvilágának hossza 10 m, szélességet itt sem tudtuk mérni. A pince padlószintje kelet felé enyhén lejt. Lejárata 210 cm széles, közvetlenül a pince déli és nyugati falának csatlakozásánál volt. A lejárata felé a talaj fokozatosan lejt, a pince falánál egy fabéléses lépcsőfokot is kialakítottak. Döngölt agyagpadlóján égésnyomok mutatkoztak. A házban talált padlószintnél 1 méterrel volt mélyebben a pince járószintje. Bizonyos, hogy a pince felépítménye az egykori talajszint fölé emelkedett. A pince fölötti teret tárolóhelyként használták. A pincelejáró elé a későbbi periódusban téglalap alakú építményt emeltek a lejárata védelmére. A ház kétosztatú volt. A nyugati nagyobbik helyiség 7,5 m a kisebb 5 m hosszú. A két helyiség közötti válaszfalon 80 cm széles ajtónyílást figyeltünk meg. A kisebb helyiség volt a konyha, igen sok edénytöredék került itt elő, míg a nagyobbik szoba leletanyaga szegényes volt. Udvarra nyíló bejárata nem tudtuk megfigyelni, mivel a ház déli fala csak rövidebb szakaszokban, és igen rossz állapotban maradt meg. Tüzelőberendezésnek nem találtuk nyomát, de miután a két helyiség jó része a szelvényen kívülre nyúlt, meglétüket vagy hiányukat bizonyítani nem tudjuk.

A 2. számú ház (falainak objektumszámai: 29., 30.) hossz tengelye észak-déli irányú, téglalap alaprajzú. Az 1. számú házra merőlegesen helyezkedik el. A teljes ház feltárására itt sem volt lehetőségünk, mivel a ház java része a telekhatáron és az ásatási területen kívülre

nyúlik. Mindössze egy teljesnek mondható helyiséget tudtunk feltárni, s megállapíthattuk, hogy a ház déli irányba folytatódik. A feltárt házrészlet hossza 8,8 m, a ház szélessége 6,7 m. A falak szélessége átlagosan 60 cm, építőanyaga a szabálytalan alakú mészkő és bazalt. A kötőanyag ugyanaz a sárás rózsaszín habarcs, mint az 1. számú épületnél. A ház falai nem voltak aláalapozva. A helyiségben több foltban megtalált járószint a falazat legalsó kősorának szintjéhez tartozott. A megmaradt falak legnagyobb magassága 45 cm. Falait több helyen beásásokkal megbolygatták. A kőfalon bejárat helyére semmi nem utalt. A szoba délnyugati sarkában, szabályos téglalap alprajzú, átégett felület jelezte a kályha helyét. Ebben a helyiségben találtunk egyedül kályhaszem töredékeket. A 2. számú ház keleti falának gerendalenyomata alapján következtethetünk arra, hogy a ház kőalapozása gerendákból, borona technikával épült falakat tartott. A két ház mindössze 10 m-re van egymástól, nyugati falsíkjuk párhuzamos. Az 1. számú ház déli oldalán a nyugati falsík meghosszabbításaként 2,5 m hosszú falcsont található, amelynek folytatását kibányászták. A fal nincs kötésben a ház falával, később építették hozzá.

A két ház falazási módja és a felhasznált építőanyag némileg eltér egymástól. A 2. számú épülethez bazaltköveket is felhasználtak, míg az 1. számú épület kizárólag mészkőből épült, s a falakás sokkal elnagyoltabb. Az 1. számú épületnél talált nagyméretű leomlott kőfal bizonyossá teszi, hogy legalább részben kőből épült. A 2. számú épületnél a kőalapok boronavázis falakat tartottak. (12–13. ábra)

Az épületek egymáshoz való viszonyát, pontos méreteiket, funkciójukat további ásásoknak kell tisztázni.

A kora Árpád-kori temető az ásítás területén északnyugat-délkelet irányban húzódott végig. A 29. és 30. számú objektumok környékén már egyáltalán nem voltak sírok, a 30. számú faltól keletre 10–12 m-re, sem jelentkeztek. A szelvény keleti végében nem voltak temetkezések, északkelet felé is ritkultak. A kettes számú próbaárokban már egyáltalán nem voltak sírok. A temető északnyugati szélének behatárolása egy későbbi ásítás feladata.

Összefoglalás

A 2004. évi próbafeltárás során napvilágra került a XI. századi templomhoz tartozó temető keleti széle,

majd ettől keletre egy korábbi, a templom építését megelőző korból származó kora Árpád-kori temető, s két, egymástól jól elkülöníthető ház és egy jelen állapotában külön álló pince maradványai.

Az északon lévő 1. számú ház kelet-nyugat irányú, két helyiségből, s keleti oldalán pincéből állt. A 2. számú észak-déli irányú háznak csak egy helyiségét tudtuk feltárni, mivel többi része az ásítás területén kívül húzódik. Az 1. számú ház keleti végében, egy, mindkét épületnél korábbi pincére bukkantunk, amelyet az 1. számú épület átvág. A két ház falazási módja és a felhasznált építőanyag kissé eltér egymástól, amennyiben a 2. számú épülethez bazaltköveket is felhasználtak, míg az 1. számú épület kizárólag mészkőből épült. Az 1. számú épület falrakási technikája szabályosabb, összefogottabb. Felépítményükről csak az első ház esetében tudunk biztosan mondani, miután a nagyméretű leomlott kőfal bizonyossá teszi, hogy legalább részben kőből épült. A 2. számú épületnél falomladékokat nem találtunk, itt a kőalapok boronavázis falakat tartottak.

Az 1. számú háznak nagy kiterjedésű pincéje volt, ami szőlőművelést, borászatot feltételez. A korai pince betöltése azt mutatja, hogy a fölötté lévő kamra vagy raktár a ház pusztulásakor leégett, beomlott. Az omladéokban talált nagy mennyiségű kerámiatöredék (15–17. ábra) inkább a kamrát valószínűsíti. A pincéhez tartozó háznak – amennyiben volt ilyen – semmilyen nyomát nem találtuk. A ház észak felé húzódhatott, maradványait azonban az 1. számú ház pincéjének megépítésekor teljesen megsemmisítették.

A feltárt vöröses-sárga színű habarccsal kötött kőfalak a késő középkorra, a XVI–XVII. századra keltezhetők, s amelyek már a korai temető megszűnése után épültek. (20–23. ábra) A házakról sajnos semmilyen írott forrással nem rendelkezünk, lehetséges, hogy a templomhoz tartozó házak voltak.

Az épületek egymáshoz való viszonyát, pontos méreteiket, funkciójukat további ásásoknak kell tisztázni.

A kora Árpád-kori temető az ásítás területén északnyugat-délkeleti irányban húzódott végig. Az 1. számú ház sok sírt megbolygatott. A 2. számú épület alatt már nem voltak sírok.

A feltárás 2006-an folytatódik. Reméljük, az ideai ásítás további információkat szolgáltat a korai temető kiterjedésére és korára nézve, valamint a középkori lakóházak szerkezetének tekintetében.

JEGYZETEK

RÖVIDÍTÉSEK

- ÉRI-KOPPÁNY 2001 = ÉRI I. – KOPPÁNY T.: Dörgicse. Tájak Korok Muzeumok Kiskönyvtára 2001. 13.
- HOLL 1979 = HOLL I.: Sarvaly középkori lakóházai. ArchÉrt 106. 1979. 33–51.
- HOLL 1987 = HOLL I.: A középkori Szentmihály falu ásatása I. Zalai Múzeum 1. Zalaegerszeg 1987. 161–166.
- HOLL 1990 = HOLL I.: A középkori Szentmihály falu ásatása II. Zalai Múzeum 2. Zalaegerszeg 1990. 189–207.
- KOVALOVSKI 1969 = KOVALOVSKI J.: Ásatások Csepelyen. VMMK 8. 1969. 235–251.
- MRT 2 = ÉRI I. – KELEMEN M. – NÉMETH P. – TORMA I.: Magyarország Régészeti Topográfiája. Veszprém megye régészeti topográfiája 2. A veszprémi járás, Budapest 1969
- PARÁDI 1979 = PARÁDI N.: Sarvaly középkori pincéi és kemencéi. ArchÉrt 106. 1979. 52–65.

RAINER 1997 = RAINER P.: Veszprém Megye Árpád-kori és késő középkori falusi lakóházai. A Balaton-Felvidék népi építészete Szentendre-Veszprém 1997. 93–110.

- ¹ MRT 2. 84.
- ² Jelentés: Laczkó Dezső Múzeum Régészeti Adattára 19.010-2000
- ³ Összefoglalóan: MRT 2. 85.
- ⁴ A sírok döntő többségének a feltárását Perémi Ágota és Rainer Pál végezték.
- ⁵ MRT 2. 85.; ÉRI-KOPPÁNY 2001. 13. Éri feltételezte, hogy a római kori temető a templomtól keletre keresendő.
- ⁶ Köszönöm Palágyi Sylviának, hogy az általa vezetett feltárás eredményeit a rendelkezésemre bocsátotta
- ⁷ A tárgyrajzokat Varga Judit, az ásatás összesítő térképét Román József készítette, fotók: Palágyi Sylvia, Pintér László, Rainer Pál.

LATE MEDIEVAL COTTAGES OF DÖRGICSE

During the pilot excavation of the year 2004 the following archeological sites were found: the eastern edge of a cemetery belonging to a 11th-century church, to the east of this, a cemetery dated back to the Árpád-period before the building of the church, two cottages that can be separated well, and the remains of a cellar that stands alone in its present state.

Cottage number 1 in the North was in east-west direction, it consisted of 2 rooms and a cellar on its east side. We could only excavate one room of cottage number 2 as the rest of the house was outside the excavation area. At the east end of cottage number 1 we found a cellar dated back to an earlier time than both cottages, which is cut by cottage number one. The way of building the walls and the material they used differs in the case of the cottages, as they used basalt in cottage number 2, while cottage number 1 is built from limestone alone. The walls of cottage number 1 were built in a more regular way. About the superstructure we can only say something sure in the case of cottage number 1 as the big quantity of stone ruins shows that it was at least partly built from stone. We did not find stone ruins at cottage number 2, on the stone base there were beam-framed walls.

Cottage number 1 had a large cellar that can be the sign

of wine-making. The filling in of the early cellar shows that the pantry or store-room above it was burnt and collapsed when the cottage was ruined. It was more likely to have been a pantry as we found a lot of pieces of broken pottery. We found no trace of a house belonging to the cellar. If there was a house it could have been built towards north and its ruins must have been demolished completely when they were building the cellar of cottage number 1.

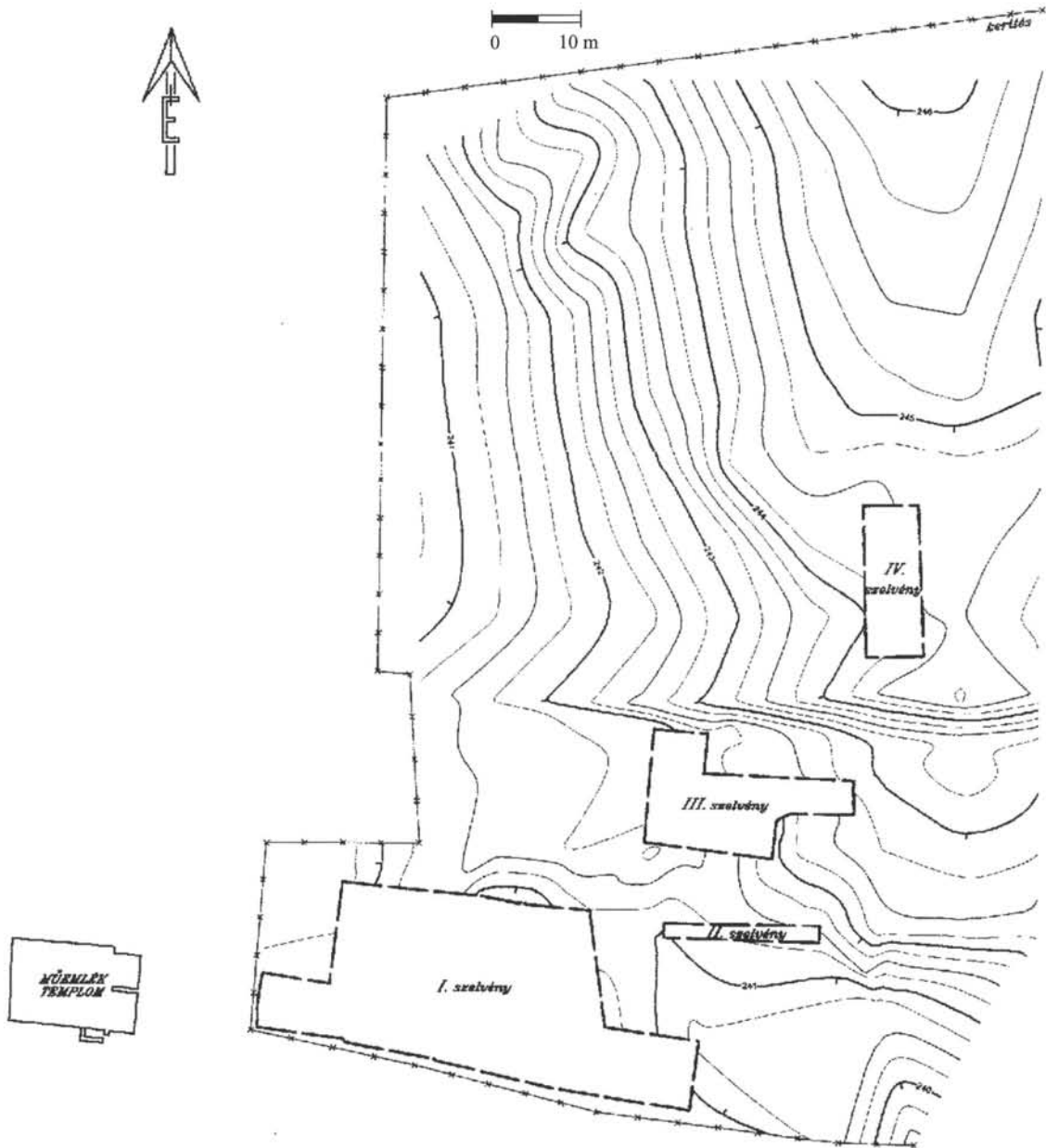
The excavated stone walls held together by reddish-yellow mortar can be dated back to late medieval times to the 16th-17th centuries, they were built after the early cemetery was closed. Unfortunately there are no written documents about the cottages, perhaps they belonged to the church. Details about the buildings like their relationship, exact size and function have to be clarified by further excavations.

The early Árpád-period cemetery could have been in northern-west southern-east direction. Cottage number 1 tampered with lots of graves. There were no graves under cottage number 2.

Excavations are going to be continued in 2006. We hope that these will result in more information about the size and age of the early cemetery and also about the structure of the medieval houses.

FELSŐDÖRGICSE
1-es számú lelőhely

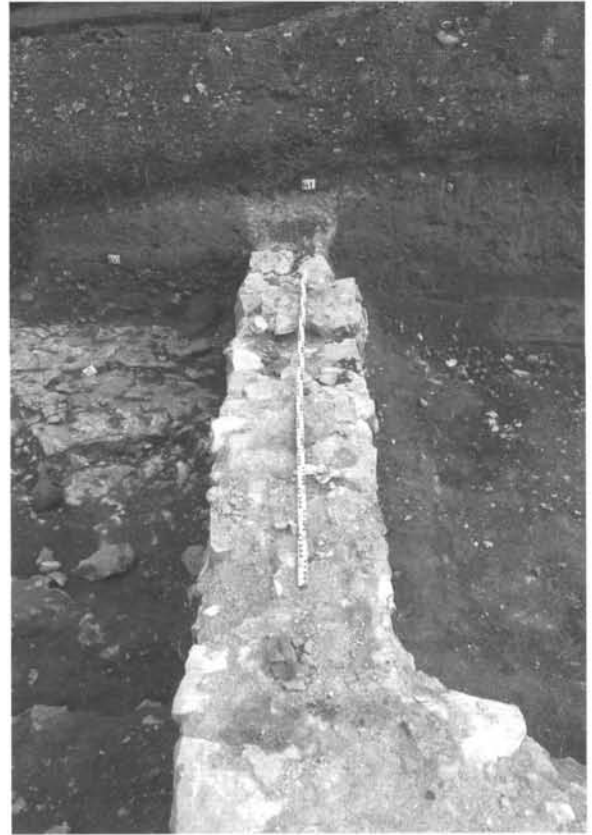
2004

1. ábra. A 2004 évi próbafeltárás helyszínrajza
Figure 1. Block plan of pilot excavation in 2004

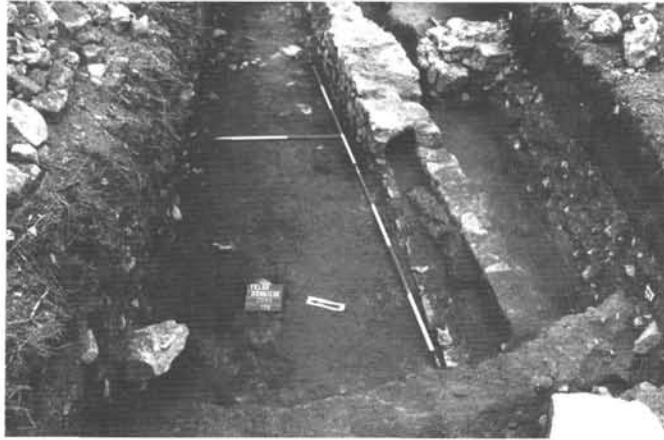
2. ábra. A 2. számú ház keleti fala (30. obj.)
gerendalanyomattal, padlósínttel
Figure 2. Eastern wall of cottage 2
(30. obj.) with beam imprint, floor-level

3. ábra. Az 1. számú épület nyugati fala (141. obj.)
Figure 3. Western wall of cottage 1

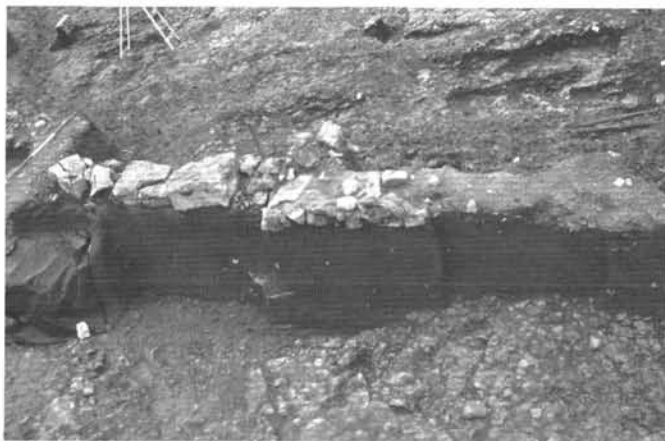
4. ábra. Az 1. számú ház két helyiségét elválasztó fal árka a metszetfalban a járósínttel (143. obj.)
Figure 4. The trench of the wall between the two rooms of cottage 1
in the section wall with the floor-level. (143. obj.)

5. ábra. Az 1. számú ház pincéje.
Lejárat az elszenesedett gerendával (158. obj.)
Figure 5. The cellar of cottage 1. Entrance with the charred beam (158. obj.)

6. ábra. A 2. számú ház északi és keleti falmaradványa
Figure 6. Northern and eastern wall-remains of cottage 2

7. ábra. Az 1. számú ház déli fala
Figure 7. Southern wall of cottage 1

8. ábra. Az 1. számú pince
Figure 8. Cellar 1

9. ábra. 1. számú pince nyugati falmaradvány
Figure 9. Cellar 1 western wall-remains

10. ábra. 1. számú pince déli fal
Figure 10. Cellar 1 southern walls

11. ábra. 1. számú pince lejárata. (déli oldal)
Figure 11. Entrance of cellar 1 (southern side)

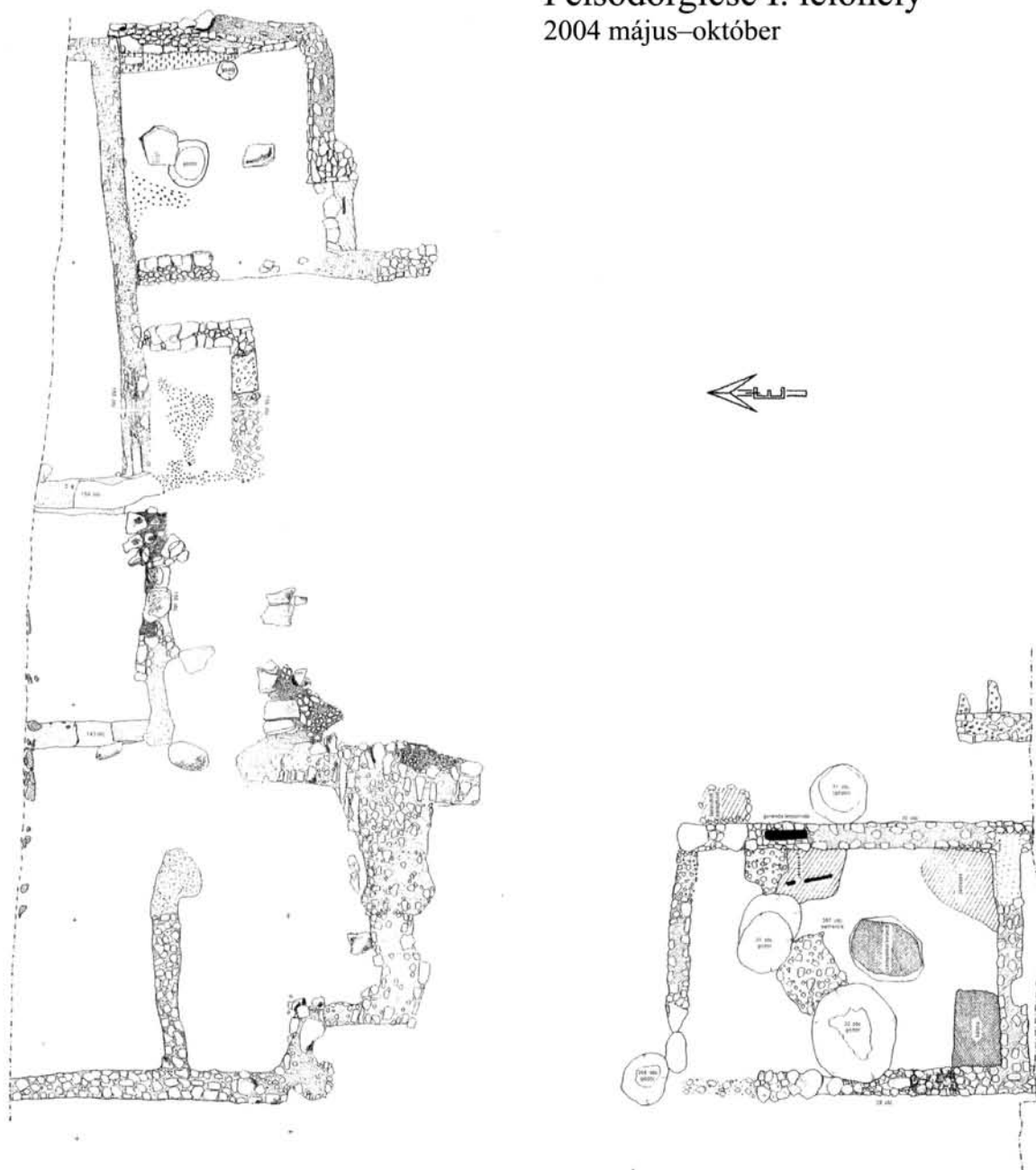

12. ábra. 2. számú ház keleti fala (30. obj.) előtt lévő küszöb (?)
Figure 12. Threshold in front of the eastern wall of cottage 2 (30 obj.)?

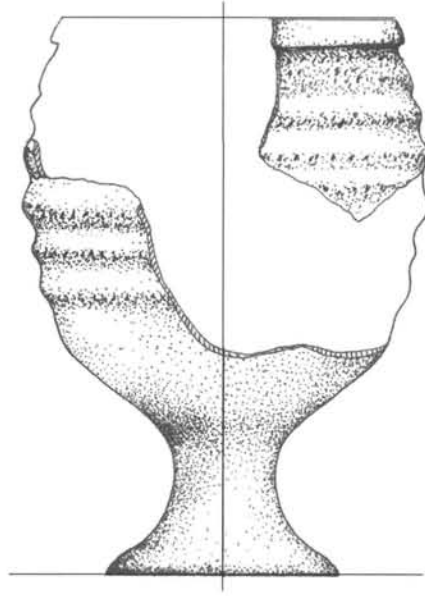

13. ábra. A 2. számú ház nyugati és déli falsaroknál a kályha helye
Figure 13. Place of the stove at the western and southern corner of cottage 2

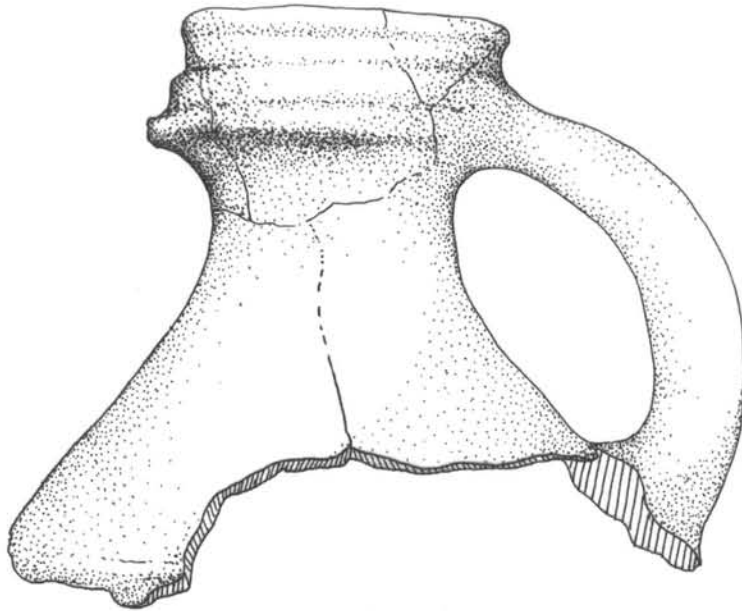
Felsődörgicse I. lelőhely
2004 május–október

14. ábra. Ásatási alaprajz
Figure 14. Excavation ground plan

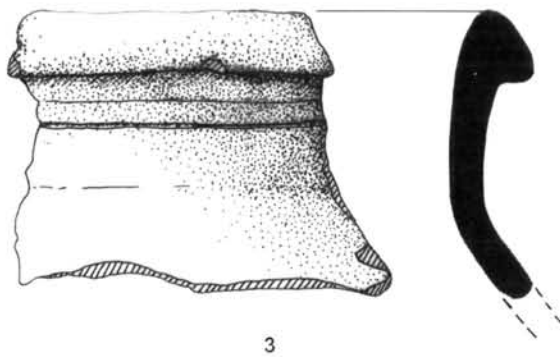
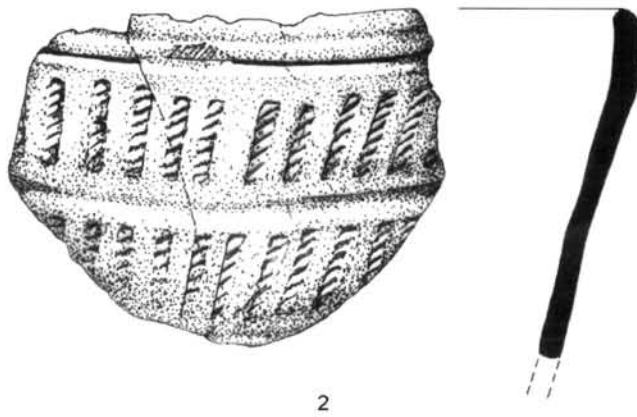
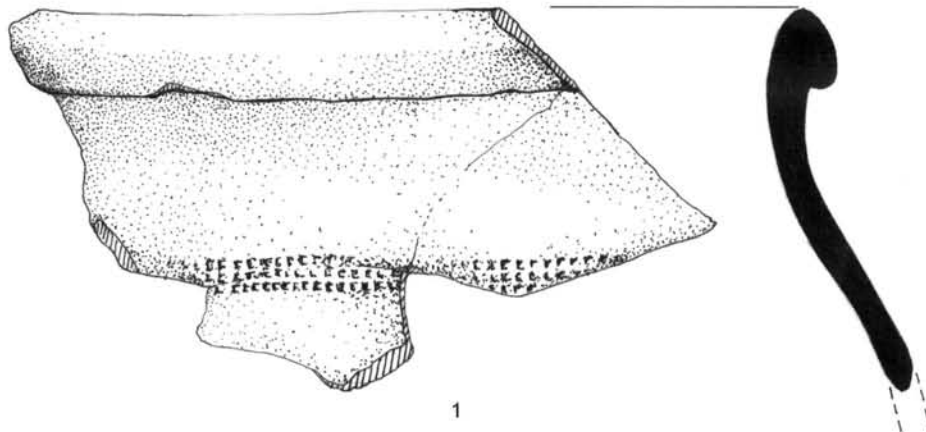

1

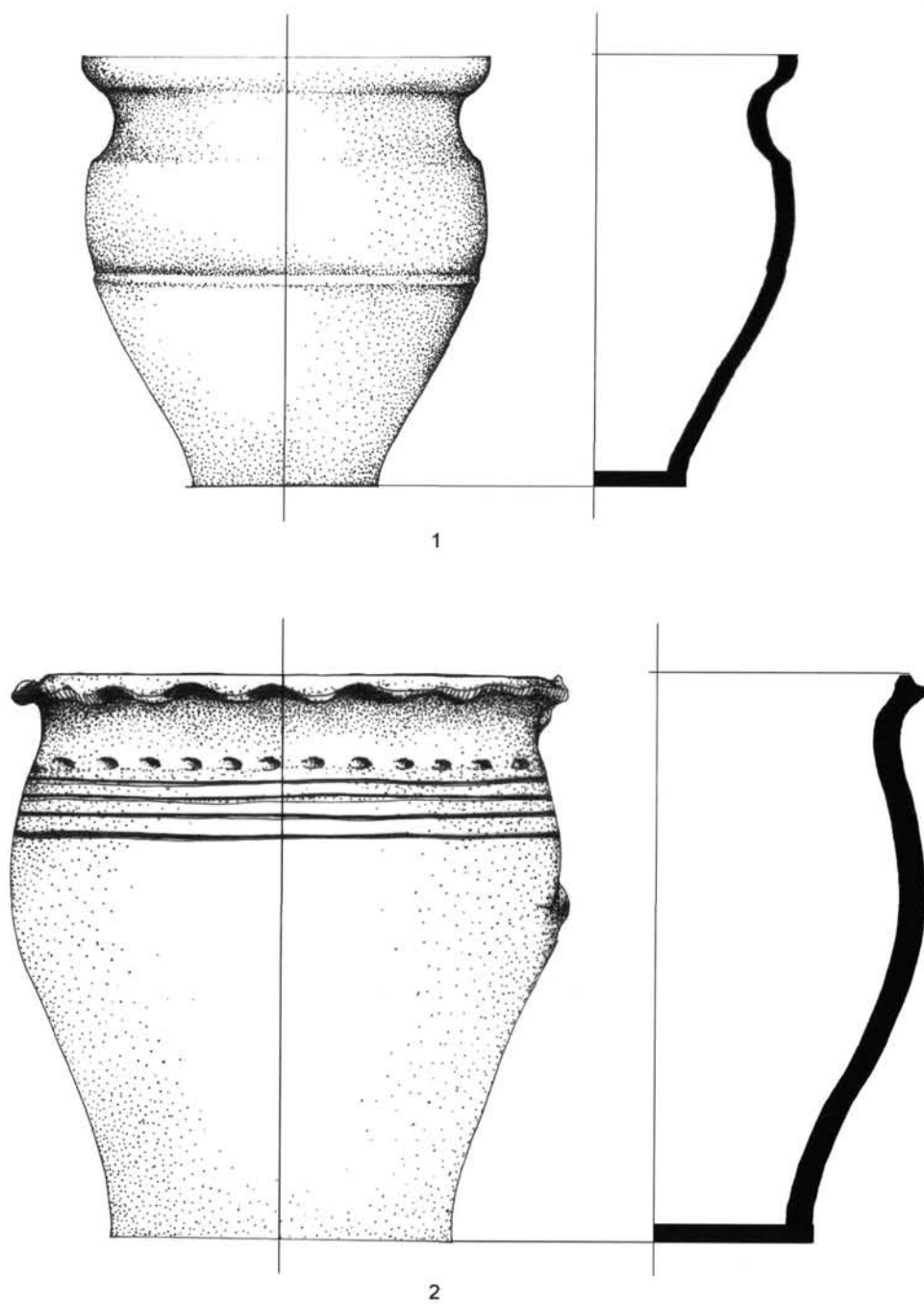

2

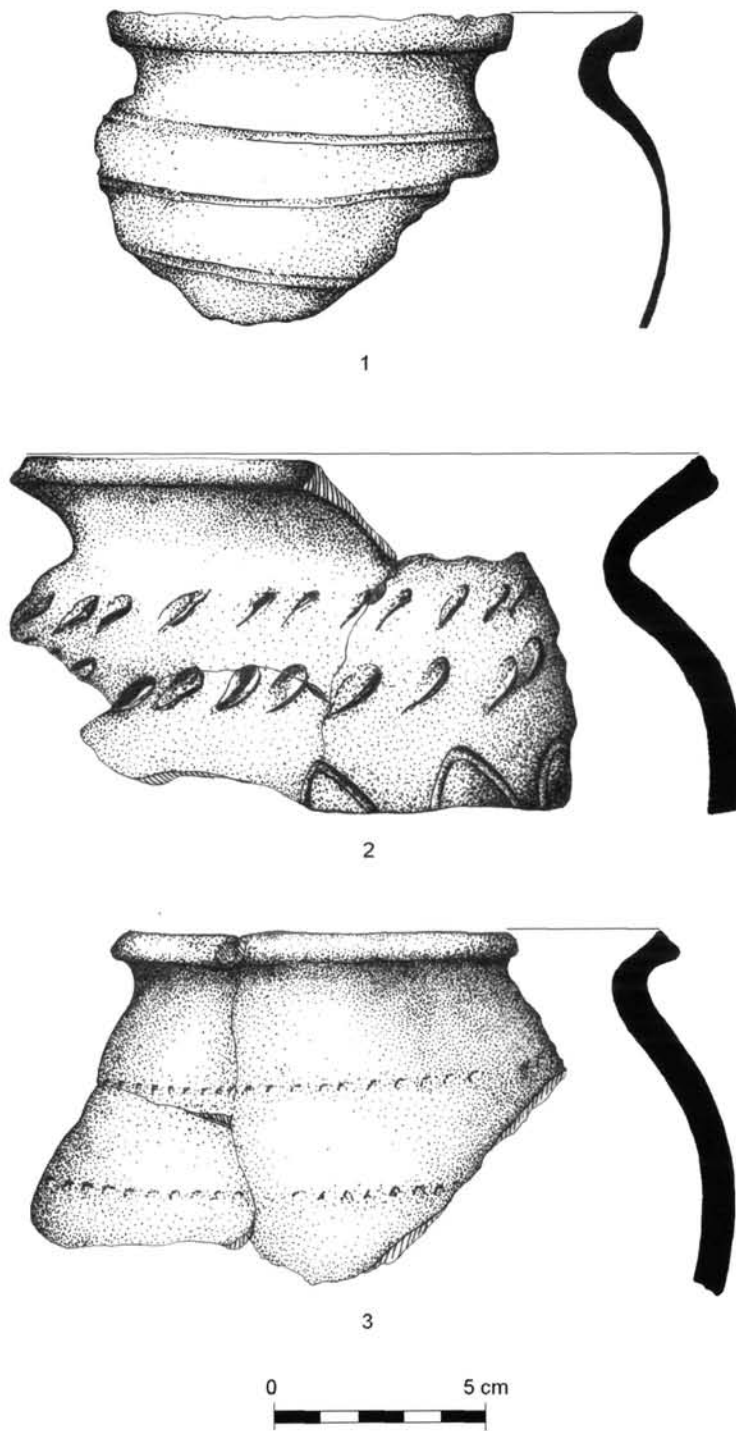
15. ábra. 1. számú pince leletei (XV. sz.)
Figure 15. Artifacts of cellar 1

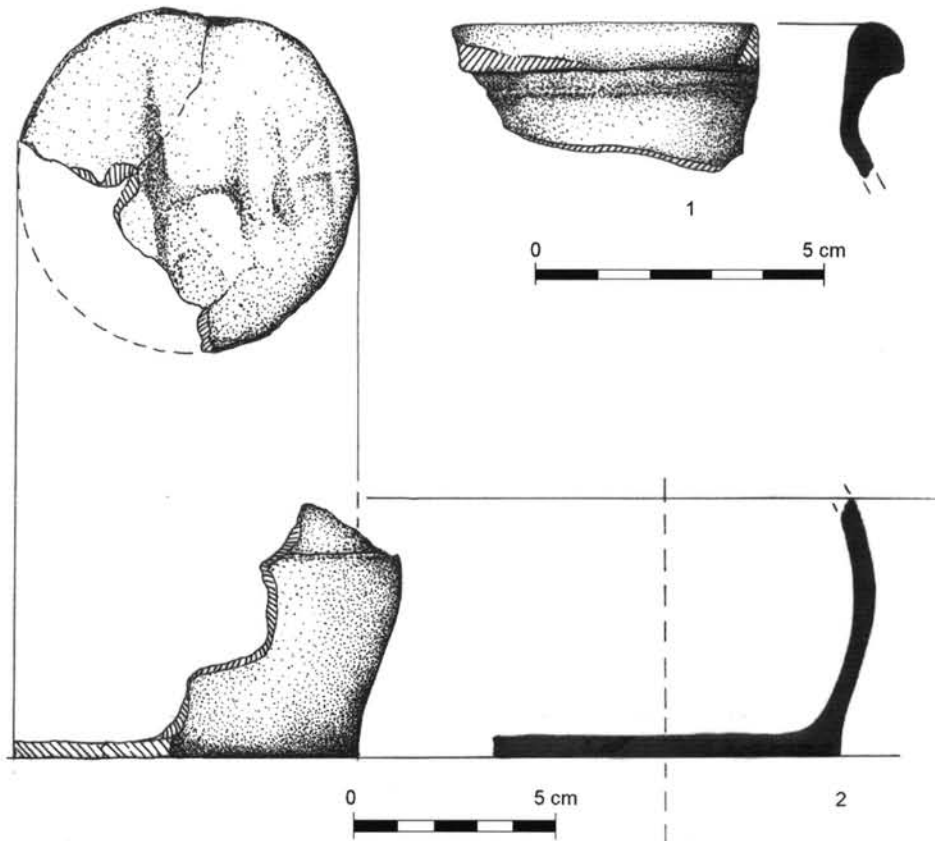
16. ábra. 1. számú pince leletei (XV. sz.)
Figure 16. Artifacts of cellar 1

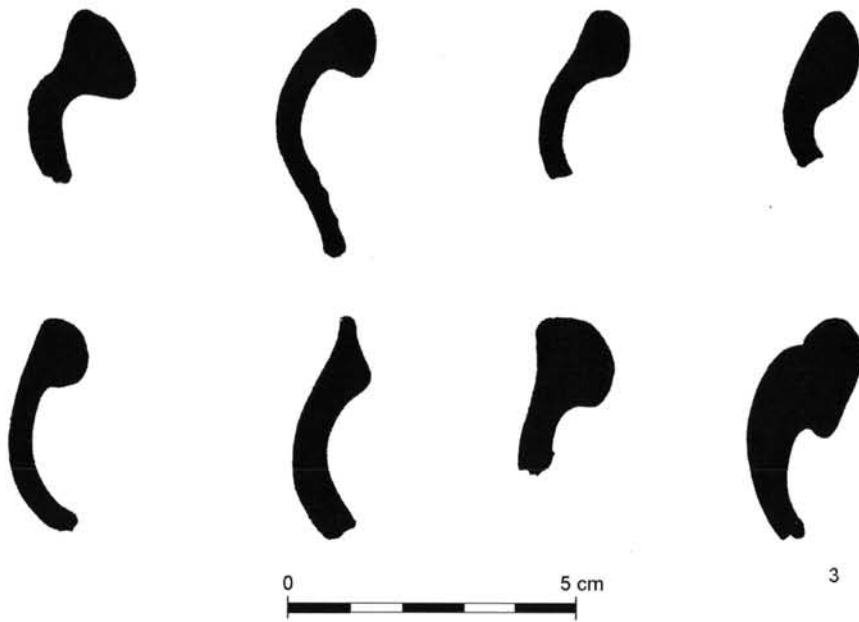
17. ábra. 1. számú pince leletei (XV. sz.)
Figure 17. Artifacts of cellar 1

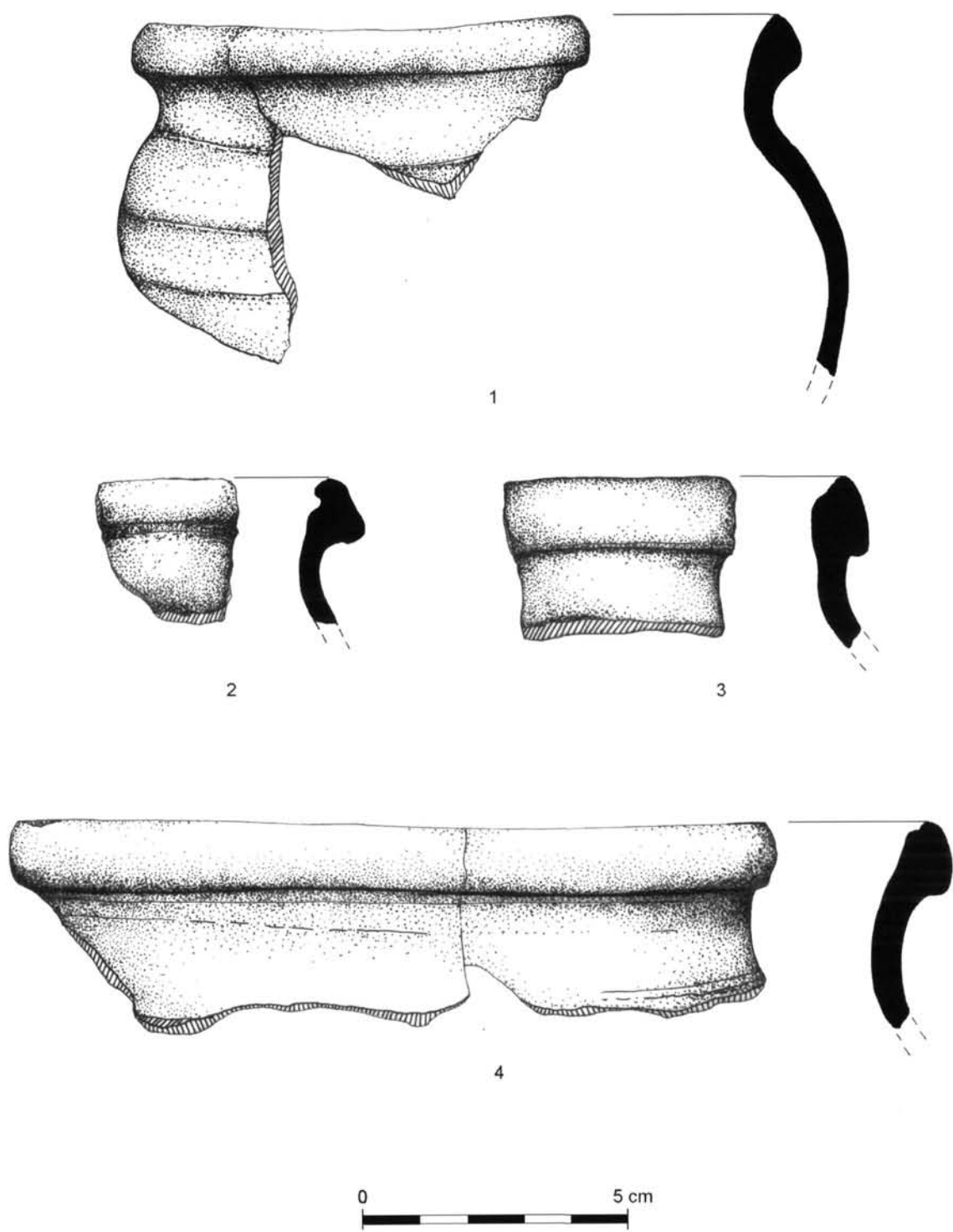
18. ábra. 2. sz. ház előtti tárológödör leletei (XII–XIII.)
 Figure 18. Artifacts of store-hove in front of cottage 2

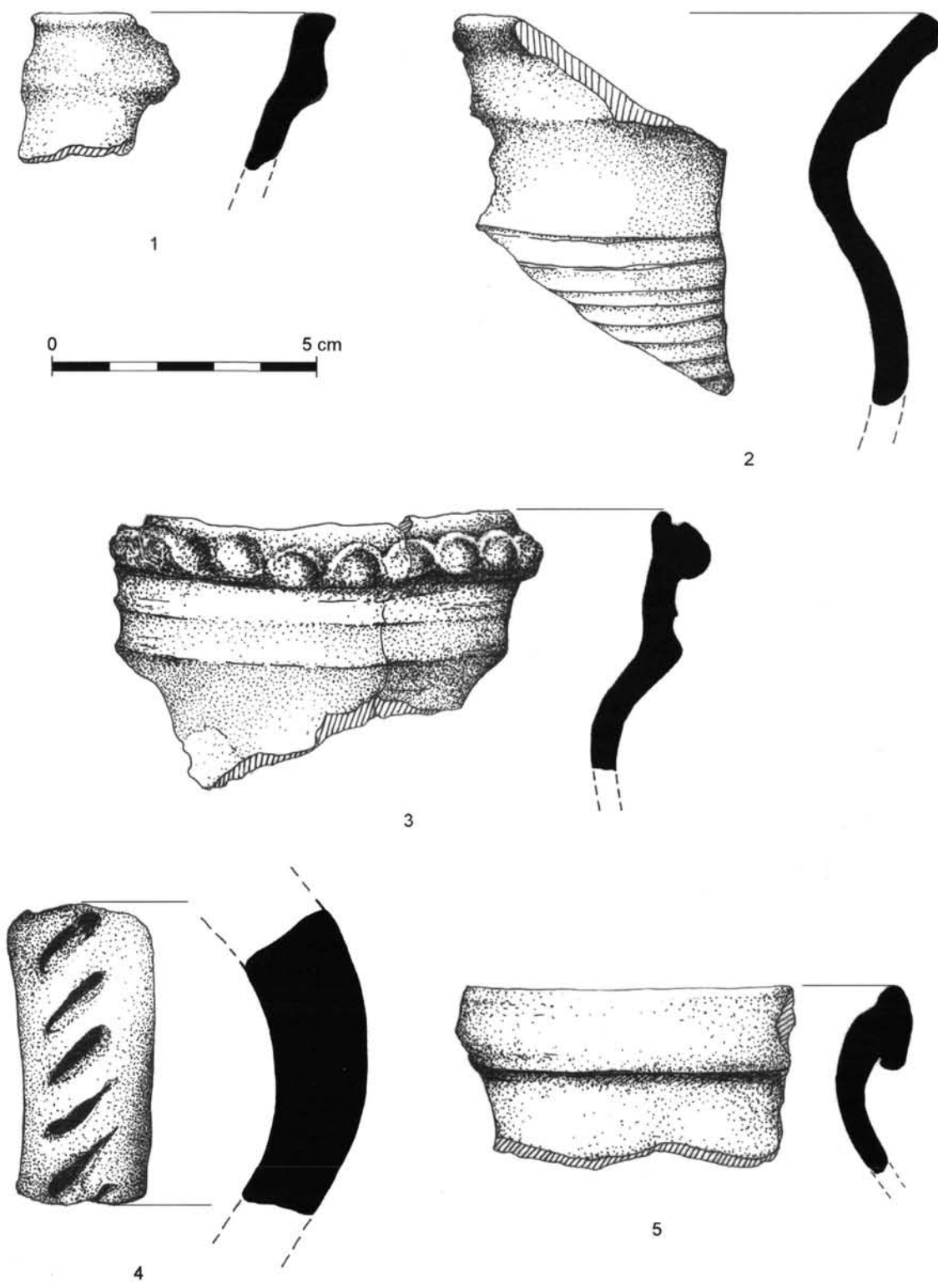
19. ábra. 2. sz. ház előtti tárológödör leletei (XII–XIII.)
 Figure 19. Artifacts of store-hove in front of cottage 2

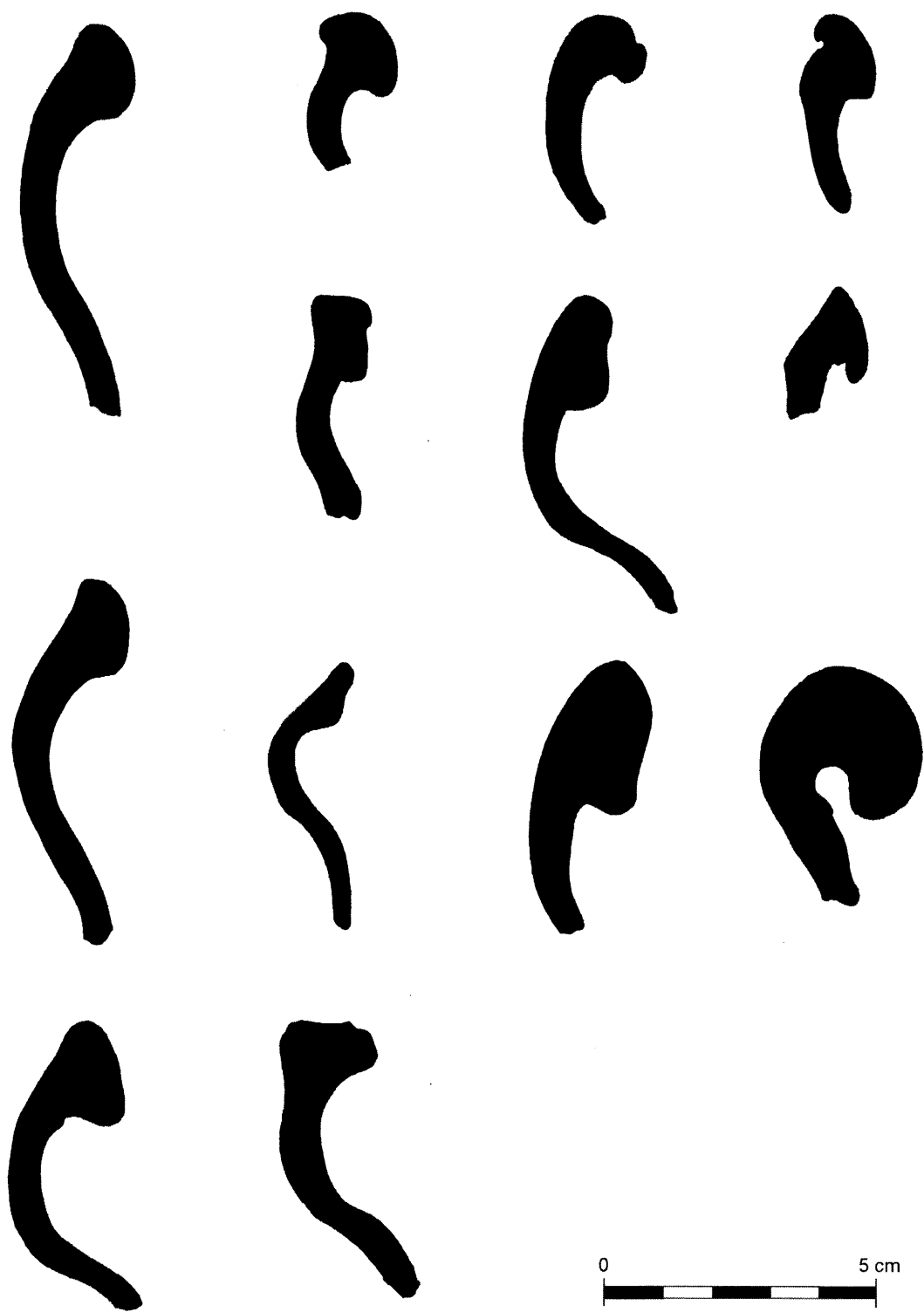
20. ábra. Peremtípusok az 1. sz. házból
 Figure 20. Rim types from cottage 1

21. ábra. 1. sz. ház leletanyaga
Figure 21. Artifacts of cottage 1

22. ábra. 2. számú ház leletanyaga
 Figure 22. Artifacts of cottage 2

23. ábra. Peremtípusok a 2. sz. házból
Figure 23. Rim types from cottage 2

EGY CÍMEREKKEL DÍSZÍTETT XVII. SZÁZADI FALÁDIKA

A tanulmányunk tárgyát képező műtárgy kerek száz esztendővel ezelőtt, a Veszprémben élő özvegy Koszkorszky Edéné¹ letétjeként került a Veszprémvármegyei (jelenleg Laczkó Dezső) Múzeum gyűjteményébe, ahol azt Laczkó Dezső piarista gimnáziumi tanár, múzeumigazgató 1905. február 14-én, 978. szám alatt leltározta be, a sommás „*czímerfaragványokkal diszített faszekrényke*” megjegyzéssel.²

Az 1966-os újraleltározás során a műtárgy az Iparművészeti Gyűjteménybe került, valamivel már hosszabb leltárkönyvi leírással: „*fa láda domborművesen faragott magas téglalakú, német birodalmi hercegségek címereivel, fedelének belsejében „Insignia Salvatoris” és a 4 evangelista jelvénye, német, 19. sz(ázad) m(ásodik) f(ele), özv. Kosztorszky (sic!) Edéné 1905, sérült, fedele lejár, vörös bárs(ony) bélessel*”.³

Ezen érdekes tárgyra véletlenül figyeltünk fel 2005. márciusában, egy a Numizmatikai Gyűjteményben folytatott revízió szünetében, múzeumunk raktárában. A leltárkönyvi bejegyzéseket ekkor még nem ismerjük, de felületes szemrevételezés után is látszott, hogy ez egy olyan német későreneszánsz munka, amelyet a császári pár, a német választófejedelmek, valamint Jézus Krisztus címerei díszítenek. (1. ábra)⁴

I.

A műtárgy leírása

A 33 cm hosszú, 16 cm magas és ugyancsak 16 cm széles ládikát diófából⁵ faragott lapokból, csapolással és enyvezéssel állították össze. Az egyes oldallapokat, valamint a fedél és aljlapot is tagolt kereteléssel látták el. A rendkívül finom csapolás csak ott látható, ahol ez a ráragasztott szegélyezés letörött és hiányzik. A ládika fedele réz zsanérokra mozog és kis réz zárral bekattantható, de bezárni eredetileg sem lehetett.

A ládika tetejének külső oldala:

A ládika tetejét egy-egy koszorúval szegélyezett ke-

rek mezőben a Német-Római Szent Birodalom császáranak és császárnéjának címere díszíti. Balra (az az heraldikai értelemben⁶ jobbra, tehát az előkelőbb helyen) *Habsburg II. Ferdinánd (1612–1637) császár címere*: a Német-Római Birodalom arannyal⁷ fegyverzett⁸, jobb karmában arany markolatú, ezüst pengéjű egyenes kardot, bal karmában arany jogart tartó, gloriolás, fekete kétfejű sasa. A sas két feje között az arany császári korona. A sas mellén négyelt címerpajzs, közepén szív-pajzssal. Az 1. mezőben a *Magyar Királyság címere*: hasított pajzsban, elől vörössel és ezüsttel hétszer vágott mező, hátul vörös mezőben ezüst kettős kereszt. (Érdekes, hogy az ekkoriban már általános hármashalom itt nem szerepel a címerben.) A 2. mezőben a *Cseh Királyság címere*: vörös mezőben arany koronás, kétfarkú, jobbraforduló ezüst oroszlán. A 3. mezőben a *Spanyol Királyság címere*: négyelt pajzs 1. és 4. mezejében *Kasztília címere*: vörös mezőben kék kapus és kék ablakos arany vár, 2. és 3. mezejében *Leon címere*: ezüst mezőben jobbraforduló, arany koronás vörös oroszlán. A 4. hasított mezőben elől *Ó-Burgundia címere*:⁹ arany mezőben három kék harántpólya, hátul osztott mezőben, felül *Krajna címere*:¹⁰ ezüst mezőben vörössel fegyverzett kék sas, alul *Stájerország címere*: zöld mezőben jobbraforduló ezüst oroszlán (párduc). A szív-pajzsban az *Osztrák Főhercegség címere*: vörös mezőben ezüst pólya. Az alappajzsra nyitott arany korona. Az alappajzsot a Habsburgok házi rendjének, az Aranygyapjas Rendnek rendi lánc fogja körül, amelyről a pajzs talp közepé alatt a rendjelvény, az arany koszbőr függ. (II. Ferdinánd 1596-óta volt tagja az Aranygyapjas Rendnek.¹¹)

Jobbra *Gonzaga Eleonóra császárné (1598–1655) címere*: a császári címer sasával csaknem teljesen megegyező, de kard és jogar nélküli sas, mellén a *Gonzaga-ház (Mantua) címere*:¹² egy szélesedő végű vörös keresztrel négyelt ezüst címerpajzs, a keresztoszárak között egy-egy haránt irányú fekete sas, amelyek közül a két alsó fejjel lefelé helyezkedik el. Az alappajzs keresztoszárainak találkozásánál boglárpajzs, két hasi-

tással és két osztással kilenc mezőre osztva. 1. mező: kétfejű sas, 2. mező: vörösben jobbraforduló ezüst oroszlán (a *Cseh Királyság címere*, mint IV. Károly császár (1346–1378) és cseh királytól 1365-ben a Gonzágák által elnyert birodalmi helytartóság emlékjele),¹³ 3. mező: ötször vágott, 4. mező: lebegő mankósvégű kereszt, 5. mező: ötször hasított, 6. mező: vágott, 7. mező: feketével és arannyal kilencszer vágott, harántos zöld rutakoszorúval (*Wettin ház címere*), 8. mező: kék mezőben két egymásnak háttal elhelyezkedő arany hal (*Bar Hercegség címere*?¹⁴), 9. mező: szalagkereszt, amely a mező széleit érinti. A pajzsfő közepén (az alappajzs felső keresztszárát elfedve) az *Osztrák Főhercegség címere*: vörösben ezüst pólya. A pajzson nyitott arany korona. Az alappajzson úgyszintén nyitott arany korona. Az alappajzstot itt is az Aranygyapjas Rend láncról függő jelvénye fogja körül. (Eleonóra császárné édesapja, Gonzaga I. Vincenzo, Mantua uralkodó hercege (1562–1612) 1589-ben kapta meg az Aranygyapjas Rendet.¹⁵) A két címer közötti részeket és a sarkokat gazdag növényi mustarra tölti ki. A ládika fedelének sérülései a következők: mindkét címernél a keretelő koszorú belső oldalából letörött egy-egy rész, a császári címer sasának koronájáról letörött a kereszt, a császárnéi címer sasának letörött a koronája és a korona jobb oldali szalagjának vége. Hiányzik a ládikatető jobb oldali szegélye is. (2. ábra)

A ládika első hosszoldala:

A tetőhöz hasonlóan ezt az oldalt is két címer díszíti.

Balra a *Mainzi Választófejedelemség címere*: kerekaltalpu négyelt pajzs 1. és 4. mezejében a *Mainzi Érsekség címere*: vörös mezőben lebegő, nyolcküllős ezüst kerék, 2. és 3. mezejében *Johann Schweickhardt von Kronberg érsek és választófejedelelem (1604–1626) családi címere*:¹⁶ négyelt pajzs 1. vörös mezejében lebegő arany korona, 2. és 3. ezüst mezejében két-két kék (helyenként megfeketedett) vaskalap, 4. vörös mezeje damaszkolt. A pajzson három rostélysisak. A középső szembe-, a két szélső kissé befelé fordítva. A jobb oldali sisakon hermelinezegélyes vörös választófejedelmi főveg¹⁷, rajta a sisakdísz nyolcküllős ezüst kerék. A középső sisakon kék párna, rajta a sisakdísz arany érseki mitra. A baloldali sisakon arany korona, rajta a sisakdísz növekvő fekete fenyőtoboz. A pajzs oldalán sisaktakarók, mindkét oldalon ezüst-vörös. A pajzs mögött függőlegesen elhelyezett arany érseki kereszt, amelynek csak felső vége látszik ki a középső sisakdísz érseki mitrája mögül. A pajzs felett ívesen

hajlő, kidomborodó betűs latin felirat tájékoztat a címer tulajdonosáról: INSIGN(ia): ARCHIE(piscopus): MOGVN(untinus): (magyarul: a mainzi érsek címere). Jobbra a *Trieri Választófejedelemség címere*: kerekaltalpu négyelt pajzs 1. és 4. mezejében a *Trieri Érsekség címere*: ezüst mezőben vörös szalagkereszt, amely a mező széleit érinti, 2. és 3. mezejében *Lothar von Metternich érsek és választófejedelelem (1599–1623)*¹⁸ családi címere: ezüst mezőben három (2, 1) lebegő fekete kagyló.¹⁹

A pajzson három rostélysisak. A középső szembe-, a két szélső kissé befelé fordítva. A jobb oldali sisakon hermelinezegélyes vörös választófejedelmi főveg, rajta a sisakdísz nyolcküllős ezüst ernyődeszka²⁰ vörös szalagkeresztrel, a keresztvégeknél az ernyődeszkához csatlakozó természetes színű pávatollakkal, a keresztszárak találkozásánál Metternich címeres kis pajzssal (ezüst mezőben három fekete kagyló). A középső sisakon kék párna, rajta a sisakdísz arany érseki mitra. A baloldali sisakon arany korona, rajta a sisakdísz növekvő, jobbraforduló ezüst hatyú (Metternich család sisakdísz). A pajzs oldalán sisaktakarók, jobbra ezüst-vörös (Trier), balra ezüst-fekete (Metternich). A pajzs mögött függőlegesen elhelyezett arany érseki kereszt, amelynek csak felső vége látszik ki a középső sisakdísz érseki mitrája mögül.²¹ A pajzs felett ívesen hajlő, kidomborodó betűs, latin felirat tájékoztat a címer tulajdonosáról: INSIGNI(a): ARCHIEP(iscopu): TREVIR(ensis): (magyarul: a trieri érsek címere). A két címert egy növényi díszes sáv választja el egymástól.

Ez a hosszoldal csaknem teljesen ép, csak a bal oldali szegélyléc mintegy kétharmad része törött le és veszett el az idők folyamán. (3. ábra)

A ládika bal rövidebb oldala:

Ezt az oldalt a *Kölni Választófejedelemség címere* díszíti. Négyelt tárcsapajzs, szívapajzssal. Az alappajzson az 1. ezüst mezőben fekete szalagkereszt, amely a mező széleit érinti (a *Kölni Érsekség címere*), a 2. vörös mezőben jobbraforduló ágaskodó ezüst ló (*Westfalia címere*), a 3. vörös mezőben három (2, 1) lebegő arany tavirózsa levél (*Engern Hercegség címere*), a 4. kék mezőben ezüst sas (*Arnsberg címere*).²² A kerekaltalpu szívapajzsban *Ferdinand von Wittelsbach érsek és választófejedelelem (1612–1650) családi címere*: négyelt pajzs 1. és 4. mezejében feketében jobbraforduló, vörös koronás arany oroszlán (Pfalz címere), 2. és 3. mezeje kékkel és ezüsttel rutázott (Wittelsbach család címere).

A pajzson arany érseki mitra. A pajzs mögött füg-

gölegesen elhelyezett arany érseki kereszt, jobbaránt arany markolatú ezüst pengélyű kard és balharánt arany főpapi pástortob. Pajzstartók jobbra egy golyókon álló arany griff, balra egy golyókon álló arany oroszlán.²³ A pajzs felett ívesen hajló, kidomborodó betűs, latin felirat tájékoztat a címer tulajdonosáról: INSIGNI(a): ARCHIEPI(scopus): COLONI(ensis): (magyarul: a kölni érsek címere). Az oldal bal szegélyrésze sérült, a felénél valamivel hosszabb része letörött és hiányzik. (4. ábra)

A ládika jobb rövidebb oldala:

Ezt az oldalt a *Bajor Hercegség címere* díszíti. Keretlappú négyelt pajzs, szív-pajzzsal. Az alappajzs 1. és 4. mezejében: feketében jobbraforduló, vörös koronás arany oroszlán (*Pfalz címere*), 2. és 3. mezeje: kékkel és ezüsttel rutázott (*Wittelsbach család, illetve Bajorország címere*). A tárcsa alakú szív-pajzsban: vörös mezőben lebegő arany országalma kereszttel (a választófejedelmi és főasztalnoki méltóság jelvénye²⁴). Az alappajzs körül rendi lánc, amelyen azonban nincs rendjelvény, miután a lánc alul teljesen hozzáér az oldallap szegélyéhez, s így a rendjel kifaragására már nem maradt hely. Bár a rendlanc megjelenítése sematikus, nem valóságos, mégis itt is az Aranygyapjas Rendről lehet szó. (I. Miksa bajor herceg (1597–1651) 1600-ban nyerte el az Aranygyapjas Rendet.²⁵)

A pajzsban két egymás felé fordított rostélysisak. A jobb oldali sisakon korona, rajta a sisakdísz két levágott végű, egyenként öt darab kétleveles hárs ággal megrakott bivalyszarvpár között, balraforduló koronás oroszlán. A bal oldali sisakon arany korona, rajta a sisakdísz: kékkel és ezüsttel rutázott zárt számpár között, jobbraforduló vörös koronás arany oroszlán. A pajzs oldalán sisaktakarók.

A pajzs felett és alatt ívesen hajló, kidomborodó betűs, latin felirat tájékoztat a címer tulajdonosáról: INSIGNIA/ DVCIS BAVARIAE (magyarul: Bajorország hercegének címere). Az oldal jobb szegélyrésze sérült, a felénél valamivel hosszabb része letörött és elveszett. (5. ábra)

A ládika hátsó hosszoldala:

Az első hosszoldalhoz hasonlóan ezt az oldalt is két címer díszíti.

Balra a *Szász Hercegség címere*. Tizenkét részre osztott és szív-pajzzsal ellátott tárcsapajzs. 1. *Thüringia Tartománygrófság címere*: kék mezőben vörössel és ezüsttel sávozott, balraforduló koronás oroszlán. 2. *Szász Hercegség címere*: feketével és arannyal hétszer

vágott mező harántos zöld rutakoszorúval. 3. *Meissen Ögrófság címere*: arany mezőben jobbraforduló fekete oroszlán. 4. *Szász Palotagrófság címere*: kék mezőben koronás arany sas. 5. *Thüringia Palotagrófság címere*: fekete mezőben arany sas. 6. *Orlamünde Grófság címere*: arany (egy-egy ábrázolásokon vörös szívekkel meghintett) mezőben balraforduló, vörös koronás, fekete oroszlán. 7. *Landsberg Ögrófság címere*: arany mezőben két kék cölöp. 8. *Pleissen Hercegség címere*: kék mezőben jobbraforduló, vörössel és ezüsttel vágott oroszlán. 9. *Altenburg Grófság címere*: ezüst mezőben vörös rózsza. 10. *Magdeburg Vágrófság címere*: hasított mezőben elől: vörösből a hasítónalából elötünő ezüst sas, hátul: vörös mezőben három ezüst pólya. 11. *Brehna Grófság címere*: ezüst mezőben három (2,1) vörös tavrórózsza levél. 12. *Henneberg Grófság címere*: arany mezőben zöld hármashalom középsőjén álló jobbraforduló, vörös tarajos, fekete kakas. Az alappajzzsal megegyező alakú – tárcsapajzs – szív-pajzsban: feketével és ezüsttel vágott mezőben két egymást keresztező, haránt irányú vörös kard (a választófejedelmi és birodalmi főmarsalli tisztség jelvénye).

A pajzsban három rostélysisak. A középső szembe, a két szélső kissé befelé fordítva. A jobb oldali sisakon arany korona, rajta a sisakdísz levágott végű arany bivalyszarvpár, egyenként öt darab – két arany leveles – zöld hárs ágacskaival megrakva (*Thüringia Tartománygrófság sisakdísz*). A középső sisakon arany korona, rajta a sisakdísz feketével és arannyal vágott, levágott végű bivalyszarvpár, egyenként öt darab kifelé fordított, feketével és arannyal vágott zászlóval, a bivalyszarvak között, arannyal és feketével hétszer vágott, harántos zöld rutakoszorúval megrakott, arany koronában végződő, felfelé keskenyedő süveg tollforgóval (a *Szász Hercegség sisakdísz*). A bal szélső sisakon a sisakdísz jobbraforduló szakállas férfifej, vörös-ezüst sávos, arany bojtban végződő süvegben és nyakán hasonlóan vörös-ezüst sávos öltözetben (*Meissen Ögrófság sisakdísz*). Címertakarók: jobbra fekete, balra vörös.

A pajzs felett és alatt, ívesen hajló, domborodó betűs, latin felirat tájékoztat a címer tulajdonosáról: INSIGNIA DVCIS SAXONIAE (magyarul: Szászország hercegének címere).

Jobbra a *Brandenburgi Hercegség címere*. Tizenhat részre osztott és szív-pajzzsal ellátott keretlappú címer-pajzs. 1. *Nürnberg Vágrófság címere*: ezüsttel és vörössel tizenkétszer váltakozva szegélyezett arany mezőben balraforduló, koronás fekete oroszlán. 2. *Brandenburg Ögrófság címere*: ezüst mezőben arannyal fegyverzett vörös sas, szárnyán lóherében vég-

zöld arany félholddal. 3. *Stettin Hercegség címere*: kék mezőben jobbraforduló, arannyal fegyverzett, koronás vörös griff. 4. *Pomeránia Hercegség címere*: ezüst mezőben balraforduló, arannyal fegyverzett vörös griff. 5. *Wend Hercegség címere*: ezüst mezőben jobbraforduló, arannyal fegyverzett, zöld szárnyú vörös griff. 6. *Kassub Hercegség címere*: arany mezőben balraforduló fekete griff. 7. *Rostock Uradalom címere*: kék mezőben jobbraforduló arany griff. 8. Azonosítatlan címer: sas. 9. Azonosítatlan címer: tar mező. 10. *Rügen Uradalom címere*: vörös mezőben, fent: aranyban növekvő, jobbraforduló, aranykoronás, arany fegyverzetű, kétfarkú, fekete oroszlán, alul: kékben vörös lépcső. 11. *Usedom Uradalom címere*: vörös mezőben balraforduló ezüst halgriff. 12. *Hohenzollern családi címer*: ezüsttel és feketével négyelt. 13. *Wolgast Hercegség címere*: vágott mezőben, fent: vörösben növekvő, jobbraforduló ezüst griff, alul: kékkel és ezüsttel sakkozott. 14. *Gutzkow Uradalom címere*: arany mezőben rézsutos helyzetű vörös kereszt, a keresztzárak között egy-egy vörös rózsza. 15. *Regaliák* (u.n. felség- vagy vérszászló hely): vörös mező (az élet és halál feletti bíráskodás jogának jele). 16. *Ruppin Uradalom címere*: vörös mezőben arany fegyverzetű ezüst sas. A kerek talpú szív pajzsban: kék mezőben arany jogar (a választófejedelmi és birodalmi főkamara tisztség jelvénye²⁶).

A pajzsban három rostélysisak. A középső szembe-, a két szélső kissé befelé fordítva. A jobb oldali sisakon hermelinszegélyes vörös süveg, rajta a sisakdísz levágott végű, jobbra ezüsttel és vörössel vágott, balra vörös bivalyszarvak között balraforduló, növekvő, koronás fekete oroszlán. A középső sisakon korona, rajta a sisakdísz egy-egy joggal megrakott nyitott kék szárnypár. A bal oldali sisakon korona, rajta a sisakdísz zárt pávatollforgó. A pajzs oldalán sisaktakarók, mindkét oldalon ezüst-kék. A pajzs felett és alatt, ívesen hajló, domborodó betűs, latin felirat tájékoztató a címer tulajdonosáról: *INSIGNIA DVCIS BRANDENBVR(giae)* (magyarul: Brandenburg hercegének címere). A két címert egy növényi díszes, de az első hosszoldalától némileg eltérő sáv választja el egymástól. A szász címer feliratának *DVCIS* szavában az *S* betű csaknem teljesen letörött. A brandenburgi címer feliratának *BRANDENBVR* szavában a *B* betű alsó íve is letörött. Az oldallap bal szegélylécének mintegy háromnegyed része szintén letörött és hiányzik. (6. ábra)

A ládika fenéke:

Szokatlan módon a ládika fenekét is gazdagon faragott növényi mustra díszíti. Középtűt a felület mintegy háromötödét kitöltő nagyobb minta, közepén kisebb rozettával és köréje hajló két bőségszarvval, valamint tekervényes indadíszekkel. A négy sarokban egy-egy négyszögletes mezőben, csipkés szélű, négyszögletes rozetták. Utóbbiak erőteljesen kidomborodó sarokrészei a hosszas használat során megkoptak, megcsorbultak, hiszen a fenekére állított ládika ezekre a részekre támaszkodik. (7. ábra)

A ládika fedelének belső oldala:

Itt található a legszokatlanabb ábrázolás, nevezetesen *Jézus Krisztus fiktív címere*, valamint az evangélisták jelképei. Ezeknek részletes leírását tanulmányunk második – S. Lackovits Emőke által írt – része tartalmazza. (8. ábra)

A ládika belseje:

A ládika belsejét az oldallapokra felragasztott, azokat teljes felületükön elfedő, erősen megkopott sötétvörös színű bársonnyal bélelték ki.

A ládikán előforduló címerek

A császár címere:

A Német-Római Szent Birodalom címerének története külön tanulmány tárgyát képezhetné. Ezért itt ezzel kapcsolatban csak néhány fontosabb momentumra térünk ki. A késő középkorra kialakult szokás szerint a német királyok rendszerint egyfejű, a római császárok kétfejű sasos címet használtak. A sas mellére helyezett címerpajzsba kerültek a birodalomhoz tartozó országok, tartományok, uradalmak címerei. Ezeknek számtalan változata létezett.

II. Ferdinánd császár ládikánkon kifaragott címerével lényegében teljesen azonos III. Ferdinánd császár (1637–1657) azon címere, amely a *Friedens=Schluss zwishen der Römischen Kayserlichen auch Aller = Christl. Königl. Mayst.* című, a császáriak és a franciák között megkötött békeszerződést ismertető, Frankfurtban 1649-ben, Nicolao Heylnél nyomtatott kiadvány címlapját díszíti (Stadtarchiv, Münster).²⁷ A két császári címer közti egyedüli lényeges különbségek, hogy a nyomtatványon lévő címer sasának karmaiból hiányzik a kard és jogar, a mellén lévő címerpajzs körül pedig hiányzik az Aranygyapjas Rend láncja és jelvénye. (9. ábra)

A császárné címere:

A Mantuát uraló Gonzaga hercegi család két császárnét – és egyben királynét – is adott a Habsburg Birodalomnak, s egyúttal Magyarországnak. Eleonórát (1598–1655), I. Vincenzo herceg († 1612) és Medici Eleonóra toscanai hercegnő leányát, aki 1622-ben lett II. Ferdinánd császár-király 2. felesége.²⁸ Valamint egy másik Eleonórát (1630–1686), II. Károly, Rethel hercege és Gonzaga Maria leányát, aki 1655-ben lett III. Ferdinánd császár-király 3. felesége.²⁹

A Gonzaga címer történetét – miután megfelelő szakirodalomra nem sikerült szert tennünk – nem tudjuk bemutatni. Néhány változatára azonban így is felhívjuk a figyelmet.

Egy Urbinóban 1525 körül készült díszes reneszánsz majolika vázán Isabella d' Este Gonzaga címerét ábrázolták. A hasított pajzsban elől a Gonzaga címer (szélesedő végű kereszttel négyelt pajzs, a keresztszárak között egy-egy sassal, a keresztszárak találkozásánál négyelt szív-pajzssal), hátul négyelt pajzs, 1. és 4. mezejében három (1–2) liliom, 2. és 3. mezejében jobbra-néző egyfejű sas.³⁰

Egy díszes reneszánsz tálon (Museo Interzionale delle Ceramiche, Faenza) – antik harci kocsiban ülő hős, Ámor, angyal és nőalakok mellett – II. Federico Gonzaga mantuai herceg (1531–1540) címerét láthatjuk. Az ívelt oldalú tárcsapajzs hasított. Elöl a fentebb leírt Gonzaga címer, annyi eltéréssel, hogy a kereszt szárai itt egyenesek, végük nem szélesedik ki. Hátul négyelt címer szív-pajzssal: 1. mezőben kétfejű sas, 2. hasított mezejében elől mankósvégű kereszt, hátul többször hasított, 3. hasított mezejében elől öt vágás, hátul egymást átlósan keresztező két kard(?), 4. mezejében szalagkereszt, amely a mező széléig ér, a szív-pajzs négyelt.³¹

Ferrante Gonzaga, Ariano hercege (1507–1557), valamint felesége, Isabella di Capua és felesége édesanyja (a nápolyi Balzo családból) hasított címerében elől szintén a Gonzaga címer (a keresztszárak itt ismét szélesedő végűek, a szív-pajzs 3. mezejében oroszlán vehető ki), hátul négyelt címer 1. és 4. négyelt mezejének 1. és 4. mezejében zsinóron függő kürt, 2. és 3. mezejében kivehetetlen ábra (csillag?, sas?), 2. és 3. mezejében két balharánt pólya. A pajzstalpnál az Aranygyapjas Rend jelvényét ábrázolták.³²

Wolfgang Kilian, Eleonóra császárnét (II. Ferdinánd császár feleségét) ábrázoló metszetén, a jobb felső sarokban a császárnénak a ládikánkon kifaragottal lényegében azonos címere látható. A címet itt is az Aranygyapjas Rend láncja és jelvénye fogja közre. Kilian metszetén a címer nincs a birodalmi sas mellé helyezve.³³

A Gonzaga (Mantua) címer még a XVIII. század végén – XIX. század elején is szerepelt a Habsburg országok címerei között. Így pl. F. W. Durmernek, J. Kreutzinger festménye nyomán, II. Lipót császárról (1790–1792) készült pontozómodorú rézmetszetén, a kép alsó szegélyén láthatjuk (Magyar Nemzeti Múzeum: Magyar Történelmi Képcsarnok, Budapest).³⁴ Továbbá előfordult a cs. kir. hadsereg II. Ferenc császár uralkodásának első korszakából (1792–1805) származó gyalogsági zászlóin.³⁵

A Mainzi Érsekség címere:

A Német-Római Birodalomban a középkorban kialakult az a szokás, hogy az egyházi méltóságok (érsekek, püspökök, apátok) saját családi címerükből és székhelyük, székvárosuk címeréből összeállított hivatali címet használtak és használnak többnyire napjainkban is.

Mainz városa, illetve a Mainzi Székeskáptalan a XIII. századtól vörös mezőben lebegő hat- vagy nyolcküllős – a küllők száma az egyes ábrázolásokon időnként eltérő – ezüst kereket használt címeréről.³⁶ A mainzi érsekek címereit a XIV. századtól kezdve ismerjük. Mathias Graf von Buchegg érsek (1321–1328) és az őt követő Heinrich Graf von Birneburg (1328/37–1346/53) még egyszerűen pusztán csak családi címereiket használták.³⁷ Gerlach Graf von Nassau (1346/54–1371) hasítással kettéosztott címerpajzsán, elől már feltüntette székhelye címerét (küllős kerék), hátul pedig saját családi címerét szerepeltette.³⁸ Johann Graf von Luxemburg (1371–1373) pedig négyelt címere 1. és 4. mezejébe vette fel székhelye címerét, s a címer két másik (2. és 3.) mezejébe helyezte családi címerét.³⁹ Ettől kezdve a mainzi érsekek rendszerint négyelt címerpajzsot használtak, két mezőben székhelyük, két mezőben pedig családjuk címerével. A XVI. századtól egyes érsekeknél, akik sok mezőből álló, bonyolult családi címerekkel rendelkeztek, előfordult, hogy a mainzi címer (kerék) a szív-pajzsba, vagy a címer cölöphelyére, a szív-pajzs fölé és alá került.⁴⁰ Kivételesen előfordult még olyan eset is, hogy az érsek csak családjá címerét használta: Gottfried Graf von Leiningen választott érsek (1396–1397).⁴¹

A ládikán szereplő címertulajdonos, Johann Schweickhardt von Kronberg érsek (1606–1626) családja a Taunus hegységbeli Kronberg helységről származott. Kronberg jelenleg evangélikus, gótikus Szt. János-templomában többször is előfordul a családi címer ábrázolása. Így legkorábban az első kápolnából származó ajtó keretkövön Frank VIII. von Kronberg († 1378) és felesége, Loretta von Reifenberg házassá-

gi címere.⁴² Azután a Frank XII. von Kronberg és felesége, Katharina von Ysenburg által alapított gótikus Mária-oltáron, amely közép-rajnai mester munkája (1440/1450 körül).⁴³ Továbbá Philipp IV. von Kronberg († 1477) és felesége, Anna von Handschuhsheim⁴⁴, Johann VI. von Kronberg († 1488) és harmadik felesége, Katharina von Reifenberg⁴⁵, Philipp VI. von Kronberg († 1510) és felesége, Katharina von Bach-Bintzburg († 1525)⁴⁶ figurális – a férj és feleség egymás mellett álló, illetve fekvő alakjait feltüntető és szegélyükön felirattal ellátott – gótikus sírkövein. Valamint Anna von Kronberg – a mainzi érsek nem egészen két éves korában meghalt nővére († 1549) – festett homokkőből készült, reneszánsz epitáfiumán, a mainzi Dietrich Schro munkáján, amely a valós életkoránál idősebb kislány zsámolyon térdelve imádkozó alakját ábrázolja címerekkel és feliratokkal.⁴⁷ (10. ábra) Úgyszintén Anna Sidonie von Kronberg, született Brömser von Rüdeshiem († 1619) színes márvány epitáfiumán.⁴⁸

A Kronberg címerek az egyes ábrázolásokon többkevesebb, kisebb-nagyobb eltérést mutatnak. Frank von Kronberg († 1378) négyelt címerén, az 1. és 4. ezüst mezőben találjuk a kék vaskalapokat, a 3. és 4. tar mező vörös. Ugyanilyen Philipp IV. von Kronberg († 1477) és Philipp VI. von Kronberg († 1510) címere is. Náluk a feleségek címere külön címerpajzsban szerepel. Johann VI. von Kronberg († 1488) viszont négyelt címerében egyesítette saját és felesége címérét. Itt az 1. és 4. mezőben látható a Kronberg címer, (amelynek itt az 1. és 4. mezeje tar vörös, a 2. és 3. mezeje a vaskalapos), a 2. és 3. mezőben pedig a feleség címere. Anna von Kronberg († 1549) epitáfiumán két Kronberg címer is szerepel. Felül balra az apa négyelt címere: 1. vörös mezőben lebegő arany korona, 2., 3. fehér mezőben kék (a valóságban fekete, vagy megfeketedett) vaskalapok, a 4. vörös mező arannyal damaszkolt. Alul balra a nagyapa címere, amely annyiban tér el az apától, hogy ennek 1. mezeje is damaszkolt és nincs benne korona. Anna Sidonie von Kronberg († 1619) epitáfiumán az Anna von Kronberg († 1549) apjával azonos címer található. Úgyszintén ez a címer látható a Mária-oltáron is (1440/1450 körül), az alapítók térdelő alakjai mellett, azzal az eltéréssel, hogy itt az 1. és 4. mező a vaskalapos, a 2. a koronás, a 4. pedig tar (esetleg harántosztott? a fotón nem vehető ki egyértelműen). A kronbergi templom családi címereinek egy részéhez sisakdísz is tartozik, nevezetesen, két egymással szembefordított szárny, a pajzsbeli vaskalappal megrakva.

Megörökítette a Kronberg címet Otto Hupp német heraldikus (Düsseldorf 1859–München 1949) is, egyik

1936/1937 táján készült rajzán. Leírása szerint a pajzs vörössel és kék-ezüst evetprémmel négyelt. A korona itt a 2. mezőbe került, a 3. mező tar. A sisakdísz nála zárt szárnypár a pajzs mázaival.⁴⁹ (11. ábra)

Egy Kronberg érsekről 1612-ben készült olajfestményen is látható az egyházfejedelem címere (Rektorat der Universität, Mainz).⁵⁰ (48. ábra)

Kronberg érsek és választófejedelem címérét tünteti fel a *Churfürstliche Mayntzische Ordnung...* című, Johann Albin nyomdájában, Mainzban 1615-ben nyomtatott rendőri rendtartás címlapja is (Stadtarchiv, Mainz).⁵¹ (12. ábra) Az itt ábrázolt címer jóformán előképekül szolgálhatott a ládikánkon kifaragott címernek. Bár a pajzs alakja eltérő – ívelt oldalú tárcsapajzs –, de az egyes mezők sorrendje azonos a ládikán lévő címerrel. Továbbá szinte teljesen azonosak a kerék küllői, mindhárom sisak és sisakdísz, a címertakarók, valamint a középső sisakra helyezett érseki mitra mögül kilátszó főpapi kereszt részletei. A rendtartáson lévő címer mellett, – hasonlóan, mint az érsek kisgyermekkorában elhunyt Anna nővére kronbergi epitáfiumán,⁵² – megjelennek a szülők és nagyszülők címerei is. Felül balra az apa, jobbra az anya (Sickingen leány), alul balra a nagyapa, jobbra a nagyanya (Handschuhsheim leány) címerei.

Georg Ridinger *Architectur des Maintzischen Churfürstlichen neuen Schlossbawes St. Johannspurg zu Aschaffenburg* című, Mainzban 1616-ban megjelent könyvében, az érseki várkastélyt ábrázoló rézmetszet jobb felső sarkában látható Kronberg érsek ovális korszorúba foglalt címere.⁵³

A Kölni Érsekség címere:

A Mainzi Érsekséghez hasonlóan, a Kölni Érsekségnek is négyelt címerpajzsa alakult ki a középkorban. A címer 1. ezüst mezejébe fekete szalagkereszt, amely a mező széléig ér (Köln címere), 2. vörös mezejébe jobbra lépő ágaskodó ezüst ló (Westfalia címere), 3. vörös mezejébe három arany tavirózsalevél (szív?) (Engern címere), 4. kék mezejébe ezüst sas (Arnsberg címere) került. Az éppen hivatalban lévő érsek családi címere pedig a négyelt címer közepére helyezett szív-pajzsban kapott helyet.

Így pl. Hermann Graf von Wied érsek (1515–1546) címerében, arany mezőben öt vörös harántpólyára helyezett jobbralépő természetes színű páva látható a szív-pajzsban. A címer Jodocus Clichtoveus: *Antilutherus* című, Peter Quentel kölni nyomdájában 1525-ben nyomtatott könyvében látható (Hermann Quentell tulajdonában, Lemgo).⁵⁴ (13. ábra)

Egy másik – általam Gebhard Truchsess von Wald-

burggal (1577–1583) azonosított⁵⁵ – kölni érsek, Jost Amman (1539–1591) *Wappen- und Stammbuch*-jának (1589) fametszetű ábrája szerint, a négyelt címer arany szív pajzsában három balalépő fekete leopárdot viselt családi címerként.⁵⁶ (14. ábra)

Az érseki címerekre szembefordított pántossisakot helyeztek. A sisakdísz közepén egy pávatollakkal díszített, felül íves, alul kétszer kikanyarított ernyődeszka, két oldalt egy-egy keresztes zászló. A Wied címer pávatollas ernyődeszkájára a kölni címer fekete szalagkeresztjét helyezték (1525). A Waldburg címer sisakdíszének pávatollas ernyődeszkája hasított, mindkét felén egy-egy szalagkeresztrel, s a hasítón vonalon a szív pajzsbéli családi címer három – de itt jobbra lépő – leopárdjával. A Wied címernél a baloldali zászlón, a Waldburg címernél a jobboldalin van a fekete kereszt. A Waldburg címer pajzstartója egy a pajzs bal oldalán álló, német reneszánsz öltözetű nőalak, baljában a családi címer három leopárdjával díszített zászlóval.

A ládikán kifaragott kölni címer előképűl – hasonlóan a mainzi címerhez – itt is korabeli aprónyomatványok szolgálhattak. Nevezetesen a Lamberg Rassfeldt münsteri nyomdájában 1596-ban megjelent, *Des Ertzstifts Kölln Pollicey und Lands=Ordnung* címlapja, amelyen Ernst von Bayern (von Wittelsbach) érsek (1583–1612) címerének képe, csaknem valamennyi részletében azonos ládikánk kölni címerképével.⁵⁷ (15. ábra)

Az 1596-os címerábrával jóformán teljesen azonos látható a Münsterben 1617-ben nyomtatott *Carolina* címlapján is. (16. ábra) Az egyedüli lényeges eltérés az 1596-os címertől annyi, hogy Ferdinand von Bayern érsek (1612–1650) 1617-es címerében a családi címert még egy a Münsteri Püspökség címerét ábrázoló szív pajzssal (arany mezőben vörös pólya) is kiegészítették.⁵⁸ A két aprónyomatvány (1596, 1617) címeréhez képest ládikánk kölni címere egyetlen lényeges eltérést mutat. A címerpajzsra helyezett érseki mitrát a nyomtatványokon Szt. Péter apostol kulcsot tartó alakja díszíti. Az apostolfejedelem a ládika címerének mitrájáról hiányzik, azt egyszerűen csak drágakövek ékesítik.

Egy 1895-ből származó tervezet szerint, a Kölni Érsekség címere szerepelt volna az új porosz államcímerben.⁵⁹

A kommunális heraldikában Köln címere (ezüstben fekete kereszt) Vreden város címerében fordul elő.⁶⁰

A Trieri Érsekség címere:

A Mainzi és a Kölni Érsekségekhez hasonlóan a Kölni Érsekségnek is négyelt címerpajzsa alakult ki a

középkorban. Az 1. és 4. mezőben kapott helyet Trier címere (ezüst mezőben vörös szalagkereszt, amely a mező széléig ér), a 2. és 3. mezőben pedig az érseki és választófejedelmi méltóságot éppen betöltő főpap családi címere.

A Wittelsbachok (Bajor Hercegség, Pfalz) címere:

A Wittelsbach uralkodócsalád legkülönbözőbb címeres emlékei a késő középkortól kezdve nagy mennyiségben maradtak fenn korunkig. A teljesség igénye nélkül utalunk csak néhányra ezek közül.

Szakállas Lajos (Ludwig der Gebartete) bajor-ingolstadti herceg († 1447) síremlék modeljén (Bayerisches Nationalmuseum, München), amelyet Hans Multscher (kb. 1400–1467) Ulmban 1435-ben készített, a Szentháromság előtt oroszlánon térdelve imádkozó herceg mellett látható címere is. A jobbra dőlő, kerek talpú négyelt tárcsapajzs 1. és 4. mezejében jobbra lépő oroszlán (Pfalz), 2. és 3. mezeje rutázott (Bajor Hercegség), közepén szív pajzs (ábrája a rendelkezésünkre álló fotón kivehetetlen). A pajzs bal felső szélén jobbra fordított pántossisak. A sisakdísz a sisakon álló kissé jobbraforduló oroszlán, mögötte rutázott nyitott szárny pár. (A sisakdísz oroszlánja egyes ábrázolásoktól eltérően itt nem növekvő, hanem egészalakos!)⁶¹

A müncheni ferencesek templomából származó Krisztus-passiooltár (1492) ostorozási jelenetén megtalálható az alapító, IV. Albrecht bajor herceg (1467–1508) címere is. A címer az előzőhöz hasonló, de mivel az oltárszárny baloldali alján nyert elhelyezést, udvariasságból heraldikailag balra – azaz a kép közepén lévő Krisztus felé – dől. A címerben nincs szív pajzs. A pajzsra helyezett sisakot korona fedi. A sisakdísz oroszlánja itt növekvő (Bayerisches Nationalmuseum, München).⁶²

A lanshuti Szentlélek-templom Szt. Katalin-kápolnájának egyik 1511-ben készült – 1893-ban restaurált – üvegablakán jól megfigyelhetőek a bajor hercegi címer mázai. Az egyenes állású négyelt tárcsapajzs 1. és 4. fekete mezejében jobbra lépő vörös koronás arany oroszlán, 2. és 3. mezeje ezüsttel és kékkel rutázott. A pajzsra koronás pántossisak. A sisakdísz egyhén jobbraforduló, vörös koronás, vörös nyelvű, növekvő arany oroszlán, ezüsttel és kékkel rutázott nyitott szárny pár között. Sisaktakarók: kék-ezüst.⁶³ (17. ábra)

Otto Heinrich pfalzi választófejedelem (1556–1559) Brüsszelben 1558-ban készített genealógiai falikárpitján a Wittelsbachok számos címere látható (Bayerisches Nationalmuseum, München). Egyaránt előfordul a ládikánkon is megjelenő kétféle sisakdísz, a

bivalyszarvpár közötti oroszlán, illetve a szárnypár közötti oroszlán. Az oroszlánok itt is egészalakosak.⁶⁴

Különösen szép Wolfgang rajnai palotagróf (1526–1569) korabeli fametszeten ábrázolt címere. Az egyenes állású négyelt tárcsapajzs szív pajzsában is a pfalzi oroszlán látható. A címet kétfelől egy-egy oldalt forduló oroszlán tartja. Ezeknek a fejére kerültek a koronás pántossisakok. A jobboldali sisakdísz: rutázott bivalyszarvpár között, balra forduló kiöltött nyelvű koronás ülő oroszlán. A baloldali sisakdísz: rutázott zárt szárnypár között, jobbra forduló kiöltött nyelvű koronás ülő oroszlán.⁶⁵ (18. ábra)

I. Miksa bajor herceg (1597-től) és választófejedelemtől (1623–1651) három címeres emléket mutatunk be. Az egyik a választó Pfalz számára Heidelbergben 1626-ban veretett duplatallérján (Staatliche Münzsammlung, München) látható.⁶⁶ A másik 1625-ös bajor választófejedelmi tallérján.⁶⁷ A harmadik a felső-pfalzi nemesség számára privilégiumokat adományozó, Münchenben 1629-ben kiadott nyomtatvány címdoldalán található.⁶⁸ (19. ábra) A választó ezen címerai hasonlóak a ládikákon lévőhöz, néhány eltéréssel. Így a címerpajzsok itt ovális alakúak, sisak és sisakdísz helyett a választófejedelmi főveg díszíti őket. A címereket az Aranygyapjas Rend láncá és jelvénye övezi.

A Szász Választófejedelemség címerai:

A meglehetősen összetett, a késő középkorra – kora újkorra már számos mezőre oszló szász választófejedelmi címer hosszas fejlődés eredményeként alakult ki. A nagyszámú címerváltozat, ahol az egyes címermezők sorrendje és előfordulása változó, legjobban a szász pénzekben, főként a nagyméretű tallérokban figyelhető meg.⁶⁹ A pénzekben kívül, a címernek számtalan előfordulása maradt korunkra épületeken és legkülönbözőbb féle egyéb műtárgyakon. Ezek közül csak néhányat említünk meg.

A Lipszében, Seger Bombeck által 1549/1550-ben, Ágost szász hercegnek készített, 271 x 85 cm méretű falikárpiton, a herceg alakja mellett látható a szász címer (Metropolitan Museum of Art, New York).⁷⁰

A Siebmacher-féle címergyűjtemény 1605-ös kiadásában a ládikákon lévőből bonyolultabb, húsz mezőre osztott és hat sisakot, illetve sisakdíszet feltüntető szász választófejedelmi címer szerepel.⁷¹ (20. ábra)

A II. Rudolf császár (1576–1612) prágai udvarában működő Castrucci-műhely 1604-1607 közötti munkája egy „pietra dura” eljárással készült, ébenfa keretbe foglalt, jaspis, achát, amethyst, cseh gránát kövekből kirakott szász választófejedelmi címer (Staatliche

Kunstsammlungen, Grünes Gewölbe, Dresden).⁷² (21. ábra)

Színes szász választófejedelmi címer és a címer felett a választófejedelem színes félalakja látható a gothai Friedenstein kastély egyik épületén.⁷³

A coburgi vár óriástermében (Riesensaal) a Wettinek uralta tartományok, uradalmak címereinek teljes sorozatát megtaláljuk.⁷⁴

A drezdai Grünes Gewölbe kastély címertermében szintén megtalálhatóak a Wettin tartományok 1729-ben rézből készült – a II. világháborúban erősen megsérült – címerai.⁷⁵

A Szász Királyság 1889-től 1918-ig használt felségcímer a ládikákon ábrázolt szász címerek közül a következőket tartalmazta: Altenburg, Henneberg, Landsberg, Meissen, Orlamünde, Pleissen, Szász Hercegség, Szász Palotagrófság, Thuringia Palotagrófság, Thuringia Tartománygrófság, regáliák.⁷⁶

A Szász Hercegség (Wettin ház) címere:

E címer eredetét és jelentését a heraldikusok különböző és esetenként egymástól eltérő módon próbálták magyarázni. A XVII. század címerkutatói szerint eredete az Askaniakra, illetve az általuk birtokolt Ballenstädt címerére menne vissza. Ez a felfogás Ballenstädt nevét Balkenstädt-ből – Balken = gerenda, pólya – magyarázná. Ennek azonban ellentmondani látszik, hogy az arany és fekete osztások számát – csakúgy mint nálunk az Árpád-házi királyok címerének vörös-ézüst osztásait – sokáig nem szabályozták. A lényeg feltehetően azon lehetett, hogy e fém és máz többször váltakozott a címerben. Kérdéses tehát, hogy egyáltalában vágásokról vagy pólyákról beszélhetünk-e. Siebmacher 1701/1705-ös leírása szerint korának utolsó szász címerében aranyban három fekete pólya volt látható.

Nem kevésbé vitatott a szász címer rutakoszorúja sem. Ezen címerelemet azonosították már a koronaékszerek kardövével, kalap prémszegélyével, tavirózsa koszorúval, gyöngykoronával, tornagallérral, Krisztus töviskoronájával, de Habsburg I. Rudolf császár (1273–1291) leányának, Ágnesnek hajdíszével is. Egy ismert címermonda szerint, Barbarossa Frigyes császár (1152–1190) Bernhard hercegnek szülőlevélét koszorút adományozott családi címerpajzsára. Albinus egy általa elvetett másik eredetmondát ismert. E szerint egy aszkáni herceg inkognitóban egy velencei kereskedőt szolgált, s beleszeretett ennek leányába. Mivel azonban hercegi volta miatt a kapcsolatot nem törvényesíthették, emlékül a koszorút kapta címerébe. A számos magyarázat közül talán Querfurti Brunónak lehetett

igaza, aki a rutakoszorút egyszerűen egy levelekkel díszített harántpólyának tartotta.

Hambrecht német kutató szerint a rutás pajzs legkorábbi korrekt színes ábrázolása a *Balduineum*-ból, VII. Henrik német-római császár (1308–1313) római utazásának 1340 táján keletkezett leírásából ismert.

A Wettinek Wittenberg és a választófejedelmi méltóság megszerzésével (1423) vették át a rutás címet. A későbbiekben 1918-ig mindig része volt a Wettin család különböző ágai által birtokolt kisebb-nagyobb szász fejedelemségek, államalakulatok címerének, illetve Szászország mint tartomány, szövetségi állam 1918 utáni címerének is.⁷⁷ (22. ábra)

A rutakoszorú helyet kapott a kommunális heraldikában is. Megtalálható Anhalt, Belzig, Bernburg, Bitterfeld, Dessau, Guben (Wilhelm-Pieck-Stadt), Güsten, Harzgerode, Kemberg, Lempertshausen, Niemeck, Ostheim v.d. Rhön, Ottendorf, Trebsen, Wittenberg és Zerbst címereiben. A ballenstädti pólya pedig Ballenstedt, Coswig i. Anhalt és Lengenfeld⁷⁸ címereiben.⁷⁹

A szász választófejedelmi méltóság és marsalli hivatal címere:

Eike von Reggow *Sachsenspiegel*-jében (1220/1235 körül) a szász herceg már Erzmarschall-ként szerepelt. 1423-ban pedig Szász-Wittenberg hercegséggel együtt a választófejedelmi tisztség is a Wettin családé lett. A két egymást keresztező kard a birodalmi hadsereg fővezéri tisztére utal. Az aszkani Wittenberg házból elsőként Wenzel választófejedelelem (1370–1388) használta ezt a címet.⁸⁰ (23. ábra)

Egy nagyjából 1500 és 1550 között vezetett szász címeralbum ábrája szerint, ezen a címeren szembenéző arany koronás pántossisak látható, a sisakdísz feketével és ezüsttel vágott bölényszarvpár, a szarvak külső oldalain öt-öt feketével és ezüsttel vágott zászlóval. Sisaktakaró: ezüst-fekete.⁸¹

A felségjogok (regáliák) címere:

A felségjogok legkorábbi definícióját az V. Henrik császár (1106–1125) és II. Paszkálisz pápa (1099–1118) között kötött konkordátumban (1111) találjuk. Általában az uralkodóknak a hercegségek, grófságok, városok feletti uralmára, a pénz-, vám- és piacjogok birtoklására és a bíraskodásra kiterjedő jogait értjük alatta. A XVI–XVII. század államjogi irodalma már nagyobb- (regalia maiora) és kisebb (regalia minora) felségjogokat különböztetett meg. A nagyobb felségjogokhoz sorolták az általános és magasabb felségjogokat, a kisebbekhez a gazdasági vonatkozásúakat

(pénz-, vám- fedezet-, vadászat-, hegy(bányászat)-, só-, piac- és zsidó-regáliák). A birodalmi hercegek hűbérbirtokuk elfoglalásakor, territoriumaikba való beiktatásukkor régen egy vörös színű, u.n. vérszászlót kaptak, amely az élet és halál feletti bíraskodásuk jogára utalt. Ennek a vérszászlónak a színére megy vissza a címer zászló- vagy regaliapajzsa (Bannschild, Regalien), amelyet a szász választók 1477-től használtak, kezdetben ezüst és vörös színben. Álhatatos János választófejedelelem (1525–1532) elhagyta az ezüst mezőt, ettől kezdve csak a vöröset használták. Csak igen kevés fejedelelem élt vele. A szász választón kívül 1535-től a brandenburgi választófejedelelem, majd 1556-tól Anhalt.⁸² 1744-ben VII. Károly császár (1711–1740) a Hohenlohe-Waldenburg hercegeknek is engedélyezte a zászlópajzsot. Az újkori heraldikában előfordult, hogy a vörös mezőt damaszkolták, de ennek nem volt heraldikai jelentősége, egyedül az egységes vörös felület élénkítését szolgálta.⁸³ (24. ábra)

Altenburg Grófság címere:

Altenburg régi várgrófjai a XII. század második felétől a Leisnig grófok voltak. Ők egy 1253-as pecsétlenyomat szerint, ekkor már rózsát használtak címerként. Hugo Ströhl osztrák heraldikus (1851–1919) szerint a Wettinek közül III. Vilmos használta először ezt a címet. Ernő szász választófejedelelem (1464–1486) pecsétjén 1477-től szerepelt. Később igénycímerként valamennyi Wettin használta. Újabb időkben az eredetileg hatszirmú rózsának ötszirmú változata terjedt el.⁸⁴ (25. ábra)

Az altenburgi rózsza bekerült Shaumburg-Lippe Hercegség 1890-es címerébe is.⁸⁵

Brehna Grófság címere:

A címerkép blazonírozása a különböző szerzőknél vitatott, illetve eltérő. Előfordul szarvasbogár olló (Schröterhorn), áttört szív (gebrochenes Herz), szarvasagancs (Hirschgeweih), tavirózsa/vizililiom levél (Seebblätter), láng (Flamme), kardhüvely vasalása, kopatója (Ortband). A francia heraldika, amelynek terminológiája erősen kötődik az eredeti címerverszerkezethez, a hasonló alakzatot „bouterolle”-nek nevezi. Ez nem más mint az Ortband.⁸⁶

Gritzner a XIII. század közepéről eredeztette ezt a címet. A Wettinek közül elsőként V. (Jámbor) Frigyes választó használta. A rutakoszorúval és a szász lóval együtt a savoyai hercegek is felvették címerükbe. A Seebach bárók szintén használták, mint beszélő címet.

Eredetileg talán Engern hercegség címere lehetett. Ez vitatott dolog. Mindenesetre Conrad Grünenberg Konstanzi címerkönyvében (1483) Engern hercegségnek csak egy fantázia-címere szerepel. Konrad Bothe *Cronecken der Sassen*-jében (1492) Widukind a szász ló mellett a leveleket is – mint a hercegség jelvényét – használta címerében. Azután Szász-Lauenburg alkalmazta, amely 1507-ben – a szász-wittenbergi rokonság ellenére – Brehna címerének jogtalanul, új értelmezést adott, Engern címeréé.⁸⁷ (26. ábra)

A kommunális heraldikában Seebach címerében fordul elő tavirózsalevél.⁸⁸

Henneberg Hercegesített Grófság címere:

A Hennebergiek 1131-es pecsétjén még sas szerepelt. Egy 1200 körüli pecsétjükön a növekvő császári kétfejű sas mellett, sakkozott mezőt (Würzburg Várgrófság) használtak az alsó pajzsfélben.

Miután a bodenlaubeni uradalom megszerzésekor az összes családi birtok újra egy kézben egyesült, Poppo VII. Graf von Henneberg körülbelül 1226-tól, bizonyítottan 1231/1232-től használta a beszélő (kakasos) címert.⁸⁹

Coburg városnak a hennebergi uralom időszakából származó pecsétjén (1272/1289), a kerek pecsétmezőben toronnyal ellátott városfalat láthatunk, a fal (heraldikai) bal szélén jobbra forduló kakassal.⁹⁰ (27. ábra)

Hermann I. Graf von Henneberg pecsétjén (XIII. század vége) kerek, pajzs nélküli mezőben ötöshalmon jobbra forduló kakas lebeg.⁹¹ (28. ábra)

Hermann von Brandenburg örgróf mandorla alakú pecsétje (1298) alul hármashalmon jobbra forduló kakast, felette lebegő egyfejű sast ábrázol.⁹² (29. ábra)

Heinrich Graf zu Henneberg pecsétjén (1329. április 11.) halmon jobbra forduló kakast látunk.⁹³

Coburgban, a külső Ketschentor mező felőli oldalán lévő homokkő táblán, jobbra Henneberg (halmon balra forduló kakas), balra Meissen (jobbra forduló oroszlán) szövetségi címere (XV. század) látható. Az egymás felé dőlő címerpajzsok felett közös sisak, rajta a sisakdísz: hosszúhajú, szakállas, bajúszos szembenéző koronás férfi, a koronából kimagasló hegyes süvege végén pávatoll forgóval (valószínűleg Meissen sisakdísz).⁹⁴

Berthold Graf von Henneberg mainzi érsek és választófejedelem (1484–1504) négyelt címerének 1. és 4. vörös mezejében nyolcküllős ezüst kerék (Mainz), 2. és 3. négyelt mezejének 1. és 4. vörös mezejében aranykoronás ezüst oszlop (Römhild Grófság⁹⁵), 2. és 3. arany mezejében zöld halmon jobbralépő vörös tarjos fekete kakas (családi címer) látható.⁹⁶ (30. ábra)

Wilhelm Graf zu Henneberg pecsétjén (1526. január 8.) négyelt címerpajzs 1. és 4. mezejében: hármashalmon jobbra forduló kakas, a 2. és 3. osztott mezőben: felül növekvő kétfejű sas, alul sakkozott mező található.⁹⁷

A Hennebergiek címere a Grimm testvéreket is meseírára sarkallta. E szerint egy nemesúr Frankföldről Németországba jött, hogy építkezés céljára békés és kényelmes helyet keressen magának. Amikor megpillantott egy olyan helyet, amely tetszett neki, a lova előtt egy fajdkakas röpült fel. Ezt a madarat emelte címerére, a hegyre pedig, amelyet Hennebergnek nevezett, szép várkastélyt épített, amely ma is látható.

A kakasos címert a Wettinek közül elsőként Ágost választófejedelem (1553–1586), János Kázmér herceg (Coburg), János Ernő herceg (Eisenach), Frigyes Vilmos herceg (Altenburg) és János herceg (Weimar) használta.⁹⁸ (31. ábra)

A kommunális heraldikában Ilmenau, Kaltennordheim, Meiningen, Schleusingen, Suhl, Themar és Wausungen címereiben szerepel a hennebergi kakas.⁹⁹

Landsberg Grófság címere:

Az u.n. landsbergi cölöpök a Wettinek törzscímereiből erednek. Gazdag Ottó meissenai örgróf (1156–1190) használta először, így ez a legkorábbi német címerek egyike.¹⁰⁰ A címer koraiságát látszik igazolni az egyszerű heroldalak. A XIII. század végén már a cölöpöket tartották a Wettinek családi címerének, s nem a meissenai oroszlánt. Ennek ellenére a legrégebbi négyelt Wettin választói címerben – a rutakosorús és a meissenai oroszlános címer mellett – a szív-pajzsban még, mint szász uralmi jelvény szerepelt. I. (Harcias) Frigyes szász választófejedelem (1423–1428) lemondott a landsbergi örgrófi címről, de a hozzátartozó címeréről nem. (32. ábra)

A kommunális heraldikában Chemnitz (Karl-Marx-Stadt) és Leipzig (Lipcse) címerében szerepelnek a landsbergi cölöpök.¹⁰¹

Magdeburg Várgrófság címere:

A Magdeburgi Várgrófság címerében a császári sas mellett, az ezüst-vörös pólyák a Querfurt ház címereiből erednek. A pólyák (osztások) száma kezdetben nem volt állandó. A várgrófságot valójában megszerző Querfurt ház 1226-tól hétszer vágott címert használt. 1253-tól 1334-ig a sast a Querfurtok más ágai is használták igénycímerként. A kései címereken a sas többnyire koronás. A szász választók 1539-ben vették át ebben a formában ezt a címert.¹⁰² (33. ábra)

Meissen Határgrófság címere:

A Wettin őrgrófok 1247-ig – más adat szerint 1265-ig – a landsbergi cölöpöket használták címerükben. Ezt váltotta fel ekkortájt a meissenai oroszlán, amely egyes feltevések szerint, a thüringiai oroszlán mázainak megváltoztatásával keletkezett. Első említésével Konrad von Würzburg *Turnei von Nantheiz*-ében (1257/1258) találkozunk:

„... *man sach des Misenaeres schilt
von golde lieht dā glīzen wol,
dar ūz gevertet als ein kol
ein löuwe swarz von zobelevschein...*”.¹⁰³ (34. ábra)

Egy 1500–1550 között keletkezett szász címeralbum ábrája szerint ezen címerhez pántossisak tartozik. A sisakdísz férfi törzs (felsőtest) karok nélkül, hosszúhajú, szakállas fővel, hegyes süvegén és öltözetén vörösben két ezüst cölöp, süvege csúcán arany koronára illesztett pávatollforgó. Sisaktakarók: vörös-ezüst.¹⁰⁴

A meissenai Albrechtsburg címertermének boltozatán Ernst Haendel (1813–1898) által készített szép, historizáló kivitelű meissenai címer falképe látható.¹⁰⁵

A kommunális heraldikában Altenberg, Altenburg, Borna, Burgstädt, Colditz, Delitzsch, Dresden (Drezda), Eisfeld, Freiberg, Gräfenhainichen, Grimma, Grossenhain, Hilburgshausen, Jena, Chemnitz (Karl-Marx-Stadt), Königsberg i. Bayern, Bad Langensalza, Lauenstein, Leipzig (Lipcse), Lommatzsch, Markkleeberg, Meissen, Mittweida, Neustadt b. Coburg, Neustadt a.d. Orla, Oelsnitz, Ortrand, Pausa, Ranis, Rodach b. Coburg, Schalkau, Sibenlehn, Sonneberg, Ummerstadt és Weissenfels címereiben fordul elő a meissenai oroszlán.¹⁰⁶

Orlamünde Grófság címere:

Az orlamündei grófok pecsétjeinek segítségével nagy vonásokban felvázolható a címer fejlődése. Az 1112-óta használt lovaspecsét címer nélküli volt. 1192-ben Oroszlán Albrecht sas vett fel címerébe. 1227-ben II. Hermann alkalmazta elsőként pajzsán az ágaskodó oroszlánt. 1394-től jelent meg a pecsétteken a szívekkel vagy hárslevelekkel behintett pajzs. Ezt a címerváltozatot Gritzner még III. Siegfried gróf (II. Hermann apja) és Dániai Zsófia házasságához kötötte, mert a szintén oroszlános dán címer mezeje kb. 1190 tájától vörös szívekkel behintett. Ez a feltevés azonban nem helytálló, mert a *Zürichi címertekercs* (1335/1345) még nem ismerte ezt a változatot. A szász választók legkésőbb 1477-től kezdve használták az orlamündei oroszlános címet.¹⁰⁷ (35. ábra)

Pleissen Uradalom címere:

A XV. század második felétől fordult elő. Ströhl szerint III. (Vitéz) Vilmos (II. Frigyes választó (1428–1464) egyik testvére) 1465-ös pecsétjén szerepelt először. A választófejedelmek közül Ernő (1464–1486) pecsétjén jelent meg először 1477–1486 között.

A kommunális heraldikában Markkleeberg és Pergau címerében találjuk meg Pleissen kék mezőben arany és ezüsttel osztott koronás oroszlánját.¹⁰⁸ (36. ábra)

Szász Palotagrófság címere:

Sommerschenburg grófjai a császári sas használták hivatali címerként. A legrégebbi ábrázolásokon a sas még koronázatlan. Csak a pajzs színében tér el a Thüringiai Palotagrófság címerétől.¹⁰⁹ (37. ábra)

Egy 1500–1550 között keletkezett szász címeralbum ábrája szerint a címerhez arany koronás pántossisak tartozik. A sisakdísz jobbra lépő arany sas, csőrében arany karikával. Sisaktakarók: kék-arany.¹¹⁰

A kommunális heraldikában Allstedt címerében fordul elő a Szász Palotagrófság arany sasa.¹¹¹

Thüringia Palotagrófság címere:

Lauchstädt környéke 1291-től a Brandenburgi Őrgrófság része volt. A Wettinek 1347-ben szereztek meg ezt a területet, amelyet 1350-ben hűbérbe kaptak meg IV. Károly császártól (1346–1378) mint Thüringia Palotagrófságot, s ekkortól kezdve használták címerként a pfälzi, fekete mezőben ábrázolt arany sas a meissenai őrgrófok. A XV. század végétől – XVI. század elejétől a fekete mezőben lévő arany sas egyaránt Pfälz, Lauchstädt, illetve Thüringia címere.¹¹² (38. ábra)

Thüringia Tartománygrófság címere:

A kék mezőben vörössel és ezüsttel sávozott oroszlános címet a XIII. század elejétől használták. Egyes változatokon az oroszlán jobbraforduló. Egyaránt előfordul ötször és kilencszer osztott (vágott) oroszlán, az osztások száma kezdetben nem lehetett állandó. A címer kialakulását egyesek IV. (Kegyessé) Lajos thüringiai őrgróf (1216–1227) és Árpád-házi Szt. Erzsébet (1207–1231) 1221-ben kötött házasságával hozták kapcsolatba, miután az Árpádok címere is vörössel és ezüsttel sávozott. (Az uralkodói pár 1211-óta már jegyben járt egymással.) Első irodalmi említését az u.n. Trója-énekben (*Lied von Troje*) (1210 körül) találjuk:

„... der lantgrâv ûz Düringen

...

er fuorte...

einen schilt von lâsûr blâ,
dar ûz man verre glenzen dâ
sach einen löuwen vîentlich
der het dar in gestreckt sich
vil gar nâch sîme rehte:

rôt und wîz stückehte

was er von hermîn und von keln”. (39. ábra)

A marburgi Szt. Erzsébet templomban két eredeti ilyen oroszlános címerpajzs található. Az egyik Konrad von Thüringené († 1241), a Német Lovagrend nagymesteréé volt, a másik az ifjabb Heinrich von Hessen tartománygrófé († 1298), aki a hesseni tartománygrófi címmel átvette a thüringiai címert is. Ez tehát egyúttal Hessen szövetségi állam máig használatos címerének is előképe. A *Konstanzi címerkönyv* szerint, Thüringia Tartománygrófság címere: ezüst oroszlán két vörös pólyával, Hessen címere: vörös oroszlán két ezüst pólyával.¹¹³

Egy 1500–1550 tájáról származó szász címeralbum ábrája szerint a thüringiai címerpajzson arany koronás pántossisak látható. A sisakdísz bölényszarvpár, külső oldalain öt-öt, egyenként háromleveles ággal. (A más-különbben színezett rajzon a sisakdísz színeit nem tüntették fel.) Sisaktakarók: ezüst-kék.¹¹⁴

A kommunális heraldikában Buttelstedt, Heldburg, Hildburghausen, Kindelbrück, Bad Langensalza, Schmalkalden, Bad Tennstedt, Thamsbrück, Treffurt és Ummerstadt címereiben szerepel a thüringiai oroszlán.¹¹⁵

A Brandenburgi Választófejedelemség címere:

A szász választófejedelmi címerhez hasonlóan a brandenburginak is hosszas fejlődés után alakulhatott ki késő középkori – kora újkori, számos címermezőt magába foglaló változata, változatai. Mivel idevágó szakirodalmat nem sikerült beszerezniünk, a címerek fejlődéstörténetét nem tudjuk részleteiben bemutatni.

A Brandenburgi házból származó Albrecht örgróf mainzi érsek és választófejedeleme (1514–1545) könyvtárából nyolc olyan miniatúrával gazdagon illusztrált kódex maradt fent, amelyekben szerepelnek az érsek, illetve a családja által uralt tartományok, uradalmak címerei. Ezek a könyvek a következők:

1. *Hóráskönyv*, 1522/1523 (Bodleian Lybrary, Oxford, korábban Ellis és White gyűjtemény, London). Benne az érsek tízmezős, Simon Bening által festett címere.¹¹⁶

2. *Krisztus szenvedéseinek imakönyve*, (Sammlung Peter und Irene Ludwig, Aachen). Benne az érsek ugyancsak tízmezős és szintén Simon Bening által festett címere.¹¹⁷ (40. ábra)

3. *Missale Hallense*, 1524 (Hofbibliothek, Aschaffenburg). Benne az érsek Nikolaus Glockendon által festett, Szt. Mór és Szt. Magdalena által tartott tízmezős címere¹¹⁸ (41. ábra), valamint az egyes oldalak alsó szegélydíszébe foglalva további 32 darab a Brandenburgok uralta tartomány és uradalom címere.¹¹⁹

4. *Imakönyvtöredék* (Landesbibliothek, Kassel). Benne az érsek szintén Nikolaus Glockendon által festett tízmezős címere.¹²⁰ (42. ábra)

5. *Imakönyvtöredék* az előzővel egybekötve (Landesbibliothek, Kassel). Benne az érsek ugyancsak Nikolaus Glockendon által festett tizenötmezős címere.¹²¹

6. *Horae Beatae Mariae Virginis* (Hofbibliothek, Aschaffenburg). Benne az érsek Nikolaus Glockendon által festett mellképe, alul tizenötmezős címerével.¹²²

7. *Rituale vagy Pontifikal-Antiphonar*, 1531 (Hofbibliothek, Aschaffenburg). Benne az érsek Georg Stierlein által festett tizenötmezős címere.¹²³

8. *Breviarium Hallense* (Staatsbibliothek, Bamberg). Benne az érsek szintén Georg Stierlein által festett tizenötmezős címere.¹²⁴

Albrecht Dürer a választófejedelemeiről készített rézmetszete, szintén feltünteti a főpap kilencmezős címerét.¹²⁵

A mainzi piackúton (Marktbrunnen) is szerepel az érsek kőből faragott és színesre festett, tízmezős címere (1526).¹²⁶

Albrecht von Brandenburg érseknek a mainzi dómban lévő bronz sírlapján is látható tizenötmezős címere (1545 körül).¹²⁷

A Siebmacher-féle címergyűjtemény 1605-ös kiadásában egy a ládikánkon lévónél jóval összetettebb, huszonnégy mezőből álló és hat sisakot, illetve sisakdíszet feltüntető brandenburgi választófejedelmi címer található.¹²⁸ (20. ábra)

Ludwig Falk német kutató szerint az érseki „nagy-címer” tizenöt mezőből állott. A pommerániai hercegekkel kötött kölcsönös öröklési szerződés után, ugyanis igénycímer formájában az érsek már átvette ezeknek a címereit is, jóllehet a pommerániai hercegek csak a harmincéves háború idején haltak ki. A „középcímer” kilenc – regáliákkal együtt tíz – mezőre oszlott. A „kiscímer”-nek több változata is volt. Így pl. a., négyelt (Mainz-Brandenburg), b., négyelt (Mainz-Magdeburg-Halberstadt-Mainz), szív-pajzsos (Brandenburg), c., négyelt (Pommeránia-Brandenburg-Nürnberg-Hohenzollern), a szív-pajzsban három kis pajzsos (Mainz-Magdeburg-Halberstadt).¹²⁹

Ezeknek a címerábráknak az alapján annyi minde-
nesetre megállapítható, hogy a ládikánkon szereplő
részcímer a XVI. század első felében már részei vol-
tak a Brandenburgi Választófejedelem címérének.

A ládikánkon ábrázolt brandenburgi címerek kö-
zül, a Porosz Királyság 1817-es nagyobb címerében:
Brandenburg, Hohenzollern, Kassub, Nürnberg, Pom-
meránia, Ruppín, Rügen, Stettin, Wend, regáliák¹³⁰, az
1873-as nagyobb címerben: Brandenburg, Hohenzol-
lern, Kassub, Nürnberg, Ruppín, Rügen, Wend, regáli-
ák címeri szerepeltek.¹³¹

A brandenburgi címerekről még az alábbi adaléko-
kat sikerült megállapítanunk.

Brandenburg Ögrófság címere:

A *Missale Hallense* ábrája szerint a címer sisakdísz
zárt szárnypár volt.¹³²

Brandenburg címere szerepel Brandenburgi Kata-
lin erdélyi fejedelemasszony (1629–1630) – Bethlen
Gábor fejedelem özvegye – erdélyi aranyforintján is
(1630), az egyesített erdélyi-brandenburgi címer ré-
szeként.¹³³

Crossen Hercegség címere:

A *Missale Hallense* ábrája szerint címere világos
mezőben sötét sas volt, a címer sisakdísz növekvő
sas. Crossen 1476-ban Brandenburgi Barbara ögrófné
– XI. Heinrich zu Crossen und Glogau özvegye – örö-
kös birtokai között szerepelt először. 1537-ben II.
Joachim brandenburgi választó megvásárolta és ettől
kezdve véglegesen brandenburgi birtokká lett.¹³⁴

Gutzkov Grófság címere:

Legkorábbi színes ábrázolása 1317 tájáról is-
mert.¹³⁵

Nürnberg Vágrófság címere:

Az oroszlán előfordult korona nélkül is.¹³⁶

Nürnberg címere szerepel Brandenburgi Katalin er-
délyi fejedelemasszony (1629–1630) – Bethlen Gábor
özvegye – erdélyi aranyforintján (1630) is az egyesít-
ett erdélyi-brandenburgi címer részeként.¹³⁷

Pommeránia Hercegség címere:

A *Missale Hallense* ábrája szerint a szokásos ezüst
pajzs helyett aranyban mutatja a jobbra forduló vörös
griffet. A címer sisakdísz pávatollforgó.¹³⁸

Pommeránia címere szerepel Brandenburgi Kata-
lin erdélyi fejedelemasszony (1629–1630) – Bethlen
Gábor özvegye – erdélyi aranyforintján is (1630), az
egyesített erdélyi-brandenburgi címer részeként.¹³⁹

Rügen Hercegség címere:

A *Missale Hallense* ábrája szerint a címer sisakdísz
jobbra forduló növekvő fekete oroszlán. Biermann
megjegyezte, hogy a lépcsőt ábrázoló mezőnek kék-
nek kellene lennie, s nem feketének.¹⁴⁰ Véleményünk
szerint az eltérést a régi kódex festékének oxidációja,
megfeketedése okozhatta.

Stettin Hercegség címere:

A *Missale Hallense* ábrája a kék pajzsmező helyett
ezüstöt mutat. A címer sisakdísz pávatollforgó. A
vörös griff eredetileg arany mezőben szerepelt, a ké-
ket V. Károly császár (1519–1556) 1521-ben rendelte
el.¹⁴¹ A griff előfordult korona nélkül is.¹⁴²

Usedom Hercegség címere:

Gritzner szerint e címer először egy 1498-as pén-
zen tűnt fel. Első színes előfordulását pedig 1534-ből
ismerte. A *Missale Hallense* ábrája viszont 1524-ből
való, tehát ez a címer legelső színes ábrázolása.¹⁴³

Wend Hercegség címere:

A zöld szárnyú vörös griff később vörössel és zöld-
del harántosztott lett.¹⁴⁴

A ládikán előforduló címerek tulajdonosai

II. Ferdinánd német-római császár és magyar király
(Graz 1578. július 9. – Bécs 1637. február 15.)

II. Károly, Stájerország, Karintia és Krajna főher-
cege (1540–1590) és Maria Anna bajor hercegnő
(1551–1608) fia. 1590–1595 között végezte tanul-
mányait az ingolstadti jezsuitáknál. Apja halála után
(1590) névlegesen átvette Belső-Ausztria (Stájeror-
szág, Karinthia, Krajna) kormányzását. 1598-as itáliai
útján találkozott VIII. Kelemen pápával (1592–1605).
1617. június 23-án cseh királlyá koronázták Prágában.
Az osztrák örökös tartományokban és Csehországban
is a szigorú ellenreformációt szorgalmazta, amivel a
harmincéves háború okozójává vált. 1618. július 1-én
Pozsonyban magyar királlyá, 1619. szeptember 9-én
Frankfurtban német császárrá koronázták. Miután se-

rege a fehérhegyi csatában legyőzte a cseh rendek által ellene felléptetett és királyukká választott Frigyes pfalzi választófejedelmet, a „téli királyt”, száműzte őt a birodalomból. 1618-tól a cseh rendekkel, a német protestánsokkal, Bethlen Gábor erdélyi fejedelemmel és a Németországba benyomult dánokkal, utóbb a svédekkel harcolt (harmincéves háború első korszaka), miközben Magyarországon a török jelentett állandó veszélyt. Miután Nördlingennél (1634. szeptember 6.) hadai legyőzték a svédek, Prágában békét kötött a brandenburgi és a szász választófejedelmekkel, akik átpártoltak hozzá a svédek oldaláról. 1636-ban a regensburgi birodalmi gyűlésen fiát, III. Ferdinándot római királlyá választatta.¹⁴⁵ (43. ábra)

Eleonóra német-római császárné és magyar királyné (Mantua 1598. szeptember 23. – Bécs 1655. június 27.)

I. Vincenzo Medici mantuai herceg és Eleonóra toskanai hercegnő leánya.

1621-ben Johann Ulrich Eggenberg főudvarmester készítette elő eljegyzését a megözvegyült császárral. A házasságkötésre Innsbruckban, 1622. február 4-én került sor.¹⁴⁶ 1622. július 26-án Sopronban magyar királynévá¹⁴⁷, 1627-ben Prágában cseh királynévá, 1630-ban német császárnévá koronázták. Házassága gyermektelen maradt. Ő alapította a bécsi és grazi karmelita kolostort, valamint a bécsi Ágoston-rendiek templomának szívek kriptáját (Herzgruft).¹⁴⁸ (44. ábra)

I. Miksa bajor választófejedeleme (München 1573. április 17. – Ingolstadt 1651. szeptember 27.)

V. Vilmos bajor herceg (1548–1626) és Renata lotharingiai hercegnő (1544–1602) fia. Tanulmányait 1587–1593 között az ingolstadti jezsuitáknál végezte. Itt barátkozott össze diáktársával, Ferdinánd főherceggel, a későbbi II. Ferdinánd császárral. 1593-ban utazást tett Csehországban, Itáliában és Lotharingiában. 1594-től társrégens apja mellett, majd annak 1597-es lemondása után Bajorország hercege. Az 1609-ben megalakult Katolikus Liga elnöke, a császári párt vezéralakja, az ellenreformáció eltökélt híve. 1619. októberében a müncheni szerződésben költségtérítésként, amiért a császárt támogatta háborújában, személyére ígéretet kapott a pfalzi választófejedelmi méltóságra és Pfalzi Frigyes konfiskált birtokaira. 1620-ban szintén a császár támogatásáért, Felső-Ausztriát kapta zálogba, ahol erőteljesen rekatolizált. 1621-ben elfoglalta Felső-Pfalzot, itt is a rekatolizálást szorgalmazta.

1623. február 25-én – Pfalzi Frigyes száműzését követően – személyére szólóan megkapta a választói méltóságot a császártól a regensburgi gyűlésen. Majd

1628. február 22-én Bajorország megkapta az örökletes választófejedelmi tisztséget, amelyet Felső-Pfalzzal együtt a westfáliai békében (1648) is megtartott. Az 1634-es nördlingeni győzelem után Bajorország felszabadult a svéd megszállás alól. 1635-ben Miksa csatlakozott a prágai békéhez. Bajorország egyik legjelentősebb uralkodója volt.¹⁴⁹ (45. ábra)

György Vilmos brandenburgi választófejedeleme (Kölln an der Spree /ma Berlin része/ 1595. november 13. – Königsberg 1640. december 1.)

János Zsigmond brandenburgi választó és Anna porosz hercegnő fia. Református vallású. 1619. december 23-tól Brandenburg választófejedelme. Felesége és húgai révén a császár fő ellenségeivel került rokonságba. Heidelbergben, 1616. július 24-én vette feleségül Elisabeth Charlottét, Pfalzi Frigyes – a későbbi cseh király – hűgát. Egyik húga, Marie Eleonore (1599–1655) Stockholmban, 1620. november 25-én Gusztáv Adolf svéd királlyal (1611–1632) kötött házasságot. Másik húga, Katalin (1602–1644) pedig Kassán, 1626. március 2-án kelt egybe Bethlen Gábor erdélyi fejedelemmel.¹⁵⁰ Ennek ellenére 1630-ig megőrizte semlegességét a császár és a protestánsok közt. 1631-től 1635-ig a svédek oldalán harcolt a császáriak ellen. Az 1635-ös prágai békében a császár oldalára állt. A svédektől már 1635-óta megszállt Pommerániát a westfáliai békében végleg elvesztette. Ő helyezte át Brandenburg székhelyét állandó jelleggel 1639. januárjában Königsbergbe.¹⁵¹

Szekfü Gyula szerint a tehetségtelen és iszákos fejedeleme – aki helyett kegyencei és főként evangélikus anyja uralkodtak – körülbelül olyan viszonyban volt szuverénjével, a lengyel királlyal, mint Bethlen a törökkel.¹⁵² (46. ábra)

I. János György szász választófejedeleme (Drezda 1585. március 5. – Drezda 1656. október 8.)

Szülei I. Keresztély szász választó és Sophie brandenburgi hercegnő. Evangélikus vallású. 1611-től Szászország választófejedelme. 1618-ban visszautasította a neki felkínált cseh koronát és a császár pártján maradt, de 1629-től kezdett eltávolodni attól. 1631-ben a svédek oldalán harcot kezdett a császár ellen. 1635-ben a prágai békében kibékült a császárral, megkapta mindkét Lausitzot és a svédek ellen lépett hadba. Utóbbiakkal 1645-ben Kötzschembrodában kötött fegyverszünetet.¹⁵³ (47. ábra)

Johann Schweickard von Kronberg mainzi választófejedeleme (1553. március 5. /más adat szerint július 15./ – Aschaffenburg 1626. szeptember 17.)

Apja, Hartmut XII. von Kronberg (1489–1549) Luther követője, 1521-óta evangélikus volt. Ezért 1522-ben uradalmát elhagyva Csehországba, majd Bázélba kellett menekülnie. Birtokait csak 1541-ben kapta vissza. Édesanyja Sickingen leány.

Fia, Johann 1566-tól a mainzi St. Alban-templom kanonokja. Rómában a Collegium Germanicumban végezte tanulmányait. 1567-től a mainzi Szt. Péter-templom prépostja, 1582-től a mainzi székeskáptalan kanonokja, 1599-től a világi bíróság kamarása, 1604-től érseki nevelő Rómában. 1604. február 17-én nyerte el a mainzi választófejedelmi és birodalmi kancellári tiszteletet. 1609-től a Katolikus Liga egyik vezetője volt. 1611-ben hódolatra kényszerítette birtokainak evangélikus népeit. 1619. szeptember 9-én ő koronázta német császárrá II. Ferdinándot a frankfurti Szt. Bertalan-székesegyházban. Ő építtette 1605–1618 között az aschaffenburgi érseki kastélyt.¹⁵⁴ (48. ábra)

Ferdinand von Bayern kölni választófejedelem (München 1577. október 7. – Arnsberg 1650. szeptember 13.)

Szülei, V. Vilmos bajor herceg és Renata, lotharingiai hercegnő. I. Miksa bajor herceg és választó öccse. Igen korán egyházi pályára lépett. Kiképzését Ingolstadtban, a jezsuitáknál nyerte. 1591-től a berchtesgadeni hercegprépost koadjutora, 1595-től berchtesgadeni hercegprépost és a kölni nagyprépost koadjutora. 1599-től Stablo-Malmedy hercegapátságának koadjutora, 1601-től a lüttichi hercegpüspökség koadjutora, 1611-től a hildesheimi és a münsteri, 1612-től a padernborni hercegpüspökségek koadjutora. 1612. február 17-én, nagybátyja, Ernst von Bayern kölni érsek és választófejedelem (1583–1612) halála után, átvette (megörökölte) Köln, Lüttich, Münster és Hildesheim kormányzását. Az ellenreformáció híveként Támogatta II. Ferdinánd császárrá választását. 1618. december 13-tól Padernborn hercegpüspöke. 1622-ben szorgalmazta a pfalzi választófejedelmi méltóság átruházását bátyjára, Miksa bajor hercegre. 1623-ban a münsteri püspökségből kiüzte az összes protestánsokat. 1635-ben csatlakozott a prágai békéhez.¹⁵⁵

Lothar von Metternich trieri választófejedelem (1551–1623. szeptember 7.)

1599. június 7-től viselte a trieri érseki és választói méltóságot.¹⁵⁶ Életútját nem sikerült részletesebben feltárnunk.

A ládika készítésének ideje és funkciója

A ládika készítésének ideje, a rajta szereplő címerek

alapján és a címertulajdonosok életútjainak ismeretében, ezek után már viszonylag pontosan behatárolható. I. Miksa bajor herceg, akinek címere ott díszleg ládikánkon a többi választófejedelmé között, 1623. február 25-én kapta meg a választói méltóságot. Lothar von Metternich trieri választó pedig 1623. szeptember 7-én távozott az élők sorából.¹⁵⁷ E két időpont közötti mintegy hét hónapban kellett tehát a vizsgált műtárgynak elkészülnie.

A ládikán kifaragott uralkodói, fejedelmi címerek egytől-egyig aprólékos gonddal és kitűnő technikai színvonalon készített mestermunkák. Elüt azonban ezektől Jézus Krisztusnak a ládika fedelének belső oldalára faragott fiktív címere, amely a többi címertől eltérően jó színvonalú iparos-, de semmiként sem mestermunka. Felmerült bennünk annak a lehetősége, hogy esetleg a már mintegy háromnegyedrészt készen kifaragott ládika címersorozata a trieri választó halálával egyszeriben aktualitását veszíthette. Amennyiben az egyházfejedelem halálakor már csak a fedlap belső oldala maradt volna kidolgozatlanul hátra, úgy feltehető, hogy az aktualitását veszített tárgyat befejezetlenül odaajándékozták valakinek, s Jézus Krisztus címerét már a változott tulajdonos faragta vagy faragtatta a fedlap belsejére, hogy ezáltal befejezze, illetve befejeztesse a máskülönbben remekbe készült műtárgyat. Természetesen feltevésünket ma már sem igazolni, sem cáfolni nem lehet egyértelműen.

A ládika jellegzetesen német későreneszánsz munka. Német környezetben való készülése mellett szól egy olyan apróság is pl., hogy a magyar címer kettős-keresztje alól lemaradt a hármashalom, holott hazai címerábrázolásokon ez ekkor már mindenütt általánosan szerepelt.

A ládika elképzelésünk szerint eredetileg valamilyen értékes és egyedi ajándék – ékszer vagy ötvösmunka – dobozául, tokjául szolgálhatott.

A német választófejedelmek és címereik ábrázolása a közép- és újkorban egyaránt közkedvelt volt német földön, monumentális emlékeken és apró tárgyakon egyaránt. Nem célunk ezen emlékek részletes taglalása, röviden utalunk csak néhányra ezek közül.

A választók félalakja és címerei láthatók Mühlhausen (Thomas-Münzer-Stadt) városházának reneszánsz falképén (1572).¹⁵⁸ A szász választó félalakja és címere a gothai Friedenstein kastély falán (XVI/XVII. század).¹⁵⁹ Alakjuk és címereik több helyszínről is megmaradtak XV. századi gótikus kályhacsempe sorozaton.¹⁶⁰ Választófejedelmek és címereik díszítik még a XIX. századi német köedény söröskupát is,¹⁶¹ stb.

Ládikánkkal párhuzamba állítható választófejedel-

mi címerekkel díszített dobozt, skatulyát azonban mindeddig nem sikerült fellelnünk.

Tanulmányunkkal egy a magyar múzeumokban – megítélésünk szerint – meglehetősen egyedi műtárgyat kívántunk bemutatni és lehetőségeinkhez mérten felvázolni keletkezésének valószínűsíthető körülményeit.

II.

Krisztus címere

A tanulmány első részében bemutatott és elemzett címerek mellett maradt még egy rejtélyes díszítménye a címeres doboznak, amely Krisztus életének, szenvedésének és megdicsőülésének jelképeit címerként ábrázolja. Egyedi a megfogalmazás még akkor is, ha ismert, hogy ezek a jelképek hasonló, esetenként gazdagabb, máskor viszont szegényebb megjelenítésben, vagy más sorrendben követve egymást, kerültek fel különféle tárgyra és található meg a szakrális művészetben, valamint a népi vallásosság tárgyi kultúrájának emlékein. A címer elemzése nem tűnt haszontalannak, több új ismeretet ígért és meg is adott a munka, bár az ábrázolással maradéktalanul meggyező megfogalmazás nem került elő. Egyet azonban szükséges mégis megemlítenünk, amely talán gondolatiságában legközelebb áll a ládikán lévő összeállításához. Glonnbercha XV. századi gótikus temploma szentélyének mennyezetfreskóján a kép együttes közepén az öt Szent Sebét mutató, uralkodó Krisztus ül. Tőle jobbra Lukács és János, balra pedig Máté, valamint Márk látható, szimbólumaikkal ábrázolva. Az Úr feje felett a Golgota a keresztre feszítés jelenetével, míg lábai alatt hat angyal, akik a kínzás jelvényeit tartják: a kalapácsot a három szeggel, a lándzsát, az ostort a vesszőnyalábbal, a keresztet, a töviskoronát és az ostorozásnál használt oszlopot.¹⁶² Mindezek körbe veszik a feltámadt Megváltót, ráirányítva a szemlélődő tekinteteket.

A ládika fedelének belső oldala: Itt található a legszokatlanabb ábrázolás, nevezetesen Jézus Krisztus fiktív címere, egy kerek talpú, három hasítással és három vágással tizenhat mezőre osztott, szív-pajzsos ellátott címerpajzs.

Az egyes mezők címerképei a következők: 1. Üstökös (betlehemi csillag); 2. Főpapi mitra; 3. Nyitott királyi korona; 4. Országalma kereszttel; 5. Jobbra forduló Isten Báránya (Agnus Dei) zászlóval; 6. Tenyerével felfelé fordított, kinyújtott ujjú jobb kézfej,

szeggel átlukasztva; 7. Tenyerével felfelé fordított, behajlított ujjú bal kézfej, szeggel átverve; 8. Kehely (serleg); 9. Kör alakúra összehajtott és összekötött kendő; 10. Levágott jobb lábfej szeggel átlukasztva; 11. Levágott bal lábfej, benne a belevert szeg helye; 12. Jobbra forduló kakas; 13. Átlósan egymást keresztező jogar és főpapi pásztorbot; 14. Oszlop két lelógó szíjjal, amelyekkel a megostorozandó személyt hozzá kötötték; 15. Krisztus T alakú keresztje, INRI feliratos táblával, mögötte köntöse; 16. Hegyével egymáshoz érő, legyezőszerűen elhelyezett három szeg. 17. A tárcsa alakú szív-pajzsban: szív

A pajzsos három rostélysisak helyezkedik el. A középső szembe, a két szélső kissé befelé fordítva. A jobb oldali sisakon kendő, rajta a sisakdísz: lándzsa és póznára tűzött spongya. A középső sisakon korona, rajta a sisakdísz: három – a középső függőleges, a két szélső átlós helyzetű – keresztben végződő rúdról függő kereszttel díszített rojtos végű húsvéti zászló. A bal oldali sisakon töviskorona, rajta a sisakdísz: három ágú szíjostor és vesszőzésre szolgáló vesszőnyaláb. A címerpajzs mögött damaszkolt címerköpeny.

A pajzs felett egy egyenes, alatta két íves sorba rendezett, domborodó betűs, latin felirat tájékoztat a címer tulajdonosáról: INSIGNIA SALVATORIS/NOSTRI/PATIENTIS TRIVMPHANTIS (Hatalmas és győzedelmes Megváltónk címere; a felirat valamennyi N betűjének átkötése fordított irányú. A sarkokban az evangélisták jelképeit egy-egy medalionba helyezték: balra fent angyal vagy ember (Szent Máté), balra lent szárnyas oroszlán (Szent Márk), jobbra fent sas (Szent János), jobbra lent szárnyas ökör vagy bika, tulok (Szent Lukács). (49. ábra)

A ládika többi felületétől eltérően a címer és az evangélista szimbólumok után fennmaradó helyet semmivel nem töltötték ki.

A ládika fedelének belső oldalán a négy evangélista jelképe mintegy keretbe foglalja Krisztus címerét.

Az evangélista jelképek ösképe Ezékiel próféta próféciájában található meg (*Ez. 10:14*). Ezek a négy lényeges isteni tulajdonságot jelentik:

oroszlán	= hatalom
bika	= teremtő erő
sas	= mindentudás
ember	= akarat

Az Újszövetségben a Jelenések könyvében (*Jel. 4:7*) találkozunk a megnevezett lényekkel, ahol azok körülveszik a Bárányt. Így kapcsolódnak a hét isteni tulajdonság (hatalom, gazdagság, erő, bölcsesség, tisztet, dicsőség, áldás) megjelenítőiként Krisztushoz a

keresztény ikonográfiában. Bennük az evangélisták jelképeit elsőként az egyházatyák (Ambrus, Ágoston, Gergely, Jeromos) látták, így:

Az ember vagy angyal Máté (Jézus származásával indítja evangéliumát)

Az oroszlán Márk (a pusztában lévő Keresztelő Szent Jánosról szól)

A bika, ökör vagy tulok Lukács (Zakariás áldozatával, a nemes áldozattal kezdí írását)

A sas János (evangéliuma a Szent Igével kezdődik, amely testet öltött és az égből, az Atyától a földre szállt le)¹⁶³

A címer tizenhat mezőjében tizenhét kép látható, amelyek Krisztus születésétől megdicsőüléséig fogják át az Üdvözítő földi életét, a hangsúlyt az Úr kínszenvedésére, a megváltásra téve. Egy-egy képmezőben az elhelyezett jelkép pedig mindezeket túl az ószövetségi próféciákra is utal. (A tanulmányban felhasznált bibliai idézetek a Károli Gáspár fordításán alapuló, a Magyar Bibliatársulat által 1996-ban Budapesten kiadott Szentírásból származnak.)

Az indító kép egy *csillag*, mégpedig a betlehemi csillag, amely a jászolhoz vezette a napkeleti bölcseket. Ez a csillag itt a Megváltó megtestesülésére, születésére irányítja a figyelmet, jelezve, hogy a megváltás műve a születéssel kezdődött. Az európai kultúrtörténetben előfordul a hasonló ábrázolás. Pl. a lourdesi Pireneusok Múzeum szakrális gyűjteményében őriznek egy 72,5 x 41 cm-es, a XVIII. században fából készült misszálé-tartót, amelyen a kör alakú, levélfüzérbe foglalt passió jelvények elé a születés-megkeresztelés ábrázolása került, feltehetőleg ugyanazon gondolat jegyében, mint a ládikán.¹⁶⁴ A XVIII. századból más ábrázolás is ismert, amelyen a betlehemi jászol vagy a betlehemi csillag és az Arma Christi együtt jelenik meg, az előzőekkel megegyező gondolatból kiindulva. Készültek ilyen típusú apró szentképek magánáhitat céljára is. A flamand Jacobus de Man alkotásán ugyancsak ez a kompozíció látható.¹⁶⁵ Az osztrák Néprajzi Múzeum (Österreichischen Museums für Volkskunde) gyűjteményében egy 1640-ből származó ünnepi textílián a teremtéstörténettől Mária megkoronázásáig ívelő 36 képből 23 Jézus életével foglalkozik, amelyek között a szenvedéstörténetet megelőzően szintén a születést és a királyok imádását mutatják ugyan, de Jézus földi életének más fontos állomásaival is foglalkoznak.¹⁶⁶ A kompozíció nagyban emlékeztet Simon Bening 1525-ből való quadriptychonjára, amely Mária és Jézus életét, a passiót, valamint a megdicsőülést

beszéli el.¹⁶⁷ Az egyik legkorábbi, kamalduli indíttatású koszorúimádság, a „Rózsafüzér Krisztus Urunkról vagyis Urunk koronája” 1516-tól ismert és imádkozott, ennek három tizede ugyancsak a Megváltó földi életének állomásaihoz, közöttük a passióhoz kapcsolódik és a Szentlélek kitöltésével végződik.¹⁶⁸

A csillag megjelenése jelkép a címerben, felidézve Bálám jóvendölését: „*Látom őt, de nem most, szemlélem, de nem közel. Csillag jön fel Jákob törzseből, királyi pálca (jogar) sarjad Izráelből*” (4 Móz. 24:17.). Ugyanakkor a csillag Betlehemre ugyancsak utal, Mikeás próféta soraival jelezve kiemelt szerepét az üdvtörténetben: „*Te pedig efráta Betlehem, bár legkisebb vagy Júda nemzetségei között, mégis belőled származik az, aki uralkodni fog Izráelen. Származása visszanyúlik a hajdankorba, a távoli múltba...*” (Mik. 5:1.) Ennek a csillagnak további jelentőségéről szól Ézsaiás prófétának a fényvel, a „Világ Világosságával” kapcsolatos jóvendölése: „*A nép, amely sötétben jár, nagy fényességet lát... Mert gyermek születik, fiú adatik nekünk, s az ő vállára kerül az uralom...*” (Ézs. 9:1, 5.)¹⁶⁹

A következő képmezőben látható *főpapi mitra* minden bizonnyal az Ószövetség főpap-királyára, Melkisédekre utal, akinek személyében a Messiásnak, a papnak és királynak előképét látták, aki „*nem testi parancsolat törvénye szerint lett pappá, hanem örökkévaló élet ereje szerint*” (Zsid. 7,16.). Maga a bizonyítétel a Zsoltárok Könyvében található:

„*Megesküdött az Úr
Nem bánja meg:
Pap vagy te örökké
Melkisédek módján*

Az Úr van jobboldon...” (Zsolt. 110:4,5.), amelyre azután Pál apostol a zsidókhöz írott levelében hivatkozik: „*Te pap vagy örökké, Melkisédek rendje szerint...*” (Zsid. 7; 17.) Melkisédek volt Sálem királya, a magasságos Isten papja „*...neve először ezt jelenti: igazság királya, aztán...békesség királya. Sem apja, sem anyja, sem nemzetsége, sem napjainak kezdete, sem életének vége nincs, de miután hasonlóvá lett az Isten Fiához, pap marad mindörökké*” (Zsid. 7; 1–3.) Melkisédekre úgy tekintettek az Újszövetség apostolai, mint Jézusnak, az igazi főpapnak és királynak prófétai megjóvendölőjére, áldozatára pedig, mint az Utolsó Vacsorának, az Oltáriszentség szereztetésének előképére.¹⁷⁰

A nyitott *királyi korona*, valamint az *országalma*, mint uralkodói jelvények méltóságjelvények és fel-

ségjelvényekként ugyanide sorolhatók, Krisztus királyságára utalva, jelezve az igazságosság, a békeség, az üdvösség királyának eljöttét. Aki „*királyok Királya és uralkodók (uraknak) Ura*” (1 Tim. 6:15 és Jel. 19:16). Ugyanakkor talán nem tévedünk, ha ezekben a felségjelvényekben a Betlehemet felkereső Háromkirályokat is látni véljük. Nyilvánvalóan rájuk ugyancsak történik utalás, tekintettel a csillagra, amely bár a Megváltó születésének jele, de a napkeleti bölcsék vagy Háromkirályok vezetője is volt, így kapcsolódott attributumként személyükhöz. Sőt, azt is mondhatjuk, hogy elválaszthatatlan lett a Háromkirályoktól, akiket viszont csak Máté evangéliuma említ (Máté 2:1) és akik aranyat, tömjént, mirhát vittek az Istengyermeknek. Szent Ágoston szerint ők voltak az első pogányok, akiknek megmutatkozott a Gyermek istensége (Epiphania). Ajándékaik, ahogy a későbbi elemzések megállapították, jelképesek voltak (ahogy maguk a királyok is): az arany a királyságra, a tömjén az istenségre, a mirha a szenvedésre utalt.¹⁷¹ Megjelenésüket, a születéstörténetbe való belépésüket Ézsaiás prófécijája jövendölte meg, de rájuk vonatkoztatták a Zsoltárok Könyvének adott sorait is: „*Népek jönnek világosságodhoz, és királyok a benned támadt fényességhez... Aranyat és tömjént hoznak...*” (Ézs. 60:3, 6.) „*A föld minden királya meghódol előtte és minden nép szolgál neki.*” (Zsolt. 72: 10–11.). A Háromkirályok Nyugat- és Dél-Európában mind a kegyességben, mind a vallásos szokásokban nagyon népszerűek voltak. Német nyelvterületről többféle foglalkozás patrónusaiként ismertek, de közbenjáróként szintén fordultak hozzájuk még a XVIII. században is. Ennek ékes tárgyi bizonyítékai a kegyérmek. Pannonhalmán ebből a korból származó hat olyan kegyérmek őriznek, amelyen az Istengyermeknek hódoló Háromkirályok láthatók. Némelyiken a felirat is olvasható: „*Heilige 3 König Gaspar, Melchior, Balthasar bitte für uns jetzt und in der Sterbe-Stunde.*” (Szent Háromkirályok, Gáspár, Menyhért, Boldizsár könyörögjeteik érettünk most és halálunk óráján).¹⁷²

Maga a korona egyébként az Ószövetségben főpapi fejdísz is volt, a korai kereszténységben szakrális szerepet kapott, a dicsőség koronájaként jelent meg a mártírok és vértanúk fején. Bár egyszerre volt hatalmi jelvény, a győzelmet, az uralkodást biztosító, de a szeretet és a tisztelet, továbbá a megdicsőülés jelének is tartották. Zakariás szerint az Úr szentélyét helyreállító Messiás viseli majd a királyi jelvényeket és ő fog uralkodni, „*aki igaz, diadalmas*”, de alázatos (Zak. 9:9)¹⁷³

A következő kép a zászlós bárányt, az Isten Bára-

nyát ábrázolja, aki elveszi a világ bűneit. Így nevezi őt Keresztelő Szent János: „*Íme az Isten Báránya, aki hordozza a világ bűnét!*” (Ján 1:29 és 36) és így jelenik meg a korai keresztény ábrázolásoktól kezdve, amint azt nagyszámú példa igazolja. Jézus maga a húsvéti bárány „*...a mi húsvéti bárányunk a Krisztus, már megáldoztatott...*” (1 Kor 5:7). Ő, aki önmagát önként áldozta fel az Atya akaratából, akinek csontját nem törték el. A megfeszítetteknek ugyanis a lábszárcsontját eltörték, de mivel Jézus már halott volt, ezért az oldalát szúrta meg lándzsával a katona, amelyből vér és víz jött ki. „*Ezek pedig azért történtek, hogy beteljesedjék az Írás: csontja ne töressék meg. Viszont az Írásnak egy másik helye így szól: néznek majd arra, akit átszúrtak.*” (Ján. 19:34–37.) A bárány egyszerre jelképe az engedelmességnek és az Isten előtti áldozatnak, amely Krisztus személyében valósult meg egyedül tökéletesen. Amint Ézsaiás prófécijában olvasható: „*Amikor kinozták, alázatos maradt, száját sem nyitotta ki. Mint a bárány, ha vágóhidra viszik...*” (Ézs 53:7) A bárány feláldozása egyben a szabadulás ünnepét (L. az Ószövetségben az Egyiptomból való kivonulást), a megszabadulást jelentette. A bárány mellső lábával tartott kereszt zászló a feláldozott, de Isten által feltámasztott, a halálon győzedelmeskedő, felmagasztalt Krisztust jelképezi.¹⁷⁴

Az ezt követő két képen a Megváltónak *szegekkel átvért keze és lába* látható. A két kézfejet mutató sorban, pontosan közepén, közvetlenül a kézfejek alatt a két lábfej található, rajtuk jól kivehető a szegek helye. A végtagokat egy pajzs kapcsolja össze, amelynek közepére *szívet* faragott az alkotó. A szegekkel átszúrt kezek és lábak a megsebzett szívvel együtt magát a fészületet, a kereszten függő Megváltót jelentik, akinek a megnyitott oldalából kiömlő vér és víz mosta el a világ bűneit. Az ézsaiási prófécia szerint: „*Pedig a mi vétkeink miatt kapott sebeket, bűneink miatt törték össze. Ő bűnhődött, hogy nekünk békességünk legyen, az ő sebei árán gyógyultunk meg.*” (Ézs. 53:5). Majd Péter apostol már a megváltás tényének ismeretében, ennek értelmében ír levelében: „*Bűneinket maga vitte fel testében a fára... (keresztfa) az ő sebei által gyógyultatok meg.*” (1. Pét. 2:24).¹⁷⁵ Ahogy a kínzatói jelvények a Golgotát, úgy az átszúrt kezek, lábak a szívvel a megfeszített Üdvözítőt jelképezik.¹⁷⁶ Mindezeket túl a szív egyben Krisztus szeretetére is utal, amely szeretetből fakadt az ember üdvözülése. Ugyanakkor a szegekkel átvért végtagok és a megsebzett szív a *Megváltó* *öt Szent Sebét* jelentik, amelyek a megváltást bizonyítják. Különös tisztelete a középkorban alakult ki, a IX. századtól külön ájtatosság szolgált erre. Szilárdfy

Zoltán szerint a kultusz terjedéséhez nemcsak hozzájárult, hanem azt aktuálissá is tette az 1348. évi európai pestisjárvány, amelynek hatására a csapásoktól sújtott közösségek az isteni könyörületesség és irgalom megtestesítőjét látták a Megváltó sebeiben.¹⁷⁷ Itt említjük meg, hogy a húsvéti gyertyába szűrt öt tömjén-szeg a mai napig Krisztus öt Szent Sebére utal. A Megváltó Szent Sebeivel kapcsolatos ájtatossági formáknak egyik megnyilvánulása lehet az Alsó-szászországi Haselünneben (Brémától DNy-ra) a XV. században gyakorolt szokás: a megjelölt időszakaszban itt minden pénteken a nagymisést követően az egyházi meghúzta a nagy harangot Krisztus öt Szent Sebének tiszteletére, amely a hagyomány szerint addig szólt, ameddig egy Pater Noster elmondása tartott. Egy 1710-ből való leírás szerint Észak-Bajorországban, Frankföldön egészen 1802-ig a virágvasárnapi körmenetben hét, több képből álló, meghatározott részben adták elő a passiót, amelynek keretében asszonyok hordozták Krisztus öt Szent Sebé.¹⁷⁸ Riedben (Dél-Bajorország, a tiroli határ mellett) a XVII. században a társulati kápolnát, amit a XVIII. században felépített plébániatemplom kórusa foglal magába, az öt Szent Seb tiszteletére szentelték. A XVII. századi tabernákulumon látható az öt Szent Seb, Krisztus kiömlő vérével felfogó angyalokkal és az Atyával. Ugyanitt található egy faragott, XX. századi lámpatartó, amelyen öt medalionban Krisztus öt Szent Sebe kapott helyet.¹⁷⁹ Címerpajzson is előfordultak mint Krisztus fegyverei, uralkodói jelvényei. A kései középkortól készítették azokat a kereszteteket, amelyeken csak Krisztusnak szegekkel átütött kezét, lábát, valamint lándzsától megsebzett szívét helyezték el.¹⁸⁰ Az ottmarsheimi bencés apátsági templom kincstárában többek között egy olyan aranyozott, 1786-ból való barokk ereklyés keresztet is őriznek, amelyeken a keresztszárakon lévő medalionokba a kínsztási jelvényeket vésték. A keresztszárak végén pedig kagyló alakú szárvégződésekre az öt Szent Seb került, domborúan megformálva. Jobbra és balra a szegekkel átütött két kéz, a hosszanti keresztszár alsó részén a szegektől megsebzett lábfejek, ugyanezen keresztszár felső részén pedig a Szent Szív helyezkedik el. Közöttük lunellában kereszttel és kehellyel az ereklyék kaptak helyet.¹⁸¹ Ezeknek a kereszt típusoknak az örökösei a XVIII–XIX. századtól a német népi vallásosság ábrázolásai között lelhetők fel.¹⁸² Albrecht von Brandenburg bíboros (1490–1545, 1513 magdeburgi püspök és adminisztrátor, 1514 mainzi püspök, 1518–1545 kardinális) imádságos könyvének illusztrátora a már említett flamand művész, Simon Bening (1484–1561) volt.¹⁸³ A könyv egyik képén angyalok által körülveve Krisztus öt Szent Sebe látható a felhők között, mint-

ha a mennybe emelkedő Üdvözítő lenne, akit a földön lévők letérdelve imádnak. (Hasonló megfogalmazás 1521-ből Augsburgból is ismert.)¹⁸⁴ Ez a XVI. századi ábrázolás mintha előképként szolgált volna a ládikán lévő Krisztus címer faragójának. A Szent Sebek tiszteletének a korabeli hitéletben betöltött fontosságára világít rá az, hogy XXII. János pápa pápasága idején (1316–1334) Krisztus öt Szent Sebének külön miséjét határozta meg (quinque plagarum) virágvasárnap előtti péntektől virágvasárnapig.¹⁸⁵ A Krisztus szenvedéseiben való elmélyülés, a szenvedés átélése egyébként a középkori misztika egyik középponti témája lett. Ezzel függ össze egyes szentek stigmatizációja, azaz Krisztus sebeinek megjelenése testükön. Közéjük tartozik a XIII–XVIII. századokban Assisi Szent Ferenc, aki a legismertebb, (1181–1226), a belga Löweni Ida ciszterci apáca (1211–1290), a holland Oosteni Gertud (1300–1358), Svéd Szent Brigitta (1302–1373), az olasz domonkos harmadrendi Sienai Szent Katalin (1347–1380), a német ferences Reutei Erzsébet (1386–1420), valamint Nápoly társvédőszentje Anna Maria Rosa Nicoletta Gallo ferences harmadrendi (rendi nevén Maria Franciska, akinek neve mellé a Krisztus öt Szent Sebe megnevezést illesztették. 1715–1791), de Nepomuki Szent János (1350–1393) feje felett az öt csillag ugyancsak Krisztus öt Szent Sebé jelenti.¹⁸⁶ A koptok miseliturgiájában az áldozás kerek kenyere (az Isten tökéletességének kifejezése) öt helyen átszűrt, amely szűrésokkal Krisztus szenvedésének öt Szent Sebé jelzik.¹⁸⁷

A *kehely* az Olajfák hegyén magára hagyott, „vérrel” verejtékező „*Verejtéke, mint megannyi vércsepp, hullott a földre.*” (Luk. 22:43-44), az alvó tanítványok között egyedül imádkozó és a „*keserű pohár*” eltávolztatásának gondolatával is foglalkozó Krisztusra, valamint az Utolsó Vacsora szereztetésére, az Újszövetség poharára, Krisztus vérére utal: „*E pohár az Újszövetség az én vérem által, amely tiéretetek ontatik ki.*” (Lk 22:20)

A két lábfej melletti képmezőkben, a jobb és a bal oldalon egy összecsavart, kör alakot formázó, összekötött *kendő*, valamint egy *kakas* található. A kendő lehet Veronikáé, a hagyomány szerint a meggyógyított vérfolyásos asszonyé, aki a keresztet vivő Megváltónak nyújtotta azt. Ő, miután letörölte vele arcát, képmása a kendőn maradt. Ugyanakkor nem lehet kizárni azt sem, hogy ez a textília Jézus Krisztus halotti leple, az a golycs, amelybe Arimátiai József és Nikodémus (Ján 19:38–40) a keresztről levett testet csavarta, majd amelyet feltámadása után a sírban találtak a kenetekkel

odaérkező asszonyok. Ezt a halotti leplet összefogva, az üres keresztről függő állapotban is ábrázolják.

A kakas az ember esendő, gyarló voltát idézi, Péter árulásnak ható tiltakozását, amellyel megtagadta Mesterét, emlékeztetve az Üdvözítő szavaira: „*Mondom neked Péter: nem szólal meg a kakas ma, amíg háromszor le nem tagadod, hogy ismersz engem.*” (Lk. 22:34) Jelképezi továbbá a kakas a tagadás mellett a bűnbánatot, a hűséget, de a reggeli fényt, Krisztus feltámadását is, sőt, a IX. századtól Krisztus feltámadásának és visszatérésének jeleként használták.¹⁸⁸

A címerpajzs utolsó sorában egymást követi négy ábra. Az első a keresztre tett *jogar* és *főpapi pásztorbot*, amelyek visszautalnak Krisztus főpapi és uralkodói mivoltára. A *jogar* a koronához hasonlóan olyan uralkodói jelvény, amely az égi és földi hatalmasságoknál azonos módon található meg. Jelzi, hogy Krisztus a világ győzelmes Ura,¹⁸⁹ az igazságosság képviselője:

„*Trónod Istentől való, mindörökké megmarad.
Királyi pálcád (jogar) igazság pálcája.
Szereted az igazságot, gyűlölöd a gonoszságot.*”
(Zsolt. 45:7,8)

A főpapi méltóságra kiválasztott Áron kivirágzott vesszejétől származtatott pásztorbot pedig mint főpapi jelvény, a lelkek pásztorának jelvényeként fogható fel.¹⁹⁰

Az *oszlop a szíjjakkal* a megostoroztatást idézi, a kínzás egyik jelvénye. A római büntetőjog szerint a megostorozás a keresztre feszítést előzte meg, de Jézus esetében Pilátus ezzel kívánt részvétet ébreszteni az ártatlan iránt. A megostorozás jelene a XI. század óta jelen van az európai művészetben a szenvedéstörténet ábrázolásokban, a XV. századtól pedig önálló képpé vált. Tiszteletében, amely a VIII. századra nyúlik vissza, komoly szerep tulajdonítható a középkori, Perugiából elindult és hozzánk az 1260-as években eljutott flagelláns mozgalmaknak.¹⁹¹ Magát az oszlopot pedig, amelyhez a Megváltót a hagyomány szerint kötözték, 1223-ban Giovanni Colonna bíboros az ötödik keresztes hadjárat vezéréként eljuttatta Rómába, itt azután a Santa Prassede templomban, a szent Zénó kápolnában kapott helyet.¹⁹² A IX. század óta ábrázolt megostorozás jelenetének nagyszámú megfogalmazásából kiemelkedik a német Wies templomának XVIII. századi kegyszobra, amely sok más képnek, szobornak szolgált előképként.

A harmadik képen látható a *kereszt*, az üdvösség

fája, amelyre Krisztust felfeszítették. A hagyomány szerint ez a kereszt abból a fából készült, amely Ádám sírjából nőtt ki, jelképezve az első emberpár által elkövetett bűnt, az Istennel szembeni engedetlenséget és a megígért Messiást, aki azért jött, öltött emberi formát, hogy a bűnből megváltsa a világot. Ebben az esetben a kereszt nem a megszokott latin, hanem T alakú, tau illetve antonita kereszt, amely csengőkkel ellátott botként Remete Szent Antal attribútuma volt és a XI. században alapított antonita rend jelvényeként ismert. Feltételezik, hogy ilyen alakú lehetett Krisztus keresztje is. Egyébként a Golgota ábrázolásokon a latin keresztre felfeszített Megváltó mellett megkülönböztetésképpen a két lator keresztjeként gyakran alkalmazták az antonita keresztet. Ez a T alakú kereszt, vagyis a héber tau, mint az igazak homlokára Áron által írott jel, védelmet jelentett.¹⁹³

A kereszt mögött látható Jézusnak egyetlen textildarabból készült *köntöse*, „*amely varratlan volt, felülről végig egybeszöve*” (Ján. 19:23) amelyre, a megfeszítettekre örökdő katonák sorsot vetettek, miután felsőruháin megosztottak: „*Így teljesedett be az Írás: elosztották ruháimat maguk között, és köntösömre sorsot vetettek*” (Ján. 19:24). Végül pedig az a *három szeg* zárja a sort, amelyekkel Krisztus végtagjait a keresztfához szegelték.

Krisztus szenvedését és az Arma Christit megkülönböztetett tisztelet vette körül. Különösen a népi áhitatban fordultak rendkívüli figyelemmel Krisztus szenvedése, a kínzás és keresztre feszítés eszközei felé. A kegyes hagyomány szerint Jézus fejét 44 tövis szúrta meg, testén 5475 seb keletkezett, a kötél pedig, amelyet nyakára vetettek, Ábrahám lovának szőréből készült, míg a három szeg abból a késből, amellyel Ábrahám Izsákot akarta feláldozni. A szegek beveréséhez használt kalapácsot Mózesének tulajdonították. Még a Megváltó kereszten mondott szavait is nagyszámú magyarázattal látták el.¹⁹⁴

A címerpajzs feletti sisakok közül a két szélsőn sisakdíszként a kínzás jelvények további darabjai láthatók. A jobb oldalin a *póznára tűzött spongya*, amit ecetbe mártva nyújtott fel az egyik katona a kereszten szenvedő Megváltónak. Ezt keresztezi a *lándzsa*, amellyel Longinus, a római katona, megnyitotta az Üdvözítő oldalát. A hagyomány szerint a szembetegségben szenvedő katonára ráfröccsent Krisztus vére, amelytől a szeme meggyógyult és ennek hatására Jézus Krisztus követőjévé vált. A római katolikus német nyelvterületen már a XIV. században külön kultusza alakult ki Longinusnak és az Úr oldalát megnyitó lán-

dzsának, amelyet Szent Lándzsaként ismernek, tisztelnek.¹⁹⁵ Ez a középkori tisztelet tovább élt, virágzott a barokkban is. A XVII–XVIII. században Szilárdfy Zoltán szerint Longinus tiszteletét és ikonográfiáját nagyban befolyásolhatta Gianlorenzo Bernini márványszobra, amely a Szent Péter bazilikában való elhelyezésével vált közismertté.¹⁹⁶ Ez a kultusz a mai napig élő, fellelhető, rendkívül változatos, gazdag jelképrendszerű ábrázolásai találhatók meg a népi vallásosság tárgyai között.¹⁹⁷

A bal oldali sisakon díszként egymáson keresztbe téve a *korbács* vagy *ostor* és a *vesszőnyaláb* látható, amellyel megfeszítése előtt az Urat megvesszőzték, megostorozták. A korbácsolás, a vesszővel való megveretés ábrázolások sokaságát ihlette meg, képeken, szobrokon kívül textíliára és vallásos ponyvanyomtatványra egyaránt rákerült szerte Európában. Különösen gazdagok a német nyelvterületről származó ábrázolások.¹⁹⁸

A középen lévő sisak koronájából emelkedik ki a *három húsvéti zászló*, amelyek a feltámadt, diadalmas, a halálon győzelmet arató Krisztusra emlékeztetnek, jelezve, hogy a feltámadás az üdvtörténet csúcspontja.

A fiktív címer ábráinak döntő többsége a kínzati jelvényeket tartalmazza, bár hiányos formában. A passió eszközei, az Arma Christi nem más, mint Krisztus fegyverzete, amelynek kultusza a középkorra nyúlik vissza. Győzelmi jelképeként, a bűn és a halál elleni küzdelem fegyvereiként jelentették meg őket. Mint a passió-misztika tárgyi jelei, a XII. századtól önálló ábrázolásként váltak ismertté. Mind a művészetben, mind a népi vallásosságban rendkívül gazdag változatait örökölték meg, sőt Bizánctól Nyugat-Európaig az Utolsó Ítélet megfogalmazásoknak is részét képezték. Bár a Regensburgi kézirat 1180-ból már tartalmazza a kínzati eszközöket a kereszttel és az angyalok által körülvevő Megváltóval,¹⁹⁹ azonban az Arma Christi kultuszának kibontakozása mégis Rómához, a Santa Croce di Gerusalemme templomhoz köthető. Ebben döntő szerepet játszott a Nagy Szent Gergely pápa (540–604) miséje néven ismert látomás, amely ihletője lett a középkori ábrázolásoknak és ezt követően a további megfogalmazásoknak is előképévé vált. A legenda szerint a pápának mise közben, amikor átváltoztatáskor az oltár előtt térdelt, megjelent a fájdalmas Krisztus, körülveve a kinszenvedés eszközeivel. A középkorban ez a történet úgy bővült ki, hogy a pápa nagycsütörtökön a fent megnevezett római templomban mutatta be a misét, amikor a fájdalmas Krisztus az Arma Chris-

tivel megjelent neki. A látomást a XV. században foglalták írásba, de már korábban is búcsúban részesültek a szenvedő Megváltó képe előtt imádkozók. Ennek a látomásnak egyik korai ábrázolása Ottmarsheimből, a bencés apátság templomának gótikus-renaisszansz kápolnájából, egy 1460-ból való freskóról ismert, ahol Nagy Szent Gergely pápa püspökök, egy bíboros, továbbá a hitetlen asszony társaságában látható, amint feltartja az átváltoztatott ostyát és az oltáron ekkor megjelenik a sebeit mutató Krisztus.²⁰⁰ További korai megfogalmazások valók még Lübeckből 1504-ből (Bernt Notke oltárképe), továbbá 1511-ből A. Dürer egyik rézmetszetéről.²⁰¹ A Legenda Aurea szerint egy asszony áldozáskor kételkedett az átváltoztatásban, Krisztus testének és vérének valóságos jelenlétében, amikor a pápa imádságának hatására a kenyér emberi ujjá változott, mire a hitetlenkedő megrendült és az ujjból ismét kenyér lett.²⁰² Egy másik változat szerint a kételkedés hatására a pápa jelért könyörgött és ekkor tűnt fel az oltár fölött a feszület a kínzati eszközeivel.²⁰³ (50. ábra) 1518-ban készült az a német fametszet, amelyen a kereszt tövében ülő Szűzanya látható, ölében a halott Krisztussal, mögöttük és körülöttük a kínzati jelvényeivel. Ez a kép azután később a német üvegkép (Hinterglasbild) festőknek előképül is szolgált.²⁰⁴ (51. ábra) A Szent Keresztet megtaláló Szent Ilona (255–330) mellett ugyancsak előfordul többször is a kereszttel együtt az Arma Christi (helyenként angyalok tartják), mivel a hagyomány szerint ezeket a szent ereklyéket ő kerestette meg.²⁰⁵ A kínzati jelvényeinek magyar ábrázolásai a XV. századtól ismertek, ezek kőfaragványokon, templomi falfreskókon maradtak fenn (Buda, Segesvár, Mezőtelegd, Siklós). Az ábrázolások létszáma a barokkban erőteljesen megnövekedett, a XVII. és ezt követően a XVIII. században templomi mennyezetképként (Vörösberény, Almágy, Nádújfalu), keresztkompozícióként, képeken, szobrokon, kazulákon, klenódiумok ötvöstárgyain, kolostori munkákon egyaránt előfordultak.²⁰⁶

A szenvedés önállóvá vált mozzanatainak tisztelete és ábrázolásai nagyban összefüggenek már a középkortól kezdve a korábban említett flagelláns mozgalmakkal, amelyeknek újjászületése éppen a XVII. századra tehető, Paolo Segneri olasz jezsuita (1624–1694) kezdeményezésére.²⁰⁷ A kultusz újjáélesztése feltehetőleg nem lehetett nehéz, mivel erőteljesen beleivódott a vallásgyakorlatba. A kései középkornak külön miséi voltak, amelyek ráirányították a hívek figyelmét a kínzati eszközökre. Több ünnep kötődött Jézus szenvedéseéhez, amelyeknek nyomai imádságos könyvekben és vallásos ponyvanyomtatványokban maradtak fenn. Természetesen mindezekben figye-

lemreméltó szerepet játszott a keresztes háborúkat követően a szenvedés különféle eszközeinek Európába kerülése is.²⁰⁸ A kínszenvedés jelvényeinek már a XIV. században külön ünnepe volt, mégpedig először Németországban, de külön kultusza alakult ki az Úr töviskoszorújának is, amelynek ünnepe ugyancsak Németországból sugárzott szét Európába a XIV. században. Jézus Krisztus Szent Teste egyes részei (vér, sebek, szív) előtti hódolat pedig különös előnyben részesítette a Szent Sebek, az ezeket okozó szegek és a Szívét megnyitó lándzsa tiszteletét, amelyekhez nemcsak különböző ájtatosságok, hanem külön misék kötődtek. Részben a votívmisék között található meg a Szent Kereszthez kapcsolódó is.²⁰⁹ Egyébként a Szent Sebeket okozó eszközök esetenként külön is megjelentek. Így a ciszterci rendalapító, Clairvauxi Szent Bernát (1090–1153) ábrázolásain a kereszttel együtt a lándzsát és a nádszárra tűzött, ecettel átitatott spongyát fogja.²¹⁰ (Látomásában a kínszítás eszközeivel maga a Megváltó hajolt le hozzá a keresztről.). A jezsuita Loyola Szent Ignác (1491–1556) mellett pedig gyakran megtalálható az Úr Szívén kívül a keresztre feszítés három szege is.²¹¹ A portugáliai Fatima Misszionárius Múzeumában látható a „gondviselés szentjének”, Thienei Szent Kajetánnak (1480–1547) képe, amelyen a fekete taláros szent jobb kezében könyvet, a balban pedig a keresztre feszítésnél használt szeget fogva áll a látomásában megjelent Istengyermek előtt.²¹²

Német nyelvterületen a marientali templomnak Jézus az Olajfák hegyén kegyképe tiszteletéhez kötődve bontakozott ki Krisztus halálfélelemének kultusza. Nyomában a XVII. században „Halálfélelem Társulatok” alakultak meg a kapucinusok és a jezsuiták határozó pártfogásával, Jézus szenvedésének tiszteletét terjesztve. Ehhez kívánkozik egy magyar adat is, igazolva, hogy a kultusz egész Európát átfogta.

Magyar nyelvterületen a különböző konfraternitások között különösen figyelemre méltó a jezsuiták alapította „Haldokló Krisztus Társulatok” tevékenysége, amelyek tagjainak nem elhanyagolható szerep tulajdonítható Krisztus szenvedésének és a szenvedés eszközeinek megismertetésében, kultuszának terjesztésében. Hisz legfontosabb feladatuk Krisztus kínszenvedéséről és a végső dolgokról való elmélkedés volt. Hetente két misét mondatnak: egyiket hétfőn, amely után a Társulat elhunyt tagjaiért, a másikat pedig pénteken, amelyet követően a még élők boldog kimúlásáért imádkoztak. A hétfői mise után a halottak litániáját a Krisztus szenvedéséről szóló követte.²¹³ Ennek lehetett előzménye a XVI. században a Krisztus kínszenvedéséről elnevezett társulat. Tagjai számára a kínzó eszközök „ájtatos nézése” és egy Miatyánk

(Pater Noster) elmondása bizonyos búcsúkiváltsággal járt.²¹⁴ A rendkívüli kedveltséghez ezek az engedelmények minden bizonnyal ugyancsak hozzájárulhattak.

Az Arma Christi kultuszának meggyökeresedésében és további terjedésében változatlanul figyelemreméltó szerep tulajdonítható a jezsuitáknak, továbbá a ferenceseknek, valamint a jámbor társulatok tevékenységének egész Európában. A XVII. század különösen fontos ebből a szempontból, hisz a kínszítási eszközök kultuszának széleskörű kiterjedése a járványok és háborúk sújtotta Európában éppen akkor élte második virágkorát. Az Arma Christi népszerűsége olyan nagy volt, hogy a XVII. századtól a kereszttel, feszülettel, vagy a Szent Sírral, a halott Krisztus szobrával együtt körmenetekben is hordozták őket. Rákerültek különféle feszületekre és ereklyés, azaz ereklyetartó keresztekre egyaránt (pl. Kézdiszentlélek Köntzey-kereszt, Kisldődön egy német ereklyés kereszt vagy a már említett ottmarsheimi kereszt). (52. ábra)

A XVII., majd később a XVIII. században az ereklyekultusszal kapcsolatos és a búcsújáró helyek által is terjesztett kegyermeken szintén megjelentek a kínszítás jelvényei. Ennek a tárgy együttesnek ez a két évszázad volt a virágkora. Pannonhalmán őrzik Kuncze Leó bencés szerzetes (1840–1886) 486 db-os kegyérem gyűjteményét, amelyekből hét, rézből való darabon az Arma Christi látható. A gyűjtemény java része német munka, közöttük az említett hét is. Ebből négy darabon (131/b, 154/a, 154/b, 264/b) a kínszítás eszközeinek csaknem teljes együttese megjelenik (kereszt, töviskorona, két összekötözött kéz, szív, spongya, ostor, kés vagy kard, pénzes zacskó, lándzsa, három szeg, vesszőnyaláb, fogó, kalapács, lámpa, oszlop, létra, Veronika kendője, kancsó tállal, ecetes vödör, kaskas, köntös, három kocka és a Szentlélek galambja), míg három érmen (159/a, 286/a, 365/b) csak néhány látható belőlük (lándzsa, kalapács, szegek, spongya, fogó, vesszőnyaláb, korbács).²¹⁵ Utóbbiak közelebb állnak a ládikán megjelenítettekhez. Kétféle felirat is olvasható ezeken a kegyermeken. Az egyik: „*Pass(io) Christi confortata me*” (Krisztus szenvedése erősíts meg engem vagy Krisztus kínszenvedése erősíts meg engem). A másik: „*Pass(io) Chris(ti) Sal(va) Nos*” (Krisztus szenvedése üdvözíts minket)²¹⁶ Ezek a feliratok mintegy magyarázatát adják annak, miért kerültek a passió, a szenvedés és keresztre feszítés eszközei, mint a keresztyén hit központi gondolata,²¹⁷ a legkülönbözőbb tárgyakra. (53–55. ábra)

Végülis elmondható, hogy az Arma Christi kultusza évszázadokon keresztül kivételes helyet foglalt el mind a liturgiában, mind az ábrázolásokban, apokrif iratokban és a szakrális folklórban. A feltámadt és

újra eljövendő Krisztus felségjelvényeinek tekintették őket. Adatok sokasága igazolja, hogy alig van olyan területe a szakrális művészetnek, vallásos ábrázolásoknak, ahol valamilyen formában ne lennének jelen ezek a kízzatási jelvények, bár számuk változóan mondható (5–25). Megtalálható közöttük Krisztus öt Szent Sebe is, amelyeket esetenként öt rózsával jeleztek.²¹⁸ A ládika belső oldalára ezek a jelvények és egyszerre jelképek feltehetőleg ugyancsak mint Krisztus felségjelvényei, mint a bűn és a halál elleni küzdelem fegyverei kerülhettek fel.

Az Arma Christi kultusza, amint azt a felsorolt történeti adatok igazolják, több forrásból táplálkozott, amelyek egy-egy korszakban újra és újra felhívták a figyelmet a Megváltó szenvedéseire, előtérbe helyezve a vele kapcsolatos ábrázolásokat. Ugyanakkor a képeken kívül ezeknek a passióval kapcsolatos megfogalmazásoknak több írásos előképét is ismerjük. Egyik különösen fontos írott forrásnak mondhatjuk Johannes de Caulibus *Meditationes vitae Christi* című munkáját a XIV. század elejéről, amely a ferencesek révén terjedt el és nyomában megelevenedtek a passió eszközei. A kései középkortól a XVIII. századig ehhez járult még Krisztus titkos szenvedéseinek látomásokon alapuló kultusza is.²¹⁹ Magdalena Baulter (†1458) freiburgi klarissza apácának látomása nyomán vált ismertté Krisztus válogatott kízzásokból álló, titkos szenvedésének tizenöt stációja. Ezt azután egy ismeretlen szerzetes festőnő tizenöt képben megörökítette, amelynek másodpéldánya 1710-ből való és a budai Erzsébet apácák kolostorában őrizték. A rend működése idején nagycsüttörtök estétől nagypéntek hajnalig minden esztendőben megtartották Magdalena nővér ájtatosságát, amelyet ez a kép jelenített meg. Az ájtatosságnak ismert az írásos változata is.²²⁰ A délnémet és osztrák ábrázolások egyik forrásának az előképeken túl tehát e látomásokon alapuló szövegek könyv tekinthető, a látomások képi megfogalmazásával együtt. Nem véletlen ezek után a német vallásos ábrázolásokban a kízzatás és a kízzoeszközök gyakori, sőt, sokszor általánosnak mondható jelenléte, amely különösen gazdaggá lett a népi vallásosság tárgyain. Megjegyzésre érdemes, hogy a XVII. század egyik legnagyobb olasz misztikus írónője, a karmelita Pazzi Szent Mária Magdolna (1566–1607) miközben személyesen élte át látomása során Krisztus passióját, világosan látta a kízzatási eszközöket. Ezt szerzetes társnői jegyezték le, amely látomás szintén hozzájárult a korszak és az azt követő évszázad Arma Christi ábrázolásaihoz is.²²¹ A klarissza apáca, Veronika Giuliani (1660–1727) szintén átélve Krisztus kízz szenvedését, megkapta a stigmákat (a Szent Sebek jelei) és

szívébe a kízzatás eszközeit, amelyek ábrázolásaiban megjelentek.²²² Nem hagyhatjuk figyelmen kívül az Arma Christi-nek a népi vallásosságban, a népi vallásosság tárgyi kultúrájában és az ájtatosságokban való kiterjedt jelenlétét, különös tiszteletét, ami jól mutatja a középkorban kibontakozott vallásos kultusz továbbélését. Az egyik legérdekesebb, legkülönösebb és leggazdagabb általunk ismert vallásos ábrázolás egy XVII. századi olvasón található. Az olvasó Örvényesről származik, 1668-ban készült, ahogy a jelképnek tekinthető apró kulcson olvasható és ma Kislődön, a Róthy Mihály Népi Vallásosság Gyűjteményben őrzik. Krisztus Fájdalmas Olvasójának mondják, amelyen a negyvenkilenc darab kicsi és hét nagy metszett üvegszem között balról jobbra, alulról felfelé helyezték el a kízzatás huszonegy jelvényét. Alul középen lóg le egy jelképes feszület (a corpus csak jelzett), amelyen a keresztszárak találkozásánál sugárnyalábok nyúlnak ki négy irányban, a négy égtáj felé. Ezt követi egy kisméretű kereszt, majd Krisztus feje, a kör mentén pedig lába, keze, azután egy kar (ez nyújthatta a spongyát, foghatta a lándzsát, de lehet az a kéz is, amely arcul csapta az Üdvözítőt), tovább az erszény az árulás 30 ezüstjével, a három szeg, amelyekkel a keresztfához szegezték a Megváltót, a fogó, az ostor, a kakas, a kulcs az évszámmal (a megváltás, az üdvösség kulcsa Krisztus kízzhalála és feltámadása által), a lándzsa, a fűrő, a kard (utóbbival vágta le Péter a Jézus elfogásában részt vevők közül az egyik templomszolga fülét), a töviskorona, a kalapács, a kehely, a vesszőnyaláb, a spongya, az oszlop, a létra, a három kocka, a Szent Szív, majd a másik kéz, a köntös és a másik láb. Ennek az olvasónak a koszorú imádsága különbözött az általánosan ismert rózsafüzér-imádságoktól.²²³ Az Osliban (Rábaköz) plébánoskodó Jáky Ferenc ötven különféle rózsafüzér ájtatosságot gyűjtött össze a XIX. század végén. Közöttük található négy olyan ájtatosság is, amelyek közel állnak ugyan az 1668-ban készült ábrázolás megfogalmazásához, de mégsem azonosak vele. E rokon koszorúimádságok közül az egyik az „Urunk koronája”, a másik „Rózsafüzér a fölfeszített Úr Jézusról”, a harmadik „Jézus Krisztus szentséges öt Sebének koronája”, míg a negyedik „Rózsafüzér Jézus Krisztus Szent Vére tiszteletére.”²²⁴ Sajnos azonban, már nem találtam olyan adatszolgáltatót, aki ezek közül egyet is ismert volna. A „Jézus Krisztus öt Szentséges Sebének koronája” olvasón ezek a sebek a gyöngyszemek között öt apró fémlapon található meg. Ez az általunk bemutatott olvasó a szemek között elhelyezett kízzatási eszközökkel minden bizonnyal az Arma Christi kultuszának a liturgiában elfoglalt helyével függ össze és gyökere a gótika

lelkiségében keresendő.²²⁵ (56. ábra) Egyébként ezek a kízzatási jelvényekkel ellátott rózsafüzérek (Arma Christi Rosenkranz) Németországból ismertek, főként a XVII. századból. A freisingi székesegyház egyházmegyei múzeumának gyűjteményében ma is megtalálhatók.

A legteljesebb és leggazdagabb Arma Christi ábrázolásokat egyébként is Németországból, Freiburg környékéről, a Fekete-erdőből és Elzászból ismerjük. Két típusuk különböztethető meg. Az egyik a feszületre elhelyezett teljes számú kízzatási jelvényen kívül a kereszt tövében látható az a katona, név szerint Longinus, aki Krisztus oldalát lándzsával megnyitotta. Ezeket a feszületeket Longinus Kreuz-nak mondják. A másik típuson a feszületen a passió eszközei találhatóak meg teljes létszámukban, vagy a kereszt Jézus öt Szent Sebével és a kízzatási jelvényeivel. Utóbbi feszületek neve Arma Christi Kreuz. Kelet-Bajorországban ugyanezen ábrázolási típusnak Waffen Christi Kreuz a megnevezése.²²⁶ Ennek az ábrázolásnak megfogalmazásában fontos szerepet játszott Krisztus titkos szenvedéseinek látomásokon alapuló leírása, képi megjelenítése és a nyomában megszületett áhítatforma. Ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül az a tény sem, hogy a ciszterci, a jezsuita és a kapucinus rendekben német nyelvterületen különösen erős volt az Arma Christi kultusza, ezért az általuk végzett missziós tevékenység révén ez a kultusz mély gyökeret eresztett a népi vallásosságban is. Hozzájárult mindezekhez magának a kízzatási eszközöknek a látványa, amelyek a missziós keresztteken megtalálhatók voltak.²²⁷ Szinte nincs hely, tárgy, imádságos könyv, ahol ne jelennének meg ezek a jelvények: így kő- és üvegeképeken (Hinterglasbild), téglán, fa, valamint kő, továbbá vas keresztteken, házak oromfalán, házi oltárok felépítményeként, terítőkön, függönyökön, szobák szent sarkaiban (Herrgottswinkel) mint Stuben-Kreuz (szobai kereszt), imalapokon, házi áldáson, rontáselhárító cédulákon, szentképeken, de láthatók türelemüvegekben (Geduldflaschen), amelyek megegyeznek a magyar népművészetben megtalálható, rabok és pásztorok által készített alkotásokkal.²²⁸ Hihetetlenül gazdagok ezek az ábrázolások és a XVIII. századtól a mai napig készítik még sokukat, közülük elsősorban a kízzatási jelvényekkel ellátott keresztet, feszületeket, elhelyezve ezeket házakban, épületek oromfalán, szabadtéri feszületeken egyaránt.²²⁹ (57–60. ábra) A német népi vallásosságnak sajátos, naív megfogalmazása a la Saletti jelenés (1846) képi változata, amelyen a Szűzanya szívében is a kízzatási jelképek néhány darabja látható, ahogy azt a látomás tanú, a gyermekek megfigyelték, elmondták.²³⁰ A

volt Osztrák-Magyar Monarchia országaiban ismert a Bécsben, Plank és Fiai nyomdájában készült színes litográfia, amelyen a feszület körül a kízzatási jelvényeit helyezték el teljes létszámában. A Laczkó Dezső Múzeum Néprajzi Gyűjteménye is őriz belőle egy példányt Leiden Christi felirattal. Egyébként a népi vallásosság magyar emlékégyében ugyancsak nagyon változatos Arma Christi ábrázolások találhatóak, mind képeken (litográfia, üvegekép), mind szoborcsoportként (Golgota), könyv illusztrációként, de mézeskalács ütőfán, körmeneti keresztteken, sőt, szabadtéri feszületeken egyaránt a Nyugat-Dunántúltól Észak-Magyarországon át Erdélyig.²³¹ (61–62. ábra)

Az Arma Christi Kreuz és a Longinus Kreuz írott változataként fogható fel az a XIX. században készült metszet, egy német nyelvű, illusztrált soproni imalap, amelyen a szenvedéstörténetet úgy fogalmazták meg, mint egy imádságot, a szöveg közé a kízzatási jelvényeinek ábráit és a passió állomásainak apró rajzait elhelyezve. A kízzszenvedés eszközeit tekintve ez az összeállítás teljesnek mondható, sőt, olyan ábrákat is tartalmaz, amelyek egyébként a kízzatási jelvényei között többnyire nem jelennek meg (Getcemane kert, Pieta). A Soproni Múzeum nyilvántartásában semmiféle adat nem szerepel vele kapcsolatban, így csak feltételezzük, hogy valamely jámbor társulattal lehet összefüggésben. Az imalapot 444-es leltári számon a Soproni Múzeum Néprajzi Adattárában őrzik.²³² (63. ábra) Szövegének magyar megfelelője következőképpen hangzik: „Amint Jézus a Getcemané kertbe ment és az Olajfák hegyére, félelemmel és szomorúsággal volt tele. Még csak most kezdődött minden, vért izzadt, a kehely („keserű pohár”) eltávoztatására gondolt, de mégis elnyomta a saját akarátát és elfogadta az Atyáét. Egy angyal (az Úr angyala) erősítette. Júdás a távolban már fáklyákkal és lámpásokkal vezette a fegyvereseket. A Mestert szerető Péter kardot rántott és levágta Malchus fülét, amit azonban Jézus meggyógyított. Ez a csoda még nagyobb haragra gerjesztette elfogóit, vádlóit, még kegyetlenebbé tette őket. Láncsal és kötéllal kötötték meg Jézust, kigúnyolták és nevettek rajta. Így vezették be a városba, ahol a tanításáról faggatták. Egy katona ökölrel arcul ütötte. Péter, aki gyötrődött, nem akart a Mestertől elmenni. Kaiafás udvarában a szolgálak (cselédek) tüzet raktak, Péter is ott melengette a kezét. Odamentek hozzá és megkérdezték, hogy ismeri-e ezt az embert. Az igazat kellett volna mondania, de Péter azt mondta, hogy nem ismeri őt és megesküdött azon nyomban. Jézus irgalmasan (szomorúan) ránézett, akkor megszólalt a kakas. Pilátus egyetlen bünt sem talált Jézussal kapcsolatban, mégis megparancsolta, hogy kötözzék őt

egy oszlophoz. Vesszőnyalábokkal és ostorral verték fejétől a lábáig, addig, amíg az oszlopnál ájultan esett össze. Ahogy ruháit leszedték (leszaggatták) róla, az egyik (katona) tövisszorosít helyezte a fejére, fájdalmat okozva neki. Ott állt a megkínzott, akkor nádszálat (jogart) adtak a kezébe. Pilátus kimondta rá az ítéletet és eltörte a pálcát. Valaki hozott egy nehéz keresztet, amit Jézusnak kellett vinnie. Taszigálva és ütlegelve vezették ki a városból. Felharsantak a trombiták, mindenhol lehetett hallani. Jézus többször elesett a nehéz kereszttel. A véres mártírium eszközeihez tartoztak még: a létra, a harapófogó, a kalapács a fúróval. Ahogy Jézus megérkezett, felállították a keresztet és véresen rászegezték. Három egész óráig szenvedél Te Jézus Krisztusom. Vele feszítettek meg két bűnöst. Jézus elhangzott hét könyörgő szavában keserű szomjúságára panaszkodott. Ekkor botra tűzött, ecetbe és epébe mártott szivaccsal akarták felüdíteni (szomját oltani). A Nap eltűnt, amikor Jézus meghalt. A hold véresre színeződött és minden elsötétült. A templomban, ahol mindenki Istent dicsőíti, a kárpit csodálatosan kettéhasadt (a függöny leszakadt). Amikor majdnem minden szomorúság véget ért, (Jézus) lelkét az Atya kezébe ajánlotta, feje lebukott és nem tudott többé egy szót sem mondani. Jött a Halál, szívének meg kellett törnie. Longinus a dárdával keresztül döfte szívét, ahonnan drága vére kifolyt érettségünk. Mária szívében érezte ezt a fájdalmat, sirt a kereszt mellett, a sebeket számlálta. Levették a keresztről, Mária ölébe fektették (Jézust). De Krisztust (mégis) elválasztották (anyjától). Mária könnyeket ontott. Jézust egy újonnan faragott kősírbába tették. Odament a három szent asszony a kenetekkel, keresték őt, de nem volt ott többé. Az angyal mondta, hogy feltámadt. Az érettségünk való tiszta szeretetből az Isten Báránya meghalt és halála által megszerezte nekünk az égi koronát. Ámen²³³

Végezetül nem hagyhatjuk említés nélkül az Arma Christi ábrázolásoknak a barokkban kialakult sajátos változatát, amelyen az Istengyermek jelenik meg a kínzatói eszközökkel. Döntően német közösségek őrizték meg/örzik ezt a népi vallásosságban nagyon népszerűvé lett képtípust, amelyből a Laczkó Dezső Múzeum kettőt, a Gizella királyné Egyházművészeti Múzeum egyet őriz, de megtalálható Kislődön is a Róthy Mihály Népi Vallásosság Gyűjteményben. A papírképeken kívül tudunk üveggép-változataikról is.²³⁴ Több helyen még ma is látni ilyen képeket a fa-

lon, a házak „szent sarkaiban”. Az európai művészetben a XV. századtól ismert a megfogalmazás. A XVI. században Simon Bening is megfestette az angyaloktól körülvevett Istengyermeket a szenvedés eszközeivel.²³⁵ Szilárdfy Zoltán szerint ebben az esetben valójában az antik mitológiai motívumokat (memento mori, vanitas) töltötték meg evangéliumi tartalommal, amelyben nagy szerep tulajdonítható a cisztercieknek.²³⁶ A korszak elmélkedő vallásos irodalma úgy vélte, hogy az Istengyermek állandóan maga előtt látta a rá váró szenvedéseket, amelyeket számára az Arma Christi jelenített meg. Ezzel mintegy jelezték, hogy a Megváltó gyermekségétől kezdve tudatában volt küldetésének. A témában rendkívül változatos megfogalmazások születtek Portugáliától kezdve a német nyelvterületen át a magyar nyelvterület határáig papírképeken, üvegfestményeken, szoborkompozíciókon egyaránt.²³⁷ (64. ábra) Ezeknek döntő többsége népi vallásos ábrázolás. Különösen gazdagok és változatosak a német nyelvterületről valók. Közöttük olyan kép is megtalálható, ahol a gyermek Jézus ruháján viseli a kínzatói eszközöket.²³⁸ (65. ábra) A népi vallásosság ábrázolásain túl ez a megfogalmazás előfordul szöszék mellvéden (Zsegra, XVII. század) és a magánáhitatra szánt szentképeken egyaránt. Természetesen ezek alkotják a megfogalmazások ősbibliai rétegét. Nagynevű művészek alkotásai közül nem egy előképükké vált. Szilárdfy Zoltán kutatásaiból lettek ismertté mind ezek, mind alkotóik: Guido Reni (XVII. század), Gottfried Bernhard Götz, Johann Lorenz Rugendas, Philipp David Danner, Garofalo, Wierix, Joseph Enderle (XVIII. század).²³⁹ A XX. századra azután az egykori művészi megfogalmazásokat a népi vallásosság képkultúrájában színes vásári nyomtatványok váltották fel.

Az Arma Christi kultuszának, továbbá széleskörű, gazdag ábrázolásainak ismeretében nem meglepő, hogy a XVII. századi, művészien faragott ládika üres oldalára címerként éppen a kínzatói jelvényeinek egy csoportja került, hisz az alkotó és a használó is mindezekben az üdvösség forrását láthatta. Ugyanakkor nyilvánvalónak tűnik, hogy a címer megfogalmazását és a kései reneszánsz doboz belső oldalára kerülését kényszer szülhette, mégpedig a trieri választó váratlan halála, amint arra Rainer Pál tanulmányában rámutatott. Az üres felület betöltésére ebben az esetben kézenfekvőnek tűnhetett az évszázadok óta tisztelt jelképeknek címerként való felhasználása.²⁴⁰

JEGYZETEK

RÖVIDÍTÉSEK

- ANDERNACH–RUCH 2001 = ANDERNACH, F. – RUCH, M.: Arma Christi und Longinus Kreuze im Erzbistum Freiburg. Strassburg 2001
- ARNOLD 1978/79 = ARNOLD, P.: Die Münzstätte Anna-berg im 16. Jahrhundert. Jahrbuch der Staatlichen Kunstsammlungen Dresden 11. 1978/79. 159–179.
- ARNOLD 1982 = ARNOLD, P.: Münzkabinett 1982. Jahrbuch der Staatlichen Kunstsammlungen Dresden 14. 1982. 147–168.
- ARNOLD 1984 = ARNOLD, P.: Die Kunsttöpferei August Saeltzer in Eisenach. Jahrbuch der Staatlichen Kunstsammlungen Dresden 16. 1984. 111–136.
- ARNOLD 1998/99 = ARNOLD, U.: Die vergoldeten Wap-
pen- und Initialschilder des Wappenzimmers im
Grünen Gewölbe. Überlegungen den Benennungen
im Hinblick auf die Rekonstruktion des Wappenzim-
mers im Schloss. Jahrbuch der Staatliche Kunst-
sammlungen Dresden 27. 1998/99. 31–38.
- BAUER = BAUER, S. Ch.: Die Johanniskirche in Kronberg
im Taunus. Eine spätgotische Saalkirche und ihre
Kunstdenkmäler. Kronberg ohne Jahr (197?)
- BÁLINT 1977 = BÁLINT S.: Ünnepi kalendárium I. Buda-
pest 1977
- BIERMANN 1975 = BIERMANN, A. W.: Die Miniaturen-
handschriften des Kardinals Albrecht von Branden-
burg (1514–1545). Achener Kunstblätter Köln 46.
1875. 15–310.
- BOSL–FRANZ–HOFMANN = BOSL, K. – FRANZ, G.
– HOFMANN, H. H. (bearbeitet): Biographisches
Wörterbuch zur deutschen Geschichte. I. Band (A-
H). München o. J.
- BÖCHER 1992/95 = BÖCHER, O.: Der Heraldiker Otto
Hupp und seine Schöpfungen für Rheinhessen und
die Pfalz. Der Wormsgau 16. 1992/95. 127–184.
- CATALOGUE 1981 = Sz.N. Regards neufs sur l' Art reli-
gieux dans les hautes Pyrenees Exposition Lourdes.
Catalogue. Lourdes 1981
- DÁVID 2002 = DÁVID K.: A teremett vilá misztériuma.
Bibliai jelképek kézikönyve. Budapest 2002
- DÁVIDNÉ 2004 = DÁVIDNÉ BAJOR Á.: Szentek jelkép-
tára. Budapest 2004
- DIÓS 1984 = A szentek élete (Szerk.: Diós I.) Budapest 1984
- ESTÓK 2000 = ESTÓK J.: Királynék könyve. Magyaror-
szág királynői, királynéi, kormányzónei és fejede-
lemasszonyai. Budapest 2000
- FALCK 1970 = FALCK, L.: Die Wappen des Kurfürsten-
tums Mainz. Mainzer Zeitschrift 65. 1970. 189–195.
- FINDEISEN 1998 = FINDEISEN, J. P.: Der Dreissigjähri-
ge Krieg. Eine Epoche in Lebensbildern. Graz
– Wien – Köln 1998
- FRANZL 1978 = FRANZL, J.: Kaiser im Zwiespalt der
Zeit, Ferdinand II. Graz – Wien – Köln 1978
- FRIEDERICH 1962 = FRIEDERICH, F. H.: Aschaffen-
burg im Spiegel der Stiftsmatrikel 1605–1650. Ver-
öffentlichungen des Geschichts- und Kunstvereins
Aschaffenburg 6. 1962.
- Führer, München 1985 = Bayerisches Nationalmuseum,
München. Führer durch die Schausammlung.
München 1985
- GALAMBOS 1953/2004 = GALAMBOS F. I.: Az egyhá-
zi év a magyar középkorban. A megtestesülés és a
Megváltás ünnepeköre. Pannonhalma 1953/2004 Pan-
nonhalmi Füzetek 51.
- GLASER 1980 = GLASER, H.: (Hrsg.) Um Glauben und
Reich, Kurfürst Maximilian I. München – Zürich
1980
- GONDA–NIEDERHAUSER 1977 = GONDA I. – NIEDER-
HAUSER E.: A Habsburgok. Egy európai jelenség.
Budapest 1977
- Goth.Geneal.Taschb. 1898 = Gothaisches Genealogisches
Taschenbuch nebst diplomatisch-statistischen Jahr-
buch 135. Gotha 1898
- GROTE 1877 = GROTE, H.: Stammtafeln. Leipzig 1877
- GROTEFEND 1891 = GROTEFEND, H.: Zeitrechnung des
Deutschen Mittelalters und der Neuzeit. Schwerin
1891
- GRUND 1992 = GRUND, R.: Die Künstlerfamilie Hoeck-
ner. Jahrbuch der Staatlichen Kunstsammlungen
Dresden 23. 1992. 55–81.
- GUDENUS 1998 = GUDENUS J. J.: Amagyarországi főne-
messég XX. századi genealógiája III. Budapest 1998
- GÜNTHER 1982 = GÜNTHER, G.: Mühlhausen, Thom-
as-Münzer-Stadt. Das Rathaus. Baudenkmale 39.
Leipzig 1982
- HAMANN 1990 = HAMANN, B.: Habsburg lexikon. Bu-
dapest 1990.
- HAMBRECHT 1985 = HAMBRECHT, R.: Wettiner Wap-
pen im Riesensaal der Ehrenburg zu Coburg. Jahr-
buch der Coburger Landesstiftung 30. 1985. 1–88.
- HÄRTER 1997/98 = HÄRTER, K.: Fastnachtstheorien,
Hochzeitsfeiern, Musikantenhalten und Kirchweih:
Policey und Festkultur im frühneuzeitlichen Kur-
mainz. Mainzer Zeitschrift 92/93. 1997/98. 57–87.
- HENNING 1981 = HENNING, E.: Die Neue Herrschaft
Henneberg 1245–1353. Jahrbuch der Coburger Lan-
desstiftung 26. 1981. 43–70.
- HEPDING 1972/73 = HEPDING, L.: Anton Woensam von
Worms. Maler und Illustrator des frühen Kölner Bu-
chdrucks. Der Wormsgau 10. 1972/73. 24–28.
- HETYÉSSY 1963 = HETYÉSSY I.: A soproni országgyűl-
ések és a magyar korona soproni házigazdája. Soproni
Szemle 17. 1963/4. 371–372.
- HOLL 1983 = HOLL I.: Középkori kályhacsempék Magyar-
országon III. ArchÉrt 110. 1983. 201–230.
- JÁKY 1880 = JÁKY F.: Szent Rózsafüzérek könyve. Bu-
dapest 1880

- JUNG 1980 = JUNG, W.: Der Dom zu Mainz (975–1975). Schnell, Kunstführer Nr. 608. München 1980
- KAPPEL 1990 = KAPPEL, J.: Ein „commesso in pietre dure“ aus der Hofwerkstatt Kaisers Rudolfs II. zu Prag um 1600. Dresdner Kunstblätter 1990/4. 104–109.
- KEMÉNY 1986 = KEMÉNY János önéletrája 1657, 1658. (Szöveggyűjtés, jegyzetek: V. Windisch É.) Budapest 1986
- KLOOS 1978 = KLOOS, M. R.: Die Oberpfalz wird bayerisch. Ausstellungskatalog der Staatlichen Archive Bayerns. Amberg 1978
- KOLLER 1966 = KOLLER, M.: Das Fastentuch von 1640 des Österreichischen Museums für Volkskunde I. Zur Bedeutung und Restaurierung im Rahmen der Fastentücher Österreichs. Fastentuch und Kultur-Figuren. Österreichische Zeitschrift für Volkskunde Bd. 50/99. Wien 1996. 58–82.
- KÖHLER 1736 = KÖHLER, J. D.: Der Wochentlichen Historischen Münz-Belustigung 41. Stück 10. October 1736. 321–322.
- KRAUSE 1858 = KRAUSE, G. (Hrsg.): Tagebuch Christians des Jüngeren Fürst zu Anhalt: niedergeschrieben in seiner Haft zu Wien, - im Geleite Kaiser Ferdinands des Zweiten zur Varmählungsfeier nach Inspruck, - auf dem Reichstage zu Regensburg, - und während seiner Reisen und Rasten in Deutschland, Dänemark und Italien. Leipzig 1858
- La Toison d' Or 1962 = La Toison d' Or. Cinq Siècles d' Art et d' Histoire. Catalogue. Bruges 1962
- LACKOVITS 2000 = S. LACKOVITS E.: A Veszprémi Laczkó Dezső Múzeum Néprajzi Gyűjteményének türeleművegei – üvegbe zárt jellegzetes szakrális ábrázolás típusok. VMMK 21. 2000. 89–105.
- LACKOVITS 2004 = S. LACKOVITS E.: Krisztus ábrázolások a Laczkó Dezső Múzeum Néprajzi Gyűjteményében I. A szentvédő Krisztus megjelenítése. VMMK 23. 2004. 123–154.
- LEHMANN 1998 = LEHMANN, C. M.: Die Anfänge des Druckwesens im Herzogtum Westfalen. Westfälische Zeitschrift 148. 1998. 349–366.
- LEISTNER 1983 = LEISTNER, A.: Siegel aus fünf Jahrhunderten in Coburger Archivalien (II.). Jahrbuch der Coburger Landesstiftung 28. 1983. 53–170.
- LIVERANI 1979 = LIVERANI, G.: World Ceramics. II contributo delle faenze Italiane. Faenza 65. 1979. 110–127.
- LODWICK 2004 = LODWICK, M.: Képtári kalauz. Mitológiai és bibliai jelenetek a festészetben. Budapest 2004
- MALLET 1984 = MALLET, J. G. W.: La biografia di Francesco Xanto Avelli alla luce dei suoi sonetti. Faenza 120. 1984. 398–402.
- MELL 1962 = MELL, A.: Die Fahnen des österreichischen Soldaten im Wandel der Zeiten. Wien 1962
- MENZEL 1972/73 = MENZEL, J. J.: Das Mainzer Rad. Mainzer Zeitschrift 67/68. 1972/73. 147–152.
- MRAZ 1997 = MRAZ, G.: 1648: Epochenwende für Kaiser und Reich. Westfalen 75. 1997. 53–61.
- NICKEL 1996 = NICKEL, H.: Ein Bildnistappich Kurfürst Augusts in Amerika. Dresdener Kunstblätter 1996/6. 191–195.
- OSWALD 1984 = OSWALD, G.: Lexikon der Heraldik. Leipzig 1984
- Österreichische Bürgerkunde = Österreichische Bürgerkunde. Handbuch der Staats- und Rechtskunde in ihren Beziehungen zum öffentlichen Leben. I. Band. Wien ohne Jahr (um 1910)
- PÁSZTOR 2000 = PÁSZTOR L.: A magyarság vallásos élete a Jagellók korában. Budapest 2000
- POZZI–LEONARDI 2001 = POZZI, G. – LEONARDI, C.: Olasz misztikus írók. Budapest 2001
- RALL = RALL, H.: Wittelsbacher Lebensbilder von Kaiser Ludwig bis zur Gegenwart. Führer durch die Münchner Fürstengrüfte. München ohne Jahr (198?)
- RAVANELLI GUIDOTTI 1988 = RAVANELLI GUIDOTTI, C.: Per ricordare Gaetano Ballardini nell' ottantesimo della fondazione del Museo di Faenza (1908 – 1988). Faenza 74. 1988. 6–15.
- REGO–NEVES de SILVA é.n. = REGO, A. – NEVES de SILVA, H.: Museu de Arte Sacra e etnologia. Missionários da Consolata Fátima. É. n.
- RENTZMANN 1924 = RENTZMANN, W.: Numismatisches Wappen-Lexicon des Mittelalters und der Neuzeit. Halle (Saale) 1924
- REPGEN 1997 = REPGEN, K.: Der Westfälische Friede und die zeitgenössische Öffentlichkeit. Westfalen 75. 1997. 24–39.
- SEIBERT 1986 = SEIBERT, J.: A keresztény művészet lexikona. Budapest 1986
- SIEBMACHER 1999 = Johann Siebmachers Wappenbuch von 1605. (Hrsg.: Appuhn, H.) München 1999
- SOLYMOS 2002 = SOLYMOS Sz.: Kegyérmek Pannonhalmán. Kuncze Leó bencés gyűjtése. Pannonhalma 2002. A Pannonhalmi Szent Gellért Kollégium könyvei 12. 2004.
- SOÓS 1998 = SOÓS F.: A magyar fémpenz feliratai és címerai. Budapest 1998
- SÖVEGES 1993 = SÖVEGES D.: Fejezetek a lelkiség történetéből. Pannonhalma 1993
- SPITZLBERGER 1981 = SPITZLBERGER, G.: Heiliggeist in Landshut. Schnell, Kunstführer Nr. 964. München 1981
- SZEKFŰ 1983 = SZEKFŰ Gy.: Bethlen Gábor. Történelmi tanulmány. Budapest 1983
- SZILÁRDFY 1995 = SZILÁRDFY Z.: A magánáhitat szentképei I. Devotio Hungarorum 2. Szeged 1995
- SZILÁRDFY 1997 = SZILÁRDFY Z.: A magánáhitat szentképei II. Devotio Hungarorum 4. Szeged 1997
- SZILÁRDFY 2003 = SZILÁRDFY Z.: A gyermek Jézus a kínzóeszközökkel. In: SZILÁRDFY Z.: Ikonográfia-kultusztörténet. Képes tanulmányok. Budapest 2003. 40–48.
- SZILÁRDFY 2003 = SZILÁRDFY Z.: Krisztus titkos szentvédésének ikonográfiája. In: SZILÁRDFY Z.: Ikonográfia-kultusztörténet. Képes tanulmányok. Budapest 2003. 52–61.

- SZILÁRDFY 2003 = SZILÁRDFY Z.: Messiási jövendölések barokk kori kisgrafikákon. In: SZILÁRDFY Z.: Ikonográfia-kultusztörténet. Képes tanulmányok. Budapest 2003. 66–69.
- SZILÁRDFY 2003 = SZILÁRDFY Z.: A Szeged-alsóvárosi templom Purgatóriumról elnevezett Szent-Vér oltárának ikonográfiája. In: SZILÁRDFY Z.: Ikonográfia-kultusztörténet. Képes tanulmányok. Budapest 2003. 84–92.
- TAKÁCS 1986 = TAKÁCS B.: Bibliai jelképek a magyar református egyházművészetben. Budapest 1986
- TÜSKÉS–KNAPP 1992/3–4 = TÜSKÉS G. – KNAPP É.: Vallásos társulatok Magyarországon a 17–18. században. Néprajzi Látóhatár I. 1992/3–4. 8–36.
- VEDDELER 1991 = VEDDELER, P.: Das Münsterische Balkenwappen. Entstehung und Entwicklung eines Regionalen Wappens. Westfalen 69. 1991. (az egész kötet csak ezt az egy tanulmányt tartalmazza)
- VMMK = A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei
- VORAGINE 1990 = VORAGINE, J. de.: Legenda Aurea (Az eredeti szöveg magyar fordítása) Budapest 1990
- WIMMER 2000 = WIMMER, O.: Kennzeichen und Attribute der Heiligen. Innsbruck 2000
- WIMMER–MELZER 2002 = WIMMER, O. – MELZER, H.: Lexikon der Namen und Heiligen. Hamburg 2002
- WITHE 1993 = WITHE, Ch.: Szentek kislexikona. Budapest 1993
- WÖRNER 2000 = WÖRNER, J. und H. J.: Abteikirche Ottmarsheim. Lindenberg 2000
- ¹ Személyéről semmilyen további információval nem rendelkezünk.
- ² Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém: Régi Szerzeményi Napló I. kötet 85.
- ³ Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém: Iparművészeti Gyűjtemény leltárkönyve, ltsz. 66.326.1. (doboz), 66.326.2. (teteje)
- ⁴ Az I. rész szerzője: Rainer Pál, a II. részé pedig S. Lackovits Emőke
- ⁵ Somnnevend Imre erdőmérnök meghatározása
- ⁶ A heraldikában az irányok úgy értendők, mintha a címet öltözetünkön vagy pajzsunkon viselnénk, tehát mögöttes állnánk.
- ⁷ A ládika felülete a valóságban egységesen természetes (barna) színű. A címerleírásoknál a pontosabb blazonozás (címerleírás) kedvéért tüntettük fel a fémek és mázok színeit.
- ⁸ Heraldikai szakkifejezés, a címerekben szereplő állatok, karmait, körmeit és nyelvét értjük alatta.
- ⁹ SOÓS 1998. 249. (alsó sor jobb oldali ábra)
- ¹⁰ Österreichische Bürgerkunde 32., 400. utáni színes tábla: felülről 2. sor. balról 5. ábra (a sas mellén két sorban összesen tízszer vörössel és ezüsttel kockázott félhold, de ez a ládika címeréről hiányzik)
- ¹¹ La Toison d' Or 1962. 42. nr. 283.
- ¹² RENTZMANN 1924. T. 16. Nr. 161.
- ¹³ GROTE 1877. 354. Notiz 9.
- ¹⁴ SOÓS 1998. 248. (bal felső ábra)
- ¹⁵ La Toison d' Or 1962. 42. nr. 278.
- ¹⁶ A címer azonosítása FALCK 1970. 193., 196. utáni színes tábla: jobb oldali legfelső sor, balról 2. ábra, valamint SIEBMACHER 1999. 23. felső sor, balról 1. színes ábra alapján történt
- ¹⁷ Eredeti XVII. századi (szász) választófejedelmi főveg fotója: OSWALD 1984. 245. (bal felső ábra)
- ¹⁸ A Metternich család tagjai 1599-től töltötték be a trieri választófejedelmi tiszteket (Goth.Geneal.Taschb. 1898. 182.)
- ¹⁹ A Metternich címer meghatározása SIEBMACHER 1999. 207. legfelső sor, balról 5. színes ábra alapján történt.
- ²⁰ Az ernyődeszka (Schirmbrett) egy sajátos segédsakdísz heraldikai megnevezése. Főként a középkori német heraldika kedvelte. Kerek vagy szögletes, legyezőszerű elem, kicsipkézett, kikanyarított szélekkel. Rendszerint a pajzsbeli címerképet vagy mesteralakot hordozza. Szegegyét, illetve csúcsait gyakran bojtok, csengettyűk, gombok vagy pávatollak díszítik. Általában egyenesen állva helyezik a sisakra, de előfordul, hogy egyik sarka egy a sisakra helyezett vánkossra támaszkodik. – OSWALD 1984. 351. (ábrával)
- ²¹ A címer azonosítása SIEBMACHER 1999. 23. felső sor, balról 3. színes ábra alapján történt. A címer – eltekintve a pajzs formájától – apró részleteiben is megegyezik a ládikán lévő trieri címerrel.
- ²² A címerek meghatározása VEDDELER 1991. 42., a címerek mázainak megállapítása ugyanezen tanulmány színes ábrái (pl. 64. Abb. 74.: Clemens August von Bayern kölni érsek és választófejedelem címere, 1724 után és 66. Abb. 76.: ugyanazon választó 1730 körüli címere) alapján történt.
- ²³ A címer azonosítása SIEBMACHER 1999. 23. felső sor, balról 2. színes ábra alapján történt. A címer formájában, apró részleteiben is teljesen megegyezik a ládikán lévő kölni címerrel. Egyedüli eltérés, hogy a ládika címerén a pajzstartó griff és oroszlán két-két golyón áll. A golyók a Siebmacher-féle címerábráról hiányzanak.
- ²⁴ OSWALD 1984. 244. (ábra)
- ²⁵ La Toison d' Or 1962. 42. nr. 301.
- ²⁶ A birodalmi főkamerasi tisztség különböző címerváltozatai: OSWALD 1984. 38. (felső színes ábra), 452. (alsó színes ábra), SOÓS 1998. 249. (középső sor, jobb oldali ábra)
- ²⁷ REGEN 1997. 24. (ábra)
- ²⁸ HAMAN 1990. 70. (a királyné színes ábrájával)
- ²⁹ HAMAN 1990. 70–71. (a királyné színes ábrájával)
- ³⁰ RAVANELLI 1988. VI. tábla
- ³¹ LIVERANI 1968. 117. előtti képes tábla
- ³² MALLET 1984. CXI–CXII. tábla
- ³³ FRANZL 1978. ábrák között (oldalszámozás nincs)
- ³⁴ GONDA–NIEDERHAUSER 1977. 21. ábra, 335. (A Gonzaga címer itt a birodalmi sas mellére helyezett tizenötmezős címer 11. mezejében szerepel.)
- ³⁵ MELL 1962. Abb. 48. (A sas mellére helyezett tizenkétmezős címer 9. mezejében.)

- ³⁶ MENZEL 1972/73.
- ³⁷ FALCK 1970. 192., 196. utáni színes tábla: bal oldali legfelső sor, balról 2. és 3. ábra
- ³⁸ FALCK 1970. 192., 196. utáni színes tábla: bal oldali legfelső sor, balról 4. ábra
- ³⁹ FALCK 1970. 192., 196. utáni színes tábla: bal oldali legfelső sor, balról 5. ábra.
- ⁴⁰ FALCK 1970. 196. utáni színes tábla: pl. bal oldali legalsó sor, balról 1. ábra, jobb oldali felülről 2. sor, balról 1. és 2. ábra, 3. sor balról 2. ábra
- ⁴¹ FALCK 1970. 192., 196. utáni színes tábla: bal oldali felülről 2. sor, balról 4. ábra
- ⁴² BAUER 6. (ábra), 7.
- ⁴³ BAUER 21., 41. (ábra)
- ⁴⁴ BAUER 30., 31. (ábra)
- ⁴⁵ BAUER 30., 32. (ábra)
- ⁴⁶ BAUER 33. (ábra), 34.
- ⁴⁷ BAUER 26., 28. és a hátsó borító színes ábrája
- ⁴⁸ BAUER 38. (ábra), 39–40.
- ⁴⁹ BÖCHER 1992/95. 152., 175. Abb. 67. balról a 3. címer
- ⁵⁰ FRIEDERICHS 1962. Abb. 3.
- ⁵¹ HÄRTER 1997/98. 64. (ábra)
- ⁵² BAUER 26., 28., és a hátsó borító színes ábrája
- ⁵³ FRIEDERICHS 1962. Abb. 2.
- ⁵⁴ HEPDING 1972/73. 26., Tafel III. Abb. 5. Friedrich von Wied münsteri hercegérsek 1523-as pecsétje: VEDDELER 1991. 28., 31. Abb. 35. Friedrich von Wied hercegérsek címere Rotterdami Erasmus *De immensa dei misericordia* című, Münsterben Dietrich Tzwyvelnél 1525-ben nyomtatott kötete címdoldalán: VEDDELER 1991. 28., 31. Abb. 36. A címer mázainak meghatározása ugyanitt.
- ⁵⁵ GROTE 1877. 495. A Züricher Wappenrolle ábrája szerint a Walburg család címere arany mezőben három jobbra lépő fekete leopárd (OSWALD 1984. 457. 9. ábra)
- ⁵⁶ OSWALD 1984. 349. (ábra)
- ⁵⁷ VEDDELER 1991. 42., 43. Abb. 48.
- ⁵⁸ VEDDELER 1991. 42., 45. Abb. 51.
- ⁵⁹ VEDDELER 1991. 135. Abb. 157.
- ⁶⁰ VEDDELER 1991. 126., 127. Abb. 146. (színes)
- ⁶¹ Führer, München 1985. 33. (ábrával)
- ⁶² Führer, München 1985. 44. (ábrával)
- ⁶³ SPITZLBERGER 1981. 12., 13. (színes ábra)
- ⁶⁴ Führer, München 1985. 71. (színes ábrával)
- ⁶⁵ OSWALD 1984. 305. (ábra)
- ⁶⁶ GLASER 1980. 381. Nr. 604b. (ábrával)
- ⁶⁷ ARNOLD 1982. 156. Abb. 67.
- ⁶⁸ KLOOS 1978. 33. (ábra), a kiadvány pontos címe: *Des Durchleuchtigsten Fürsten und Herrn Maximilian Pfalzgrafen bey Rhein/ herzogen in Obern: und Nidern Bayern/ u. bey Heiligen Römischen Reichs Ertztruchsess: und Chur Fürstens im Jahr 1629. Neu gegebene Privilegia und Freyheiten*
- ⁶⁹ ARNOLD 1978/79
- ⁷⁰ NICKEL 1996. 192. (ábra)
- ⁷¹ SIEBMACHER 1999. 23. (alsó sor, balról 2. színes ábra)
- ⁷² KAPPEL 1990. 105. (ábra)
- ⁷³ OSWALD 1984. 428. (bal alsó színes ábra)
- ⁷⁴ HAMBRECHT 1985
- ⁷⁵ ARNOLD 1998/99
- ⁷⁶ OSWALD 1984. 262. (színes ábra)
- ⁷⁷ HAMBRECHT 1985. 8. Abb. 5., 40–41.; GUDENUS 1998. 211.
- ⁷⁸ OSWALD 1984. 31. (színes ábra)
- ⁷⁹ HAMBRECHT 1985. 41.
- ⁸⁰ HAMBRECHT 1985. 8. Abb. 6., 41–42.
- ⁸¹ OSWALD 1984. 378. (színes ábrán a középső címer)
- ⁸² Anhalt még 1890 körül is használta címerében a zászlópajzsot (OSWALD 1984. 200. (színes ábra))
- ⁸³ HAMBRECHT 1985. 10. Abb. 13., 50–51.
- ⁸⁴ HAMBRECHT 1985. 16. Abb. 38., 69–70.; OSWALD 1984. 334., 335. (felső színes ábra); GUDENUS 1998. 212.
- ⁸⁵ OSWALD 1984. 139. (színes ábra)
- ⁸⁶ OSWALD 1984. 293. (jobb oldali színes ábra), 361.
- ⁸⁷ HAMBRECHT 1985. 11. Abb. 17., 53–54.; GUDENUS 1998. 212, Engern címeréről: KÖHLER 1736. 321–322.
- ⁸⁸ OSWALD 361. (jobb oldali színes ábra)
- ⁸⁹ HAMBRECHT 1985. 19. Abb. 50., 78–79.
- ⁹⁰ HENNING 1981. 45., 47. Abb. 2 a + b
- ⁹¹ HENNING 1981. 48. Abb. 3.
- ⁹² HENNING 1981. 49., 50. Abb. 4.
- ⁹³ LEISTNER 1983. 65. Nr. 199. (ábrával)
- ⁹⁴ HENNING 1981. 69. Abb. 8.
- ⁹⁵ OSWALD 1984. 340. (bal oldali színes ábra), HAMBRECHT 1985. 19. Abb. 51., 80.; GUDENUS 1998. 212.
- ⁹⁶ FALCK 1970. 193., 196. utáni színes tábla: bal oldalon, felülről a 4. sor, balról 2. ábra
- ⁹⁷ LEISTNER 1983. 91. Nr. 475. (ábrával)
- ⁹⁸ HAMBRECHT 1985. 78–79.
- ⁹⁹ HAMBRECHT 1985. 79.
- ¹⁰⁰ OSWALD 1984. 247–248. (színes ábrával), szerinte 1210-ben fordult elő először ez a címer
- ¹⁰¹ HAMBRECHT 1985. 11. Abb. 18., 54–55.; GUDENUS 1998. 212.
- ¹⁰² HAMBRECHT 1985. 9. Abb. 11., 49.
- ¹⁰³ HAMBRECHT 1985. 8. Abb. 7., 42–44.; GUDENUS 1998. 211.
- ¹⁰⁴ OSWALD 1984. 378. (színes ábra bal alsó címere)
- ¹⁰⁵ OSWALD 1984. 431. (színes ábra)
- ¹⁰⁶ HAMBRECHT 1985. 44.
- ¹⁰⁷ HAMBRECHT 1985. 15. Abb. 36., 67–68.; GUDENUS 1998. 211–212.
- ¹⁰⁸ HAMBRECHT 1985. 16. Abb. 37., 68–69.; GUDENUS 1998. 212.
- ¹⁰⁹ HAMBRECHT 1985. 9. Abb. 9., 47–48.
- ¹¹⁰ OSWALD 1984. 378. (színes ábra jobb alsó címere)
- ¹¹¹ HAMBRECHT 1985. 48.
- ¹¹² HAMBRECHT 1985. 9. Abb. 10., 48–49.; GUDENUS 1998. 211.
- ¹¹³ HAMBRECHT 1985. 8. Abb. 8., 44–47.; GUDENUS 1998. 211.
- ¹¹⁴ OSWALD 1984. 378. (színes ábra jobb felső címere)
- ¹¹⁵ HAMBRECHT 1985. 47.
- ¹¹⁶ BIERMANN 1975. 45., 45. Abb. 24.
- ¹¹⁷ BIERMANN 1975. 48., 49. Abb. 31.

- ¹¹⁸ BIERMANN 1975. 156. Abb. 198., 157.
- ¹¹⁹ BIERMANN 1975. 169. Abb. 230. (Pommeránia), 231. (Rügen), 170. Abb. 232. (Barth), 233. (Crossve), 171. Abb. 234. (Osterburg), 175. Abb. 241. (Grunlach), 178. Abb. 246. (Salzwedel), 180. Abb. 249. (Bernstein), 252. Abb. 338 (Brandenburg), Abb. 339. (Stettin), 253. Abb. 340. (Crossen)
- ¹²⁰ BIERMANN 1975. 183., 183. Abb. 250.
- ¹²¹ BIERMANN 1975. 184. Abb. 251.
- ¹²² BIERMANN 1975. 188., 188. Abb. 259. és a kötet első borítóján lévő színes ábra
- ¹²³ BIERMANN 1975. 215., 215. Abb. 285.
- ¹²⁴ BIERMANN 1975. 216. Abb. 286.
- ¹²⁵ BIERMANN 1975. 162. Abb. 211.
- ¹²⁶ JUNG 1980. 5. (színes ábra)
- ¹²⁷ FALCK 1970. 193.; JUNG 1980. 21. Nr. 20.
- ¹²⁸ SIEBMACHER 1999. 23. alsó sor, balról 3. színes ábra.
- ¹²⁹ FALCK 1970. 193.
- ¹³⁰ VEDDELER 1991. 133. Abb. 155. (színes)
- ¹³¹ VEDDELER 1991. 134. Abb. 156. (színes)
- ¹³² BIERMANN 1975. 252., Abb. 338.
- ¹³³ SOÓS 1998. 164–165., 164. (alsó jobb oldali ábra)
- ¹³⁴ BIERMANN 1975. 252., 253. Abb. 340., 306., 1186. jegyzet
- ¹³⁵ BIERMANN 1975. 253., 306. 1190. jegyzet
- ¹³⁶ FALCK 1970. 193.
- ¹³⁷ SOÓS 1998. 164–165., 164. (alsó ábra)
- ¹³⁸ BIERMANN 1975. 169. Abb. 230., 252., 306. 1183. jegyzet
- ¹³⁹ SOÓS 1998. 164–165., 164. (alsó jobb oldali ábra)
- ¹⁴⁰ BIERMANN 1975. 169. Abb. 231., 252., 306. 1184. jegyzet
- ¹⁴¹ BIERMANN 1975. 252., 252. Abb. 339., 306. 1182. jegyzet
- ¹⁴² FALCK 1970. 193.
- ¹⁴³ BIERMANN 252., 306. 1187. jegyzet
- ¹⁴⁴ FALCK 1970. 193.
- ¹⁴⁵ BOSL–FRANZ–HOFMANN 675–678. és Münther Herwig mérnök (Neumarkt, Bajorország – Kővágóörs) gyűjtése alapján. Itt köszönjük meg kedves és önzetlen segítségét, amellyel számos német nyelvű szakirodalomba való betekintést tett lehetővé számunkra, valamint összeállította és átadta a ládikán szereplő címetulajdonosok általa összegyűjtött életrajzi adatait.
- ¹⁴⁶ KRAUSE 1858. 23–27.
- ¹⁴⁷ HETYÉSSY 1963. 371–372.
- ¹⁴⁸ HAMANN 1990. 70.; ESTÓK 2000. 163. és Münther Herwig mérnök (Neumarkt, Bajorország – Kővágóörs) gyűjtése alapján
- ¹⁴⁹ BOSL–FRANZ–HOFMANN 1835–1838; RALL 41–43. és Münther Herwig mérnök (Neumarkt, Bajorország – Kővágóörs) gyűjtése alapján
- ¹⁵⁰ Bethlen ezen házasságáról: KEMÉNY 1986. 46–59.
- ¹⁵¹ Münther Herwig mérnök (Neumarkt, Bajorország – Kővágóörs) gyűjtése alapján
- ¹⁵² SZEKFŰ 1983. 222.
- ¹⁵³ Münther Herwig mérnök (Neumarkt, Bajorország – Kővágóörs) gyűjtése alapján
- ¹⁵⁴ Münther Herwig mérnök (Neumarkt, Bajorország – Kővágóörs) gyűjtése alapján
- ¹⁵⁵ Münther Herwig mérnök (Neumarkt, Bajorország – Kővágóörs) gyűjtése alapján
- ¹⁵⁶ Münther Herwig mérnök (Neumarkt, Bajorország – Kővágóörs) gyűjtése alapján
- ¹⁵⁷ GROTE 1877. 490.
- ¹⁵⁸ GÜNTHER 1982. 10. (Abb. 9.)
- ¹⁵⁹ OSWALD 1984. 428. (bal alsó színes ábra)
- ¹⁶⁰ HOLL 1983. 226. 46. ábra (szász választó), 47. ábra (brandenburgi választó)
- ¹⁶¹ ARNOLD 1984. 119. Abb. 16.
- ¹⁶² Az adatot Sonnevend Imrének köszönöm.
- ¹⁶³ DÁVID 2002. 62–63.
- ¹⁶⁴ CATALOGUE 1981. 69. 23. kép
- ¹⁶⁵ SZILÁRDFY 2003. 43.
- ¹⁶⁶ KOLLER 1996. 58–61., 73.
- ¹⁶⁷ BIERMANN 1975. 32–35./12–15.
- ¹⁶⁸ JÁDY 1880. 17–31.
- ¹⁶⁹ DÁVID 2002. 136.
- ¹⁷⁰ SEIBERT 1986. 225–226.
- ¹⁷¹ SEIBERT 1986. 118–119.
- ¹⁷² SOLYMOS 2002. 88/a., 88/b., 169/a., 169/b., 186/a., 224/b., 118., 139., 143., 152.
- ¹⁷³ DÁVID 2002. 137–138.
- ¹⁷⁴ TAKÁCS 1986. 49.
- ¹⁷⁵ Vö. SZILÁRDFY 2003. 67–68.
- ¹⁷⁶ Vö. LACKOVITS 2004. 136.
- ¹⁷⁷ SZILÁRDFY 2003. 84.
- ¹⁷⁸ Vereinszeitschrift des Fränkische Sweiz-Vereins 1925. Heft Nr. 18.
- ¹⁷⁹ Az adatot Sonnevend Imrének köszönöm.
- ¹⁸⁰ SEIBERT 1986. 194–196.
- ¹⁸¹ WÖRNER 2000. 37–38.
- ¹⁸² ANDERNACH–RUCH 2001. 16/1., 2., 3., 5.; 17/1., 3.; 20/1., 2., 3.; 9; 40/4.; 44.
- ¹⁸³ Brockhaus-Enciklopädie 1996/I. Az adatot Münther, Herwig mérnöknek (Neumarkt) köszönöm.
- ¹⁸⁴ BIERMANN 1975. 102/130. A képre Rainer Pál hívta fel figyelmemet, amit ezúton is köszönök.
- ¹⁸⁵ GROTE 1877. 468.; GROTEFEND 1891. Az adatot Müntner, Herwig mérnöknek (Neumarkt) köszönöm.
- ¹⁸⁶ SEIBERT 1986. 194–195.; WIMMER–MELZER 2002. 286–288., 387., 320., 173., 484., 242., 550–551., 441.
- ¹⁸⁷ Az adatot Sonnevend Imrének köszönöm. Származási helye: A kopt ortodox liturgia szimbólumai. (Kopt templomok honlapja)
- ¹⁸⁸ TAKÁCS 1986. 81.
- ¹⁸⁹ SEIBERT 1986. 153.
- ¹⁹⁰ Vö.: SEIBERT 1986. 56., 40–41.
- ¹⁹¹ GALAMBOS 1953/2004. 100.
- ¹⁹² LACKOVITS 2004. 126–127.
- ¹⁹³ SEIBERT 1986. 169., 41.
- ¹⁹⁴ GALAMBOS 1953/2004. 137.
- ¹⁹⁵ GALAMBOS 1953/2004. 103–104.
- ¹⁹⁶ SZILÁRDFY 2003. 87.
- ¹⁹⁷ ANDERNACH–RUCH 2001. 35–43.
- ¹⁹⁸ LACKOVITS 2004. 128.

- ¹⁹⁹ SEIBERT 1986. 196.
- ²⁰⁰ WÖRNER 2000. 13–14.
- ²⁰¹ SEIBERT 1986. 106.; WITHE 1993. 93.; BÁLINT 1977. I. 248.; WIMMER 2000. 150.; WIMMER–MELZER 2002. 333.; DÁVIDNÉ 2004. 43.
- ²⁰² VORAGINE 1990. 86.
- ²⁰³ LODWICK 2004. 150.
- ²⁰⁴ ANDERNACH–RUCH 2001. 15.
- ²⁰⁵ DÁVIDNÉ 2004. 48.; LODWICK 2004. 153.; WIMMER 2000. 154.
- ²⁰⁶ LACKOVITS 2004. 136–137.
- ²⁰⁷ LACKOVITS 2004. 126.
- ²⁰⁸ GALAMBOS 1953/2004. 103.
- ²⁰⁹ GALAMBOS 1953/2004. 104.
- ²¹⁰ WIMMER 2000. 91.; WIMMER–MELZER 2002. 167.; DÁVIDNÉ 2004. 22.
- ²¹¹ DÁVIDNÉ 2004. 47.
- ²¹² REGO–NEVES da SILVA é.n. 7.; DIÓS 1984. 412–416.; WHITE 1993. 139.; WIMMER 2000. 183.
- ²¹³ TŰSKÉS–KNAPP 1992/3–4. 30.
- ²¹⁴ PÁSZTOR 2000. 27., 39.
- ²¹⁵ SOLYMOS 2002. 129., 135–136., 162., 168., 188.
- ²¹⁶ SOLYMOS 2002. 135–136.
- ²¹⁷ SOLYMOS 2002. 51.
- ²¹⁸ Vö.: LACKOVITS 2004. 126–127., 134.; SEIBERT 1986. 194–195.
- ²¹⁹ SZILÁRDFY 2003. 52–61.
- ²²⁰ SZILÁRDFY 2005. 52–53.
- ²²¹ POZZI-LEONARDI 2001. 347., 345–355.; WIMMER 2000. 209.; DÁVIDNÉ 2004. 78.; WIMMER–MELZER 2002. 554.
- ²²² WIMMER–MELZER 2002. 822.
- ²²³ MARKÓJA László kislódi esperes-plébános szíves közlése, amit ezúton is megköszönök.
- ²²⁴ JÁKY 1880. 21–31., 45–47., 49–53., 55–63.
- ²²⁵ SÖVEGES 1993. 122–125.
- ²²⁶ Az adatot Münthner, Herwig mérnöknek (Neumarkt Bajorország – Kővágóörs) köszönöm. Származási helye: Volkskunst in Ostbayern. Regensburg, 1972.
- ²²⁷ ANDERNACH–RUCH 2001. 35.
- ²²⁸ LACKOVITS 2000. 89–105.; LACKOVITS 2004. 137.
- ²²⁹ ANDERNACH–RUCH 2001
- ²³⁰ ANDERNACH–RUCH 2001. 14.
- ²³¹ LACKOVITS 2004. 134–137.
- ²³² A nyomtatványra Perger Gyula néprajzkutató (Győr) hívta fel a figyelmemet, amit megköszönök. Az imalapot és annak közlési lehetőségét Kücsán József néprajzkutató (Sopron) biztosította. Önzetlen segítségét, a közlési lehetőségét ezúton is hálásan köszönöm.
- ²³³ A fordításban nyújtott segítségéért ezúton is köszönetet mondok Sonnevend Valle Annának.
- ²³⁴ LACKOVITS 2004. 137–138.
- ²³⁵ BIERMANN 1975. 58/45., 59/46–47.
- ²³⁶ SZILÁRDFY 2003. 40–41.
- ²³⁷ LACKOVITS 2004. 137–138.
- ²³⁸ ANDERNACH–RUCH 2001. 15.
- ²³⁹ SZILÁRDFY 2003. 41., 43., 44., 45–46.; SZILÁRDFY 1995. 34., 38., 89., 148–149., 151.; SZILÁRDFY 1997. 31., 82–95. (A számok a képeket jelentik)
- ²⁴⁰ A tanulmányban megjelenő képek szkenneléséért külön köszönetet mondok Regenye Judit régésznek.

I.

The work of art that is the object of our paper is a richly carved, heraldic decorated wooden small casket that came to the Museum of Veszprém (now: Laczkó Dezső Museum) as a consignment in 1905.

On the top of the small case: the coats of arms of the imperial couple, Ferdinand II of Habsburg (1612–1637) and his wife, Eleonora Gonzaga can be found, on its front longer side: the coats of arms of Johann Schweickhardt von Kronberg, archbishop and prince-elect of Mainz (1604–1626), and Lothar Metternich, archbishop and prince-elect of Trier (1599–1623), on its left shorter side: the coat of arms of Ferdinand von Wittelsbach, archbishop and prince-elect of Cologne (1612–1650), on its right shorter side: the coat of arms of Maximilian I, prince of Bavaria (from 1597) and prince-elect of (1623–1651), on its back longer side: the coats of arms of John George I, prince and prince-elect of Saxon (1611–1656), and George William, prince-elect of Brandenburg (1619–1640), on the bottom of the small case: rich vegetal ornament, and on the inner side of its lid: the fictive coat of arms of Jesus Christ and the symbol of the four Evangelists can be seen. The date of the making of the small case could be determined well after identifying the coats of arms and their owners. So it was made between February, 1623 (the prince of Bavaria, Maximilian I, got the electoral honour at the time) and September, 1623 (the time of the death of the elector of Trier). If we suppose that with the death of Lothar von Metternich, archbishop of Trier, the carved series of coats of arms on this work of art lost its topicality, and because of this, this unfinished object was presented to somebody, then we would get an explanation for the difference between the coats of arms, because the coats of arms of the imperial couple and the prince-electors are excellent, first-rate artistic works, while the blazon of Jesus Christ and the symbols of the four Evangelists are only good quality craftwork. In this case, probably the latter ones were carved or made carved by the new owner to make this beautiful object finished. The small casket that was surely made in German environment originally was most likely to be the box or case for some present (jewel or goldsmith's work). Although in the Middle Ages and in the modern times as well, the German prince-electors and their coats of arms were predilectionally represented on many different objects, we could not find any parallel of our small case. This work of art dating back to the Thirty Years War is probably a unique piece in the collection of the Hungarian museums.

II.

The cutter placed the composition, regarded as the blazon of Jesus Christ, in the inner part of the lid of a small casket which is decorated with seventeenth century late-Renaissance coats of arms. It is surrounded by the symbols of

the four evangelists (Matthew=angel or human, Mark=lion, Luke=ox or bull, John=eagle). The meanings of the blazons on the shield (with heart shields), which is divided on a round base into sixteen sections with three cleaving and three cuttings: 1. *The comet or the Star of Betlehem* refers to the birth and embodiment of the Saviour, indicating that the work of redemption started with birth. At the same time it recalls the prophecies of the Old Testament (Numbers 24:17, Micah 5:1, Isaiah 9:1,5), and the Three Kings visiting the child Jesus as a popular element in western and southern European civilizations. 2. *The mitre of the High Priest* means the priest king, Melchisedek (Psalms 110:4,5; Hebrews 7:1-3, 16, 17), as the predictor, and also means Jesus, the real high priest and king. 3. *The open royal crown and the orb* are royal plaques, the symbols of dignity, the plaques of the Kingdom of Christ (1 Timothy 6:15, Revelation 19:16), but in German-speaking countries, it also means the Three Kings who are the advocates of good death (Matthew 2:1; Isaiah 60:3; Psalms 72: 10-11). 4. *The Lamb with the flag* is the Lamb of God, who takes the sins of the world, and sacrificed himself as an Easter Lamb upon the wish of the Father (John 1:29, 36; 1 Corinthians 5:7; Isaiah 53:7; John 19:24-27). 5., 6., 7. *The feet and hands of the Saviour*, which were nailed on the cross, and his pierced heart mean the Saviour hanging from the cross and refer to His five Holy Wounds. These wounds were especially honoured in the Middle Ages, some separate worship forms were attached them. On a coat of arms, they were used as the prevailing badges of Christ. It symbolised the suffering of the Saviour and the story of redemption. The enduring the suffering and the immersion in it have become the central theme of mysticism since the Middle Ages. This is in connection with the appearance of wounds (stigmas) on the bodies of some saints. 8. *The cup* does not only symbolise Jesus praying and seating in blood on the Mount of Olives, but also represents the cup of the New Testament meaning the Lord's Supper (Luke 22:20). 9. *The kerchief* reminds us of the kerchief of Veronica and the shroud of Jesus, which have become the one of the pieces of evidence of the Resurrection (John 19:38-40). 10. *The rooster* means the frailty of man through the denial by Peter (Luke 22:34), and it is also the symbol of the resurrection and return of Jesus Christ. 11. *The crosier of the High Priest* refers to Jesus being a high priest and a ruler, indicating that Jesus is the shepherd of the spirits. 12. *The sceptre* is royal symbol, which calls attention to Christ as the victorious Lord of the world. 13. *The column with straps* is a means of suffering, referring to being whipped. In depictions of the story of suffering, it has become a picture of its own since the fifteenth century. The flagellant movements originating from Perugia, and the relics, which ended up in Rome in the 13th century played a great role in its respect. 14. *The cross* is the tree of salvation, which was set up due to the sins of the first couple. It is the symbol of the cruel death of Jesus and the redemption. 15. *The undergarment of the Lord*, which was seamless (John 19:23), and for which the soldiers cast

lots (John 19:24). 16. *The three nails*, which were used to nail the limbs of Jesus to the cross. They are the symbols of torture. On the helmet on the right above the coat of arms, *the sponge on the pole* reminds us to the Saviour thirsting on the cross. *The spear* is the reminder to soldier, Longinus, who opened the side of Christ, and who became the follower of Jesus. In the 16th century a separate cult came about in connection with Longinus and the Holy Spear, especially in German-speaking lands. On the helmet on the left, there is *a whip, a lash and fasces*. They represent torture. Different types of depictions are widely-known all around Europe. On the helmet in the middle, we can find *the three Easter flags with crosses*. They mean the resurrected and victorious Christ as the culmination of the story of Salvation.

In the depiction of blazons the instrument of the Passion take up an important position among the symbols. The armours of Christ, the Arma Christi, which are the symbols of victory and the weapons of the struggle against sin and death. Its cult flourished in the Middle Ages, and can be found in the artistic works of the whole Christian world, and

also in the material culture of the religion of the people. It is rather rich in the German-speaking world. In the different and varied types of depictions and representations, several kinds of prayers were attached to them, and they also had their own celebrations. Not only the monastic orders like the Franciscans, the Cistercians and the Jesuits played a great role in spreading and repeatedly flourishing the cult, but also other pious groups throughout Europe. In addition, the wars and epidemics of the seventeenth century had a significant role. The literary sources of the respect for the Arma Christi are mainly found in revelation literature (Magdalena Bautler, Saint Mary Magdalen of Pazzi, Veronika Giuliani). The cult lived on in prayers and the depictions popular piety.

As it first appeared in the Middle Ages and flourished again, and dealt with the instruments of the Passion, the different types of representations (painting and writing) of the life and death of Jesus on this earth, this richness can explain that the symbols of the history of Salvation appeared on the lid of the casket which remained empty due to unexpected circumstances (the death of the elector of Trier).

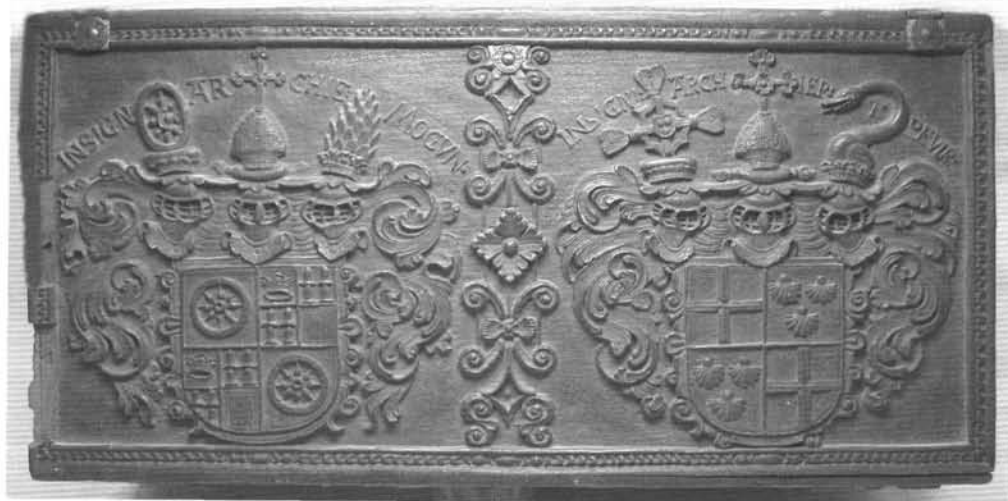
1. ábra. Címerekkel díszített német reneszánsz faládika, 1623
 (Laczkó Dezső Múzeum: Iparművészeti Gyűjtemény, Veszprém)
 (Fotó: Koncz P.)

Figure 1. A Renaissance German wooden small case decorated with coats of arms, 1623
 (Laczkó Dezső Museum: Collection of Industrial Arts, Veszprém)
 (Photo: Koncz, P.)

2. ábra. A ládika teteje II. Ferdinánd császár (1612–1637)
 és Gonzaga Eleonóra császárné (1598–1655) címereivel
 (Fotó: Koncz P.)

Figure 2. The top of the small case with the coats of arms of emperor Ferdinand II (1612–1637)
 and empress Eleonora Gonzaga (1598–1655)
 (Photo: Koncz, P.)

3. ábra. A ládika első hosszoldala Johann Schweickhardt von Kronberg mainzi választófejedelem (1604–1626) és Lothar von Metternich trieri választófejedelem (1599–1623) címereivel
(Fotó: Koncz P.)

Figure 3. The front longer side of the small case with the coats of arms of Johann Schweickhardt von Kronberg, prince-elect of Mainz (1604–1626), and Lothar Metternich, prince-elect of Trier (1599–1623)
(Photo: Koncz, P.)

4. ábra. A ládika bal rövidebb oldala Ferdinand von Wittelsbach kölni választófejedelem (1612–1650) címérével
(Fotó: Koncz P.)

Figure 4. The left shorter side of the small case with the coat of arms of Ferdinand von Wittelsbach, prince-elect of Cologne (1612–1650)
(Photo: Koncz, P.)

5. ábra. A ládika jobb rövidebb oldala I. Miksa bajor választófejedelem (1623–1651) címérével
(Fotó: Koncz P.)

Figure 5. The right shorter side of the small case with the coat of arms of Maximilian I, prince-elect of Bavaria (1623–1651)
(Photo: Koncz, P.)

6. ábra. A ládika hátsó hosszoldala I. János György szász választófejedelem (1611–1656) és György Vilmos brandenburgi választófejedelem (1619–1640) címereivel
(Fotó: Koncz P.)

Figure 6. The back longer side of the small case with the coats of arms of John George I, prince-elect of Saxony (1611–1656), and George William, prince-elect of Brandenburg (1619–1640)
(Photo: Koncz, P.)

7. ábra. A ládika feneke növényi mustrával
(Fotó: Koncz P.)

Figure 7. The bottom of the small case with vegetal pattern
(Photo: Koncz, P.)

8. ábra. A ládika fedelének belső oldala Jézus Krisztus címerével és az evangélisták jelképeivel
(Fotó: Koncz P.)

Figure 8. The inner side of the lid of the small case with the coat of arms of Jesus Christ
and the symbols of the four Evangelists
(Photo: Koncz, P.)

9. ábra. III. Ferdinánd császár (1637–1657) címere a császáriak és a franciák
közti békeszerződést ismertető nyomtatvány címoldalán (1649)
(REPGEN 1997. 24.)

Figure 9. The coat of arms of emperor Ferdinand III on the front page of the
print about the peace treaty between the Imperials and the French (1649)
(REPGEN 1997. 24.)

10. ábra. Anna von Kronberg († 1549) epitáfiuma, Kronberg, Szt. János-templom (BAUER hátsó borító ábrája)

Figure 10. Anna von Kronberg's (died in 1549) epitaph, St. John's Church, Kronberg (BAUER the figure on the back cover)

11. ábra. A Kronberg család címere, Otto Hupp német heraldikus rajza, 1936/1937 (BÖCHER 1992/1995. 175. Abb. 67.)

Figure 11. The coat of arms of the Kronberg family, the German heraldist, Otto Hupp's drawing, 1936/1937 (BÖCHER 1992/1995. 175. Abb. 67.)

Schurfürstliche
Mainzische Ordnung /
auch ernstliche Beuelch vnd Ex-
tiberung /

Die man sich sonderlich in anwendung aller-
handt vntersien / bey Kindtauffen / Seewaterschaften vnd
Dochtern / mit einziehung aller vntersien vnd vererb-
lichen Obermaß bereithen /

Auch sonsten einer guten Sittlichkeit vnd erbarri Christlichen Sa-
chlichen Wandels / zu verhaltung deren dabey betramet zu seuffen
berigen vnd verhalten soll.

Cum gratia & privilegio Archiepiscopali Mogunt.

Getruckt in der Schurfürstlichen Statt Mayntz bey Johann
Altm / ANNO M. DC. XV.

12. ábra. Johann Schweickhardt von Kronberg mainzi választófejedelem címere egy mainzi rendőri rendtartás címodalán, 1615 (HÄRTER 1997/98. 64.)

Figure 12. The coat of arms of Johann Schweickhardt von Kronberg, prince-elect of Mainz, on the front page of a police statute of Mainz, 1615 (HÄRTER 1997/98. 64.)

13. ábra. Hermann Graf von Wied kölni választófejedelem címere Jodocus Clichtoverus *Antilutherus* című könyvében, 1525

(HEPDING 1972/73. Tafel III. Abb. 5.)

Figure 13. The coat of arms of Hermann Graf von Wied, prince-elect of Cologne, in the book *Antilutherus* written by Jodocus Clichtoverus, 1525

(HEPDING 1972/73. Tafel III. Abb. 5.)

14. ábra. Gebhard Truchsess von Waldburg kölni választófejedelem (1577–1583) címere, Jost Amman fametszete, 1589

(OSWALD 1984. 349.)

Figure 14. The coat of arms of Gebhard Truchsess von Waldburg, prince-elect of Cologne (1577–1583), Jost Amman's wood-print, 1589

(OSWALD 1984. 349.)

15. ábra. Ernst von Wittelsbach kölni választófejedelem (1583–1612) címere egy kölni rendőri rendtartás címlapján, 1596

(VEDDELER 1991. 43. Abb. 48.)

Figure 15. The coat of arms of Ernst von Wittelsbach, prince-elect of Cologne (1583–1612) on the front page of a police statute of Cologne, 1596

(VEDDELER 1991. 43. Abb. 48.)

16. ábra. Ferdinand von Wittelsbach kölni választófejedelem (1612–1650) címere a *Carolina* címlapján, 1617 (VEDDELER 1991. 45. Abb. 51.)

Figure 16. The coat of arms of Ferdinand von Wittelsbach, prince-elect of Cologne (1612–1650) on the front page of *Carolina*, 1617

(VEDDELER 1991. 45. Abb. 51.)

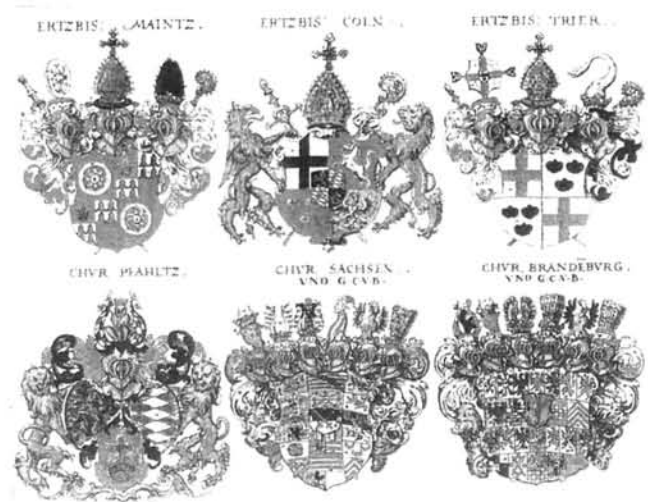
17. ábra. A Bajor Hercegség címere egy üvegablakon, Landshut, Szentlélek-templom Szt. Katalin-kápolna, 1511 (SPITZLBERGER 1981. 13.)
 Figure 17. The coat of arms of the Principedom of Bavaria on a stained-glass window, St. Catherine's chapel in the Church of the Holy Spirit, Landshut, 1511 (SPITZLBERGER 1981. 13.)

18. ábra. Wolfgang rajnai palotagróf (1526–1569) címere, korabeli fametszet (OSWALD 1984. 305.)
 Figure 18. The coat of arms of Wolfgang, count palatine of Rhine (1526–1569), contemporary wood-print (OSWALD 1984. 305.)

19. ábra. I. Miksa bajor választófejedelem címere a felsőpfalzi nemességnek privilégiumokat adományozó nyomtatvány címlapján, 1629 (KLOOS 1978. 33.)
 Figure 19. The coat of arms of Maximilian I, prince-elect of Bavaria, on the front page of the print granting privileges to the nobility of Upper-Pfalz, 1629 (KLOOS 1978. 33.)

20. ábra. A mainzi, a kölni, a trieri, a pfalzi, a szász és a brandenburgi választófejedelemek címerei a Siebmacher-címergyűjtemény 1605-ös kiadásában (SIEBMACHER 1999. 23. Abb. 3.)
 Figure 20. The coats of arms of the prince-electors of Mainz, Cologne, Trier, Pfalz, Saxony and Brandenburg in the edition of 1605 of the Siebmacher collection of coats of arms (SIEBMACHER 1999. 23. Abb. 3.)

21. ábra. A Szász Választófejedelemség címere, a prágai Castrucci-műhely munkája, 1604–1607 (Grünes Gewölbe, Dresden) (KAPPEL 1990. 105.)

Figure 21. The coat of arms of the Saxon Electorate, a work by the Castrucci workshop in Prague, 1604–1607 (Grünes Gewölbe, Dresden) (KAPPEL 1990. 105.)

22. ábra. A Szász Hercegség (Wettin ház) címere, Coburg, Riesensaal (HAMBRECHT 1985. 8. Abb. 5.)

Figure 22. The coat of arms of the Princesdom of Saxony (Wettin-house), Coburg, Riesensaal (HAMBRECHT 1985. 8. Abb. 5.)

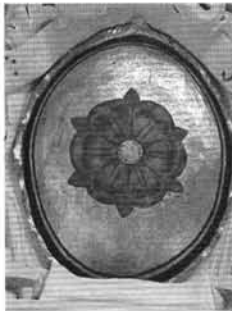
23. ábra. A szász választófejedelmi méltóság és marsalli hivatal címere, Coburg, Riesensaal (HAMBRECHT 1985. 8. Abb. 6.)

Figure 23. The coat of arms of the Saxon prince-electoral honour and marshal office, Coburg, Riesensaal (HAMBRECHT 1985. 8. Abb. 6.)

24. ábra. A felségjogok (regáliák) címere, Coburg, Riesensaal (HAMBRECHT 1985. 10. Abb. 13.)

Figure 24. The coat of arms of the regalias, Coburg, Riesensaal (HAMBRECHT 1985. 10. Abb. 13.)

25. ábra. Altenburg Grófság címere, Coburg, Riesensaal (HAMBRECHT 1985. 16. Abb. 38.)

Figure 25. The coat of arms of the Earldom of Altenburg, Coburg, Riesensaal (HAMBRECHT 1985. 16. Abb. 38.)

26. ábra. Brehna Grófság címere, Coburg, Riesensaal (HAMBRECHT 1985. 11. Abb. 17.)

Figure 26. The coat of arms of the Earldom of Brehna, Coburg, Riesensaal (HAMBRECHT 1985. 11. Abb. 17.)

27. ábra. Coburg város pecsétje a hennebergi uralom idejéből, 1272–1289 (HENNING 1981. 47. Abb. 2b.)

Figure 27. The seal of the town of Coburg from the time of the Henneberg rule, 1272–1289 (HENNING 1981. 47. Abb. 2b.)

28. ábra. Hermann I. Graf von Henneberg pecsétje, XIII. század vége (HENNING 1981. 48. Abb. 3.)

Figure 28. The seal of Hermann I. Graf von Henneberg, end of the 18th century (HENNING 1981. 48. Abb. 3.)

29. ábra. Hermann von Brandenburg ögróf pecsétje, 1298 (HENNING 1981. 50. Abb. 4.)

Figure 29. The seal of marquis Hermann von Brandenburg, 1298 (HENNING 1981. 50. Abb. 4.)

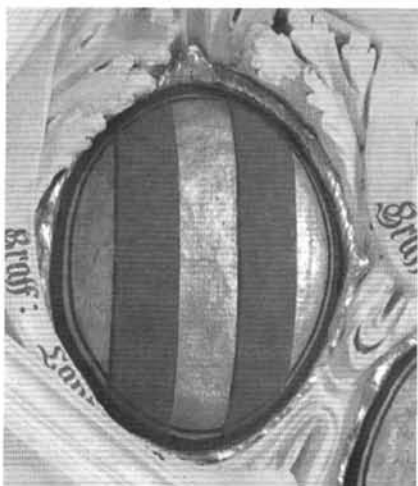
30. ábra. Berthold Graf von Henneberg mainzi választófejedelem (1484–1504) címere (FALCK 1970. 195. utáni színes tábla)

Figure 30. The coat of arms of Berthold Graf von Henneberg, prince-elect of Mainz (1484–1504) (coloured board on the basis of FALCK 1970. 195.)

31. ábra. Henneberg Hercegesített Grófság címere, Coburg, Riesensaal (HAMBRECHT 1985. 19. Abb. 50.)

Figure 31. The coat of arms of the Principialised Earldom of Henneberg, Coburg, Riesensaal (HAMBRECHT 1985. 19. Abb. 50.)

32. ábra. Landsberg Grófság címere,
Coburg, Riesensaal
(HAMBRECHT 1985. 11. Abb. 18.)

Figure 32. The coat of arms of the Earldom of
Landsberg, Coburg, Riesensaal
(HAMBRECHT 1985. 11. Abb. 18.)

33. ábra. Magdeburg Várgrófság címere,
Coburg, Riesensaal
(HAMBRECHT 1985. 9. Abb. 11.)

Figure 33. The coat of arms of the Land of the
burgrave of Magdeburg, Coburg, Riesensaal
(HAMBRECHT 1985. 9. Abb. 11.)

34. ábra. Meissen Határgrófság címere,
Coburg, Riesensaal
(HAMBRECHT 1985. 8. Abb. 7.)

Figure 34. The coat of arms of the Land of the
bordergrave of Meissen, Coburg, Riesensaal
(HAMBRECHT 1985. 8. Abb. 7.)

35. ábra. Orlamünde Grófság címere,
Coburg, Riesensaal
(HAMBRECHT 1985. 15. Abb. 36.)

Figure 35. The coat of arms of the Earldom of
Orlamünde, Coburg, Riesensaal
(HAMBRECHT 1985. 15. Abb. 36.)

36. ábra. Pleissen Uradalom címere,
Coburg, Riesensaal
(HAMBRECHT 1985. 16. Abb. 37.)

Figure 36. The coat of arms of the Estate of Pleissen,
Coburg, Riesensaal
(HAMBRECHT 1985. 16. Abb. 37.)

37. ábra. Szász Palotagrófság címere,
Coburg, Riesensaal
(HAMBRECHT 1985. 9. Abb. 9.)

Figure 37. The coat of arms of the Land of the count
palatine of Saxon, Coburg, Riesensaal
(HAMBRECHT 1985. 9. Abb. 9.)

38. ábra. Thüringia Palotagrófság címere,
Coburg, Riesensaal
(HAMBRECHT 1985. 9. Abb. 10.)

Figure 38. The coat of arms of the Land of the count
palatine of Thuringen, Coburg, Riesensaal
(HAMBRECHT 1985. 9. Abb. 10.)

39. ábra. Thüringia Tartománygrófság címere,
Coburg, Riesensaal
(HAMBRECHT 1985. 8. Abb. 8.)

Figure 39. The coat of arms of the Landgrave of
Thuringen, Coburg, Riesensaal
(HAMBRECHT 1985. 8. Abb. 8.)

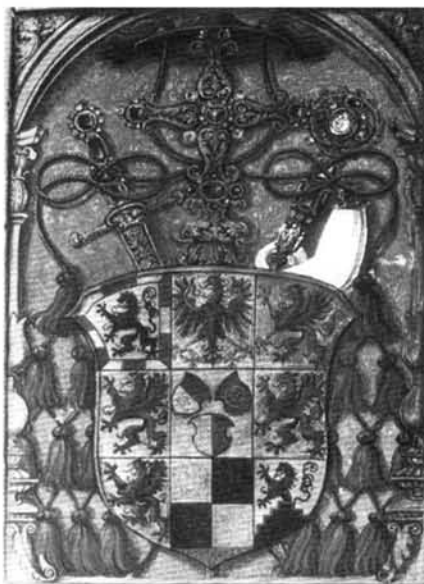
40. ábra. Albrecht von Brandenburg mainzi választófejedelem (1514–1545) címere, Simon Bening miniaturája Krisztus szenvedéseinek imakönyvéből (Sammlung Peter und Irene Ludwig, Aachen) (BIERMANN 1975. 49. Abb. 31.)

Figure 40. The coat of arms of Albrecht von Brandenburg, prince-elect of Mainz (1514–1545), Simon Bening's miniature from the prayer book of Jesus Christ's torments (Sammlung Peter und Irene Ludwig, Aachen) (BIERMANN 1975. 49. Abb. 31.)

41. ábra. Albrecht von Brandenburg mainzi választófejedelem címere, Nikolaus Glockendon miniaturája a *Missale Hallense*-ből, 1524 (Hofbibliothek, Aschaffenburg) (BIERMANN 1975. 156. Abb. 198.)

Figure 41. The coat of arms of Albrecht von Brandenburg, prince-elect of Mainz, Nikolaus Glockendon's miniature from the *Missale Hallense*, 1524 (Hofbibliothek, Aschaffenburg) (BIERMANN 1975. 156. Abb. 198.)

42. ábra. Albrecht von Brandenburg mainzi választófejedelem (1514–1545) címere, Nikolaus Glockendon miniaturája az érsek imakönyvtöredékéből (Landesbibliothek, Kassel) (BIERMANN 1975. 183. Abb. 250.)

Figure 42. The coat of arms of Albrecht von Brandenburg, prince-elect of Mainz (1514–1545), Nikolaus Glockendon's miniature from the prayer book fragment of the archbishop (Landesbibliothek, Kassel) (BIERMANN 1975. 183. Abb. 250.)

43. *ábra.* II. Ferdinánd német-római császár és magyar király (1619–1637), J. van der Heyden rézmetszete, M. van Valckenborch festménye nyomán (Magyar Nemzeti Múzeum: Magyar Történelmi Képcsarnok, Budapest) (GONDA–NIEDERHAUSER 1977. 13. ábra)
Figure 43. Ferdinand II, Holy Roman Emperor and king of Hungary (1619–1637), J. van der Heyden's copperplate engraving on the basis of M. van Valckenborch's painting Hungarian National Museum: Historical Gallery, Budapest) (GONDA – NIEDERHAUSER 1977. fig.13.)

44. *ábra.* Eleonóra német-római császárné és magyar királyné (1598–1655), Justus Sustermans festménye (HAMANN 1990. 70.)
Figure 44. Eleonora, empress of the Holy Roman Empire and queen of Hungary (1598–1655), Justus Sustermans' painting (HAMANN 1990. 70.)

45. *ábra.* I. Miksa bajor választófejedelem (1597/1623–1651) (RALL Abb. 24.)
Figure 45. Maximilian I, prince-elect of Bavaria (1597/1623–1651) (RALL Abb. 24.)

46. ábra. György Vilmos
brandenburgi választófejedelem (1619–1640)
(FINDEISEN 1998. ábrák közt, oldalszámozás nélkül)
Figure 46. George William, prince-elect of Brandenburg (1619–1640)
(FINDEISEN 1998. among the
figures, without paginating)

47. ábra. I. János György szász választófejedelem
(1611–1656), Johann Caspar Höckner rézmetszete,
Anselmus von Hulle festménye után, 1654
(Kupferstich-Kabinett, Dresden)
(GRUND 1992. 56. Abb. 1.)

Figure 47. John George I, prince-elect of Saxon
(1611–1656), Johann Caspar Höckner's copperplate
engraving on the basis of Anselmus von Hulle's painting,
1654 (Kupferstich-Kabinett, Dresden)
(GRUND 1992. 56. Abb. 1.)

48. ábra. Johann Schweickhardt von Kronberg
mainzi választófejedelem (1606–1626), olajfestmény
1612-ből (Rektorat der Universität Mainz)
(FRIEDRICHS 1962. Abb. 3.)

Figure 48. Johann Schweickhardt von Kronberg,
prince-elect of Mainz (1606–1626),
oil-painting from 1612
(Rektorat der Universität Mainz)
(FRIEDRICHS 1962. Abb. 3.)

49. ábra. A ládika fedelének belső oldala Krisztus címerével.

(Fotó: Koncz P.)

Figure 49. The inner side of the cover of the casket with crest of Jesus Christ

(Photo: Koncz, P.)

50. ábra. Nagy Szent Gergely pápa látomása.

Metszet alapján készült német üveggép. In: ANDERNACH-RUCH 2001. 14.

Figure 50. The vision of Pope Saint Gregory the Great.

German glass picture based on an engraving. In: ANDERNACH-RUCH 2001. 14.

51. ábra. Piéta az Arma Christivel. Német üveggép.

In: ANDERNACH-RUCH 2001. 15.

Figure 51. Pietà with the Arma Christi. German glass picture. In: ANDERNACH-RUCH 2001. 15.

52. ábra. Német ereklyés kereszt Kislódról, XVIII. század. Róthy Mihály Népi Vallásosság Gyűjtemény.

(Fotó: Koncz P.)

Figure 52. German relic cross from Kislőd. 18th century. Mihály Róti Collection of Folk Religion.

(Photo: Koncz, P.)

53–55. ábra. XVIII századi kegyérmek Pannonhalmáról a kínzás jelvényeivel, Kuncze Leó gyűjteményéből.

In: SOLYMOS 2002. 129. 1. 131/b és 154/a, 154/b képek.

Figure 53–55.. 18th century objects of piety from Pannonhalma with the badge of torture. From the collection of Leó Kuncze. In: SOLYMOS 2002. 129. 1. 131/b and 154/a, 154/b pictures

56. ábra. Krisztus fájdalmas olvasója 1668.

Kislőd, Róthy Mihály Népi Vallásosság Gyűjtemény.

(Fotó: Koncz P.)

Figure 56. The painful chaplet of Christ 1668.

Mihály Róti Collection of Folk Religion.

(Photo: Koncz, P.)

57. ábra. Arma Christi Kreuz Münstertal.

(Fotó: Uthof, P.)

Figure 57. Arma Christi Kreuz Münstertal

(Photo: Uthof, P.)

58. ábra. Longinus-Kreuz im Freilichmuseum, Schwarzwald.
 Figure 58. Longinus-Kreuz Schwarzwald im Freilichmuseum

59. ábra. Stubenkreuz.
 In: ANDERNACH-RUCH 2001. 1. kép
 Figure 59. Stubenkreuz.
 In: ANDERNACH-RUCH 2001. 1st picture

60. ábra. Waffen-Christi Kreuz
 Kelet-Bajorországból
 Figure 60. Waffen-Christi Kreuz from
 East-Bavaria

61. ábra. Kínzatósi jelvények a kő feszület alján.
Márkó, római katolikus templomkert XIX. század
(Fotó: Rainer P.)

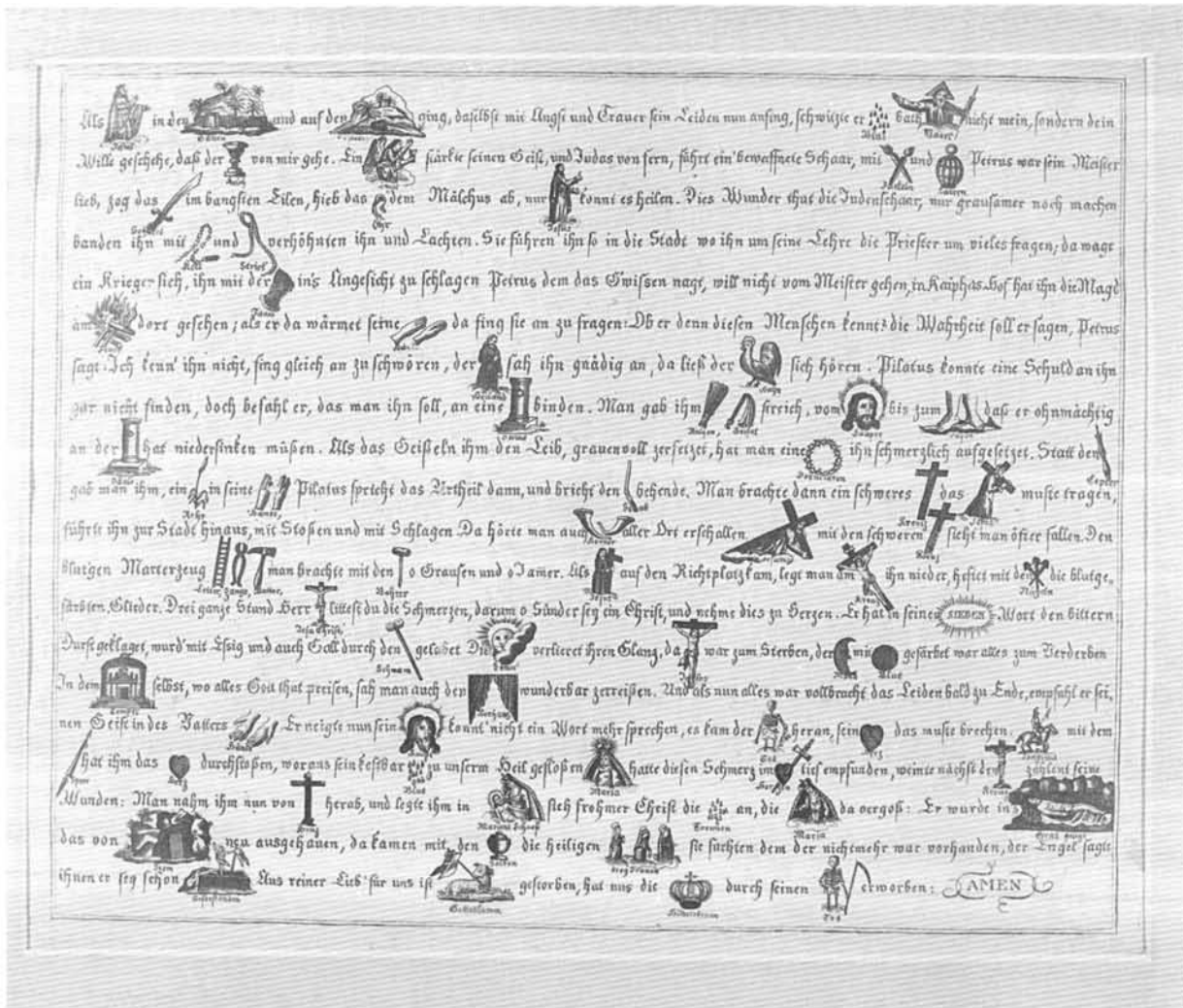
Figure 61. Badges of torture at the bottom of the
stone cross.

Márkó, Roman Catholic churchyard,
19th century. (Photo: Rainer, P.)

62. ábra. Golgota az Arma Christivel.
XIX. századi házi oltár Vászoly.
(Fotó: Retezár I.)

Figure 62. Golgotha with the Arma Christi.
Home altar in Vászoly from the 19th century.
(Photo: Retezár, I.)

63. ábra. XIX. századi német nyelvű soproni imalap a passió eszközeivel.

Soproni Múzeum Néprajzi Adattára ltsz. 444.

(Fotó: Adorján A.)

Figure 63. 19th century German-language prayer sheet with the instruments of Passion.

The Ethnography Documentation Department of the Museum of Sopron. Inventory number: 444.

(Photo: Adorján, A.)

64. ábra. Az Istengyermek XVIII. századi szobra a kínzatósi jelvényekkel. Fatima Misszionárius Múzeum.
(Fotó: Sonnevend I.)

Figure 64. 18th century sculpture of the Son of God with badges of torture. Fatima Missionary Museum.
(Photo: Sonnevend, I.)

65. ábra. A gyermek Jézus a kínzatósi eszközökkel. XIX. századi üvegtkép (Hinterglasbild).
In: ANDERNACH-RUCH 2001. 15.

Figure 65. 19th century glass picture (Hinterglasbild) of the infant Jesus with torture devices.
In: ANDERNACH-RUCH 2001. 15.

ADATOK AZ 1809-ES FRANCIA DÚLÁSOKRÓL A GRÓF ESTERHÁZY KÁROLY KASTÉLY- ÉS TÁJMÚZEUM GYŰJTEMÉNYÉBEN

A pápai Gróf Esterházy Károly Kastély- és Tájmuzeum Történeti Dokumentáció Gyűjteményében számos levéltári jellegű anyag található. Ennek jelentős csoportját alkotja az Esterházy-család pápai és hozzá kapcsolódó udalmának iratanyaga. Ez az iratanyag rendkívül töredékes, de egyes megmaradt iratok bizonyos szempontból fontos adatokat tartalmaznak. Ilyen a 63.10.4.1 és a 63.10.4.2 leltári számú irat is. A két irat egy 1818-ban elvégzett számadási revízió dokumentumai, amelyben az 1775 és 1818 közötti elmaradt befizetések kimutatásait tartalmazzák. Az első irat magyar nyelvű, Barcza Ádám uradalmi kormányzó szöveges magyarázata, amely az 1818. február 5–7-én tartott megbeszélés eredményeit és javaslatait tartalmazza. Ehhez az Esterházy-család fiatalabb fraknói ága tatai ágazatának birtokait kezelő Bezerédj Ignác uradalmi főkormányzó¹ megjegyzéseket fűzött. A második irat latin nyelvű, az 1799 és 1817 közötti elmaradt befizetések tételes felsorolása.

A 63.10.4.1 leltári számú irat öt számozatlan fólióból áll. A lapokat középen félbehajtották és összefűzték, majd ismét hosszirányban félbehajtották, miként az a korabeli aktáknál szokásban volt. Így tízlapos irat jött létre. Az első és a kilencedik oldal teljesen üres, a tizedik lap hátulján található az akta tartalma és irattári jelzete.

Az iratban összesen öt kéz írása található.² Az első kéz fekete tintával írta a bevezető szöveget, valamint az irat oldalain jobboldalt található törzsszöveget. Az aláírások alapján Barcza Ádám prefektussal azonosítható. Ugyanazon tintával írt a második kéz, amely Mórutz János aláírását írta. A harmadik kéz más, kissé világosabb fekete tintával az akta jobboldali oszlopában a törzsszöveghez fűzött megjegyzéseket írta, és Bezerédj Ignáccal³ azonosítható. A negyedik kéz sötétbarna tintával írt, és Pápay Sámuel aláírásával azonosítható. Az aláíráson kívül az akta hátsó lapján található irattári összegzés is tőle származik. Aláírása utólagos betoldás Barcza Ádám és Mórutz János

aláírása közé. Az ötödik kéz írta az akta hátuljára az 1818-as évszámot és az első kéz által írott „Vegyes” jelzetet aláhúzta piros ceruzával. Az ötödik fajta írás feltehetően egy későbbi levéltárosé.

Az első kéz szövege egységes szerkezetű, pontosan megszerkesztett, tisztázott. Kevés javítás és néhány betoldás található benne. Helyesírását és nyelvezetét tekintve a kor művelt, fogalmazásban és írásban jártos emberétől származik. A magyar nyelvű szövegben néhány latin kifejezést használt, ezek betűtípusa nem különbözik a magyar szövegtől. Elválasztásokat alkalmaz.

A második kéz szövege nem szerkesztett, több javítás, áthúzás, csonka mondatok szerepelnek benne. Írásképe nehezebben olvasható, érzékelhetően nem a gondosságra, hanem a gyorsaságra ügyelő, utasításokat adó uradalmi főkormányzó saját kezétől származik.

Az 1809-re vonatkozó bejegyzések két részre bonthatók. Az első csoport a francia hadsereg által közvetlenül okozott károkból adódó tartozások. Ide tartoznak az elmaradt bérletek és a famesterekről elröböltak. A második kategóriát a vármegyének kölcsön adott pénzek, és természetbeni javak alkotják. Ezekon kívül több tétel szerepel még a számadásban, amely nem hozható összefüggésbe a francia háborúval. Közvetve jelen van a harmadik csoport, a kétórás szabad-rablás által okozott károk tétele is, ugyanis a pápai kocsmáknak okozott károk egy része ennek tudható be. Az irat betűhív közlése a Mellékletben. (1. Melléklet)

Gróf Esterházy Miklós²⁷ tatai és pápai központi uradalmait²⁸ Bezerédj Ignác régens²⁹ kezelte.³⁰ Bezerédj kiváló ember hírében állott. Szüksége is volt tehetségére, mert a két nagy uradalomkomplexum (Tata-Gesztes és Pápa-Ugod-Devecser) irányítása nagy terhet rótt rá. Munkájában az uradalmak gazdálkodásának ellenőrzésével foglalkozó számvevő (Exactor) és a közvetlenül neki alárendelt prefektusok segítettek.

Barcza Ádám uradalmi prefektus a pápa-ugod-devecseri uradalom közvetlen kezelője volt.³¹ Ő vezette és ellenőrizte az uradalomban folyó munkát. Közvetlen

irányítása alá tartozott a gazdálkodás vezetése, az adóbeszedés irányítása, a pénzügyek vitele, és az alá besorozott uradalmi alkalmazottak (számtartó, kulcsár, kasznár, porkoláb, kancellisták, hajdúk) felügyelete. Az 1809-es hadjárat alatt táblabíróként, és az uradalom prefektusaként a Pápai Állandó Deputáció munkájában aktív szerepet vállalt.³² Az uradalom által nyújtott jelentős kölcsön felvételében is minden bizonnyal fontos szerepet játszott.

Hering Mihály a számtartói tisztséget töltötte be. Felügyelete és irányítása alá tartozott a pápa-ugod-devecseri uradalom pápa-ugodi része. Közvetlen feltelessé Barcza Ádám prefektus volt.

Barcza, mint az uradalom előjárója az 1817. február 15-én tartott gazdasági megbeszélésben elhatározott revízió végrehajtója készítette az iratot azzal a céllal, hogy a már évek óta a számadásokban göngyölített kintlévőségeket megvizsgálja, és javaslatot tegyen a problémák megoldására. Ezzel a céllal 1818. február 5–7-én Barcza Ádám prefektus, Mórotz János számvevő és Hering Mihály számtartó az uradalmi levéltárossal³³ együtt a számadásokat átvizsgálták. A feladatot Barcza Ádám prefektus végezte, Mórotz János számvevő a felügyeletet gyakorolta, Hering Mihály számtartó a kimutatásokat készítette. A tételek és problémák megoldására közösen tettek javaslatot. A devecseri uradalomrész számtartója 1809-ben ismeretlen.

Pápay Sámuel (Felsőörs, 1770. márc. 8 – Pápa, 1827. máj. 31.) nyelvész, irodalmár, az első magyar nyelvű rendszeres irodalomtörténeti mű (A magyar literatura esmérete. Veszprém, 1808) szerzője 1800 óta ügyvédként élt Pápan, egyben a pápa-ugod-devecseri uradalom ügyvédjeként is dolgozott. Az irat keletkezésekor a szöveg tanúsága szerint nem volt jelen, szignójával később látta el.

További kutatásoknak kell tisztázni az uradalom felépítését a XIX. században.³⁴ Azt azonban az irányítási rendszer eddigi kutatások által felderített strukturáltságából megállapíthatjuk, hogy a birtokok kezelése elsősorban hivatali függelmeken alapult. Emellett növekedett az uradalmi tisztségviselők száma is. Megváltozóban volt tehát a XVIII. századi rendszer, amely elsősorban a személyes, gyakran családi kapcsolatokra, és a földesúrral fennálló familiáris viszonyra épülve irányította a birtokot. Az uradalom vezetői köztisztviselőben álló, a politikai életben is aktív, köznemesi karriert befutó, többnyire kis-, vagy közbirtokosok nemes személyek voltak.

A második, 63.10.4.2 leltári számú irat latin nyelven készült, Michael Hering aláírás található rajta, de a

szöveg kézírása az aláírással nem egyezik, feltehetően egy kancellista írta. Az első irat a bevezetőjében erre a kimutatásra utal.³⁵

A második, latin nyelvű irat az alábbi adatokat adja:

1. Rába Boldizsár alispán tartozása: 10 forint.
2. A nyárádi vendégfogadás, Staindl János tartozása: 96 forint 68 $\frac{3}{4}$ dénár
3. Liebl kancellista tartozása: 80 forint
4. Hornyik János gyömörői famester tartozása: 573 forint 16 $\frac{3}{4}$ dénár, ehhez jön még 40 forintnyi hiány, amit szintén a franciák dűlásának ismertek el
5. Schwartzfischer József győri famester tartozása, elismert francia dűlás: 153 forint 20 dénár
6. Veszprém vármegye tartozásai:
 - 16 ökör: 2400 forint
 - franciáknak adóként átadott bor: 2330 forint 66 $\frac{2}{3}$ dénár
 - franciáknak adóként átadott pálinka: 1975 forint 25 dénár
 - franciáknak adóként átadott sör: 1309 forint
 - franciáknak adóként átadott (gyengébb minőségű, olcsóbb árú) bor: 420 forint
 - június 15-én bankóban folyósított 4000 forint hitel
 - június 23-án bankóban folyósított 10 000 forint hitel³⁶

Tehát Veszprém megye összes tartozása 11 234 forint 91 $\frac{2}{3}$ dénárt tesz ki.

7. A kimutatás hat pápai és hat falusi kocsmá bérletét adja meg a következő tételekben:

- Griff: 444 forint 90 dénár
- Három Rózsa: 362 forint 13 $\frac{1}{3}$ dénár
- Korona: 1313 forint 66 $\frac{2}{3}$ dénár
- Fehér Ló: 485 forint 86 $\frac{2}{3}$ dénár
- Cornicem³⁷: 588 forint 33 $\frac{1}{3}$ dénár
- Tegulacium³⁸: 292 forint 80 dénár
- Borsosgyőr: 199 forint 33 $\frac{1}{3}$ dénár
- Szerecseny: 199 forint 50 dénár
- Nyárád: 1284 forint 33 $\frac{1}{3}$ dénár
- Nóráp: 5 forint 36 $\frac{2}{3}$ dénár
- Kup: 216 forint 53 $\frac{1}{3}$ dénár
- Kovácsi: 74 forint 66 $\frac{2}{3}$ dénár

A kocsma összes tartozása 5467 forint 43 $\frac{1}{3}$ dénár volt.

8. A Schwartzfischer-ügyre vonatkozó, az előző iratban közölt adatokat annyiban pontosítja, hogy a famester által felvett 2500 forint bankót 500 forintnak számolja el, ebből a franciák rablása miatt 1392 forint 25 dénárnyi bankót 287 forint 45 dénárnak számol el, így a fennmaradt tartozás 221 forint 55 dénárt tesz ki.

A fentiekén kívül néhány, az előbbieknél kisebb tétel is tartalmaz a felsorolás, amelyről az első iratban nem esett szó. Ezek a korábbi évekből adódó maradványok:

- Pápa belvárosának tartozása³⁹: 164 forint 35 1/2 dénár
 - Veszprém vármegye Pázmánovitz-telek után: 6 forint 56 dénár
 - Pauman-ház után: 3 forint
 - kovácsi pap a zsellérek háza után: 7 forint
- Összes maradvány és egyéb tartozás: 180 forint 91 1/2 dénár.

Az irat végösszege 17 835 forint 12 dénárt tesz ki a kancellista számolása szerint a 8. pontban foglalt Schwartzfischer-tartozás nélkül. A történész ezzel ellentétben 17 836 forintot és 32 dénárt számolt össze többszöri ellenőrzés után. Az 1 forint 20 dénárnyi különbség nem olyan nagyságrendű összeg, ami jelentős lenne ekkora tételnél. Feltehetően akár a kancellista, akár a történész pontatlanságából, vagy olvasási hibájából eredhet. Érdekes, hogy a második irat a Schwartzfischer-ügyben az egész 500 forintnyi összeget követelés tárgyává teszi azzal, hogy bontásban közli a franciák által állítólagosan elvett összegeket.⁴⁰

A második irat adataiból kitűnik, hogy a történész számolása szerint a Schwartzfischer-ügyön kívül a francia dúlásokból még 1818-ban is 17 565 forint 40 1/2 dénár kimutatható hiánya volt az uradalomnak.⁴¹

“A háború táplálja a hadsereget” – tartja Napoleon. Ez azt jelenti, hogy a hadsereget nem előre felhalmozott készletekből látták el, hanem a az élelem nagyobbik részét a hadseregnek magának, a hadszíntéren kellett beszerezni. A XVIII. században a hadsereget raktárakból látták el. Ez megkímélte a hadszínterek lakosságát, viszont a hadsereg hatékonyságát jelentősen csökkentette, mert az a szállítási nehézségek miatt nem volt képes a raktártól száz km-nél messzebbre elszakadni.⁴² Napoleon elvetette ezt a rendszert, és hadseregeivel a hadszíntéren rekviráltatott élelmet. Ez lehetőséget adott arra, hogy csapatai szélsőséges esetben akár 60 km-t is megtegyenek naponta⁴³, általában viszont 30 km-t is meneteltek, szemben a korábbi 20 km-rel. Ez a hadászat teljes átalakulását és a hadszínterek kibővülését eredményezte, és ez vezethetett Magyarország hadszíntérré válásához is.

A francia hadsereg Magyarországon sem változtatott addigi beszerzési rendszerén. A katonák pénzért, nyugta ellenében, vagy anélkül bármilyen élelmiszert lefoglalhattak. Ilyen tekintetben a kocsmák, csapszék különleges veszélynek voltak kitéve. Ez nem csak a katonák vigalomra való hajlandóságával magya-

rázható, hanem a higiénias viszonyokkal is. A korban a járványok egyik fő hordozójának a kutakból nyert ivóvíz tekinthető. Ezt a veszélyt növelte, hogy a hazájuktól távol lévő, fizikailag gyakran kimerült, rosszul élelmezett katonák fokozottabban veszélyeztetettek voltak a járványok tekintetében. A bor és sör fogyasztása – nyilván egyéb hatásait, és a katonák hozzáállását is tekintetbe véve – a hadsereg harcértékének megőrzésében fontos szerepet játszott. A részegeskedést viszont a francia katonai hatóságok is tiltották, és erőteljesen felléptek a részegeskedő katonákkal szemben.⁴⁴

Pápát a francia csapatok három oldalról közelítették meg.⁴⁵ A francia főerő Bécsújhely-Sopron-Kőszeg-Szombathely-Sárvár irányából a Mersevát-Külsővat melletti Marcal-átkelőn keresztül támadott. A francia csapatok 1809. június 11-én este táboroztak le a Marcal-átkelőjének két oldalán. Másnap kora reggel indultak meg Pápa irányába. Az elővédet jelentő Montbrun-lovashadosztály reggel nyolc órakor foglalta el Nemesszalókot, tízkor Nyárádot. Itt a franciák rövid pihenőt tartottak, majd fél 11-kor kétórás harc során megütköztek a Borsosgyőrt védő Andrassy-dandárral, és elfoglalták Borsosgyőrt.

Grouchy tábornok csapatai Karakó-Dabroka térségében keltek át a Marcalon június 11-én. A Colbertdandár másnap délben érkezett be Borsosgyőrhöz, és csatlakozott Montbrun egységeihez. Együtt indították meg a közben beérkezett badeni dandár által támogatva a Pápa elleni támadást délután négy órakor. A városban a harcok rövid ideig tartottak, de a győri út mellett fekvő Kálvária mellett napnyugtáig folytak a csatározások.

A Pápa elleni támadás alkalmával esett el egy francia tiszt. A valóságban egy egységétől lemaradt katona lötte le a tisztet. A francia főparancsnok, Eugène de Beauharnais és a francia parancsnokok viszont azt hitték, hogy egy pápai polgár lötte le Ayét őrnagyot.⁴⁶ A francia főparancsnok ebben a hiszemben megtorlásul csapatainak két óra szabadrablást engedélyezett. A lakosság ekkor szenvedte el a francia kártételek jelentős részét.⁴⁷

Az események lefolyásából megállapítható tehát, hogy Pápa és környéke – ezzel együtt az Esterházy-uradalom is – a legnagyobb kárt a pápai ütközet napján, 1809. június 12-én szenvedte el. A francia hadsereg kisebb része, a Montbrun és Grouchy tábornokok által vezetett elővéd már az ütközet napján elhagyta Pápát, és Takácsin túl éjszakázott. A francia haderő zöme késő este érkezett Pápa mellé, de nem vonult be a városba, hanem azon kívül ütött tábor. A francia főerő másnap kora reggel azonnal indult Győr felé, és

estére a csanaki dombok délnyugati lejtőjénél, Csanak és Ménfő mellett táborozott le.

Pápán a már meglévő kórházakat használták a franciák az 1809. június 14-én vívott győri csatában megsebesült katonák kezelésére.⁴⁸ Már a csata napján érkeztek francia sebesültek Pápára, akiket következő napokban többszáz katoná követt. A katonai kórházak fenntartásának terhe is főként a várost, és a városban működő deputációt terhelte. Emellett a francia tábornokok és ellátóisztek jelentős sarcot követeltek a vármegyétől is, amelyet szintén a deputáció elégített ki. Ennek során kerülhetett sor az Esterházy-uradalom által pénzben és természetben nyújtott kölcsönök folyósítására.

A pápai ütközetet követő napon újabb francia egységek, a Lamarque-hadosztály csapatai érkeztek Pápára, de másnap korán reggel tovább is siettek Győr felé. Sötétedéskor értek Győrbe, de a csatában nem volt szükség rájuk.

Pápán nem maradt jelentős francia katonaság. A katonák száma a sebesültekkel és az orvosi személyzettel a győri csatát követő napokban jelentősen megnőtt. Ez a helyzet is csak egy hétig állt fent, mert Napoleon elhatározta az elfoglalt magyar területek kiürítését, és erejének Bécs alatti összpontosítását. Ezt július első napjaira tervezte. Mivel a franciák nem

akarták sebesültjeiket elveszteni, a pápai hadikórházat ki kellett üríteni.

A francia katonák szállítható sebesültjeikkel együtt június 22-én hagyták el Pápát, és indultak meg Győr felé.⁴⁹ Sok katonát voltak kénytelenek hátrahagyni, köztük Ayét őrnagyot is, aki július 2-án halt bele a június 12-én szerzett sebesülésébe. Vele együtt bizonyosan sok francia és császári (köztük magyar) katoná hunyt el Pápán. Földi maradványaikat a városi temetőben helyezték örök nyugalomra, emléküket máig őrzi egy kereszt az Anna téren.

A francia katonaság elvonulásával a városnak nem lett sokkal könnyebb a helyzete, mert a sebesültekről továbbra is gondoskodni kellett. Július 2-án az inszurgens csapatok újra bevonultak a városba, és ezután a franciák már nem tértek vissza, mert a július 11-én Znaimban megkötött fegyverszünet a Rábát jelölte ki a két hadsereg közötti elválasztó vonalnak.

A háború jelentős áldozatot kívánt a lakosságtól, és nagy károkat okozott. Azonban a város és az uradalom gazdasági ereje néhány év alatt lehetővé tette a teljes regenerációt. Még az sem okozott problémát az uradalom gazdálkodásában, hogy az események után kilenc évvel is jelentős tartozások mutatkoztak az elszámolásban.

M e l l é k l e t

Alulíratlak hivatalbéli alázatos tudósításunkat teszük a' felől, hogy az elmúlt 1817-ik eszt[endő]ben Februarius 15-ikén tartatott Gazdasági öszveülés Jegyzőkönyvének 23-ik pontja alatt foglalt végzés szerént, az lévén reánk bízva, hogy mi a' számtartóság által régi időtől fogva bé nem szedetthetett Restantziákat⁴ vizsgálánk-meg, 's azok iránt adnánk vélekedésünket, mi e' végett e' folyó Februarius Hónak 5-ik, 6-ik, és 7-ik napjain, a' számtartóságban, Mórotz János Exactor⁵, és Hering Mihály számtartó Urakkal együtt, Archivarius⁶ Urat⁷-is, az Archivumból⁸ netalán megkívántató világosítások végett magunk közé meghíván, öszveültünk, 's munkálkodásunknak sinormértékéül elővettük azon Resignatorium Instrumentum⁹, itt a' 1. alatt, mely mellett 1799-ik Eszt[endő]ben Augustus 13-kán Liebl Ferentz a' számtartóságot általvette, és a' melyben a' régi Restantziák specifice¹⁰ előszámlálva foglaltatnak. E' szerént tehát,

...

IV-er Hering Mihály mostani Számtartó Úr az 1799-ik Esztendőtől fogva való Restantziákat a' számadásokbul kivonván, azokat a 11. alatt ide mellékelt Irásban számlállya elő, mely szerént-is

...

1809-ik esztendőben, ismét a következő uj Restantziák támadtak, úgy mint:¹¹

1.) Te[kin]t[e]tes Rába Boldizsár Vice Ispány Úr házához kapcsolt kis Fundusnak Censusa 10 [forint]

ad 1^a még Második All Ispán Rába Boldizsár Úr élni, és a maga házat birnia fogja az kérdésben lévő

Ezt ha a' M[él]t[ósá]gos Uraság Te[kin]t[e]tes Vice Ispány Úrnak Hivatala tekéntetébül elengedni méltóztatik, jönnek gondolnánk azon Relaxatát¹², minden esztendőre nézve megtenni, hogy a' Restantziák ez által-is megkevesítettének; külömben-is ezen Censusra nézve bátorságossá van az Uraság már tisztelt Rába Úrnak azon Reversalisa által téve, mellyet ezen Census kötelezésérül 1807-ik Eszt[endő]béli Aug[usztus] 18-kán adott, s a' melly az archivumba tartatik.

2.) Nyárádi volt vendégfogadósnak árendabéli¹³ Restantziája, minthogy az ellenség által kirabolott, a' M[él]t[ósá]gos Uraság Relatioátul¹⁴ vár.

3.) Liebl József számtartóságbéli cancellista¹⁵ által téglák árábül eltékozolt 80 f[orint] Restantzia, hanem ha kegyelembül relaxáltaték¹⁶, marad mind addig, míg valaha eleget tehet, de most még holléte sem tudatik.

4.) Hornyik János volt Gyömörői Famesternek, úgy

5.) Schvartzfischer Győri Famesternek az ellenség rablása miatt való Restantziáik, a' M[él]t[ósá]gos Uraság Relatioátul függenek.

6.) N[emes] Veszprém Vármegyének tartozása a' Frantzia ellenség számára adott 16 ökör, úgy bor, és ser árában, nem külömben költsön az Uradalmi Cassábül felvett 14,000 forint készpénzre nézve marad tovább-is mind fizetetlen adósság.

7.) A' Pápai, úgy több Helységbéli vendégfogadósok^{nak} a' Frantzia ellenség rablásai miatt okozott restantziáik, mind fellyebb-is már említettet, Relaxatio végett a' M[él]t[ósá]gos Uraság eleibe vagynak terjeszve.

8.) Schvartzfischer Győri Famester felvén a Cassábül többféle vásárlásokra 2500 f[orintot] Junius 9-kén az ellenségnek béütése előtt; utóbb a' mint Makk Bauschraiber¹⁷ Úrnak azon Esztendőben Julius 25-kén azon Győri Depositoriumban¹⁸ végbevitt Inventariuma¹⁹ mutattya, ezen pénzbül 1392 f[orint] 25 d²⁰ úgy tétetik-ki, mintha az ellenség elrabolta volna, de a' többinek hová létét Schvartzfischer mind eddig-is meg nem világosította. E' végett szükségesnek találtuk, hogy a' midőn majd a' jövő számadásokra Schvartzfischer ide Pápara fog jönni, akkor Exactor, számtartó, és Bauschraiber építőanyagokat nyilvántartó írnök Uraimék Ő vele ezen dolgot hányják vessék-meg, és

10 f[orint]tok ne exigáltassanak, s jövendőre ne-is (...) ²². Sub Rubrica Relaxata Erogáltassanak, az Perceptoriumban azomban notáltassan²³ hogy All Ispány Úr éltvig ettül minimalva vagyon.²⁴

ad 2^a 3^a 4^a 5^a et 7^a tansisper²⁵ még vezettenessenek a' Restantziák között

ad 6^a szükséges lészen ezen tárgyat a N[emes] Vár[me]gyénél sürgetni.

ad 8^a Notitia²⁶

Tata 29-a Junie 1818
Bezerédj Ig[nác]

minekutánna mindent világosságra hoznak, akkor terjesszék a' M[él]t[ósá]gos Regens Úr Ó N[agysá]ga eleibe annak megítélését, hogy azon summából mit lehet és mit nem lehet Relaxatio alá venni.

...

Pápán Februarius 13-kán 1818.

Barcza Praefectus

Pápay Sámuel fiskális²¹

Morotz János Uradalmi Exactor

JEGYZETEK

RÖVIDÍTÉSEK

ESZTERHÁZY = Gróf ESZTERHÁZY J.: Az Eszterházy család és oldalágainak leírása. Budapest é. n.

FÜLÖP 1994 = FÜLÖP É. M.: A pápa-ugod-devecseri Esterházy-uradalom megszervezése és gazdálkodása a 18. század folyamán. In: Tanulmányok Pápa város történetéből a kezdetektől 1970-ig. Pápa 1994

FÜLÖP 1999 = FÜLÖP É. M.: A pápa-ugod-devecseri uradalom a XVIII. században és az 1829. évi családi egyezség. In: Emlékkönyv galántai és fraknoi gróf Esterházy Károly egri püspök, Pápa város földesura, mecénása és építtetője halálának kétszázadik évfordulója tiszteletére. Pápa 1999

HUDI 1999 = HUDI J.: Esterházy Károly birtokigazgatása levelezése tükrében (1759–1799). In: Emlékkönyv galántai és fraknoi gróf Esterházy Károly egri püspök, Pápa város földesura, mecénása és építtetője halálának kétszázadik évfordulója tiszteletére. Pápa 1999

HUDI 2003 = HUDI J.: A pápai belváros örökös szerződése 1793-ból. In: Pápai Múzeumi Értesítő 8. 2003.

HUDI 2005 = HUDI J.: Közigazgatás és honvédelem 1809-ben. Kézirat. (A "Kiváló manőver. Az 1809-es magyarországi hadjárat és a pápai ütközet" című konferencián 2005. június 11-12-én Pápán elhangzott előadás alapján. A konferencia tanulmánykötete szerkesztés alatt, a kézirat jelenleg a Gróf Esterházy Károly Kastély- és Tájmuzeumban.)

LÁSZLÓ 2003 = LÁSZLÓ P.: A pápa-ugodi Esterházy uradalom gazdasági szervezete a 18. század első felében. In: Pápai Múzeumi Értesítő 8. 2003.

MEZEI 2005 = MEZEI Zs.: "Szabadrablás" A francia katonaság kártételei Pápán és környékén 1809-ben. Kézirat (A "Kiváló manőver. Az 1809-es magyarországi hadjárat és a pápai ütközet" című konferen-

cián 2005. június 11–12-én Pápán elhangzott előadás alapján. A konferencia tanulmánykötete szerkesztés alatt, a kézirat jelenleg a Gróf Esterházy Károly Kastély- és Tájmuzeumban.)

NAGY 2003 = NAGY I.: A pápai ütközet 1809. június 12-én. In: Pápai Múzeumi Értesítő 8. 2003.

NAGY 2004 = NAGY I.: Beszámoló a "Napoleon und Graz 1809" című konferenciáról. In: Pápai Múzeumi Értesítő 9/10. 2004.

SZABAD 1957 = SZABAD Gy.: A tatái és gesztesi Esterházy-uradalom áttérése a robotrendszerrel a tökéletes gazdálkodásra. Budapest 1957

SZALAI 2005 = SZALAI A.: Szállodák, vendéglők, korcsmák, kávéházak, mézeskalácsosok, cukrászok. Jókai Füzetek 42. 2005.

VERESS 1987 = VERESS D. Cs.: Napóleon hadai Magyarországon 1809. Budapest 1987

ZSOLDOS 1817 = ZSOLDOS J.: A frantziák Pápán, vagy is a Pápai 1809-1810. Esztendőbeli Polgári Ispótyok leírása In: Tudományos Gyűjtemény 11. 1817.

¹ SZABAD 1957. 51.

² A múzeumi leltárt tanúsító pecséten és grafitceruzával írt leltári számon kívül.

³ SZABAD 1957. 51.

⁴ elmaradt befizetéseket, kintlévőségeket

⁵ számvető

⁶ levéltáros

⁷ HUDI 2003. 68-as lábjegyzet; vö.: HUDI 1999. 88.

⁸ levéltárból

⁹ átadás-átvételi jegyzőkönyvet, lajstromot

¹⁰ sajátosan

¹¹ A szöveg teljessége érdekében az egész 1809-re vonatkozó anyagot közöljük, a 1. és 3. pont nem kötődik szorosán a francia háború eseményeihez.

- ¹² elengedést
¹³ bérletbeni
¹⁴ (szószerint:) viszonyától, (értsd:) döntésétől
¹⁵ írnok
¹⁶ elengednék
¹⁷ építési írnok (építőanyagokat nyilvántartó uradalmi tiszt)
¹⁸ raktárban
¹⁹ leltára
²⁰ dénár
²¹ ügyvéd
²² Itt három szó olvashatatlan.
²³ nem behajtandó tartozásként továbbra is jegyeztessék fel
²⁴ Tehát Rába Boldizsár alispánnak élete végéig nem kellett megfizetni a bérletet, de az összeget folyamatosan vezetni kellett a számadásokban. Tehát nem a bérletet annulálta, csak az alispán személyét mentette fel a megfizetése alól.
²⁵ kötelezettségként, restanciaként
Megjegyezni!
²⁷ Az Esterházy-család történetéhez l.: ESZTERHÁZY
²⁸ Az uradalom tulajdonlásáról l.: FÜLÖP 1999. 64.
²⁹ A régensi cím itt nem a hagyományos (uralkodót kormányzásában helyettesítő személy) értelmét jelenti, hanem a két nagy uradalom kormányzására létrehozott legfőbb előljárói cím volt.
³⁰ Az uradalmi szervezetről gróf Esterházy Károly korában l.: HUDI 1999. 79-88.
³¹ LÁSZLÓ 2003. 73., 78.; vö.: HUDI 1999. 85. ill. 25. lábjegyzet
³² A Veszprém megyei közgyűlés által megválasztott 17 tagú Állandó Deputációnak nem volt tagja, de a francia megszállás miatt Pápán felállított ideiglenes, a Veszprémben székelő Deputációnak alárendelt, de cselekvési joggal felruházott részdeputáció munkájában képviselte az uradalom érdekeit. HUDI 2006
³³ A levéltáros személye nincs említve az iratban. Korábban, 1778-tól, 1793-ban és 1799-ben ismert levéltárosként Hering József (családi köteleke Hering Mihállyal nem tisztázott) működött, aki szükség esetén az uradalom irányítását is végezte. HUDI 2003. 68-as lábjegyzet; HUDI 1999. 88.; FÜLÖP 1994. 227. A Gróf Esterházy Károly Kastély- és Tájélmúzeum gyűjteményében 63.11.20.16 leltári szám alatt található 1807. február 24-i keltezésű iraton Hering József Archivarius aláírása látható.
³⁴ Az uradalom XVIII. századi történetét tisztázza LÁSZLÓ 2003; vö.: FÜLÖP 1994. és HUDI 1999. A birtokrendszer gróf Esterházy Károly (1725–1799) 1799-es halálát követően családi szerződések formájában átalakításra került, ami feltétlenül változást jelentett az uradalmi szervezetben. Az uradalom birtokosa 1809-ben és 1818-ban is gróf Esterházy Miklós (1775–1856) volt.
³⁵ Jelen tanulmány lehetőségeit meghaladja az irat teljes, betűhív közlése, adatai viszont érdekesek és értékesek, ezért azokat az első irat pontjainak megfelelően közöljük.
³⁶ Utóbbi két tételt a devalváció következtében Mórotz János Exactor 1812-ben az 1/5 aránynak megfelelő 2800 forintnak számolta el.
³⁷ A kutatás nem azonosított ilyen kocsmát. Abban az időben SZALAI 2005. 41., 48., 53., 87. adatai szerint a Tiro, a Hódoska, a felsővárosi és a Csóka nevű kocsmák üzemeltek.
³⁸ Téglavető, feltehetően a téglavető melletti kocsmáról van szó. SZALAI 2005. 76. említ egy “Agyagliki” csárdát, amely a XVIII. században épült. Feltehetően erről lehet szó.
³⁹ Pápa belvárosa 1793-ban gróf Esterházy Károlyval kötött szerződésben úrbéri terheinek pénzben való megváltását vállalta: HUDI 2003. 103–104.
⁴⁰ A Schvartzfischer-ügy további sorsa ismeretlen, nem ismert, hogy sikkasztásról, vagy elszámolásbéli hiányságról van-e szó.
⁴¹ Hudi József az uradalom éves jövedelmét az 1790-es években 110 ezer forintra teszi: HUDI 1999. 81.
⁴² Ezt nevezik heti menetrendszernek, mert pihenőnapokkal egy hadsereg 100 km-t egy hét alatt tett meg.
⁴³ Erre a magyarországi hadjáratban is találunk példát. A francia Lamarque-hadosztály 1809. június 12-e és június 14-e között a Körmen és Győr közötti 150 km-es utat három nap alatt tette meg. NAGY 2003. 33. lábjegyzet
⁴⁴ A francia hadsereg fegyelméről Sopron megszállásakor l. VERESS 1987. 62.
⁴⁵ A pápai ütközet történetéhez legújabb feldolgozásokat l.: NAGY 2003; NAGY 2004; VERESS 1987; (a 2005. június 11-12-én rendezett “Kiváló manőver. Az 1809-es magyarországi hadjárat és a pápai ütközet” című nemzetközi tudományos konferencia tanulmánykötete a Pápai Múzeumi Értesítő 11. köteteként szerkesztés alatt)
⁴⁶ NAGY 2004. 40. ill. 20. lábjegyzet
⁴⁷ MEZEI 2005
⁴⁸ A kórházakról l.: ZSOLDOS 1817
⁴⁹ HUDI 2005

DATA ABOUT THE SACKING BY THE FRENCH IN 1809 FROM THE MANSION AND COUNTRY MUSEUM
„GRÓF ESTERHÁZY KÁROLY” COLLECTION

In the study, two documents (inventory numbers: 63.10.4.1 and 63.10.4.2) of the collection of the Károly Esterházy Mansion and Country Museum of Pápa are to be introduced. They were written in 1818 and give evidence of the revisionist account of the manor of Pápa-Ugod-Devecser. We can find important data in the documents about the devastation carried out by the French in 1809 in and around Pápa.

The first document is an account written by Ádám Barcza, the exactor of the manor, to Ignác Bezerédy, the regent of the manors of Tata and Pápa. The account contains notes written by Bezerédy himself. The document itemizes all the damages the manor suffered due to the sacking by the French and which were not compensated until 1818. The document gives partial figures, too (although its primary aim was not this), however, it does not make a distinction between the banknote and the silver forint. This distinction is made possible only by the second document. The shown debts were the consequence of the French pillage and also the loans provided to Veszprém County. It comes up at one point that an officer from the manor (Schwartzfisher, a joiner) attempted to blame his shortage on the French pillage. In this case, unlawful appropriation was suspected, and Barcza ordered investigation into the case.

The second document is the precise itemization of the debts. The items are the following: the debts of six pubs of Pápa and seven pubs of other villages, the accounts of two

joiners (including the Schwartzfischer case), the debts of Veszprém County and some other debts not related to the pillage by the French. According to the document, in 1818, 17,565 forints and 40.5 denarius was the total amount of debts after the sacking by the French. On top of that, 221 forints and 55 denarius were still pending until the investigation into the Schwartzfischer case was over. Unfortunately, we have no more information about the outcome of the case.

The study lists what burdens Pápa and its biggest proprietor of the town, the Esterházy manor, had to suffer under the French occupation. Most of the money was spent on provisioning the soldiers. In accordance with Napoleon's strategy, the theatre of the war was supposed to provide the soldiers with food. The French army did not hesitate to obey this order, thus demanded a huge amount of food and wine. We cannot disregard the fact that the French soldiers were also sacking the place. Although they were in Pápa in large numbers only for two days (June 11-12), they placed their field hospital there, so it was the responsibility of Pápa and the County to provide it with supplies and food. The injured French soldiers, who could be carried, left Pápa on June 22, but still a lot of soldiers remained in the town. Besides them, the town had to take care of the injured soldiers of the Emperor and the insurgent Hungarians.

FRANZ GRÜNDLER VESZPRÉMI KÖNYVKÖTŐMESTER (1760–1845)

A luxusiparok közé sorolt kézműves könyvkötészet helyi múltjának kutatása levéltári, múzeumi adattári forrásokra, ill. könyvtári, gyűjteményi könyvkötések vizsgálatára épül. A mesterség hazai újkori céhes gyakorlatáról Halász Margit adott áttekintést.¹ Veszprém megyére vonatkozóan néhány kisebb közleményünkben adtunk közre adatokat az eddigi könyvkötéstörténeti kutatásból.² A könyvkötőknek – úgy is, mint kereskedő, kölcsönző könyvforgalmazóknak – a vármegye, ill. Veszprém művelődési viszonyaira gyakorolt hatásával, a könyvkultúrában betöltött szerepével Hudi József foglalkozott.³ Az életrajzi és egyéb személyi forrásadatok feldolgozásához képest problematikusabb, gyakran bizonytalanabb az egyes kötés- emlékek, készítmények konkrét mesterekhez kötése. Kötéscsoportok, szerszáme gyűttesek összefüggéseinek megállapítása a könyvkötéseken látható jegyek alapján lehetséges, amelyet a forrásadatok olykor valószínűsíthetnek, ill. igazolhatnak.

Az egyazon városban működő konkurens, ill. egymást követő mesterek tevékenysége közötti összefüggések példája Franz Gründler (Gründler Ferenc) katolikus vallású veszprémi könyvkötőmesteré.

Anyakönyvi bejegyzés szerint⁴ 1845. március 10-én 85 esztendősen hunyt el Veszprémben. Eszerint 1760-ban született, bár a korabeli anyakönyvi életkor-bejegyzések olykor pontatlanok.⁵ Özvegye Pintér Borbála. A mester családneve mellett műrokonsági kapcsolatai is megerősítik, hogy a helyi német anyanyelvű polgárok közösségéhez tartozott⁶, bár felesége magyar. Anyakönyvi adatokból⁷ öt gyermekükről tudunk; Ferenc *1794, Anna (Veinczerl Györgyné) *1801 †1836, Barbara v. Borbála (Butzkó Ignácné) *1803, Mária *1820, Éva †1836.

Gründler veszprémi működésének kezdete nem pontosan tisztázott, 1814-re tehető. Az adózó lakosság kerületenként történt összeírása tükrében 1815-ben a vármegyeház utáni harmadik épületnél, a 6. sorszám alatt szerepelt “Krindler Ferenc” bérelt boltja.⁸ Figyelemre méltó, hogy – ugyan biztos azonosítás lehetősége nélkül – megközelítőleg azonos e hely az 1747–

1760 között itt tevékenykedő Ethey István könyvkötő⁹ 1749-ben összeírt házával¹⁰. Gründler saját tulajdonú lakóhelye viszont 1827-ben a 2. városnegyed 403. háza.¹¹ Három év múltán ezt a házat, akárcsak mesterségét a 3. adóosztályba sorolták, a mestert 1 forint megfizetésére kötelezve.¹² A mester 36 esztendősen fia, ifj. Gründler Ferenc az összeírás tanúsága szerint ekkor még apjával egy háztartásban élt, de hogy ő is könyvkötő lett volna, arra semmi nem utal. 1830-ban az ekkor már 70 esztendősen kompaktor 27 éves leányát, Barbarát feleségül vette Bucskó (Butzkó, Bucska) Ignác, a mester 26 éves könyvkötő legénye.¹³ A szakmán, céhen belüli házasság természetesen általános, évszázados gyakorlat, amely biztosíthatta az ingatlanal (vagy bérlettel), ill. elegendő tőkével nem rendelkező kézműves egzisztenciájának megszilárdulását, akár a mester özvegye, akár a mester öröklés elé néző leánya volt a menyasszony. XVIII. századi veszprémi példa: Franz Xaver Baumaister könyvkötő 1755-ben elődjének, Szerényi György mesternek özvegyét, szül. Hrol Borbálát vette nőül.¹⁴

Nyilvánvaló, hogy Butzkó, mint a már idős, betegeskedő Gründler mester alkalmazottja, legénye, az apósának majdan felszabaduló céhbéli helyére, megrendelői körére pályázhatott. A felszerelés, a díszítőszerszámok átruházása, átöröklése szempontjából oly fontos tradíciónak megfelelően (már Franz Gründler halála után) Butzkó Ignác könyvkötő és Gründler Borbála elsőszülött leánya, Johanna (*1830) 17 esztendősen szintén szakmabelihez ment férjhez. A szerencsés újdonsült mester a berlini születésű Ludwig Georgi¹⁵, kinek leszármazottai máig éltetik a kézműves könyvkötészetet Veszprémben.

1833-ban a 6. polétában lévő 14. házban “ör[eg] Gründler Ferenc könyvkötő, 60 esztendősen katona vagy hibás” [sic!] személye után 4 forintot, háza után “forintot fizetett. Öt év múlva a 6. poléta 12. szám alatt írták össze¹⁶ az “öreg” mestert. Feltehetőleg nem a lakóhely, hanem annak számozása változott csupán. Fontos adat, hogy ugyanitt írták össze Gründler végét, Bucskó Ignác könyvkötő legényt is, ki személye

és mestersége után 1–1 forintot fizetett. 1843-ban a 6. poléta 24. sorszámán vették lajstromba Gründlert, ekkor már csak fél-fél forintot kellett adóznia háza és mestersége után.¹⁷

Gründler veszprémi működésének idején (eltérő intervallumokban) különböző összeírások alapján több helybeli könyvkötő (mester és legény) is azonosítható, mint konkurrencia. Rendre: nemes Stojanovics Gyögy¹⁸, Till József¹⁹, Till Antal²⁰, (ifj.) Horváth József²¹, Horváth Ferenc²², Vásonyi István és Kálmán János²³, a vej Bucskó Ignác²⁴, Rundl Antal²⁵, Csehshíjártó István.²⁶ Till és Bucskó nem önálló iparos, hanem alkalmazott ebben az időszakban. Tudomásunk van 1819-ből bizonyos Franz Matzka könyvkötőnek – ki zenész is – veszprémi templomi muzsikusbárátjáról, – tehát nem bizonyos, hogy maga Matzka tartósan Veszprémben működő mester lett volna, de (eleddig) egyetlen azonosított díszkötését mindenestre kétségtelenül itt dedikálta barátja számára. Ráadásul e könyvkötés márványozott festésű előzékét a Veszprém közelében fekvő Sóly papírmalmában mérített papírral kasírozta Matzka.²⁷ Rundl Antal családneve Gründleréhez meglehetősen hasonló ugyan, de többszörösen igazoltnak látjuk, hogy két különböző személyről van szó, ugyanis egy-egy azonos adóösszeírásban, ill. anyakönyvekben egyaránt szerepel a két névalak, továbbá világosan elkülönül nemcsak a kereszt-, hanem a családnév is.²⁸ Így rokonságuk teljesen kizárt. 1807-ben Rundl Antal a veszprémi születésű Tölpp József mellett Franz Xaver Baumaister helybeli könyvkötőmester legénye volt, akinek az idős mester (†1808) “átadta mesterségét” – ezzel önálló mesterré válásához hozzájárult. Rundl ekkor kért letelepedési engedélyt, tehát nem veszprémi születésű polgár.²⁹ Rundl már ebben az évben megkezdte önálló keresetű tevékenységét, amelyről a vármegyei hivatalok számára végzett könyvkötései után járó kifizetések adatai tanúskodnak.³⁰ Az első poléta 1822. évi összeírása során az 1. számú “új város háza” után a 3. szám alatti “Uraság házában” két másik iparos bérlő mellett harmadikként írták össze “Rundl Antal Compactor” mestert.³¹ 1827-ben már csak időszakosan, az év egynegyedében dolgozott.³² Utoljára 1838-ban szerepelt az adólajstromban.³³

Franz Gründler betelepülésének éve egyelőre ismeretlen. Neve fia születése kapcsán 1794-ben bukkan fel először helybeli anyakönyvben.³⁴ Ekkor egy nyomdász mellett három könyvkötőt írtak össze a városban; e szám mögött számos forrásadat alapján Fr. X. Baumaister és a két református kisnemes: Horváth Mihály és Ferenc állhatott.³⁵ Veszprémi könyvkötői tevékenységéről 1814-től, 54 éves korától kezdve rendel-

kezünk biztos információkkal a különféle vármegyei hivatalok rendszeres költségelszámolásai alapján.³⁶ 1815-ből a közeli Sólyból van kifizetési adatunk bírói jegyzőkönyv kötetés nyomán.³⁷ Itt említhetjük, hogy akár a többi veszprémi könyvkötő – a kor gyakorlatának megfelelően – nem csupán nyomdabizományosi, privilegizált könyvkereskedő, hanem papírfelhasználó mesterséget is űzött: papír viszonteladással is foglalkozott.³⁸ A sólyi papírmalomban a maga könyvkötői szükségletein felüli készletet vásárolva, veszprémi műhelyében kisebb tételekben különféle papirost is árusított. 1816-ban a vármegyei levéltárnak készített jegyzőkönyveket,³⁹ 1817-ben vármegyei nemesi közgyűlési jegyzőkönyveket, ill. statutumot kötettek be vele.⁴⁰ A következő évben mintakérdőívek és különféle rendeletek, leiratok, jegyzőkönyvek nagyobb mennyiségének bekötését végezte a vármegye hivatalai számára.⁴¹ Tekintve, hogy egy átlagos folio méretű jegyzőkönyv márványozott festésű egész bőr kötésének ára (gerincén aranyozott díszítéssel) ekkoriban 2–2,5 forint, a kifizetett 135 forint alapján közel ötven kötetnyi megrendelés feltételezhető. A megelégedésre végzett munka újabb megrendeléseket hozott; 1820-ban egyetlen év alatt 302 forintot fizetett a vármegye⁴² “többféle compactor munkáiért”. A vármegye mellett rendszeresen kapott munkát Rundl Antallal együtt az egyházaktól is; pl. a katolikus püspökségtől és káptalantól.⁴³ Érdekes adat, hogy 1824-ben olyan papírért fizettek egy kereskedőnek, amelyet “püspöki illuminációhoz hordott el” Gründler mester.⁴⁴ A XVIII–XIX. században különösen közkedvelt, divatos látványosság az esti kivilágítás. Az ünnepelt személyeknek szóló köszöntők, fáklyás felvonulások, szerenádok során kiemelt szerepe volt a színes papírból készült lampionoknak, ill. a különféle színes figurákkal díszített ablak-dekorációknak, amelyeket gyertyák, kandeláberrek fénye világított át az utcáról szemlélők számára. Természetes, hogy a finom papirokkal, ragasztóanyagokkal mesteri fokon bánó, rutinos könyvkötőt bízták meg ilyen díszmunkák készítésével.

Különösen becsesek számunkra azon adatok, amelyek szerint a Szent Benedek Rend tihanyi apátsága az 1833. esztendő utolsó napján fizetett ki Gründlernek a Szent Ányos templom számára rendelt két misekönyv-kötésért nagyobb összeget: 30 forintot, majd a következő évtizedben is rendszeresen megbízták különféle kötetésekkel.⁴⁵ E díszes szerkönyv-kötéseket egyértelműen azonosíthatjuk a templom sekrestyéjében megőrzött misekönyvek között, mivel ekkoriban éveken keresztül csak e két misekönyv kötésére került sor (Vö. Függelék, könyvkötések jegyzéke: 1–2. sz. könyvkötés). E szerkönyvkötések jól példázzák, hogy

a tömeges, olcsó archívumi jegyzőkönyv-, tankönyv- és könyvtári könyvkötések rutinn munkája mellett olykor luxusigényeket⁴⁶ kellett kielégítenie a “compact”, vagy “Buchbinder” mesternek. A misekönyv-kötés általában tábláin is aranyozott, gazdagon díszített. A kötés ára gyakran eléri a krudában külföldről hozott nyomtatvány értékét, azt mintegy megduplázza.⁴⁷

1844-ből fennmaradt Gründler három autográf számlája, amelyet a megrendelő zirci ciszterci apátság, ill. annak elemi iskolája számára állított ki⁴⁸ (fordításuk: Függelék 1–3). Az első a könyvtár számára végzett könyvkötéseket sorolja fel, amelyeket 1843. április 15. és 1844. március 5. között készített.⁴⁹ Nyomtatott könyvek mellett kéziratos protokollumok, újság-évfolyamok kötési is szerepelnek a 377 tételes listán, valamint fogalmazó (“*konzept*”) írópapiros a titkárság számára. A tételek között szereplő 300 db “*vers*” feltehetőleg vallásos ének-, vagy verses imafüzet aprónyomtatvány lehetett papírborítóval. A végösszeg 128 váltóforint 50 krajcár. E számla a korabeli egységarak megállapítására is alkalmas forrás. A szerzőnévvel, könyvcímmel megadott tételek közül hatot sikerült a

könyvtár katalógusa alapján azonosítani, majd kikeresni az állományból. E könyvek tovább erősítették, szélesítették az azonosítási alapot Gründler készítményeinek meghatározásához. (4. ábra)

Franz Gründler könyvkötőmester végrendeletét 1845. március 15-én mutatták be a városi tanácsülésen⁵⁰, majd április 12-én kihirdették.⁵¹ A végrendeletből kiviláglik, hogy Gründler Ferenc Anna nevű, 1836. december 5-én elhunyt leányának férje Veinczerl György volt. Az ő gyermekeik Katalin és János. Gründler Éva nevű, 1836. február 11-én elhunyt másik lányának férje bizonyos Horváth Mihály volt. (Valószínűtlen, hogy Gründler Éva férje a református nemes Horváth Mihály könyvkötővel lett volna azonos, aki 1787-ben nyitotta meg jeruzsálemhegyi boltját és kötészettét.)⁵² Öt gyermekük rendre: Julianna, Magdaléna, Jozef, Eleonora és Károly. Minden unoka 200–200 váltóforintot örökölt. Gyámjuk történetesen szakmabeli: Vásonyi István 1. polétabeli református könyvkötő volt, aki a város tekintélyes polgáraként 1841–1846 között a város gyámtyai tisztét is betöltötte.⁵³

FÜGGELÉK

1. VeML. XI. 601/c. A Ciszterci Rend Zirci [...] Apátság gazdasági iratai. Vegyes gazdasági és egyéb iratok. Töredékes iratok:

Zirci könyvtári számlák 1824–1880. (Fordítás németből)

Számla

A kegyelmes apát és prelátnak úr, valamint a zirci konvent számára végzett könyvkötési munkákról az alábbi könyveket illetően:

1843. április 15.

Küchenmaister lelkész úr számára:

6 köteg⁵⁴ középszerű írópapiros 4 jegyzőkönyvhöz á 45 krajcár/köteg 4 fl. 30 xr.

2 db. nyolcadrét kötés, könyvgerinc és sarkok bőrrel bevonva á 45 xr. 1 fl. 30 xr.

2 db. negyedrét kötés, könyvgerinc és sarkok bőrrel bevonva á 1 fl. 2 fl. –

Április 23.

1 kalendárium díszesen aranyozott keménytáblás bekötéséért 5 fl. –

Július 5.

4 köt. *Allgemeine Zeitung*, negyedrét keménytáblás kötésben á 2 fl/köt. 8 fl. –

1 köt. *Carpzovi: Juris Eccl.*⁵⁵, folio erős fél-francia kötésben 4 fl. –

2 köt. *S. Lauren*, közepes folio fél-francia kötésben á 3 fl. 6 fl. –

3 köt. *Dionysi: Doctrina Temporum*, folio fél-francia kötésben á 3 fl. 9 fl. –

1 köt. *Wigant: Theologia Moralis*, folio fél-francia kötésben 3 fl. –

1 köt. Bárdosi: Supplementum Seefusiensis, negyedrészt fél-francia kötésben	1 fl.	36 xr.
10 köt. Sartori Kirchengeschichte, fél-francia kötésben á 1 fl.	10 fl.	–
5 köt. Fejer: Codex Diplomaticus ⁵⁶ fél-francia kötésben á 1 fl. 15 xr.	6 fl.	15 xr.
9 köt. Weissenbachs: Patrum Eccl. ⁵⁷ fél-francia kötésben á 1 fl. 6 xr.	9 fl.	54 xr.
3 köt. Zallingers: Philosophie, fél-francia kötésben á 1 fl. 6 xr.	3 fl.	18 xr.
4 köt. Leonhardt's Predigten ⁵⁸ , fél-francia kötésben á 1 fl.	4 fl.	–
9 köt. Ligoriae Theologia ⁵⁹ . fél-francia kötésben á 1 fl.	9 fl.	–
3 köt. Ludonensis Philosophiae, fél-francia kötésben á 50 xr.	2 fl.	30 xr.
1 köt. Ackermann Libros Sacros ⁶⁰ , fél-francia kötésben	1 fl.	6 xr.
1 köt. Carpzovi Epistolarum ⁶¹ , fél-francia kötésben	–	50 xr.
1 köt. Balde Carmina Selecta, fél-francia kötésben	–	50 xr.
1 köt. Theoria Carmina, fél-francia kötésben	–	50 xr.
<u>Augusztus 6.</u>		
2 köt. Magyar Gazda 4 ^o egyszerű, kemény kötés címnyomással á 1 fl. 30 xr.	3 fl.	–
Alperjel úrnak:		
300 db vers különféle méretben, egybekötve	6 fl.	–
Füredi fürdővendégek listái, félkemény kötésben	–	15 xr.
<u>Szeptember 18.</u>		
1 köt. Öfl. Servis, ezüstözve	–	50 xr.
1844. Január 4.		
1 köt. [...] Szimbolik, fél-francia kötésben	1 fl.	15 xr.
2 köt. [...] á 18 xr.	–	36 xr.
Cermonial (?) úrnak		
2 köt. Protokollum félbörkötésben á 1 fl. 15 xr.	2 fl.	30 xr.
<u>Február 15.</u>		
Titkár úrnak 1 köteg középszerű írópapiros	1 fl.	15 xr.
<u>Március 5.</u>		
4 kötet Breviárium finom aranyozott metszéssel [...] bőrkötésben á 5 fl.	20 fl.	–
összesen	128 fl.	50 xr.

Veszprém, 1844. március 5.

Franz Gründler
könyvkötő mp

2. VeML. XI. 601/c. (uo.)

Számla

Konstant lelkész úrnak Zircen⁶²

1844. január 16.

6 köt. Normal, á 39 xr.	3 fl.	54 xr.
12 köt. [...] á 30 xr.	6 fl.	–
6 köt. [...] Biblia á 45 xr.	4 fl.	30 xr.
4 köt. kis [...] á 24 xr.	1 fl.	36 xr.
összesen	16 fl.	–

Veszprém, Január 16.

Franz Gründler
könyvkötő mp.

Hogy ezen fent meg irtt könyveket az oskola számára kézhez kaptam bizonyítom. Zirczen Martz. 10én 1844.

Konstant mp Lelkész

(Kifizetve)

3. VeML. XI. 601/c. (uo.)

Számla

*Konstant lelkész úrnak, Zirc
1844. január 26.*

*6 db. Német A.B.C. á 21 xr.
4 db. Magyar A.B.C. á 24 xr.*

*2 fl. 6 xr.
1 fl. 36 xr.*

Veszprém, 1844. január 26.

*Franz Gründler
(Kifizetve)*

könyvkötő mp

KÖNYVKÖTÉSEK JEGYZÉKE

A Gründler-kötészet készítményein előforduló 55 (ebből 6 minta tükörképben páros) kézi aranyozó szerzőszám (egyesbélyegző, sávozó és vonalzó) lenyomatának digitálisan retusált fényképét táblákon (7. ábra 1–31.; 8. ábra 32–55.) összesíthetjük. Az egyes kötések díszítmény-egyezései szolgáltatnak elsősorban alapot a kötécsoport alábbi jegyzékben szerepeltetésére, amely további kutatással bővíthető⁶³. A Laczkó Dezső Múzeum Adattárában elhelyezett könyvkötés-történeti adatgyűjtésünk tárgyleíró kartonjain a kötés-aranyozás-, vagy vaknyomás díszítmények fotói, ill. ceruzalevonatai mellett nyílal bejelölve a kérdéses motívumot, feljegyeztük az eddig megismert, azonosított kötésanalógiák rövidített cím-, évszám-, lelőhely adatait. A díszítmények előfordulásának pusztán ténye mellett számos egyéb momentum megerősítheti a mesterazonosság feltételezését. Ilyen elsősorban a díszítmények kompozíciója a táblasíkon, ill. a gerincfelületen; az egyes bélyegzők, motívumok párosítása. Meghatározó, megerősítő adat továbbá pl. a könyvkötő által alkalmazott előzékpapírnak a könyvkötéssel azonos kora, ill. az előállító papírmalom közeli helye (amit a mester vízjelben szereplő monogramja és más jegyek alapján határozhatunk meg). A sajátos, egyéni színválasztás a könyvtest metszés-felületénél, az előzékpapír és oromszegő típusának, színének megválasztása szintén figyelemreméltó, meghatározó jegy lehet. Franz Gründler könyvkötéseinek a kordivat nyilvánvaló követése mellett megnyilvánuló ilyen sajátosságai a következők: A legtöbbször világos-barna kötésborító bőr gyakori felülszínezése feketére, vagy sötétbarnára a gerincfelületen, vagy csak a láb- és fejoromnál. Tábladíszítő aranyozásnál a táblasarkokban egyenes határvonalú, háromszög területű kitöltés, mérvesség a kompozíció megtervezésében. Képzett vésnök specialisták által készített, kiforrott ízlésű díszítőszerzőszámok mellett diletáns, kevésbé finom kivite-

lezésű bélyegzők alkalmazása. Különleges vonzalom egyes élénk és világos színek (citromsárga, zöldessárga, világos zöld) használatához metszésfestésnél.

Az alábbi jegyzékben az eddig megismert Gründler-készítmények leíró listáját közöljük. A tételek végén utalunk a díszítőszerzőszám-kollekciót összegző képtáblák tételszámaira, megadva, mely díszítmények szerepelnek az egyes könyvkötéseken.

1. Missale Monasticum [...] sub regulam S. S. P. Benedicti [...] Venezia, 1760.

Bencés apátság könyvtára, Tihany. A Szűz Mária és Szent Ányos templom sekrestyéjéből.

237 x 334 mm kötéstáblájának fekete, mesterségesen barkázott bastarde bőrkötése vonalzó- és egyesbélyegző aranyozással díszítve. Táblaéle is aranyozott. Gerincének címezője sötét olajzöld színezésű. Előzékpapírja zöldes tónusú, szürkén csíkozott alapú márványozással festett. Repülőlapjának vízjele: “C. HELLER / IGLAU” jelzetű, postakürtös koronás címerpajzssal. A kötés Franz Gründler munkája az apátság kiadási-bevételi jegyzőkönyvének 1833. december 31-i bejegyzése alapján (VeML XI. 607), ára 15 vforint volt. (1. ábra) Kötésdíszítő motívumok: 7–8. ábra 2, 3, 4, 11, 16, 23, 24, 25, 46, 48, 51, 54. sz.

2. Missale Monasticum [...] sub regulam S. S. P. Benedicti [...] Venezia, 1765.

Bencés apátság könyvtára, Tihany. A Szűz Mária és Szent Ányos templom sekrestyéjéből.

Possessor bejegyzés az előzéktükron.: “Ecclesiae Tihaniensis Ord. J. P. Bened. Ex eadem Ecclesiam Öreg-Lakiensem cum obligatione aliquando restituendi translatum”. 237 x 334 mm kötéstáblájának fekete, mesterségesen barkázott bastarde bőrkötése vonalzó- és egyesbélyegző aranyozással díszítve. Táblaéle is aranyozott. Gerincének címezője sötét olajzöld színezésű. Előzékpapírja zöldes tónusú márványozással festett. Előzék repülőlap előtti szennylap papírjának

vízjele (készítésének éve): "L 1831" megerősíti a kötés készítésére vonatkozó adatot. Könyvtest metszése poncolt és aranyozott. Oromszegője kék és fehér dupla szállal varrt. Franz Gründler munkája az apátság kiadási-bevételi jegyzőkönyvének 1833. december 31-i bejegyzése alapján (VeML XI. 607), ára 15 vforint volt. Díszítmények: 7–8. ábra 2, 3, 4, 11, 16, 23, 24, 25, 46, 48, 51, 54.

E két kötésen szereplő bélyegzők (a 16. sz. kivételével) már 1770–1808 közötti években készült veszprémi könyvkötéseken is előfordulnak. E díszítőszerszámokat Gründler egy előd hagyatékából vásárolhatta fel, illetve tőle később a családba került utódok szerszámöröklés révén szerezték meg és használták Veszprémben még az 1850-es évek során is. Emlékeztetőül: Gründler veje, Bucskó Ignác is könyvkötő, akárcsak majdan utóbbinak veje; az 1847–1870 között tevékenykedő Ludwig Georgi mester. A felvásárolt, ill. öröklött szerszámkészlet használatának bővülő, teljes kötécsoportja, a díszítőszerszám-készlet alkalmazásának időbeli intervalluma jóformán egy évszázadra kiterjed (1770–1860).

A Franz Gründler (és segéde) által készített könyvkötések díszítmény-készletének egyes elemei például a következő korábbi (Franz Xaver Baumaister veszprémi katolikus könyvkötőmesternek⁶⁴ tulajdonítható) kötések fordulnak elő:

A Veszprémi Mészáros Céh rendszabásai. Veszprém, é.n.

Laczkó Dezső Múzeum Adattára, Céhtörténeti Gyűjtemény. Ltsz.: 73.2.1. Kézirat. A mészáros céh jegyzőkönyvében (Ltsz.: 70.152.1) szereplő mesternek előfordulásának intervalluma alapján a rendszabások aláírására (új díszkötésű üres könyvbe írt rögzítésére) kb. az 1790–1805 közötti időszakban kerülhetett sor. Táblája 230 x 280 mm, gazdagon aranyozott, vörösesbarna egészsbőrökötés. Dúcnyomott előzékpapírjának repülőlapja és a könyvtest papírja azonos; a csehországi Kottenschlosban készült, de magyar címeres vízjellel. Díszítőszerszám egyezés a két tihanyi miscskönyvvel a 48.

Fuxhoffer József.: Monasteriologia Regni Hungariae I. Veszprém, 1803.

Érseki Könyvtár, Veszprém. Koller-gyűjtemény. Jelzete: 13482. Táblája 210 x 348 mm, zölddel márványozott barna egészsbőrökötés, gerincén fekete felülfestés mályvaszín címkével. Vörös metszés, zöld és vörös dúcra nyomott előzékpapír, zöld/fehér oromszegő. Díszítőszerszám egyezés: 8. ábra 37, 41.

Diarium comitiorum Regni Hungariae 1812. Veszprém, 1812.

Laczkó Dezső Múzeum Könyvtára, Veszprém. Műemléki Könyvtár állomány, ltsz.: L-579. Poss.: "Bibl. Seminar. St. Annae Wp." Folio egészsbőrökötés. Díszítőszerszám egyezés: 7–8. ábra 5, 22, 24, 26, 41, 54.

Szegedi Róza emlékkönyve tokban, 1798.

Sümei Múzeum, lt. sz.16.328/a-b D[arny]. Táblája 190 x 118 mm, kipréselt barkázatú (bastarde) egészsbőrökötése sötétzöld, aranyozott (táblaéleken is). A védőtok bélése kettős dúcra zöld és vörös színnel nyomott (ún. *imprimé*). Zöld selyem jelzőszalaggal. Könyvtestének postapapírja C. HONIG vízjelű osztrák készítmény. Arctábláján R. S. monogrammal, a háttáblán 1798 évszámmal. Díszítőszerszám egyezés: 7–8. ábra 5, 11, 26, 41.

XII. sz. Keresztelési Anyakönyv 1806–1844.

Szent Mihály bazilika plébániája, Veszprém. 250 x 385 mm táblán vörösesbarna egészsbőrökötés aranyozva. Oromszegője elveszett, metszése aranyozott és poncolt. Másodlagos kötésjavításkor felhasznált gyári szürke előzékpapírral kötve. Díszítőszerszám egyezés: 48.

Ez utóbbi díszkötés egy évvel azelőtt készült (1806), hogy az idős Fr. X. Baumaister veszprémi könyvkötő mester (†1808) alkalmazott legényének, Anton Rundlnak átadta volna iparát. Rundl 1807-ben önállósulván azonnal letelepedési engedéllyel fordult a városhoz.⁶⁵ Feltehetőleg Rundl ekkor még élő idős mesterének díszítőszerszámait használhatta. Baumaister fia, Jozef is könyvkötő lett, aki 1785–1788 között Horváth Mihály jeruzsálemhegyi műhelyében dolgozott⁶⁶, de kevésbé valószínű, hogy megkapta volna apjától (mint megelőlegezett juszt) annak szerszámkészletét. Az ifjabb Baumaister nem önállósulhatott Veszprémben, ezért 1788-ban letelepedési engedélyt kért Székesfehérváron, ahol akkoriban csupán egy könyvkötő működött.⁶⁷ Sikerült ott megkapaszkodnia, 1806-ban nyomdabizományosi adat jelzi működését.⁶⁸ Ebből következik, hogy a más városban önállóvá lett Jozef Baumaister hamarabb volt kénytelen szerszámkészletet vásárolni, mintsem megörökölhette volna apját. Az elhalt mesterek személyes tulajdonát képező szerszámok egyébként jog szerint az árvákra, ill. a mesterözvegyekre öröklődtek, akik ezt értékesíthették is. Ha egy özvegy szakmabelihez ment férjhez, akkor új férje átvette (majd bővíthette) e műhely-fölszerelést. Valószínű, hogy Fr. X. Baumaister 1808-ban bekövetkezett halálakor Franz Gründler vásárolta meg a

díszítőszerszámokat az örökösöktől, nem pedig Anton Rundl. Ezzel a feltételezéssel magyarázható Fr. X. Baumaister és Gründler kötésének díszítmény-egyezése. A kérdéses XVIII. század-végi kötéscsoporthoz a példák számát fölöslegesen szaporítanánk.

Gründler által később alkalmazott azon szerszámok, amelyek előfordulnak korábban Veszprémben (Baumeisterhez köthető kötéscsoportban): 7–8. ábra 1 – 5, 11, 22 – 31, 35 – 48, 51, 53 – 54.

Az 1. és 2. sz. tihanyi Missale mellett további, bizonyosan Franz Gründlernek tulajdonítható kötések:

3. *Missale monasticum [...] sub regulam S. S. P. Benedicti. [...] Venezia, 1765.*

Bencés Apátság könyvtára, Tihany. A Szűz Mária és Szent Ányos templom sekrestyéjéből. Possessor bejegyzés az előzéktükrön: “Ecclesiae Tihaniensis Ord. S. P. Ben. [1]780”. Táblája 235 x 322 mm, sötét olajzöld bastarde (símára nyújtott barkájú) egészsbőr kötése hullámvonalas vaknyomó dúccal átlós sávokban barkázva, vonalzó- és egyesbélyegző aranyozással díszítve. A könyvtest metszésfelülete sötétkék festésű, oromszegője mintás vászonnal burkolt spárga. Előzékpapírja két magasnyomó dúccos rózsaszín és zöld színű mustrával nyomott ún. *imprimé*. Díszítmények: 7–8. ábra 2, 11, 37, 39, 40, 44, 48, 53.

4. *Missae in agenda [...] defunctorum. Buda, 1780.*

Bűnbánó Mária Magdaléna prépostsági plébánia-templom, Felsőörs. 250 x 265 mm méretű, világosbarna egészsbőr kötésű táblája egyesbélyegzőkkel és sávzóval “aranyozott”. A díszítményeket valójában ezüstözte a mester, majd sáfránysárga színű lakkal fedve érte el az aranyozás illúzióját. (Ez a kézműves díszítőtechnikai fogás előfordul a korabeli díszítőszobrászok, képkeretkészítők, óraművesek gyakorlatában is, mint aranyozás-utánzás.) A símára hengerelt, ún. bastarde kötésbőr vaknyomott hullámvonalas klisékkel rácsozatszerűen “barkázott”. Hat bordára fűzött, díszítetlen fehér előzék-papírú könyvtestének oromszegése nincs, metszésfelülete aranyozott. Díszítmények: 7–8. ábra 5, 37, 38, 53.

5. *Missale Romanum. Venezia, 1779.*

Bűnbánó Mária Magdaléna prépostsági plébánia-templom, Felsőörs. Táblája 235 x 328 mm, vörösesbarna aranyozott egészsbőrökötés. Öt bordára fűzve, két dúcra vörös és kék színnel nyomott *imprimé* előzék-papírral. Kötését megközelítőleg datálja előzéke repülőlapjának F. G. monogramos papírja, melyet Franz Gebhardt papírmalom-bérlő mester merített Solyban (működése: 1807–1816)⁶⁹. Metszése poncolt, aranyo-

zott, oromszegése zöld bőrral borított. A gerinc bordaközi mezőinek sarkaiban alkalmazott bélyegző szerepel pl. az 1833. évi (fekete) tihanyi misekönyvkötésen is. Díszítmények: 7–8. ábra 4, 41, 43, 47, 53, 54.

6. *Missale Romanum. Venezia, 1741.*

Bűnbánó Mária Magdaléna prépostsági plébánia-templom, Felsőörs. Táblája 260 x 350 mm, világosbarna egészsbőr kötése aranyozva. Könyvtest 5 bordára fűzött, metszése a sarkok felé foltban aranyozott, középen sötétkék fésűs márványozással színezett. Előzéke két dúcra sötétkékkel és feketével nyomott *imprimé*. Oromszegője az előzék-papír anyagával burkolt spárga. A táblaaranyozás bélyegzői összekapcsolják a zöld kötésű 1833. évi tihanyi misekönyvvel, ill. korábbi veszprémi (Baumeister) készítményekkel. Díszítmények: 7–8. ábra 29, 37, 38, 44, 53.

7. *Canon Missale Pontificalis [...] Venezia, 1765.*

Káptalani Könyvtár, Veszprém (BCW). Jelzete: 5056. Táblamérete 275 x 416 mm, élein is aranyozott vörös szattyánbőrrel kötve. A háttábla kompozíciója is azonos. Előzékének papírja zöldes tónusú márványozott festéssel díszített, F. G. monogramos repülőlapjának készítője Franz Gebhardt sólyi mester. Oromszegője duplán varrott zöld és fehér szállal, metszése poncolt és aranyozott. Díszítményei: 7–8. ábra 22, 24, 27, 37, 43, 44, 53.

8. *Missale Romanum [...] Venezia 1827.*

Utólag befűzéssel kolligálva: *Missale Sanctorum [...] Dioecesis Wespriensis*. Wien, 1880. Káptalani Könyvtár, Veszprém, jelzete: BCW 628. Folio (250 x 340 mm) egészsbőrökötés, táblán és táblaélen is aranyozva. 5 valódi bordára fűzött könyvtest poncolt, aranyozott metszéssel. Oromszegője selyemszállal készült. Két dúcra nyomott *imprimé* előzék-papír. A kötés 1827 körüli. Díszítményei: 7–8. ábra 6, 20, 23, 24, 31, 33.

9. *Missae in Agendi Defunctorum [...] Venezia, 1779.*

Káptalani Könyvtár, Veszprém, jelzete: BCW 640. Folio (240 x 320 mm) barkázott fekete fényes egészsbőrökötés, aranyozva. Keskeny gerince és táblaélei díszítetlenek. Citromsárga metszéspfestés, világoskék velinpapír előzékének vízjele “R CH” monogram háromlevelű lóhere motívummal. A dupla merítőszita miatt bordarajzolat nélküli, ún. velinpapír. Ez a papírfajta Magyarországon csak 1810 körül terjedt el; a sólyi papírmalom legkorábbi ismert velinpapírja 1814 körüli.⁷⁰ Díszítményei: 7–8. ábra 1, 29, 34, 38, 46.

10. *Protocollum ab Anno 1703 usque 1730 [kerez-
teltek], 1711 – 1728 [házasultak]*

Szent Mihály bazilika plébániája, Veszprém. 1. sz. ártírt (másolati) jegyzőkönyv és anyakönyv. 265 x 295 mm táblán félbörkötés, sárga keményítős festékekkel magába-nyomott borítópapírral. Az előzék és a könyvtest anyaga azonos: F. G. monogramos vízjelű papírját Solyban merítette Franz Gebhardt 1808–1816 között. Díszítménye: 8. ábra 38.

11. *Pápai szűcs céh rendszabásai, 1844.*

Laczkó Dezső Múzeum Adattára, Veszprém. Ltsz.: 69.172.1. Táblája 270 x 420 mm rongykarton, kötése barkázott fekete bastarde juh egészéből aranyozva. Díszítményei: 7–8. ábra 27, 28, 42, 46, 55.

12. *Missale Romanum. Venezia, 1745.*

Szent József templom, Kislőd. Jelenleg a Plébánia gyűjteményi kiállításában. Tábla: 320 x 235 mm, fényes fekete bastarde egészéből kötése aranyozva. A 4 valódi bordára fűzött könyvtest előzéke sötétbarna, mályva és okker színekkel márványozott. Zöldesfehér repülőlapja Solyban Franz Gebhardt által merített papír, vízjele F. G. monogram a magyar címerrel (1808–1819). Citromsárga metszést festés, vörös vászonnal borított oromszegő. Zöld jelzőszalagok. Díszítményei: 7–8. ábra 22, 23, 46, 47, 49, 52.

13. *Missale Romanum ex decreto [...] Clementis VIII et Urbani VIII. Venezia, 1821.*

Szent József templom, Kislőd. Jelenleg a Plébánia gyűjteményi kiállításában (3. kép). Folio fényes fekete bastarde egészéből kötése aranyozva, 4 valódi bordára fűzött könyvtest, fehér előzékpapírral. Zöld paszmányműves jelzőszalaggal. Piros selyemmel burkolt oromszegés, Gründlerre jellemző élénk citromsárga metszést festés. Díszítménye: 7–8. ábra 32, 33, 47, 49, 52.

14. *Missale Cisterciense [...] Paris, 1729.*

OSzK Reguly Antal Könyvtára, Zirc (volt ciszterci apátsági könyvtár), jelzete: 24153. A 230 x 355 mm tábla sötétbarna bastarde egészéből kötése aranyozva (2. kép). A tábla síkja átlósan hullámvonalas vaknyomott sávokkal barkázott. Táblaszélen és sarkokban aranyozott díszítéssel. Két áttört sárgaréz kapcsát nitelt vas szögekkel rögzítették. 5 valódi bordára fűzött, vörös metszést festésű könyvtestének előzéke kék és vörös dúcnyomott. Repülőlapjának papírja Solyban készült 1807–1816 között; vízjele a magyar címer Franz Gebhardt papírmolnár F. G. monogramjával. Oromszegője dupla, fakult aranyszín szállal varrt. Díszítményei: 7–8. ábra 8, 24, 39.

15. *Carpzo, Johann Benedictus: Jurisprudentia Ecclesiastica III. Lipsiae, 1708.*

OSzK Reguly Antal Könyvtára, Zirc (volt ciszterci apátsági könyvtár), jelzete: 58741. Gründler 1843. július 5-én számlázta 4 váltóforint értékben a zirci konvent számára, mint erős "fél-francia" kötést. 210 x 330 mm táblaméretű, sötétbarnával márványozott félbör kötésben, kék-vörös márványozott festésű borítópapírral. Gerincén a láb- és fej-oromnál barnás feketére festve. A könyvtestet 4 befűrésztelt zsinegbordára fűzte, így a gerincfelület sima, mozgó gerinclemezzel kötött. Metszése citromsárga festésű, oromszegője zöld vászonnal burkolt spárga. Két dúcrol zöld és vörös színnel nyomott mustrajú "imprimé" előzékpapír. Díszítmények: 7–8. ábra 17, 25, 27, 30, 31, 48.

16. *Weissenbach, Joseph: Eloquentia Patrum Libri XIII. Vol. I. Aug. Vindelicorum, 1775.*

OSzK Reguly Antal Könyvtára, Zirc (volt ciszterci apátsági könyvtár), jelzete: 25263. Gründler 1843. július 5-én számlázta 1 váltóforint és 6 krajcár értékben a zirci konvent számára, mint erős "fél-francia" kötést. 123 x 190 mm táblaméretű barna márványozású félbörkötés, kék-vörös márványozott borítópapírral. Sima, mozgó gerincén a címező kékeszöld papír. Metszése citromsárga festésű, oromszegője zöld vászonnal burkolt spárga, jelzőszalagja zöld selyem. Két dúcrol zöld és vörös színnel nyomott mustrajú "imprimé" előzékpapír. Díszítmények: 17, 23, 25, 27, 29, 30, 31.

17. *Leonhard, Johann Michael: Christenlehren zum gebrauch bey dem Katolischen Religion-Untersichte 1–2, 3, 4. Wien, 1816.*

OSzK Reguly Antal Könyvtára, Zirc (volt ciszterci apátsági könyvtár), jelzete: 4352 – 4354. Gründler 1843. július 5-én számlázta ezt a három kötetet összesen 4 forint értékben a zirci konvent számára, mint erős "fél-francia" kötést. 110 x 192 mm táblaméretű márványozott félbörkötések, zöldes-szürke alaptónusú márványozott borítópapírral. Gerincén a fej- és láborom feketére színezett, egykor mályvaszín papírcímkeje okkersárgára fakult. A gerincen alkalmazott sávvezők (filéták) Gründler-kötésen kizárólag itt fordulnak elő. Ennek indoka ismeretlen. Legfőljebb azt tételvezetnének föl, hogy egy saját díszítőszerzőségeit alkalmazó vándorlegény köthette be, aki átmenetileg Gründler műhelyében tartózkodott volna. Egy dúcrol zölddel nyomott az előzék papírja. Metszést felülete festetlen, oromszegőjének fehér zsinórja házilag spirálisan körbe van fonva zöld cérnával.

18. Ligorio, Alphons de: *Theologia Moralis. Tom. I. Mechliniae, 1822.*

OSzK Reguly Antal Könyvtára, Zirc (volt ciszterci apátsági könyvtár), jelzete: 27545. Gründler 1843. július 5-én számlázta 1 forint értékben a zirci konvent számára, mint erős "fél-francia" kötést. 100 x 162 mm táblájú kékeszöld félbörkötés, kék-vörös márványozott borítópapírral. Három befűrészt zsinigbordára fűzve. Mozgó gerinclemez, narancsvörös címke. Citromsárga metszést festés, zöld vászonnal borított oromszegő. Két dúcra zöld és vörös színnel nyomott mustrájú "imprimé" előzőkpapír. Díszítmények: 7–8. ábra 17, 23, 25, 27, 30, 31.

19. Jahn, Johann: *Introductio in Libros Sacros Veteris foederis [...]. Wien, 1825.*

OSzK Reguly Antal Könyvtára, Zirc (volt ciszterci apátsági könyvtár), jelzete: 25259. Johann művét átdolgozta Ackermann, J.; a számlán és a kötésgerincen ezért szerepel ez utóbbi név. Gründler 1843. július 5-én számlázta 1 forint 6 krajcár értékben a zirci konvent számára, mint erős "fél-francia" kötést. 125 x 205 mm táblán barna tunkolt festésű félbörkötés, gerincfelülete egyenletes sötétbarna, címkepapírja zöldeskék. Kék-vörös márványozású borítópapírral. Citromsárga metszést festés, zöld vászonnal borított oromszegő. Két dúcra zöld és vörös színnel nyomott mustrájú "imprimé" előzőkpapír. Díszítmények: 7–8. ábra 17, 25, 27, 29 – 31.

20. Möhler, J. A.: *Lehrgegensätze zwischen den Katholischen und Protestanten. Mainz, 1835.*

OSzK Reguly Antal Könyvtára, Zirc (volt ciszterci apátsági könyvtár), jelzete: 26883. Táblája 125 x 210 mm, világosbarna márványozott félbörkötés kobaltkék színű márványozott borítópapírral. Gerincén fej és láboromnál sötétbarnára festett, címkéjének papírja világos krómzöld. Lábnál "1836" évszámmal datált! Zöldes-sárga metszést festés, kék-fehér mintás vászonnal borított oromszegő. Két dúcra zöld és vörös színnel nyomott mustrájú "imprimé" előzőkpapír. Repülőlapjának ciszterci címerrel és "ZIRCZ" felirattal készült vízjelű papírját Solyban merítették Joseph Haas (Nyúl József) mesterbérle idején⁷¹. Díszítmények: 7. ábra 19, 23, 27, 30.

21. Szent Ágoston [...] vallomásai XIII. Pongrácz J. fordításában. Veszprém, 1842.

Eötvös Károly Megyei Könyvtár, Veszprém. Helytörténeti Gyűjteményi jelzete: 100. A. 95. Táblája 110 x 165 mm, tunkolt festésű félbörkötés, gerincfelülete egyenletesen sötétbarnára festett. Borítópapírja

sárga-barna-vörös színekkel sávokban márványozott. Díszítmények: 7–8. ábra 3, 9, 46, 50.

22. Tarczy Lajos: *Természettan. I. Pápa, 1838.*

Dunántúli Református Egyházkerület Könyvtára, Pápa. Jelzete: F. II. 1148. Negyedré, barnult fehér félbör kötésének gerincén vaknyomás és aranyozás. Címkéi sötétvörösek. Narancsvörös-fekete márványozású, fényes gyári borítópapír. Fehér előzők, citromsárga metszést festés. Díszítmények: 7–8. ábra 7, 12, 14, 25.

23. Zsoldos Ignác: *A' szolgabírói hivatal. Pápa, 1842.*

Eötvös Károly Megyei Könyvtár, Veszprém. Helytörténeti Gyűjtemény. Jelzete: 347 Z 90. Zöld egésvászonnal kötésborítású vaknyomott táblája 210 x 130 mm. Gerincén a bordautánzó osztásvonalak aranyozottak. Zöldesfehér merített papír előzők. Befűrészt két zsinigbordára fűzött könyvtest. A gerincfelület (hát) vékony vászonnal lekasírozva. Oromszegő nincs. Vörössel fröcskölt metszés. Díszítmények: 7–8. ábra 6, 7, 18, 19.

Végül az alábbi két könyvkötést azért érdemes példaképp közölni, mert jól mutatják, hogy Gründler mester halála után kötéseinek jellegzetes, gyakran alkalmazott bélyegzőivel továbbra is találkozhatunk, de már az utód, új szerszámtulajdonos korszerűbb ízlésű kötésdíszítő kompozícióinak eszközeként. Az 1846-ban és 1848-ban datált alábbi két kötésmélt már Gründler unokájának férje, Ludwig Georgi munkája, aki a következő évtizedben folyamatosan kapott megrendeléseket a zirci ciszterci könyvtártól. Hozzá kell tennünk, hogy az 1835–1845 közötti utolsó évtized produktumainál már inkább az alkalmazott legényt, a vej Buczkó Ignácot tarthattuk az elaggott Gründler által számlázott könyvkötések készítőjének. (Georgi mester Zircen, Veszprémbe és másutt megőrzött készítményeinek bemutatása a jövő feladata.)

Schwarz, Franz Joseph: *Neue Untersuchungen über [...] Evangelien. Tübingen, 1844.*

OSzK Reguly Antal Könyvtára, Zirc (volt ciszterci apátsági könyvtár), jelzete: 26092.

130 x 205 mm táblán sötétzöld bastarde, nyújtott barkájú félbörkötés, borítópapírja sárga alapon fekete és vörös színnel márványozott. Barnával fröcskölt metszés, zöld vászonnal burkolt oromszegő. Előzőke velin karton. A gerinc alján "1846" évszámmal. Díszítménye: 8. ábra 48.

Scholz, J. M. *August: Einleitung in die Heiligen Schriften III. Leipzig, 1848.*

OSzK Reguly Antal Könyvtára, Zirc (volt ciszterci apátsági könyvtár), jelzete: 26130.

133 x 210 mm táblán fényes sötétbarna bastarde,

nyújtott barkájú félbörkötés, keményítős nyomott technikájú barna borítópapír. Metszése festetlen, oromszegője fényes zöld vászonnal burkolt. Előzéke vastag, repülőlapja vékonyabb fehér gyári papiros. Díszítménye: 8. ábra 48.

JEGYZETEK

RÖVIDÍTÉSEK

MOL = Magyar Országos Levéltár

VeML = Veszprém Megyei Levéltár

BOGDÁN = BOGDÁN I.: Papírkészítőink mesterségsvai, 16–19. század. MTESz Papír- és Nyomdaipari Műszaki Egyesület Papíripari Hagyományok Védelmét Szervező Bizottságának Közleményei 2. Budapest 1979

BRODSZKY 1940 = BRODSZKY F.: A Veszprémi Harmónia története. Veszprémvármegyei Füzetek 2. Veszprém 1940

DOMONKOS 1997 = DOMONKOS O.: A luxusiparok történetéhez. Luxusiparok. Válogatás a IX. Kézművesipartörténeti Szimpózium előadásából. (Szerk. Horváth S. – Szulovszky J.) Budapest – Veszprém 1997. 7–12.

HOGYA 1987 = HOGYA Gy.: Őt nemzedék a könyvkötészet szolgálatában. A Georgiak Veszprémben. Veszprém 1987

HUDI 1990 = HUDI J.: A veszprém megyei sajtó kezdetei 1788–1847. Limes 1990/2. 77–90.

HUDI 2000 = HUDI J.: A veszprémi polgárság könyvkulturája a 18–19. században. Történelmi Szemle 42. 2000/1–2. 91–113.

HUDI 2004 = HUDI J.: Ethey István veszprémi könyvkötő tevékenysége (1747–1760). Acta Papensia 2004/1–2. 1–12.

JÓZSÁNÉ HALÁSZ 1999 = JÓZSÁNÉ HALÁSZ M.: A magyarországi könyvkötőcéhek történetéből. Tanulmányok a kézműipar történetéből. (Szerk. Csiffáry G. – Dóka K. VEAB) Veszprém 1999. 353–394.

KÁLLAY 1988 = KÁLLAY I.: Fehérvár regimentuma 1688–1849. Fejér Megyei Történelmi Évkönyv 18. Székesfehérvár 1988

KONCZ 1989 = KONCZ P.: A sólyi papírmalom (1790–1851). MTESz Papíripari hagyományok 19. Budapest 1989

KONCZ 1995 = KONCZ P.: Könyvkötések Pápáról a 18–19. századból. Acta Musei Papensis 5. 1995. 237–245.

KONCZ 1992 = KONCZ P.: Könyvkötők a 18–19. századi Veszprém megyében. Magyar Könyvszemle 1992/4. 332–346.

LUKCSICS–PFEIFFER 1933 = LUKCSICS P. – PFEIFFER J.: A veszprémi püspöki vár a katolikus restau-

ráció korában. A veszprémi egyházmegye múltjából 1. Veszprém 1933

PFEIFFER 1987 = PFEIFFER J.: A Veszprémi Egyházmegye történeti névtára (1630–1950). München 1987

POGÁNY 1959 = POGÁNY P.: Folklor és irodalom kölcsönhatása. A régi váci nyomda működése nyomán I. Budapest 1959

RAJCZI 1992 = RAJCZI P.: Series parochorum. A Veszprémi Egyházmegye névtára 1992. Veszprém 1992

¹ JÓZSÁNÉ HALÁSZ 1999

² KONCZ 1992; KONCZ 1995

³ HUDI 1990; HUDI 2000. 102–105, 112.

⁴ VeML. IV. 482. Veszprém vármegye felekezeti anyakönyvi másodpéldányainak gyűjteménye. Veszprémi r.k. anyakönyv 1845

⁵ VeML XV. 15. Mikrofilmgyűjtemény: Veszprém megye r.k. anyakönyvei. Veszprém (A.151.) Az 1759–1762 közötti időszakban az újszülöttek, kereszteltek között nem található rá utaló bejegyzés, amelynek egyszerű oka, hogy Gründler nem Veszprémben született.

⁶ VeML IV. 482. 1829. március 6.: Michael Löv és Margaretha Svartz gyermeke, Leopoldus Gamelli Josephus keresztszülei: Franz Gründler és Barbara Gründler, valamint Lepold és Rosalia Braun. 1829. november 25-én Franz Köchler és Eleonora Eisenhütl házasságkötésének tanúi Franz Gründler és Mathias Purger stb.

⁷ VeML XV. 15. Mikrofilmgyűjtemény A.151. 1828 utáni adatokra: VeML. IV. 482. Veszprémi r.k. anyakönyvi másodpéldányok.

⁸ VeML V. 102/h. Veszprém város tanácsának iratai. Adóalapösszeírások. Az adózó lakosság összeírása polétánként. 1815. A hatodik polétában lakó "Krindler" 40 krajcárt fizetett.

⁹ HUDI 2004. 1–12.; továbbá HUDI 2000. 103.

¹⁰ A tűztorony szomszédságában a 31. sorszámra regisztrálta: Conscriptio dominalis civitatis episcopalis Weszprém in anno 1749. Közli: LUKCSICS–PFEIFFER 1933. 123. Az itt közölt telekrajz rekonstrukción (122.) a 31. sz. ház helyének bejelölése csupán feltételezés! Más forrás a könyvkötő házat a vármegyei börtönök szomszédságában említi: Protocollum Epsicopale 1754–1756. Tom. XII. p. 600–601. Közli LUKCSICS–PFEIFFER 1933. 114. Mintegy évtized múltán hasonlóan homályos meghatározást nyújt: "...amint az Piarczra az közönsé-

- ges út fel mégyen, nem régen épített Kovács Méhel, és Etei István Compactor háza között Vár oldal felől lévő partból az földet, követ...” Tumler György levelének másolata. In: *Conscriptiones et Acta Bonorum Episcopaliū 1745–1762*. 270. Érseki Levéltár, Veszprém. Az Ethey-ház lokalizálásához ugyanezen beadványnak a Veszprém Megyei Levéltárban, a Tumler család iratai között található példányából idéz HUDI 2004. 2.
- ¹¹ VeML V. 102/h. “A 2dik Fertálnak Conscriptioja [...] 1827. március 12. Jeruzsálem-hegyi, a’ Piacz és Szabad utcának Napnyugoti részén való egész a Séd vizéig. [...] 403. Kringler Ferenc könyvkötő”. Az épület lokalizálását megközelítőleg segítheti, hogy a közeli 410. sz. épület “káptalani ház, volt ispita” vagyis kórház, v. menhely.
- ¹² VeML V. 102/h. Állami adóalap összeírás, 1830. Ugyanezen összeíráshoz mellékelte kiegészítő listán, amelyet Vázsonyi István könyvkötő városi kiküldötként készített az 5–6. polétában: Gründler Ferenc könyvkötő személye adóra nem alkalmas, 16 évesnél idősebb vele élő fia 1, leánya vagy szolgálója 1 fő, háza és mestersége 3. adóosztályba sorolt, utóbbi után 4 forintot fizet.
- ¹³ VeML IV. 482. Veszprémi r.k. anyakönyv, házassultak. 1830. február 1.
- ¹⁴ Szent Mihály Bazilika Plébánia, Veszprém. IV. sz. Anyakönyv. 1755. június 15. Szerényi halálának időpontja 1754. október 6. a halotti anyakönyv szerint, tehát az özvegy nem tartotta be a gyászévet. Szerényi György 1747-ben még Veszprém-ben adózott, de már 1748-ban Székesfehérváron kért letelepedési engedélyt, ahol polgárjogot kapott, de “nem tudott gyökeret eresztetni”. KÁLLAY 1988. 316.
- ¹⁵ HOGYA 1987. 10–11. A szerző csak feltételezte az anyós, Gründler Borbála “rokonságát” apjával, Gründler Ferencel, akit tévesen úgy említ, mint aki Georgi Veszprémbe érkezésekor még élt volna. Georgi kötelességeinek feltérképezése folyik, lehetőleg katalógusszerű közlése terveink között szerepel.
- ¹⁶ VeML V. 102/h. 1838. évi adóösszeírás. A polétaösszeíráshoz csatolt külön jegyzékben, amelyet adókivetés-rovattal láttak el, a Vármegye Háza utáni harmadik házban írták össze “Grindler könyv kötöt”, aki háztulajdona után 1, mestersége után 2/4 egységnyi adót fizetett.
- ¹⁷ VeML V. 102/h. 1843. évi állami adóalap-összeírás.
- ¹⁸ VeML V. 102/h. 1815. Az adózó lakosság összeírása polétánként. A 2. polétában 18. sorszámon szerepel, 1 forintot fizetőként.
- ¹⁹ VeML V. 102/h. 1822. évi adóösszeírás. Második poléta 23. 1825-ben a város “napkeleti részében” lévőként jellemzett 2. poléta 24. sorszámú épületében írják össze bérelt boltját. Lakása ugyanekkor a 4. polétában 210. sorszámon szerepel Gyenei Mihály katona házában. Őt esztendő múltán Németh János 6. polétabeli házában bérlő lakója, aki személye után egy, mestersége után 1/4 forintot fizetett az állami adóalap-összeírás szerint. 1832-ben az állami adóalap-összeírásban az első poléta alanyai között regisztrálták: “Thil János könyvkötő – semmije nincsen”. Nyilvánvalóan nem önállóan, hanem alkalmazott legényként gyakorolhatta mesterségét. Lakását 1838-ban az első poléta 66. szám alatt írták össze. Mestersége üzése után 1/4 egységnyi adót vetettek ki rá ugyanekkor a 8. polétában. Keresztnev nélkül, csak mint “Till könyvkötő” szerepelt háztulajdon nélküli zsellér bérlőként a 8. polétában (azon belül azonosíthatatlan házsám alatt) már az 1815. évi összeírás 5. számú listáján is. A poléták értelmezése, határa, a jegyzékek összeállítás az időben változó, az összeírások egyeztetése a topográfiai kutatások révén igazolt, ill. közismert épületek kivételével lehetetlen.
- ²⁰ HUDI 2000. 112.
- ²¹ VeML V. 102/h. 1822. évi adóösszeírás. 3. poléta 116.
- ²² u.o. 1822. évi adóösszeírás. A 3. poléta 116. szám alatt Balassa Bálint házában írják össze bérlőként ifj. Horváth Ferenc könyvkötőt. Őt év múlva az 1827. évi adóösszeírásban a. 2. fertály 471. szám alatt szerepel bérlőként Horváth Ferenc könyvkötő. A háztulajdonos N[emes] Pintér István “Sz. Kir. Szabadin lakik”. Tájékoztató adatként: 476.: “Új Város ház” (Fecskeháza). További, bizonytalanabb adat szerepel az 1838. évi összeírás mellett megőrzött, évszám nélküli egyik listán, amely szerint az első polétában özvegy Tautzinger Györgyné házában lakik “Nemes Horváth Ferenc könyv”[kötő].
- ²³ Kálmán János és Vásonyi István compactorok az első polétában 1 forint 40 krajcárt, ill. 1 forintot fizettek. VeML. V.102/h. Veszprém városi árenda lajstrom 1818/19. évre. Vásonyi Istvánra továbbá: VeML V. 102/h. 1822. évi adóösszeírás. No.66. Kiegészítő lista, összeírója Haubner Mátyás. Külzetén szereplő meghatározása: “Piaczi Fő utta, a’ Szabadi uttzának kimenve”. Vásonyi István könyvkötőt háztulajdonosként 1827. március 12-én készült újabb összeírásban (“A 2dik Fertálnak Conscriptioja”) az 1. szám alatt regisztrálták. 1830. március 13-án az állami adóalap-összeírásban is az első polétában szerepel; háza 2. osztályba, mestersége 3. osztályba sorolt. Egy leánya (szolgálója?) van, egy könyvkötőlegénnyel dolgozik. 1832-től folyamatosan 1843-ig az állami adóalap-összeírások adatai szerint Vásonyi István könyvkötő, deputáns az első polétában lévő 46. számú háza, legénye és mestersége után 1-1 forintot fizetett. Az 1838. évi adóösszeírásban az első poléta 19. házában írták össze.
- ²⁴ VeML V. 102/h. Állami adóalap-összeírások. 1833. Első poléta. Személye és mestersége után 1-1 egység adót fizetett. Az 1833. évi listához csatolt másik összeírásban (“1833. november 7. A város alsó részén...” az 1. poléta 65. szám alatt “Smid Mihály tanácsos 2ik házában (lakó) Bucska Ignác könyv pac[tor]” személye után fizet 1 egységnyi adót. Ez az adat arra utal, hogy Bucskó és felesége, Gründler Borbála ekkoriban nem a Gründler-házban laktak az idős mesterrel egy fedél alatt, hanem a város más pontján béreltek lakást maguknak.
- ²⁵ Eddig legkorábbi adat: VeML IV. 1/a. Veszprém vármegyei nemesi közgyűlésének iratai. Közgyűlési jkv. 1807. 76. Az adószedő hivatal számára készített kézikönyvért Rundl Antal könyvkötőnek 2 forint kifizetését rendelik el.
- ²⁶ HUDI 2000. 112.

- ²⁷ 27 Biblia Sacra. Das ist Gantze Heilige Schrifft. Köln 1704. Possessor bejegyzés az előleken: "Neu eingebunden den 25. April 1819 von Franz Matzka Buchbinder und Musiker zum Andenken für Jos. Kleinmann Seinem Freund und Lehrer, Musiker an der Chatedral=Kirche zu Wespriem eigens. angehörig". Laczkó Dezső Múzeum Könyvtára, Tihanyi műemléki könyvgyűjtemény, ltsz.: L-2082. A könyvkötés díszítő aranyozás egyesbélyegzői a kor divatját követő, országszerte elterjedt motívumok, de számos korabeli veszprémi és zirci könyvtári kötetben előfordulnak, pl. Calendarium Dioecesanum Cleri Wespriemensis pro Anno [...] 1817. OSzK Reguly Antal Könyvtára (volt ciszterci apátsági könyvtár), Zirc. Jelzete: V.7817. A dedikációban nevezett, megajándékozott baráti zenetanító Joseph Kleinmann a veszprémi székesegyház első hegedűse, Ruzitska Ignác előde volt: Vö. BRODSZKY 1940. 81.
- ²⁸ VeML V. 102/h. 1827. június 9-i adóösszeírás, kiküldött összeíró: ifj. Devetseri István. A város "alsó napkeleti egyik részében" az 1–33 sz. házakat tartalmazó első polétát követően a második poléta 34. szám alatt Vilfinger József házában (bérló) "Rundli Antal könyvkötő".
- ²⁹ Hudi József szíves szóbeli közlése.
- ³⁰ "Rundl Antal könyvkötőnek az adóevő hivatal számára készített kézikönyvért 2 For." VeML IV. 1.a. Veszprém vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek, 1807. 76. p. Továbbá: "Grindler [sic!] Antal könyvkötőnek többrendbéli munkájáért 77 For. 51 xrok kifizetését rendeli" uo.1808. 109. p. Ez utóbbi esetben jegyzőkönyvi elírásról lehet szó, ugyanis pl. az adóösszeírásokban világosan és helyesen szerepel egyazon iratanyagban Rundl Antal és Gründler Ferenc neve.
- ³¹ VeML V. 102/h. 1822. No. 3. Haubner M. összeíró különálló listája: "Nemesek házaiban kikben contribuens lakosok találtnak". Contributio (latin) = hadiadó.
- ³² Hudi József szóbeli közlése, amelyet ezúton is köszönök.
- ³³ VeML V. 102/h. Állami adóalap-összeírás 1830. Rundl Antal 3. osztályzatú mestersége után fizet 1 forintot. 1832-ben nem található az adófizetők között, majd az 1838. évi összeírásban találjuk utoljára a második poléta 2. házában. Ugyanezen összeírásban a 6. poléta 17. házában regisztrálták Franz Gründlert.
- ³⁴ VeML XV. 15. Mikrofilmgyűjtemény. Veszprém megye r.k. anyakönyvei. Veszprém (A.151.) Index 1703–1799. Ferenc *1794. június 5.
- ³⁵ Consignatio Typographorum Bibliopolarum et Bibliopogorum quaestum cum Libris exercentium... Veszprim: 3 Bibliopega, 1 Typographus quaestum aliquem cum libris faciunt. MOL C. 25. Helytartótanácsi Levéltár. Rev. Libri 1794.
- ³⁶ VeML IV.1.a. Veszprém vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek 1814. 210. p. "Gründler Ferenc veszprémi könyvkötőnek a Nemes Vármegye számára készített munkáiért 95 F."
- ³⁷ "A helység számára Jegyzőkönyv kötetéséért fizettem 2 f. 30 xr. Szabó Márton Súly helység öreg Birája 1815/16. évi számadása. VeML XI. 601.e. A Ciszterci Rend Zirc-Pilis-Pásztói és Szentgotthárdi Apátságának gazdasági iratai. Régi gazdasági levéltár VIII. 587
- ³⁸ KONCZ 1992. 342–343. Könyvkereskedői, ill. bizományosi tevékenységekre összegzően: HUDI 2000. 99–104.
- ³⁹ VeML IV. 1/a. 1816. 401.p.
- ⁴⁰ uo. 1817. 282. p.
- ⁴¹ "Urbar. Exemplarok 's lemásolt Resolutiok ugy a' leveles tárt 's Jegyzői Hivatalt illető könyvkötői munkáiért, és békötéseieért 135 For. 15 xr." uo. 1818. 431. p.
- ⁴² uo. 1820. 256., 446., 952. p.
- ⁴³ "Grindler Antal könyvkötő contoijára a Számtartói Hivatalhoz az 1814ik Esztendőre elkészített 5 kisebb és a Tisztartói Hivatalba 1 darab Protokollumokért [...] 33 f." Veszprémi Káptalani Levéltár (ACW) POe. Manuale Trugum pro Anno 1824. No. 42., továbbá: "Gründler Ferencnek a Csupaki ispány úr számára készített protocolumért..." uo. No. 924. Egyházi elemi iskolák számára vásárolt könyvek kötését is vele végeztették, pl. 1840-ben 500 db. ABC-s könyvet, 500 db. Rövid Katekizmust 100 forint értékben (6 krajcár/db). Uo. POe. ab-7. Veszprémi uradalom bevételei és kiadásai 1840. 194. sorsz.
- ⁴⁴ "Jánli Tamás boltosnak a Püspöki illuminationhoz Gründer Fer. Könyv kötő által el hordott papirosért 14 f." uo. No. 176.
- ⁴⁵ VeML XI. 607. A Szent Benedek Rend Tihanyi Apátságának gazdasági levéltára. Manuale Perceptione et Erogratione 1833–1849. 12.
- ⁴⁶ Luxusiparokhoz sorolása: DOMONKOS 1997. 10.
- ⁴⁷ Pl. Missale Monasticum [...] O. S. Benedicti. Venetia 1765 possessorbejegyzése szerint: "P. Xaverii Zsoldos OSB 1796. Procud. fl. 3 xr 30 in cruda. Compac fl 2 : xr 40 Signd fl 1 xr 15" Szent Ányos templom sekrestyéjéből, Bencés apátság könyvtára, Tihany.
- ⁴⁸ VeML XI. 601.c. A Ciszterci Rend Zirci [...] Apátságának levéltára. Vegyes gazdasági iratok. A zirci könyvtárral kapcsolatos iratok: 76. kötet.
- ⁴⁹ Értelemszerűen a könyvkötések készítője ekkoriban már Gründler veje, Butzkó Ignác lehetett (mester-apósa nevében.)
- ⁵⁰ VeML V. 102/a. Vp. Város Tanácsának iratai. Tanácsülési jegyzőkönyvek 1845. március 15. 241. pontja. (Sajnos, a vonatkozó irat nincs meg.)
- ⁵¹ VeML V. 102/a. 1845. április 12. 273. Horváth Mihályra lásd: HUDI 2000. 104.
- ⁵² HUDI 2000. 104.
- ⁵³ op. cit., 112.
- ⁵⁴ Buch = könyv, köteg. Szakmatörténeti műszó a kéziművelésű papír egységnyi mennyiségének meghatározására – BOGDÁN 1979.
- ⁵⁵ CARPZO, Joh. Benedictus: Jurisprudentia Ecclesiastica III. Lipsiae 1708. OSzK Reguly Antal Könyvtára, Zirc. Jelzete: 58741.
- ⁵⁶ FEJÉR, Georgius: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I – XI. Buda 1829 – 1844
- ⁵⁷ WEISSENBAACH, Joseph: Eloquentia Patrum [...] Libri XIII. Vol. I. Aug. Vindelicorum 1775., OSzK Reguly Antal Könyvtára, Zirc. Jelzete: 25263.
- ⁵⁸ LEONHARD, Joh. Michael: Christenlehren zum gebrauche bey dem katolischen Religion-Unterrichte I–IV. Wien 1816. OSzK Reguly Antal Könyvtára, Zirc. Jelzete: 4352–4354.

- ⁵⁹ LIGORIO, Alphons de: *Theologia Moralis I–IX. Mechanicae* 1822. OSzK Reguly Antal Könyvtára, Zirc. Jelzete: 27545–27553.
- ⁶⁰ JAHN, Johann [nyomán Ackermann, J.]: *Introductio in Libros Sacros Veteris foederis [...]*. Bécs 1825. OSzK Reguly Antal Könyvtára, Zirc. Jelzete: 25259.
- ⁶¹ CARPZO, Joh. Benedict: *Epistolarum Catholicarum Septenarius graece*. Halae 1790. OSzK Reguly Antal Könyvtára, Zirc. Jelzete: 5620.
- ⁶² Kaszt Konstantin 1843–1849 között volt zirci plébános. V.ö. RAJCSI 1992. 346.
- ⁶³ KONCZ 1992. 334.
- ⁶⁴ op. cit. 341.
- ⁶⁵ Hudi József szóbeli közlése, amelyet ezúton is köszönök.
- ⁶⁶ VeML XIV. 31. Horváth Mihály és Ferenc veszprémi könyvkötők és könyvtárosok üzleti és egyéb feljegyzései (1785–1812). Horváth mester Baumaister Josef Deákot 1785-ben pl. könyv- és anyagbeszerzésre küldte Pestre.
- ⁶⁷ KÁLLAY 1988. 316–317.
- ⁶⁸ POGÁNY 1959. 52. (53. jegyzet)
- ⁶⁹ KONCZ 1989. 19.
- ⁷⁰ KONCZ 1989. Függelék XIII. 72.
- ⁷¹ KONCZ 1989. 26–27., ill. Függelék XVIII. 99.

A BOOKBINDER FROM VESZPRÉM: FRANZ GRÜNDLER (1760–1845)

In the first half of the 19th century, one of the bookbinder masters in Veszprém was the Catholic, German-speaking Franz Gründler. We have exact data about his work from the time when he was 50 years old. In his older age, the products of his workshop can be rather connected to his employed journeyman, Ignác Bucskó, who married Gründler's daughter as well. This article introduces not only the archival data and the data of the birth register about his residence and family, but it also introduces the master's 23 typical bindings that can be found in ecclesiastical and secular libraries. The author could first identify Gründler's certain concrete bindings on the basis of accounts preserved among Benedictine and Cistercian economic documents. Because of the adornments, the individual colouring and the technique of mak-

ing of these bindings, the circle of bindings has expanded. In Tihany, Veszprém and Kislőd some of his decoratively gilded covered and countered missals with a golden surface have been preserved. These show us well that the bookbinders met luxurious claims many times. His half-bounds for libraries can be identified in great numbers, on which only the spine is gilded, the cover is overlaid with marble painted paper, and the tool of the body of the book is vivid yellow or light green. Summarizing tables were made about the digitally retouched photos of the imprints of the tools for decorating used in Gründler's binding. Most of these stamps were already in use at the end of the 18th century in Veszprém. After 1846, some of the motifs appeared on the bindings of Gründler's granddaughter's husband, Lajos Georgi.

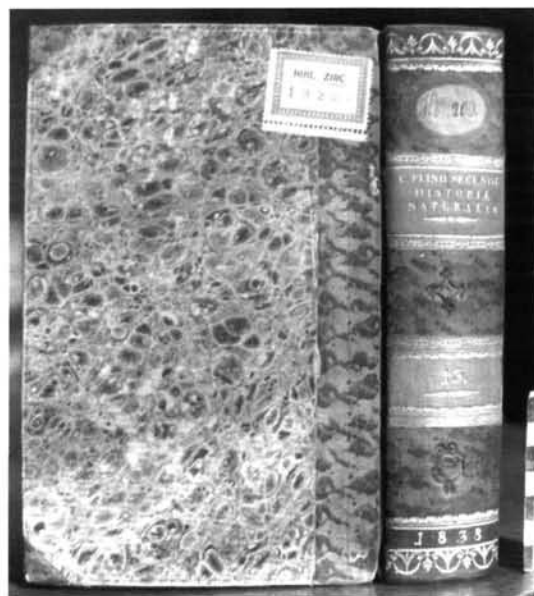
1. ábra. Missale Monasticum. Venezia, 1760.
Szűz Mária és Szent Ányos templom, Tihany.
Franz Gründler veszprémi díszkötése, 1833
Figure 1. Missale Monasticum. Venice, 1760. The
Church of Virgin Mary and Saint Ányos, Tihany.
Deluxe binding by Franz Gründler in Veszprém, 1833

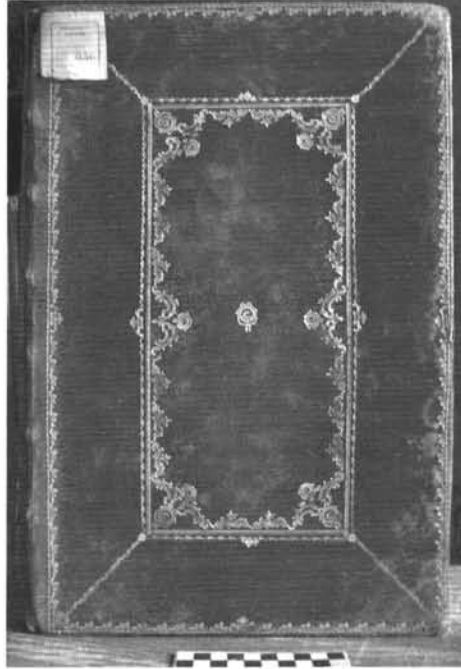
2. ábra. Missale Cisterciense. Paris, 1729.
OSzK Reguly A. Könyvtára, Zirc.
Fr. Gründler rézkapcsos díszkötése 1820 körül
Figure 2. Missale Cisterciense. Paris, 1729. The
OszK Reguly Library of Zirc. Deluxe binding with
brass clasp by Franz Gründler from around 1820

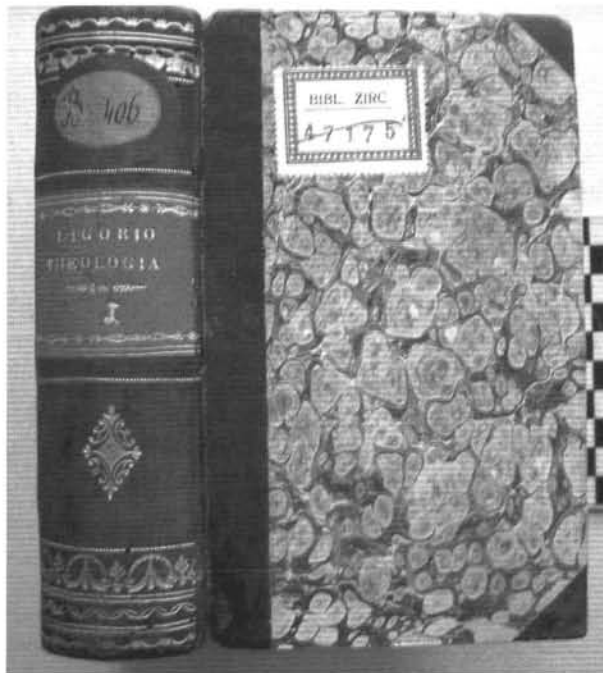
3. ábra. Missale Romanum. Venezia, 1821.
Szent József plébániatemplom, Kislőd.
Fr. Gründler díszkötése
Figure 3. Missale Romanum. Venice, 1821. Saint
Joseph parish church, Kislőd. Deluxe binding by
Franz Gründler

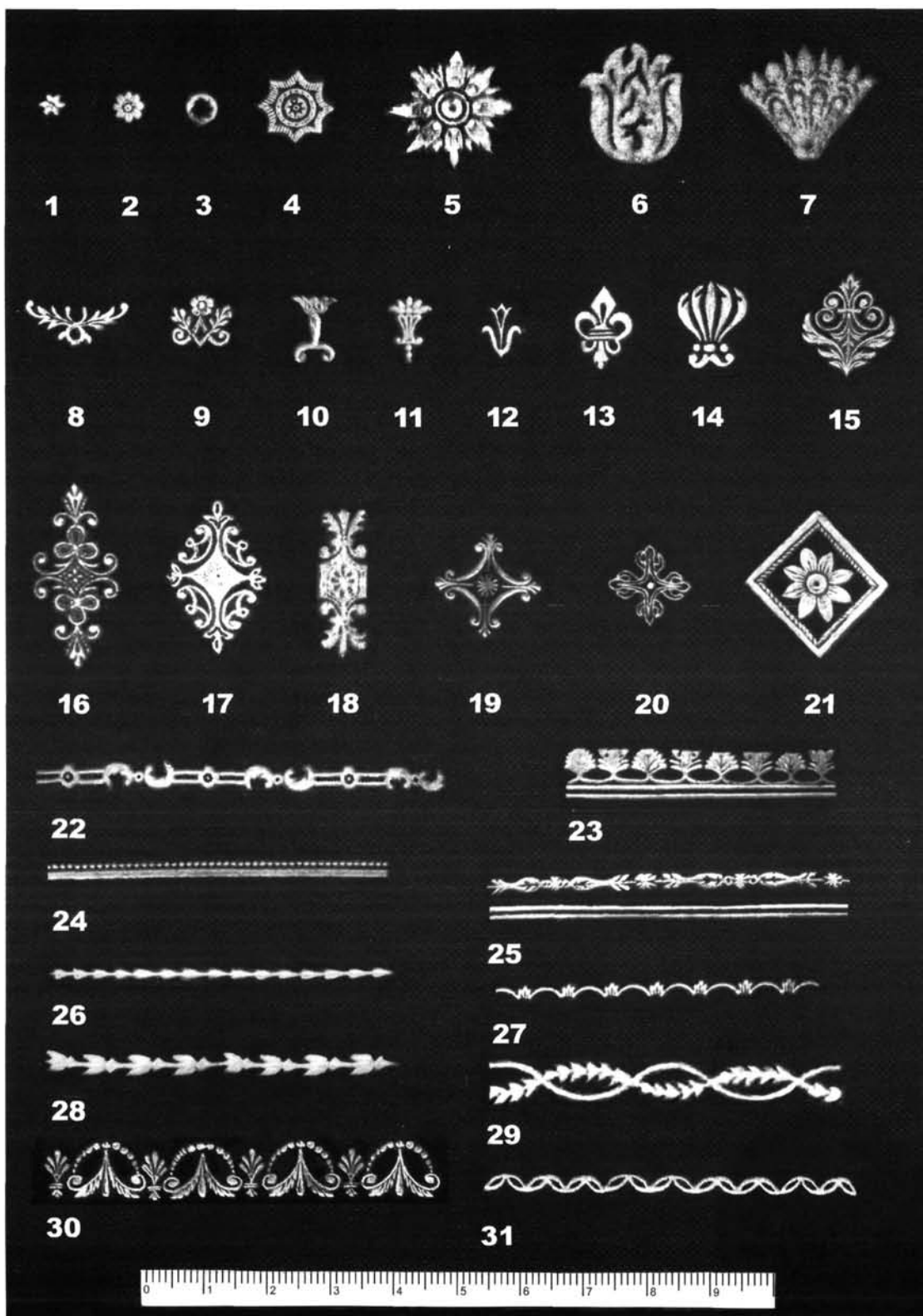
4. ábra. Plinius: Historia Naturalis. Paris, 1832.
OSzK Reguly A. Könyvtára, Zirc.
Fr. Gründler könyvtári félbőr kötése, 1838
Figure 4. Plinius: Historia Naturalis. Paris, 1832. The
OszK Reguly Library of Zirc. Half-leather
binding by Franz Gründler from 1838

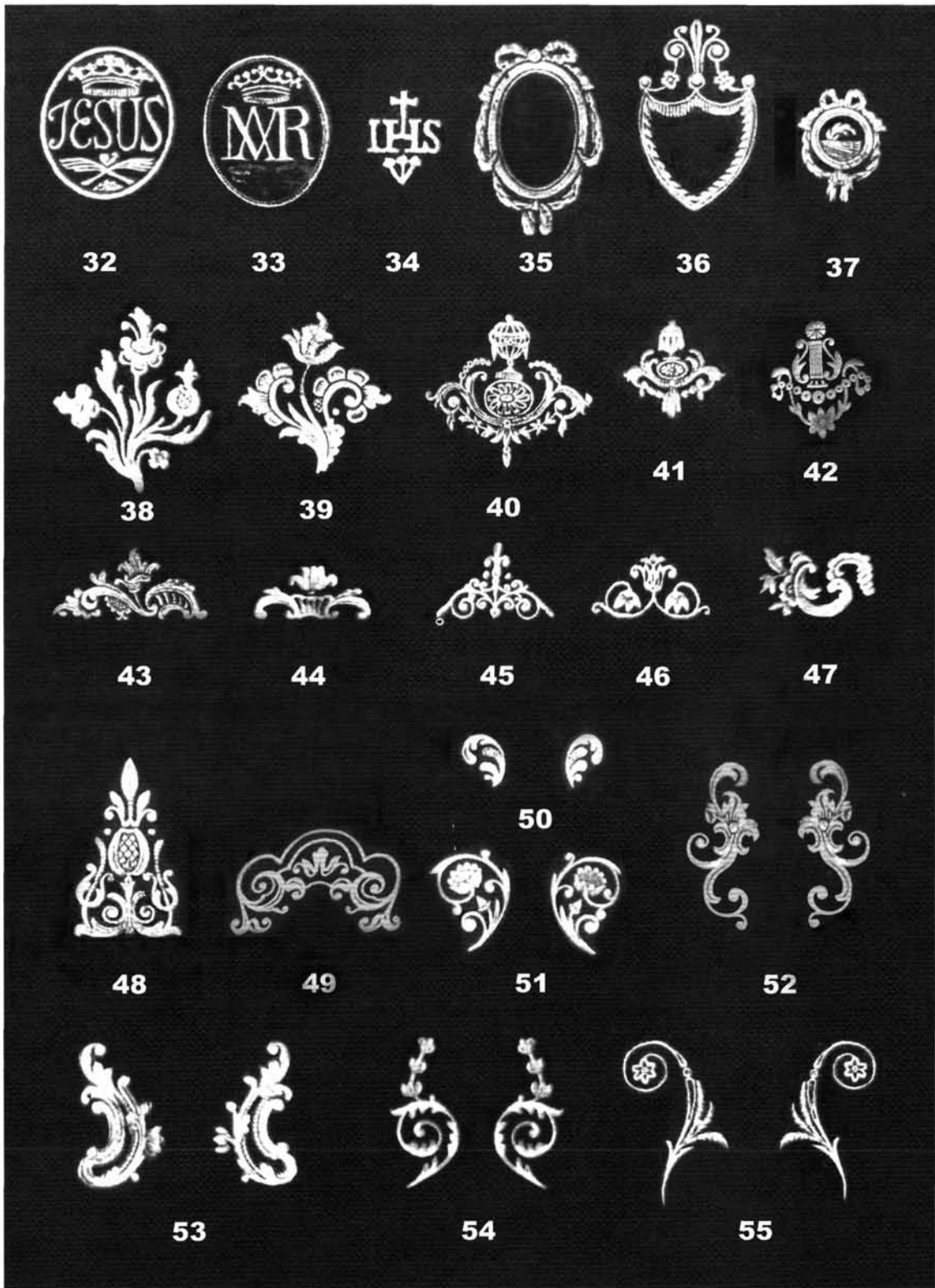
5. ábra. Canon Missale Pontificalis. Venezia, 1765.
 Káptalani Könyvtár, Veszprém. Franz Gründler díszkötése
 Figure 5. Canon Missale Pontificalis. Venice, 1765. The Chapter Library of Veszprém.
 Deluxe binding by Franz Gründler

6. ábra. Ligorio, A. de: Theologia Moralis. Mechliniae, 1822.
 OSzK Reguly A. Könyvtára, Zirc. Fr. Gründler könyvtári félbőr kötése
 Figure 6. Ligorio, A. de: Theologia Moralis. Mechliniae, 1822. The OSzK Reguly Library of Zirc.
 Half-leather binding by Franz Gründler

7. ábra. A Gründler-kötészet kézi aranyozó díszítőszerszámainak lenyomata: 1–31.
 Figure 7. The imprints of the manual gilder decorator of the Gründler bindery: 1–31.

8. ábra. A Gründler-kötészet kézi aranyozó díszítőszerzőjének lenyomata: 32–55.
 Figure 8. The imprints of the manual gilder decorator of the Gründler bindery: 32–55.

ADATOK EGRY FIATALKORI MUNKÁSSÁGÁHOZ

Kevés olyan legendás alakja van a magyar művészetnek, sőt, a magyar kultúrtörténetnek, mint Egry József. Ez a legenda a Balaton világot legkáprázatosabban megfestő művészt, a balatoni remetét övezi, akinek barázdált arca nemcsak remekmű-önarcképeiről, de kiváló fotográfusok: Pécsi József, Kálmán Kata, Gink Károly, Szalai Zoltán felejthetetlen fényképeiről is ismert, és abból az Egry arcképei című kötetből, amelyet az Egryt tisztelő költő, Fodor András és az azóta elhunyt kiváló művészettörténész, Szabó Júlia állított össze. Ez a kötet remek válogatás Egryről szóló korabeli és későbbi írásokból, Egry által naplójába és Németh Antal körkérdésére írt önéletrajzokból, dokumentumokból, levelekből, későbbi, munkásságát elemző tanulmányokból és Egry ihlette versekből.¹

A több, mint harminc évig a Badacsonyan élő, csak a festéssel foglalkozó Piktort már életében egyre nagyobb tisztelet övezte. Jeles műkritikusok, esztéták meglátták műveiben a tehetség megismételhetetlen jelét, s figyelemmel kísérték munkásságát, festői világának kibontakozását. Kállai Ernő, Oltványi Ártinger Imre, Genthon István elemzőn méltatta Egry munkásságát. Közülük egyedül Kállai foglalkozott, ő is inkább érintőlegesen Egry fiatalkori munkásságával, s Egry kevés, általa ismert régebbi képe csupán mint az új képeinek előzményei foglalkoztatták.²

Egry halála után Horváth Béla volt az, akinek 1958-ban Keszthelyen a Radnai gyűjteményből rendezett kiállításához írt előszava, amelyet 1959-ben a Művészettörténeti Értesítőben is publikált,³ adott új lendületet a teljes Egry oeuvre kutatásának. Horváth Béla ekkor írt bevezetőjében némiképp egyetértett Kállai felfogásával, hogy a korai Egry „utánérző és felemás” volt, bár Kállai némiképp óvatosabban fogalmazott. Horváth Bélának ez az írása is mutatta, hogy ismerte az 1924-es Egry önéletrajzi ív adatait, Egry Németh Antalhoz írt levelét. A jeles művészettörténészt később is foglalkoztatta a festő életének korai szakasza, s így hozzá került Nágel József hagyatéka, s Horváth Béla 1995-ös halála után felesége 2004 decemberében, mint az Egry József emlékmúzeumot fenntartó intéz-

ménynek, a veszprémi Laczkó Dezső Múzeum gyűjteményének és adattárának adományozta a férje által gyűjtött anyagot. Ebben az anyagban számos korabeli újság Egryről szóló kivágott cikke, korabeli kiállítási meghívók, Egry művekről, Egryről és édesanyjáról készült fotók, Horváth Béla által írt (megjelent) cikkek gépelt kéziratai mellett számos olyan Egry képeslap, dokumentum, grafika is van, amelyek a Laczkó Dezső Múzeum művészettörténeti adattárában lévő, 1972-ben Korcsek János hagyatékából vásárolt grafikák, képeslapok és dokumentumok mellett érdekesen árnyalják Egry fiatalkori éveiről való ismereteinket.

„Bizonyára nem kétséges senki előtt, hogy Egry életére és munkásságára vonatkozó minden jó szándékúan tisztázott adat, megállapítás, esztétikai elemzés indokolt, s ugyancsak indokolt minden olyan lépés, amelyik emlékét őrzi, életművét népszerűsíti.” – írta az a Szij Béla egy 1968-as előadásának szövegében,⁴ aki kutatásai során több ízben is felvázolta a fiatal Egry tanuló éveit: 1968-ban az általa rendezett nagykanizsai Thury György Múzeum tárlatán a kiállított mintegy száz mű felét a korai művek alkották – reprodukálásuk az akkori lehetőségekhez alkalmazkodva egy-egy műre korlátozódtak. A szintén Szij Béla által rendezett 1971-es emlékkiállításon a kiállított művek mintegy egyharmada származott Egry kezdő éveiből, de sajnos ezekből is csupán mintegy húsz egynéhány mű az, amely a katalógusban reprodukció formájában megtalálható. Ugyancsak Szij Béla összegezte így kutatásainak eredményét 1978-as tanulmányában⁵:

„A két és fél száz mű azonban, amely 1976 végéig gyűlt össze, korántsem ad teljességet ígérő képet a fiatal Egry egész munkásságáról. Sok műnek a fényképét ismerjük csak, s még több az olyan kép, amelynek címét csupán az egykorú (felületesen szerkesztett) katalógusok vagy a néhány soros hírlapi beszámolók jegyezték fel. A művek további keresését, felkutatását tehát változatlanul elsőrendű feladatunknak tekinthetjük.” Az Egry monográfiát összeállító Láncz Sándor előtt sem volt ismert a teljes Egry oeuvre, maradtak tehát nyitott kérdések az életművel

kapcsolatban.⁶ Különösen korai éveinek a megítélése sok problémát vetett fel a szakirodalomban. Szij Bélát pedig, aki a korai Egry művekből mintegy két és fél százat felkutatott, betegsége és halála megakadályozta abban, hogy közzétegye ezeknek a műveknek az adatait – így a múzeumunkba került kisméretű és sokszorosított grafikák mellett úgy véljük, meg kell említenünk néhány általunk a közelmúltban felkutatott és talált Egry művet is, ezzel gazdagítva, árnyalva az Egry korai éveiről rajzolt képet.

Korcsek János hagyatékából sok mostanig publikálatlan dokumentum került gyűjteményünkbe. Korcsekről és Nágel Józsefről így írt önéletrajzában Egry:

„Azután kerültem Korcsek János festőhöz, aki főleg arcképekkel foglalkozott. Segítettem, tanultam az ilyen s más átlagmunkák körül. Valami kis pénzhez is jutottam. Korcsek emberileg is érdekesebb volt Felleginél. A művészetekkel kapcsolatban több fontosabbhoz is jobban hozzájutottam. Újabb életformákkal, olyan tudnivalókkal ismerkedtem meg, amiket eddig nem ismertem. Családokkal, ügynökökkel, színészekkel, színházkörülíekkel, (Spányiék). Korcsek behozott az operába statisztának, ahová körülbelül egy évig jártam. Beiratkoztam a Mintarajziskolába esti aktra. ...Az én számomra igen nagy eset számba ment az újabb világ. Csodálkoztam a sok hosszúhajú fiatal növendék rókaságán... Napközben Korcsekkel arcképeket festettünk-rajzoltunk fénykép után ügynököknek. ...Abban az időben ismerkedtem meg Korcseknél egy Nágel nevű kereskedővel, aki azután vasárnaponként tanulgatott tőlem festegetni. Apró anyagiakkal, munkáimmal kapcsolatban, sokszor segített. Az Erzsébet téren volt fűszer- és csemegeüzlete, ahol reggelente karlsbádi kúrát tartottak az emberek”⁷

Korcsek Jánosnál nemcsak a festészet mesterségbeli alapismereteit sajátította el Egry, hanem a korábban Lotz tanítvány, aki később Münchenben is tanult, minden bizonnyal felkeltette a vágyat a külföldön folytatandó tanulmányok iránt is. Korcsek János részére több kézzel rajzolt képeslapot is küldött Egry. Ezek egy része olyan kartonlapra készített egyedi rajz, amely témaválasztásban is jelzi Egry stúdiomainak sokféleségét. Münchenből küldte Egry azt a karakterfigurát, amelyet tussal és akvarellal készített. A képeslapon a szöveg ceruzával íródott. A papucsos kövér, oldalnézeten ábrázolt kontyos nő nem egyszerűen karakterfigura – finom karikatúra is egyszerűsmind. (1. ábra) Korábbi, 1901-es a szignóval ellátott cigarettázó, szemüveges, nyakában masnit viselő alakrajz, (2. ábra) amely már magán viseli az Egry karikatúrák néhány, visszatérő jellegzetességét. Az oldalnézeten ceruzával megrajzolt fej aránytalanul

nagy, csakúgy, mint az orránál túlzottan keskenyedő, hosszú cipő. Ezekkel a karakterfigurákkal rokon az a két, Korcsek Pálnénak címzett képeslap (1902-ből és 1903-ból), (3–4. ábra) amelyek egyikén kalapos, pipás, oldalnézeten karikatúra-szerűen ábrázolt figura áll, zsebre dugott kézzel, és rajta folyóírással „boldog ünnepeket kíván Jóska”, valamint egy másik, névnap jókívánásokat közvetítő lap, rajta egy kalapos, tangóharmonikázó figurával. A ceruzarajz szignált. Ennek a tangóharmonikázó alaknak rajzából van egy szintén ceruzával készített másolat, amelyet nem szignált Egry, de a profilban látható fejnek kitért (énekelő?) szája, az alak tartása saját karikatúrájának pontos másolását bizonyítja. Ez utóbbi puhább papírra készült, hátlapja nyomtatott levelezőlap-beosztású. A „karakterfigurák” kartonlapra rajzolt sorozatának három lapját Vitkovszky Rózsika úrhölgynek küldte Egry 1903-ban, ill. 1904-ben (5–7. ábra). Az 1903-as újévi lapon ceruzával rajzolt cvikkeres, sétabotos, nagycipőjű figura fejét szembe fordítja, torzított, mókás feje o-t formáló szájával éri el a komikus hatást. A húsvéti ünnepeket kívánó, bal karja alatt óriás-tojást tartó cilindres figura ceruzarajzára szintén ceruzával írta rá Egry a jókívánásait. Az 1904–1905-ös EJ-szignóval ellátott tusrajzon egy szivarozó, jobb kezével botjára támaszkodó, szintén nagycipős figurát látunk. Kitértetlen, szintén a Korcsek hagyatékából származik az a képeslap, amelyen színes akvarellal megfestve oldalról láthatunk egy sárgakalapos, bal karjával esernyőt tartó zöldnadrágos, komikusan nagycipőjű alakot (8. ábra). Gyűjteményünkben szerepel még az „egy kis zökkenés” címmel ellátott karikatúra (9. ábra), kartonra rajzolva, hátlapján a felborult kordéval, és ugyanez a baktató kordé a kalapos lóval egy megíratlan, hátsó lapján nyomtatott levelező lapon (10. ábra), valamint egy képeslaponál nagyobb kartonlapon egy mulatságos ló-foghúzásos-kocsis humoros jelenet (11. ábra). Ezek a karikatúra-szerű jelenetek azokban az élclapokban, ahová Egry is rajzolt, megszokottak voltak. Sokkal érdekesebb viszont két, szintén Korcsek Jánosnak címzett, kartonra festett, ill. rajzolt képeslap: a két alak portréját háromnegyed profilból, ill. bal profilból bemutató pár a kép jobb oldalán álló kanyargós testű fa lombozata előtt látható (12. ábra). A kép alsó harmadán, mintha másik kép lenne, egy kacskaringós talajon álló fatörzs látható, kezdődő lombozattal, majd egy vonallal elválasztva láthatjuk az ábrázolt párt. A kép érdekessége, hogy a figurák és kacskaringózó fa vonalai közötti felületeket játékos, dekoratív vonalrajzokkal tölti ki Egry, és a kép jobb oldalán álló fa az „alsó” képben indul, és a „felső” képben, a pár mögött folytatódik. A másik képeslap 1905-ös bélyegzővel

van ellátva, s a dátum alapján Párizsból küldte Egy Korcsek Jánosnak (13. ábra). A képeslap felső egyharmadán, csikban, ceruzával rajzolva, zsúfolt, lovas kocsis, kordés utca-jelenetek zsúfoltan egymás mellett, a kép jobb oldalán, a lap egyharmadában beállított aktmodellek. Egy ezen a lapon arra kéri Korcsek urat, legyen szíves édesanyjának megmondani, hogy küldje el neki azt a régi cipőt, mert nagyon kell. Ír még arról is, hogy megismerkedett egy festővel, akihez gyakran eljár, és már majdnem kezdi otthon érezni magát, csak a nyelv... – nehéz. Ír arról is, hogy (rajz) iskolába jár, délután pedig a képtárakba, „ami van itt bőven. És egy baj van; igen sok szép lány van itt.”

A Korcsek-hagyatékából származó múzeumi adattári gyűjteményi anyag egyik, nem túl jelentős, de mégis finomrajzú dokumentuma az a kartonra rajzolt portré, amely valószínűleg Huszti Ibolyát ábrázolja kislánykorában (14. ábra), hátlapján pedig egy ferde sávban egy lekerekített végű, szögletes palettát tartó festő (feltehetően tükörből rajzolt) arcképe (Egry?) látható (15. ábra). A gyűjteményben 73.1.1. leltári számon szereplő, szabálytalan méretű kartonon Egry egyszerű eszközökkel fekete háttér előtt felvillanó fehér kalapban megörökített egy kecskeszakállas-bajuszos alakot, feltehetően Lyka Károly figuráját (16. kép). A kartonlapra tussal festett portré jobb sarkában eredeti szignó: Egry neve látható. A lap adományozója Glücks Ferenc volt. Ennek a datálatlan rajznak egyértelműen előzményének tekinthető vázlat került elő a feltehetően Nágel József hagyatékából Horváth Bélához került, Egry párizsi vázlat könyvéből (17–26. ábra). Talán helyesebb, ha a notesz kifejezést használjuk, hiszen egy 142 x 90 mm-es méretű, csak az egyik sötétzöld keményfedelű borítóját megőrző, jegyzeteket és rajzokat tartalmazó, kisméretű füzetkéről van szó, amely már csak a lapjain található vázlatok alapján is érdekes és gazdag adalékokkal szolgál Egry párizsi tartózkodásával kapcsolatban. Ez a skicc, a notesz legtöbb skiccéhez, tanulmányrajzához, vázlatához hasonlóan ceruzarajz (van a vázlatok között szénrel készített is). Egry bizonyára nagyon jellegzetesnek találta Lyka fejtartását, azt a módot, ahogy kalapját viselte, mert roppant egyszerű eszközökkel és könnyed vonalakkal egyben atmoszférát is tudott e mellé a figura mellé teremteni, ahogy ez a félig felénk forduló arc a kalapja alól ránk tekint (23. ábra). Egry említett párizsi noteszában írásos feljegyzések is vannak és a festő, későbbi szokásához is híven egy-egy lapján több skiccet is rajzol – mindig jó spórolósan szerette kihasználni a teljes papír-felületet –, későbbi, a keszthelyi Balatoni Múzeumban őrzött több, mint háromszáz rajzának lapjain is sokszor találkozunk olyan papírokkal,

amelyen három, négy, vagy több variációban megrajzolja, például a szívárvány-kompozíciót: van, amikor túlsó parttal, van, amikor hegyekkel, vagy házakkal, figurával, vagy anélkül... a külső szemlélő számára is egyértelműen végiggondol és egyszerű vonalakkal vázol különböző kompozíciós megoldásokat. Ugyanilyen „spórolósan”, minden adott felületet kihasználóan Egry kockás irkáiba írt naplójának az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött lapjai⁸⁸: különösebb margó, bekezdések, stb. nélkül írta tele az egyes lapokat, és közben néha rajzolt is az írások mellé, köré, alá, fölé. Egy-egy rajz, persze néha „megérdemelt” egy-egy teljes lapot is. A párizsi noteszben többféle vázlat-sorozat is van egy-egy lapon: például szemből egy női arc, majd alatta két-három profilból készült portré. Néha, mintha fordulna is, tehát adott esetben ugyan annak a modellnek mozdulással változott szögéből rögtön lerajzolt arcvonásai, vagy mozdulata látható, vagy például egy oldalról felvázolt aktnak ugyanazon a lapon profilból az arcéle. Érdekes, hogy éppen ezt az üllő aktot (amelyen a más léptékű profil-rajz is látható) gondolta Egry arra méltónak, hogy szignójával lássa el (17. ábra). Ezen kívül csupán a notesz második lapján látható női portrét látta el szignójával, és a 906 Paris jelzéssel (18. ábra). Ezen az utóbbin több, más kézből származó, nem pontosan kiselbizálható mondat is van, de mivel a notesz lapjai perforáltak, lehet, hogy felmerült Egryben, hogy a rajzok másokhoz kerülhetnek, és ezeknél a vázlatoknál úgy érezte, Párizsban 1906-ban, hogy oda kell írnia a nevét. A képek tényleg minőségesek, de meglepő, hogy ezt mennyire tisztán látta akkor, ott a rajzolójuk. Az ötvenegy lapú noteszben igen sok vázlat van: női, férfi figurák, mozgástanulmány-számba menő vázlatok, női és férfi portrék, szemből és profilból különböző fejfedőkkel, érdekes tanulmányrajzok ezekről a fejre használt, társadalmi, szociológiai, divat-jelenségként is szemrevételezhető ruha-kiegészítőkről. Van például kifejezetten henger-rajz stúdium is: felülnézetből egy cylinder. Az Egry által lerajzolt emberek valószínűleg nem hivatásos modellek voltak, hanem Egry minden helyen, ahol megfordult, a számára karakteresnek gondolt arcokat, mozdulatokat és pózokat lerajzolta. Igen érdekes az a férfiportré, amely egy szivarozó férfiarcot ábrázol, profilból, fején fez-szerű sapkával. Lánosz Sándor monográfiájában megemlíti,⁹ hogy Egry Párizsban Kernstok és Berény mellett több művésszel is tartott kapcsolatot: Matisse mellett Puvis de Chavannes-t és Alexandre Théophile Steinleint említi, utóbbinak férfialakok anatómiai hasonlóságában és egyes kompozíciós megoldásokban Egryre gyakorolt hatását Szabó Júlia is elemzi¹⁰. A monográfia írója

szerint Egry nem csak ismerte, de le is rajzolta Matisse-t. Ez a közlés, Láncz Sándor szerint Horváth Bélától származik, akinek ekkor már minden bizonnyal tulajdonában volt Egry párizsi notesze, s az abban található egyik portrét feltehetően azonosíthatjuk az említett Matisse-ról készült rajzzal¹¹ (24. ábra). Az írásos bejegyzések tanúskodnak arról, hogy Egrynek milyen elképesztően nehéz lehetett Párizsban létezni, feltalálni magát. A leírt szavak, kifejezések alapfokú nyelvtanulás fázisát jelzik: *toi = te; vivre = élni; le jardin = kert; du jardin = kerté; il est trop adroit; vous êtes bien aimable; je vous aime, ect. . .* Közvetlenséget, személyes jelenlétet tükröz néhány olyan oldal, amelyen menetrend-szerűen jegyzi Egry utazásának állomásait, vagy térkép-skicc rajzolással, hogy valahova el akar jutni: *s arriver, és départ* szavakkal az indulást és érkezést. Ma már el sem tudjuk képzelni azt az állapotot, amelyben egy nyelvet egyáltalán nem ismerő ember megpróbál egy olyan világvárosban, mint Párizs, létezni, boldogulni, megélni és tanulni, s ráadásul pénz nélkül. Mert bár Lyka közreműködésével némi mecénási támogatása volt Egrynek, de ez a pénzügyi segítség is úgy működött, hogy végül is haza kellett jönni, hogy művekkel egyenlítsa a számláját. S közben, miként később is nem egyszer, levelező lapon, vagy képeslapon úgy intézkedik, hogy eladott képei árát, vagy annak felét az édesanyjához juttassák el. Egryről ismert tény, hogy az édesanyját mennyire szerette, és hogy mennyire törődött vele, s letelepedve Badacsonyan magukhoz is vették, s vele együtt élve gondoskodtak róla. Az Egry által készített rajzok és az édesanyját ábrázoló festmény¹² a színek és formák nyelvén is közvetíti Egrynek ezt a meghatározó kötődését anyjához, aki nélkülözésekkel teli élete mellett igen szívós, erős akaratú asszony lehetett. (50. ábra) A Korcsek Jánoshoz és Nágel Józsefhez írt lapokon és levelekben is tetten érhető ez a folyamatos odafigyelés és törődés. A lapok és levelek természetesen úgy íródtak, hogy valaki más, a címzett, olvassa őket. Ez a párizsi notesz viszont, amelynek fennmaradása a sors különös szeszélyének, játékának is tekinthető, nem idegen szemeknek, tekinteteknek készült. A benne található feljegyzések, bejegyzések, és a rajzok, skiccek is egyértelműen személyes használatra készültek. Bizonyos mértékig zavarba ejtő is a lapjait forgatni, bármilyen részletét idézni, illetve közölni. Mentségünkül az hozható fel, hogy közben a legmesszebbmenőkig igyekszünk nem visszaélni a lapjaiból meg tudható információkkal. S mindezen közben nem tudjuk magunkba fojtani tiszteletünket és csodálatunkat az iránt az ember iránt, aki a nincstelenségből felnőve, a veleszületett tehetséggel és tudásszomjjal megáldva úgy

tudta az életét alakítani, hogy minden más szempont lényegtelené váljon, s csak a festészetben megvalósítandó cél határozza meg életét. A szakirodalom érdekes párhuzamokat von az század elején Párizsban megforduló művészekkel kapcsolatban¹³, s az összehasonlítás konklúziójaként, különböző megfogalmazásban, arról olvashatunk, hogy például az 1906-ban szintén Párizsban tartózkodó Berény Róbert, Czigány Dezső, Gulácsy Lajos, Márffy Ödön művészetében a Cézanne, Matisse, valamint a Fauves-csoport iránti tisztelet és hatás, a tőlük szerzett ihletés jóval egyértelműbben kimutatható, mint Egry-nél. Ha azonban az Egry által Korcsek Jánosnak és az öt évtizedeken át sokféle praktikus, gyakorlati dolgokban (kiállításra művek oda-vissza szállítása, eladások, stb.) segítő Nágel Józsefhez írt levelezőlapjait, képeslapjait és leveleit tekintjük, valamint a Naplójában leírt párizsi emlékeit, szinte el sem tudjuk képzelni, hogy a művészeti életre, kiállításokra, aktuális tendenciákra figyelő magyar művészek mellett ott van Párizsban egy olyan érzékeny magyar művész, mint Egry József, teljesen ismeretlenül, lyukas, Pestről kért ócska cipők gondjával, *te = toi* szintű francia nyelvtudással, olyan gondokkal, hogy Pesten hagyott képeinek árából juttassanak az édesanyjának, aki nélkülöz, és mindezen gondok mellett mégis kimutathatók későbbi művein a francia művészetből levonható tanulságok. Számomra ez is a tehetség csodával határos érvényesülésének a bizonyítéka. Egry a Julien Akadémián és a Colossarin tanult, illetve látogatta Jean Paul Laurens és Simon Lucien osztályát. Ha elképzeljük azt a könnyed, bohém, laza világot, amelyben a festő-növendékek éltek, és benne Egryt, akinek ezek a párizsi "tanulmányok" olyan nehézségű életminőségről szólnak, hogy csodaszamba ment, hogy egyáltalán létezni tudott ott, Párizsban, csak csodálkozni tudunk, hogyan szívta magába a kortárs művészet sokszínű jellegzetességeit. „Kőber adott egy vaságyat, vettem egy matracot, egy vánkost, egy lavórt. Nagyon hideg volt a szoba. Nem volt semmi fűtési lehetőség... Miután franciául még mindig nem tudtam, mindég egy és ugyanazt vettem és ettem heteken keresztül. Meg is betegedtem, valami bélnyavalyát szereztem, majd belepusztultam. Sokszor elájultam...¹⁴ Párizsban sokszor azt kérdeztem magamtól, miért is vagyok itt? Olyan idegennek és céltalanak éreztem mindent. Az emberek, barátok féltek a szegénységemtől. ... A múzeumba menekültem sokszor. Az volt a nyugvóhelyem – gyónóhelyem –, erősítőm. Ez az egy hely volt, ami nem volt idegen számomra.”¹⁵ Egry Kassáknak adott interjúból pedig láthatjuk, hogy legalábbis utólag, pontosan tisztában volt azzal, mi történt vele: „Krokiztam a természetben, és vonalakat

húztam és színeket raktam fel a papírra. Nehéz munka volt ez, állandóan kerestem valamit, s csak később jöttem rá, hogy saját magamat keresem”¹⁶ Önmaga keresésében mindig fontos szerepe volt a rajzolásnak, festésnek. Életművében később is fontos szerepet játszanak magafigyelő önarcképei, amelyek mint vizuális napló tanúskodnak személyiségének alakulásáról, gesztusokban, magatartás-formákban megnyilvánuló változásairól. Mint életének legfontosabb tevékenységi területe: a rajzolás és a festés, az a téma, hogy valaki fest, állandóan érdeklődésének középpontjában állt. Az Új Idők számára 1904-ben készített A festőiskolában című krockin (27. ábra) az álló, vagy mulatságos pózokban, magas székeiken a festőállványaik fölé görnyedő, rajztábláikra és a kép háttérében ülő-térdelő modellre koncentrázó festőket – mint modelleket bemutató-alakokra figyelő Egry csöppet sem együttérzőn mutatja be ezeket a figurákat.

Az 1906-os Festőnő című képén¹⁷ a kép jobboldalán karosszékekben ülő nő, jobbáiban rajzeszközzel, rajzolja a kép bal oldalán fotelban ülő lánykát. A párizsi notesz több skicce is ábrázol, általában hátulról mutatva, rajztábla előtt ülő, felemelt kézzel az előtte levő lapra rajzoló, kontyos nőalakot. A Fidibusz 1907-es Modell rajzán (28. ábra) hátulról látunk egy darabos, nagylábú férfi akt modellt, amint egy ülő és egy hátrább palettával állványa előtt furcsa pózban álló festő-tanonc őt méregetve rajzolja. Akárcsak a Mintarajziskolában, itt sem szimpatizál Egry a kissé ficsúr-kinézetű alakokkal, sokkal inkább „a sok hosszúhajú fiatal növendék rókasága” volt számára emlékezetes. Az Új Időkben ugyanilyen gúnnyal mutatja be Éder Gyula a Benczúr iskola tagjait, vagy a hazai műgyűjtők jeles társaságának a tagjait. Egry ugyanilyen éles kritikával szemléli a festőiskolák növendékeit, akikkel rokonságot nem érez, de kívülről jól látja és láttatja ezeknek a nyegle ifjaknak pózolás világát Egrynek ezekben a satirikus lapokba, mint a Fidibusz és az Izé készített rajzai nem kifejezetten humorosak, a hozzájuk írt szövegekkel együtt válnak valójában karikatúrákká. (28–34. ábra) „Látom, hogy az a háztető barna... de ha olyanra festem, kiröhögnek a fiuk!” – olvashatjuk a mostanáig a szakirodalomban sem idézett újságnak, A HOLD-nak 1909. november 26-i számából Egry: Az impresszionista című rajzához írt szöveget (29. ábra). Itt valójában még az erőltetetten „humoros” morfondírozás sem igazán mulattató, viszont a kép, 1909-ből, valódi Egry kép. A kép bal szélén, hátulról látjuk a felállított tábori festőállványt, a kép jobbán, egy domboldalon velünk szemben ül a feltehetően önarcképi vonásokat is hordozó festő. Jobb keze a bal karján, jobb lába kényelmesen kinyújtva,

felhúzott bal térdén támasztja kezét, kalapja szemébe húzva – és a domboldal mögött a tornyos falucska a völgyben, távolabb dimbek-dombok. Egry szignója a kép bal felső sarkában van. A tájban képe előtt ülő, azt szemlélő festőben a későbbi Egryre ismerünk, aki hátrább lépve a festőállványtól szerette hosszan nézegetni a készülő képet, és ezt a szituációt igen sokszor meg is örökítette. A Művészetben 1914-ben közölt Festők című rajzának¹⁸ is hasonló a témája: itt egy nekünk háttal ülő és egy oldalról palettával ábrázolt kalapos férfi szemléli a maga elé tett állványon a kertben készítendő festményét. A Művészet-beli kép annyiban tér el a többi festőt ábrázolt műtől, hogy nem a kontúrra helyezi Egry a hangsúlyt, a festői, hangulatos képen a lombok között beeső fényfoltok a nagybányaiai kerti jeleneteire jellemző fény-árnyék hatásokat idéznek, s ismét szerepelnek a festők attribútumai: a festőállvány és a paletta.

Az IZÉ című, Paulini Béla által 1909–1910-ben megjelent folyóirat Egry rajzokból készült reprodukciói. Egrynek azokat a rajzait mutatja be, amelyeken a sziletteknek, a körvonalaknak olyan fontos szerep jut. „Én mindig azt festem, amit élek” – mondta Egry, és ez a kijelentés életének minden szakaszában tetten érhető. Ezekben a tanulásnak szentelt, önmaga keresésének szánt időkből is felfigyelhetünk sok olyan jellegzetességre, amely azt mutatja, Egry ismerte a kantinek világát, ahol Meunier-t idéző pózokban munkás-alakok állnak-ülnek egy sivár környezetben (31. ábra), szerette a kikötők világát, a horgászok jelenlétét (30. ábra), de közvetlen ismerős közeg volt számára az a pár is (32. ábra), amely feltehetően a kocsmából hazafelé, ismert családi jeleneteket elevenít meg. Viszont, ha megnézzük Egrynek A budaiak című (33. ábra), az IZÉ 1909. november 12-i számában közölt rajzát, a lépcsős emelkedő utcának apró házakkal szegélyezett, kanyargós vonalát, s a kép előterében a két cilinderes-kalapos karakteres beszélgető férfit, megállapíthatjuk, hogy Egrynek a kitűnő megfigyelő készségéhez milyen remek hangulat-teremtő képesség párosult. Portréi bővelkednek a pszichológiai megfigyelésekben, rajzstílusa nagyvonalú. Alakjait bizonyos groteskség jellemzi. Van egyfajta végső leegyszerűsítettség ezeken a rajzolt jeleneteken, s a körvonalak erejében rejlik Egry sokszor szilettekben megjelenő figuráinak rendkívüli kifejező ereje. Egryt par excellence festőként tartjuk számon, ugyanakkor ezekben a korai években készített rajzai, grafikai munkái azt bizonyítják, ha pályája más irányba fordult volna, grafika-plakát-készítés felé, minden bizonnyal ott is jelentős életművet hozott volna létre. A Nágel hagyatékából származó két ex librise, mindkettő, kü-

lönösségével hat: az 1912-es datálású művön egy széles vállú mezítelen férfi alak kezében portikuszos épület-makettal jobbról balra halad, lába alatt koponyák¹⁹ (35. ábra). A másik, Nágel József könyve feliratú ex librisen két idős, kalapos férfi áll (36. ábra). A velünk szemben álló, szemüveges alak nagyméretű papírt tartva kezében olvas, a másik oldalnézetben, kezét hátra téve mosolyog. A normálisnál nagyobb fejűre rajzolt páros groteszk megjelenítésű. A bal oldali férfi jobb lába alatt olvasható Egry József folyóirásos szignatúrája. Egryt 1915-ben behívják segédszolgálatos katonának. Súlyosan megbetegszik, 1916-ban a badacsonyi kiegészítő katonai kórházban ápolják. Ebből az időszakból származnak képeslapként használt háborús litográfiái. Ezek közül az egyik, a „Győzelem” feliratú (37/1. ábra) oldalról mutat egy lovon haladó mezítelen, kezében zászlót tartó férfi alakot. A bal felé tartó lovas szinte egysíkúvá lett, mezítelen fekvő emberek alkotta síkságon lépdél, ahol a fekvő halottak tömegéből olykor kiemelkedik egy-egy eldobott, otthagyt fegyver. A lovon ülő alak mindkét kézzel fogja címeres zászlaját. A veszprémi múzeum gyűjteményében lévő két háborús képeslap Korcsek Jánosnak van címezve. Egry a fekete-fehér rajzos lapnak nemcsak a levelezésre szánt oldalát, hanem a rajzos felének üres terét (a horizont feletti háttér) is részben teleírta. Ugyanannak a litográfiának egy másik változata került a múzeum gyűjteményébe a Nágel hagyatékából (37/2. ábra) : ezen a lovas címeres zászlója akvarellal piros-(fehér) zöld színekkel van kifestve. Szintén a Nágel hagyatékából származik az a másik háborús litográfia, képeslap (38. ábra), amelyen fekvő halott alakokon átkelve balra tartó katonaruhás férfi-sereg, rövidülésben jelenítve meg az embereket, halad. A kigyózó sort vezető sapkás katona jobb vállán zászló – ez is utólag van piros és zöld vízfestékekkel kifestve. Ugyan ennek az „Előre” jelszavú rajznak kifestetlen változatát küldte el Egry Lyka Károlynak, amelyet az MTA Művészettörténeti Kutatócsoportjának archívuma őriz, és az 1980-as Egry arcképei kötetben Fodor András – Szabó Júlia közöltek is²⁰. A veszprémi múzeum gyűjteményébe került művek, valamint a szakírók által ugyan említett, néha elemzett, század-eleji folyóiratokban publikált, de általában nem ismert rajzok, a későbbiekben ismertetett, nemrég napvilágra került Egry plakátok mind azt bizonyítják, hogy Egrynek az alkalmazott grafikához is rendkívüli tehetsége volt.

1918-ra datálható az a plakátja, amelyen a KÉP-ÍRÓK KÉPFARAGÓK Váci utca 33-ban létesített műkereskedelmi galériáját reklámozza²¹ (39. ábra). A képen az izmos férfialak jobb kezében embert-formáló

kisplasztikát tart. Az ex librisen szereplő akt figura, és a mindkét plakáton szereplő férfiak erősen nyújtott lábú, rövid törzsű, izmos férfi alakja erős rokonságot mutat Kernstok férfi aktjaival. Az Első Magyar Látványtár tulajdonában lévő másik, nemrég előkerült Egry plakát ugyanennek a műkereskedő galériának a kiállítását reklámozza: Csáky és Tornyay kollektív kiállítása szerepel a plakáton (40. ábra). A markánsan, tömbösen alakított szövegek felett egy bal kezét fejéhez emelő akt modellt látunk a kép bal oldalán, a jobb oldalon pedig a modellt rajzoló, ülő, kezében papírlapot tartó festő alakot. A stilizált dombokat jelző, alacsony horizontú előtérben lévő alakokat két oldalról keskeny fatörzs-vonal keretezi, amelyek fenn laza lombozatot alkotva zárják le a képet. Az előbbi plakáton a bal felső sarokban, ez utóbbin a rajz jobb alsó sarkában találjuk meg Egry szignóját. A Nyugat hasábjain közölt kiállítási kritika alapján datálhatjuk mindkét plakátot 1918-ra.²²

A badacsonyi Egry Emlékmúzeum kiállításai kapcsán kerültünk kapcsolatba magángyűjtőkkel, akiknek tulajdonában mindeztideig nem publikált, korai Egry művek vannak. Az Egry múzeumnak is felajánlották, de végül is a Magyar Nemzeti Galéria tulajdonába került a Kettősportré²³, amely 1905 körül készülhetett és Egrynek ebben az időszakban készült pénzkereseti arckép-festészetéről ad pontos információt. Egry édesanyja a lánykák családjánál dolgozott házmesterként-mosónőként, s Egry, édesanyjának sorsát könnyítendő, festette meg a család Judit és Erzsébet lányát ábrázoló képet (41. ábra) Egry önéletrajzából tudjuk, hogy Fellegi Emil dekoratív festőnél „inaskodott”,²⁴ aki fényképek után készítenő arcképfestést rendszeresen vállalt. A Kettősportré két lánykájának megfestett képe is bizonyítja, hogy Egry jól megtanulta ezt a fajta „portrézást”, mint pénzkereső mesterséget. Szintén magángyűjteményben, Saphier Dezső kollekcijában találoztunk egy feltehetően a század elején készített „Hölgy függőágyban” témájú olajfestménnyel (42. ábra). A kép bal alján Egry aláírásával ellátott festményen fákra kötözött függőágyban kék-kendős, fehér párnán fehér szoknyában a függőágyban levelet olvasó, jobb kezében piros almát tartó nőt látunk, a függőágy tartójául szolgáló bal oldali fácska előtt fekete fejű fehér kutya figyel, a kép jobb szélén fehér abrosszal borított asztalkának részlete látható, háttérben pedig, a kép kétharmadánál lévő horizont vonalában a Balatont és a tó túlsó partját szegélyező kék hegyeket látjuk. Egryt a szabad táj élménye itt is friss, közvetlen megjelenítésre, oldott, festői interpretálásra készítette. A kép keretét a függőágyat tartó fácskák levelei adják. Friss, üde

impresszionista, tájképi keretbe foglalt zsánerképet látunk. Egészen más, Egrytól szokatlan egy másik, magángyűjteményben található zsánerkép, amely virágcsendéletes előtérrel egy párnák között heverő aktot ábrázol (43. ábra). A kartonra olajjal festett, év nélküli, csaknem négyzet formátumú (52 x 51,4 cm) képen egy telt idomú, rózsaszín-gyöngyház-fényű, piros párna előtt fekvő akt látható, a kép bal alsó szélén kerek asztal, rajta fehéren virító virágokkal. Ugyancsak ebben a magángyűjteményben található egy másik Egry festmény, amely a párizsi évekből származik, de a tulajdonosnál keletkezett tűz során csaknem teljesen elpusztult, viszont a 69 x 49,5 cm-es kép hátulján lévő, barna ecsetvonásokkal festett Szent Sebestyén figurája (44. ábra), amely rokon vonásokat mutat az 1912-es Önarckép hátuljára festett Tanulmány alakjával, megmaradt.

A Laczkó Dezső Múzeum Művészettörténeti Adattárának Horváth Bélától származó anyagában jelentős kollekciónak képeznek az Egryről készült fotográfiák (46–51. ábra). Ezek között van egy, amelyet a korábban a Korcsek hagyatékából származó, fiatal Egryt ábrázoló fénykép (45. ábra) párjaként tarthatunk számon. Ezen a két, fiatal Egryt ábrázoló fotón Szij Bélának sikerült azonosítani az enterieurben szereplő

sziklás tájképet.²⁵ A többi, 1926-os datálású fénykép már a harminchárom éves festőt mutatja, a komoly, önmagával és a világgal harmóniába került alkotót, aki megtalálta legfontosabb motívumát, megtalálta hozzá saját stílusát is és a szakma legjelesebb képviselői, akik már korábban is odafigyeltek tevékenységére, felismerték saját egyéni hangjának megtalálását.

A Horváth hagyatékából származó fényképek közlését egy szobabelsőt ábrázoló fotográfiával zárjuk; a kép ugyanannak a fotónak egy (vágott) változata, amelyet Egry képeslapként is használt, s amelyen Egry képek láthatók a falakon és a bútorokon, köztük Fincziczky Ida portréjának részlete, valamint több, láthatóan szignált tájkép is. Egry ungvári tartózkodásának idejét ismerve a fotó készítését 1914. májusára datálhatjuk.

Mindezek a nagyrészt a Laczkó Dezső Múzeum gyűjteményében lévő Egry művek igazolják azt, hogy Egryt nem a hivatalos művészeti oktatásban eltöltött, de nagyon is sokoldalú „tanulóévei” alatt hallatlan műfaji sokrétűség, tematikai változatosság jellemezte. Különböző irányban sokféle formai kísérletet kipróbálva kereste a számára alkalmas kifejező eszközök lehetőségeit, a saját mondanivalójának leginkább megfelelő motívum-világot, amit aztán „szülőföldje levegőjében”, a Balaton mellett meg is talált.

JEGYZETEK

RÖVIDÍTÉSEK

BÁLINT 1918 = BÁLINT A.: Három festőművész? (Eder János, Tornyai János, Csáky László) In: Nyugat 1918/11.
 EGRY BREV.1973 = EGRY BREVIÁRIUM. Keresztury D. tanulmányával. (Szerk. Éri I., Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága) Budapest 1973
 FODOR–SZABÓ 1980 = FODOR A. – SZABÓ J.: Egry József arcképe. Egry József Írásai; Írások Egry Józsefről. Budapest 1980
 GOPCSA 2002 = GOPCSA K.: Egry József. (Bev. V. Fodor Zsuzsa, Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága) Veszprém 2002
 GOPCSA 2005 = GOPCSA K.: Egry József. Budapest 2005
 HORVÁTH 1959 = HORVÁTH B.: Egry József. MűvtörtÉrt 1959/4. 289–296.
 K.GY.GY.N. = LDM Képzőművészeti Gyűjtemény, Gyarapodási napló
 KASSÁK 1942 = KASSÁK L.: Egry József. In: FODOR – SZABÓ 1980. 66–70.
 KÁLLAI 1925 = KÁLLAI E.: Új Magyar Piktúra. Amicus. Budapest 1925

LÁNCZ 1963 = LÁNCZ S.: Problémák az Egry József irodalomban. MűvtörtÉrt 13. 1963. 75–83.
 LÁNCZ 1965 = LÁNCZ S.: Egry József alkotásai a Balatoni Múzeumban. VMMK 4. 1965. 279–303.
 LÁNCZ 1980 = LÁNCZ S.: Egry József. (Képzőművészeti Alap) Budapest 1980
 LDM = Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém
 MŰVÉSZET 1914 = MŰVÉSZET (Főszerk: Lyka Károly)
 SZABÓ 1974 = SZABÓ, J.: Les éléments picturaux et graphiques des oeuvres de Josef Egry. Acta Historiae Artium, 3-4. 1974. 317–326.
 SZÍJ 1968 = SZÍJ B.: Egry József munkásságának korai szakasza. Magyar Nemzeti Galéria Adattára 18297.
 SZÍJ 1972 = SZÍJ B.: Egry József munkásságának korai szakasza. A Nagykanizsai Thury György Múzeum Jubileumi Évkönyve 1972. 455–478.
 SZÍJ 1978 = SZÍJ B.: Egry fiatalkori munkássága. In: FODOR – SZABÓ 1980. 151–162.
 OSZK.Q.H. 3438.; Q.H.3897.= Országos Szécsenyi Könyvtár Q.H. Egry naplója, Egry vázlatfüzetei
 VMMK = A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei

¹ FODOR – SZABÓ 1980

² KÁLLAI 1925

- ³ HORVÁTH 1959
⁴ SZÍJ 1968
⁵ SZÍJ 1978. 158.
⁶ LÁNCZ 1963; SZÍJ 1968; SZÍJ 1972; SZÍJ 1978
⁷ EGRY BREV. 1973. 98-101.
⁸ OSZK. Q.H. 3438, Q.H. 3897.
⁹ LÁNCZ 1980. 42.
¹⁰ SZABÓ 1974
¹¹ LÁNCZ 1980. 42.
¹² GOPCSA 2002. 68-69.
¹³ LÁNCZ 1963; SZÍJ 1968; SZÍJ 1972; SZÍJ 1978; LÁNCZ 1980
- ¹⁴ EGRY BREV. 1973. 112.
¹⁵ EGRY BREV. 1973. 114.
¹⁶ KASSÁK 1942. 66.
¹⁷ SZÍJ 1978. 465.
¹⁸ MŰVÉSZEZET 1914/8. 421.
¹⁹ közölve: LÁNCZ 1965. 283.; LÁNCZ 1980. 51.
²⁰ FODOR-SZABÓ 1980. 35.
²¹ közölve még: GOPCSA 2005. 71. kép
²² BÁLINT 1918
²³ Bakó Zsuzsa (Magyar Nemzeti Galéria) közlése
²⁴ EGRY BREV. 1973. 94-96.
²⁵ SZÍJ 1978. 159.

FACTS ABOUT EGRY'S JUVENILE WORK

The Egrý József Memorial Museum in Badacsony was rebuilt and enlarged in 2002. This Memorial Museum belongs to the Museum Directorate of Veszprém County. This museum is open intermittently from May till October, and it presents József Egrý's (1883-1951) more than 50 works. We can follow József Egrý's life-work from the early years started in 1903, through his main works painted during the decades that he spent next to Lake Balaton, till the works produced in the last period of his life.

The Collection of Fine Arts and the Documentation Department of Art History of Laczkó Dezső Museum of Veszprém were increased with a significant number of drawings and documentaries about the painter last year, and these documents complete the material that got into the museum earlier from the inheritance of one of Egrý's acquaintances. Béla Horváth was an art historian dealing with József Egrý's life-work as well. He collected a lot of materials about Egrý, which were given to the museum by his widow after his death. This collection mainly gives new information about Egrý's juvenile work with the help of some unknown works that have never been published. The drawings of character figures, the war postcards, the ex libris, the lithographs and posters that have never been published, all present the juvenile work of the painter from a new point of view. Egrý

attended official artist training institutions only for a short time, he rather acquired the knowledge of the art of painting in museums and by self-education. During these years of study, that he called „years of obscure agonies” in his biography, extremely various artistic forms and thematic diversity characterised him. He made caricatures for satirical papers of the beginning of the century, with the aim of living. We can notice the relation between these drawings and his paintings from the same period: he was interested in the worker figures of Meunier-format, and the life of the residents of the suburbs and the penniless. Egrý painted many self-portraits during his life-work, and he liked presenting the painters during working. Among the new purchases of the museum, one of the most noticeable things is a notebook of 51 pages full of sketches and notes. This notebook was used by Egrý during his study-tour to Paris in 1905 and 1906.

Besides the works that are in the collection of the museum the essay presents some other works that were made in the same period, but now they can be found in the collections of private collectors. These also prove that Egrý made many formal attempts in various directions to find the possibilities of means of expressions that are suitable for him, the motifs that are the best to express his message. He found these in representing Lake Balaton after he settled down there.

1. ábra. Egry József képeslap, 1904,
LDM. Művtört. Adattár 72.9.1.

Figure 1. József Egry postcard, 1904 – LDM.
Documentation Department of Art History 72.9.1.

2. ábra. Egry József képeslap, 1901,
LDM. Művtört. Adattár 72.3.1.

Figure 2. József Egry postcard, 1901 – LDM.
Documentation Department of Art History 72.3.1.

3. ábra. Egry József képeslap, 1902,
LDM. Művtört. Adattár 72.3.2.

Figure 3. József Egry postcard, 1902 – LDM.
Documentation Department of Art History 72.3.2.

4. ábra. Egry József képeslap, 1903,
LDM. Művtört. Adattár 72.3.4.

Figure 4. József Egry postcard, 1903 – LDM.
Documentation Department of Art History 72.3.4.

5. ábra. Egy József: húsvéti képeslap, 1903,
LDM. Művtört. Adattár 72.3.6.

Figure 5. József Egy: Easter postcard, 1903
– LDM. Documentation Department of Art History
72.3.6.

6. ábra. Egy József újévi üdvözet, 1903,
LDM. Művtört. Adattár 72.3.5.

Figure 6. József Egy New Year's greetings, 1903
– LDM. Documentation Department of Art History
72.3.5.

7. ábra. Egy József újévi üdvözet, 1904–5,
LDM. Művtört. Adattár 72.3.1.

Figure 7. József Egy New Year's greetings,
1904–5. – LDM. Documentation Department of
Art History 72.3.1.

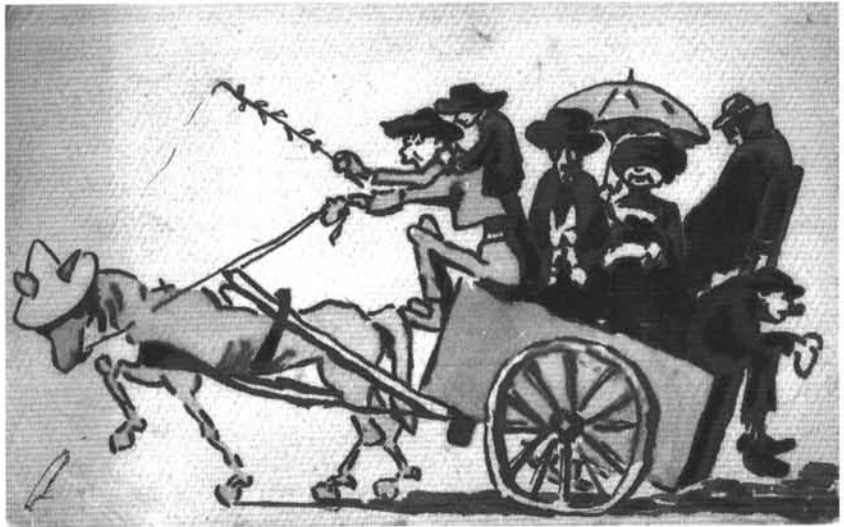

8. ábra. Egy József képeslap, é.n.
LDM. Művtört. Adattár 72.4.2.

Figure 8. József Egy postcard, without date
– LDM. Documentation Department of Art History
72.4.2.

9. ábra. Egry József: „Egy kis zökkenés”, é.n.
LDM. Művtört. Adattár 72.5.1.
Figure 9. József Egry: 'A Little Jolt', w.d. – LDM.
Documentation Department of Art History 72.5.1.

10. ábra. Egry József
képeslap, é.n.
LDM. Művtört. Adattár
72.4.1.
Figure 10.
József Egry postcard,
w.d. – LDM. Documenta-
tion Department of Art History
72.4.1.

11. ábra. Egry József: ló-foghúzásos jelenet, é.n. LDM. Művtört. Adattár 72.5.2.
Figure 11. József Egry: Scene of Pulling of a Horse-tooth, w.d. – LDM. Documenta-
tion Department of Art History 72.5.2.

12. ábra. Egry József képeslap, é.n.
LDM. Művtört. Adattár 72.6.1.
Figure 12. József Egry postcard, w.d.
– LDM. Documentation
Department of Art History 72.6.1.

13. ábra. Egry József : párizsi képeslap, 1905.
LDM. Művtört. Adattár 72.8.1.
Figure 13. József Egry: postcard of Paris, 1905 – LDM.
Documentation Department of Art History 72.8.1.

14. ábra. Egry József : Kislányportré, 1903 (?), LDM. Művtört. Adattár 72.7.1.
Figure 14. József Egry: A Little Girl's Portrait, 1903 (?) – LDM. Documentation Department of Art History
72.7.1.

15. ábra. Egry József: Palettás önarckép, 1903. (?) LDM. Múvtört. Adattár 72.7.1.
Figure 15. József Egry: Self-portrait with a Palette, 1903 (?) – LDM. Documentation Department of Art History 72.7.1.

16. ábra. Egry József: Lyka Károly portré (?), é.n. LDM. Múvtört. Adattár 73.1.1.
Figure 16. József Egry: The Portrait of Károly Lyka (?), w.d. – LDM. Documentation Department of Art History 73.1.1.

17. ábra. Egry József párizsi notesz, 1905–06,
K.GY. GY.N. 2006.1.1.
Figure 17. József Egry Parisian notebook, 1905–6
– K.GY. GY.N. 2006. 1.1.

18. ábra. Egry József párizsi notesz, 1905–06,
K.GY. GY.N. 2006.1.1.
Figure 18. József Egry Parisian notebook, 1905–6
– K.GY. GY.N. 2006. 1.1.

19. ábra. Egry József párizsi notesz, 1905–06,
K.GY. GY.N. 2006.1.1.
Figure 19. József Egry Parisian notebook, 1905–6
– K.GY. GY.N. 2006. 1.1.

20. ábra. Egry József párizsi notesz, 1905–06,
K.GY. GY.N. 2006.1.1.
Figure 20. József Egry Parisian notebook, 1905–6
– K.GY. GY.N. 2006. 1.1.

21. ábra. Egry József párizsi notesz, 1905–06,
K.GY. GY.N. 2006.1.1.
Figure 21. József Egry Parisian notebook, 1905–6
– K.GY. GY.N. 2006. 1.1.

22. ábra. Egry József párizsi notesz, 1905–06,
K.GY. GY.N. 2006.1.1.
Figure 22. József Egry Parisian notebook, 1905–6
– K.GY. GY.N. 2006. 1.1.

23. ábra. Egry József párizsi notesz, vázlat a Lyka portréhoz (?) 1905–06, K.GY. GY.N. 2006.1.1.

Figure 23. József Egry Parisian notebook, sketch of the portrait of Lyka (?), 1905–6 – K.GY. GY.N. 2006. 1.1.

24. ábra. Egry József párizsi notesz, Férfiportré (Matisse ?) 1905–06, K.GY. GY.N. 2006.1.1.

Figure 24. József Egry Parisian notebook, The Portrait of a Man (Matisse?), 1905–6 – K.GY. GY.N. 2006. 1.1.

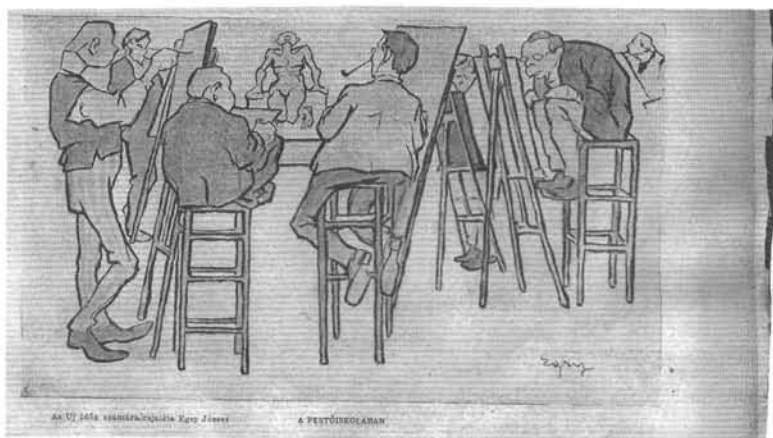
25. ábra. Egry József párizsi notesz, 1905–06, K.GY. GY.N. 2006.1.1.

Figure 25. József Egry Parisian notebook, 1905–6 – K.GY. GY.N. 2006.1.1.

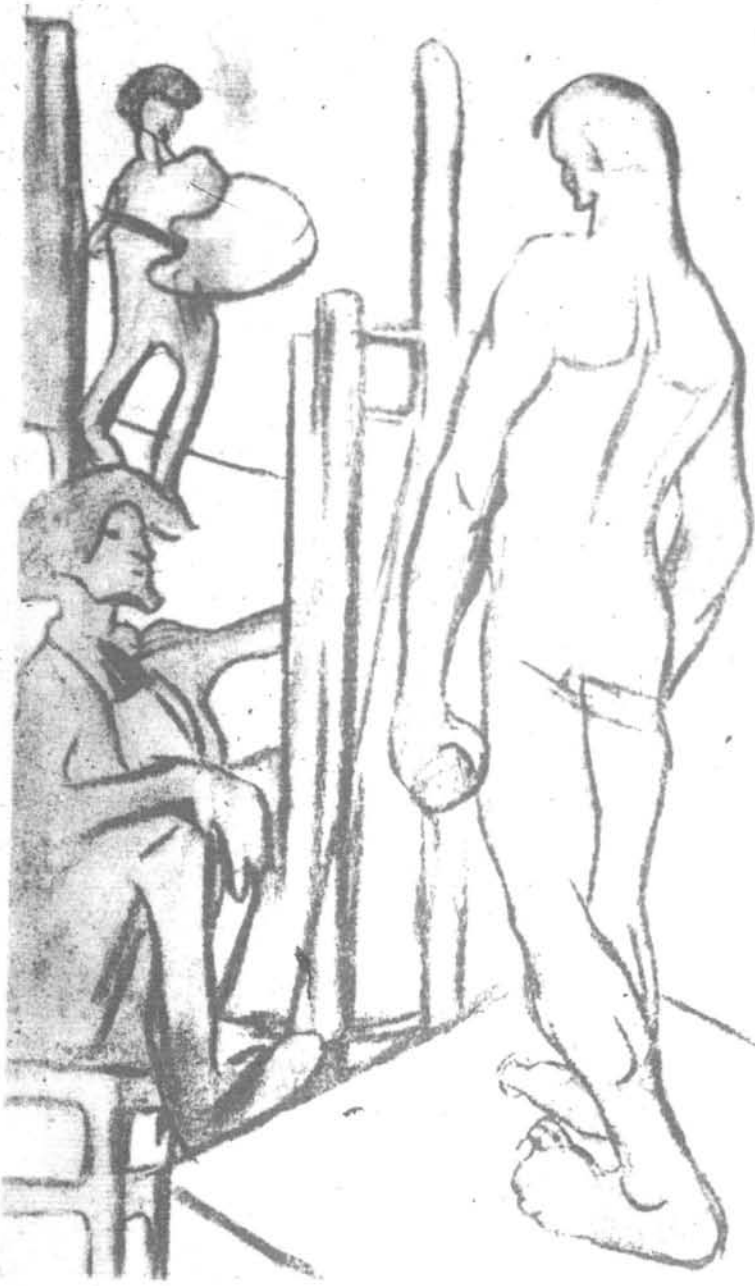
26. ábra. Egry József párizsi notesz, 1905–06, K.GY. GY.N. 2006.1.1.

Figure 26. József Egry Parisian notebook, 1905–6 – K.GY. GY.N. 2006.1.1.

27. ábra. Egry József: A festőiskolában. Új Idők, 1904. 349.

Figure 27. József Egry: In the Painting School. Új Idők, 1904. 349.

Medoll

— Hígyje el művész úr, hogy ezzel az akttal többet is kereshet nek, mint öránként egy koronát, de nem fiatal festőknél, hanem öreg fess nőknél.

28. ábra. Egry József: Medoll (sic) In: FIDIBUSZ, 1907. szept. 27. 39.
Figure 28. József Egry: Medoll (sic) In: FIBIDUSZ, 27 Sept. 1907. 39.

Az impresszionista.

Látom, hogy az a háztető
barna, de ha olyanra
festem, kiröhögnek a fiúk!

29. ábra. Egry József: Az impresszionista. In: A HOLD, 6. 1909. nov. 26.
Figure 29. József Egry: The Impressionist. In: A HOLD, 26 Nov. 1909

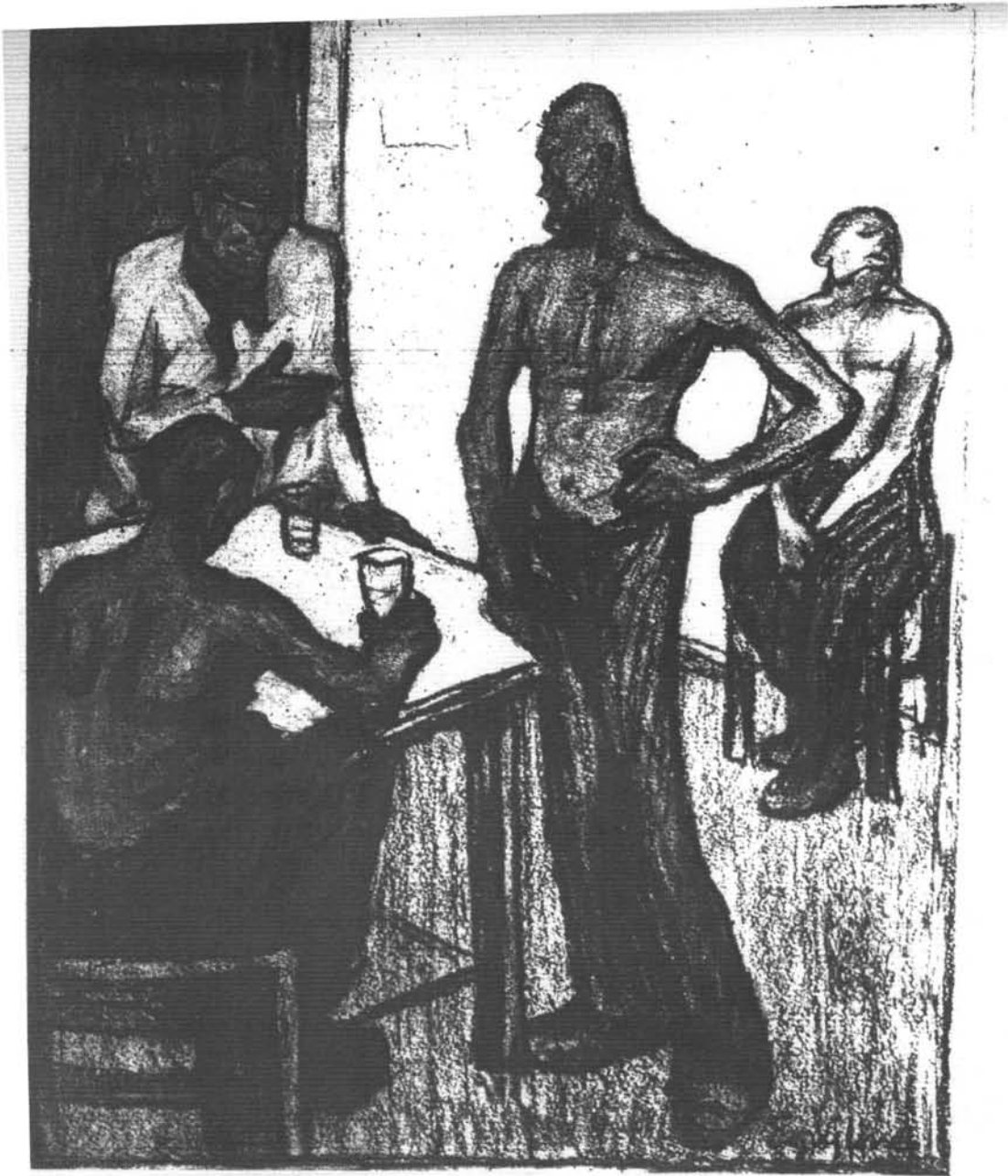

Egry rajza

A MORALISTA.

— No most már igazán nem tudom ezt szó nélkül nézni tovább. Napok óta ülök itt és figyelem ezt az embert: egyetlen halat sem fogott azóta... Hát nem undorító ilvessmivel lenni az isten pasiját?

30. ábra. Egry József: A moralista. In: IZÉ, 1909. dec. 3.
Figure 30. József Egry: The Moralista. In: IZÉ, 3 Dec. 1909

Egry József rajza.

Kantinban.

— Én nem szeretek hengegni, de nekem szerencsém volt a szerelemben mikor a feleségem meghalt, a csontjait 60 forintért vette meg egy orvosnővendék.

31. ábra. Egry József: Kantinban. In: IZÉ, 1909. nov. 26.
Figure 31. József Egry: In a Canteen. In: IZÉ, 26 Nov. 1909

Nem . . . ez így nem mehet tovább — —
el fogunk válni, Róza! Csak egyet kötök
ki: a gyereket az maradjon — a tied.

32. ábra. Egry József rajza (Pár), In: IZÉ, 1909. okt. 22.
Figure 32. József Egry's drawing (Couple), In: IZÉ, 22 Oct. 1909

118

FŐSZERKESZTŐ:
PAULINI BÉLA
I. ÉVF. — 5. SZÁM.
1909. NOVEMBER 12.

18. EGRY JÓZSEF.
BUDAIAK

— No szomszéd ur, már egyszer, mégis csak át kell mennünk
abba a Pestbe . . . folytán azt olvasom, hogy az ev világváros!!

33. ábra. Egry József: Budaiak. In: IZÉ, 1909. nov. 12.
Figure 33. József Egry: People from Buda. In: IZÉ, 12 Nov. 1909

34. ábra. Egry József: Karácsony. In: IZÉ, 1909. dec. 24.
Figure 34. József Egry: Christmas. In: IZÉ, 24 Dec. 1909

35. ábra. Egry József: Ex libris Nágel József. 1912, K.GY.GY.N. 2006.1.4.
 Figure 35. József Egry: Ex libris József Nágel, 1912 – K.GY.GY.N. 2006.1.4.

36. ábra. Egry József: Nágel József könyve é.n. K.GY.GY.N. 2006.1.5.
 Figure 36. József Egry: József Nágel's book, w.d. – K.GY.Gy.N. 2006.1.5.

37/1–2. ábra. Egy József: „Győzelem” háborús képeslap, LDM. Müvtört. Adattár; 72.11.1.,72.11.3., Egy József: „Győzelem” háborús képeslap, K.GY.GY.N. 2006.1.2.
 Figure 37. József Egy: 'Victory' war postcard – LDM. Documentation Department of Art History 72.11.1., 72.11.3., József Egy: 'Victory' war postcard – K.Gy.N.GY. 2006.1.2.

38. ábra. Egy József: „Előre!” háborús képeslap. 1914, K.GY.GY.N. 2006.1.3.
 Figure 38. József Egy: 'Forward!' war postcard, 1914 – K.GY.GY.N. 2006.1.3.

39. ábra. Egry József: Képirók képfaragók plakát, 1918, K.GY.GY.N. 2006.1.6.
Figure 39. József Egry: Picture-writers and image-carvers. Poster, 1918 – K.GY.GY.N. 2006.1.6.

40. ábra. Egry József: Csáky és Tornay kollektív kiállítása. Plakát 1918,
Első Magyar Látványtár tul.

Figure 40. József Egry: The collective exhibition of Csáky and Tornay. Poster, 1918 – possession of the First Hungarian Collection of Spectacles

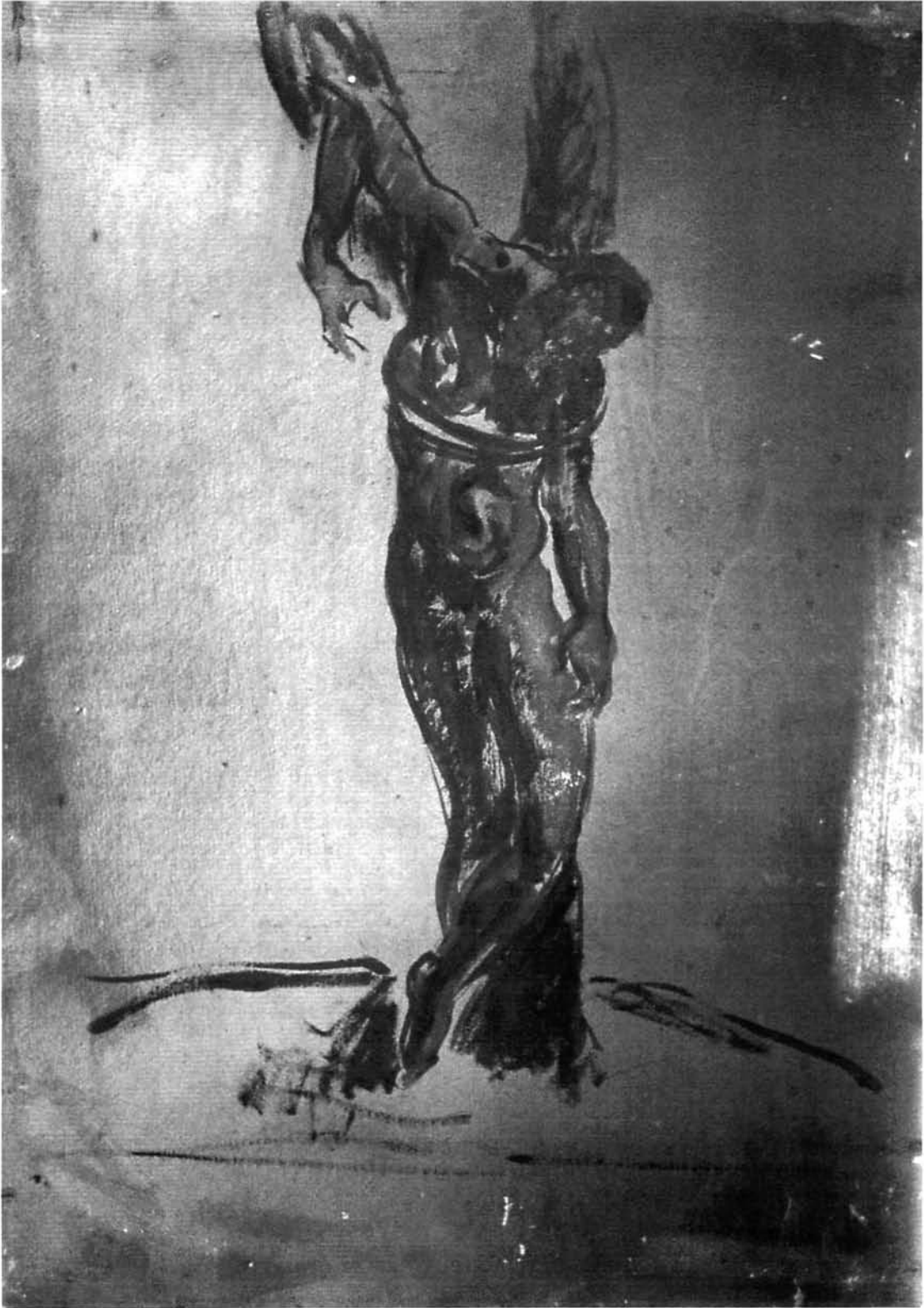
41. ábra. Egry József: Kettősportré. é.n. Magyar Nemzeti Galéria tul.
Figure 41. József Egry: Double-portrait. W.d. – possession of the Hungarian National Gallery

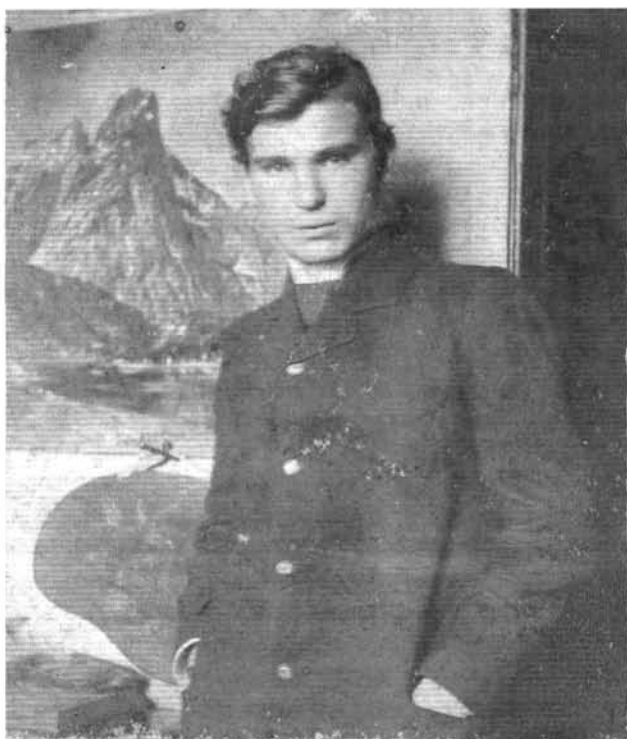
42. ábra. Egry József: Hölgy függőágyban. é.n. Saphier Dezső tul.
Figure 42. József Egry: Lady in a Hammock, w.d. – possession of Dezső Saphier

43. ábra. Egry József: Női akt. é.n. Nagy András tul.
Figure 43. József Egry: Female Nude, w.d. – possession of András Nagy

44. ábra. Egry József: Szent Sebestyén, 1905 k. Nagy András tul.
Figure 44. József Egry: St. Sebastian, a. 1905 – possession of András Nagy

45. ábra. Fotó Egry Józsefről é.n. LDM. Múvtört. Adattár 72.1.1.
Figure 45. Photo about József Egry, w.d. – LDM. Documentation Department of Art History 72.1.1.

46. ábra. Fotó Egry Józsefről é.n. K.GY.GY.N. 2006.1.7.
Figure 46. Photo of József Egry, w.d – K.GY.GY.N. 2006.1.7.

47. ábra. Fotó Egry Józsefről 1926, K.GY.GY.N. 2006.1.8.
Figure 47. Photo of József Egry, 1926 – K.GY.GY.N. 2006.1.8.

48. ábra. Fotó Egry Józsefről 1926 szignált, K.GY.GY.N. 2006.1.9.
Figure 48. Photo of József Egry, 1926 signed – K.GY.GY.N. 2006.1.9.

49. ábra. Fotó Egry Józsefről 1926, K.GY.GY.N. 2006.1.10.
Figure 49. Photo of József Egry, 1926 – K.GY.GY.N. 2006.1.10.

50. ábra. Fotó Egry József édesanyjáról. é.n. K.GY.GY.N. 2006.1.11.
Figure 50. Photo of József Egry's mother, w.d. - K.GY.GY.N. 2006.1.11.

51. ábra. Entérieur fotó (Fincziczky család otthona), 1914, K.GY.GY.N. 2006.1.12.
Figure 51. Photo interior (the home of the Fincziczky family), 1904 – K.GY.GY.N. 2006.1.12.

A VESZPRÉMI SZENT IMRE SZOBOR ERDEY DEZSŐ ALKOTÁSA

Szent Imre szobra szinte észrevétlenül húzódik meg a fák alatt a veszprémi várban, a székesegyház melletti kis kertben a Szent György kápolna romjaihoz levezető lépcső tetején. Sokan mennek el mellette, de csak kevesen állnak meg előtte, hogy jobban szemügyre vegyék. Méltatlan, hogy oly kevés szó esik róla, pedig Veszprém kevés köztéri szobrai között az egyik legszebb, s a környezetébe talán legjobban beleillő alkotás. Alkotójának nevét alig ismerik, mint ahogy történt első köztéri szobra a „Vízhordó fiú” esetében, s ebben mintha valami sorsszerűség lenne.

Jellemző, s Erdey Dezső egész életének mintegy szimbolikus előjele, hogy az első dicsérő kritika úgy jelent meg róla, hogy nevét meg sem említették. Mindössze 24 éves volt akkor, amikor első szobrát a „Vízhordó fiút” felállították Budapesten, a Városligetben. „Bizonyára nagy vétek nem irtani a gyomot. De legalábbis akkora, ha dicséret nélkül marad, ami szép és sikerült. Arról a kissozoborról beszélek, ami ott áll a jégpályával rézsút átellenben, a Stefánia-út mellett. Hanyagságnak érzem, hogy nem írom ide készítője nevét, akit elsősorban illetne meg a dicséret s aztán természetesen és kivételesen a főváros szépzésművészeti faktorait. De nem tudtam felföldözni a szobron, csak a cég nevét, mely a bronzba öntésének munkáját végezte.” – írta Tersánszky J. Jenő, majd így folytatta: „Hogy naturalizmusa kissé akadémikus és tetszetősségre pályázó, annyi baj legyen! Ha jó! Ez a szobor pedig jó. Nagyszerű, életteljes a mozdulat, új a felfogása, nemes a hatása. Művészet!”¹ Erdey Dezső egész életében egyetlen írott kritikára volt büszke, erre az írásra, s éppen azért, mert annak írója nem tudta, ki az a szobrász, akit dicsér.

Amennyire jellemző a sorsszerű anonimitás már pályája kezdetén, annyira az, ahogy ezt Erdey Dezső fogadta, nem nevének említését hiányolta, hanem annak örült, hogy műve sikert aratott. Mellőzötnek nem volt mondható, talán csak élete végső szakaszán, akkor is inkább a munka, a feladat hiányzott számára. Mindig is művei mögé húzódott, hogy az alkotóra nem is figyeltek. Emberi alkatánál fogva is visszahúzódó

volt, mentes minden exhibicionizmustól, minden olyan modoros megnyilvánulástól, amit a közvélemény a művész személyéhez kapcsol. Nagy hírnév nem övezte, de számon tartották mint köztéri szobrászt. Ő maga is ezt tartotta a szobrászat klasszikus feladatának. Művészetének célját az emberi környezet szembé, harmonikusabbá tételében látta. Igazolva érezhette magát, amikor olvasta Tersánszky J. Jenő kritikáját, aki felfedezte és érezte ezt a törekvést, és azt tökéletesen megvalósulni látta: „Hát azért fontos és leszögezni való tény, hogy végre-végre, a városligetben is akad egy zugoly, amely kifogástalan, önmagában és a környezettel együtt, szerénységében, úgy ahogy van, mert kiegészíti általa az emberkéz munkája a jó Isten remekét.”² Megbízható mesterségbeli tudása, az eredmény kiszámíthatósága minden bizonnyal hozzájárult ahhoz, hogy gyakran kapott állami és magán megrendeléseket. Szobrászati stílusa valójában mindig elfogadhatóvá tette. Igaz szobrai nem keltettek izgalmakat sem. Tipikusan az a szobrász, aki szinte kizárólag megrendelésre dolgozott, mondhatnánk, akár a reneszánsz mesterek, s ez megfelelt a művészetről alkotott felfogásának.

Életrajzi adatok

Erdey Dezső 1902. augusztus 22-én Istvánföldén született, gyermekéveit Temerinben töltötte, ahol apja a vasútnál mint állomásfőnök teljesített szolgálatot. Később a család Szegedre költözött, s 1919. májusában itt kezdte meg művészeti tanulmányait a Művészeti Szabadiskolában. Valójában festőként kezdte, de kubista szemléletű képeiben Gergely Sándor felfedezte a plasztikai erőt, s tanítványát a szobrászat felé irányította. A következő évben felvételt nyert a Képzőművészeti Főiskolára, ahol Radnai Béla osztályába került, akinek halála után Szentgyörgyi István lett a tanára. Igazi mesterének Szentgyörgyit tartotta, akinek minden tekintetben sokat köszönhetett, önálló műtermet biztosított, ösztöndíjat szerzett számára. Egy

évet töltött Párizsban, majd rövidebb időt Belgiumban, s amikor a művészeti élmények hatása alatt, telve kétségekkel hazatért, csak nehezen talált ismét önmagára, bár nem kerülték el a megbízások és a kiállításokon is sikereket ért el. Az 1927-ben készített „Gyertyát vivő lány” című szobrával elnyerte a Rothmeer-díjat. Ez a szobor közel hatvan éven át aludta álmát műterme valamely sarkában, míg végül bronzba öntve Veszprémbe került felállításra. Számos köztéri szoborra kapott megbízást, s hadi emlékek és síremlékek sorát készítette el. Az ő műve többek között a Warkots György várkapitányt ábrázoló szobor, amelyet 1932-ben állítottak fel Székesfehérváron. Ő végezte el 1940-ben a Servita téri emlékoszlop rekonstrukcióját, valójában újraalkotását, 1941-ben állították fel Pannonhalmán Szent Benedek szobrát, 1942-ben pedig Szegeden a Fogadalmi templom külső oldalán Szent Antal kútját. Megbízást kapott 1943-ban Szent László király lovas szobrára, amelyet Nagyváradon terveztek felállítani, de megvalósulását a történelmi események megakadályozták. A Közigazgatási Bíróság 1937-ben megrendelte tőle Horthy Miklós mellszobrát, amelyhez a kormányzó két alkalommal modellt is ült műtermében, s amikor elkészült, ezt tekintették a kormányzó hivatalosan is autentikusnak elfogadott portréjának, s a kiadott postai levélbélyegekre is ez került, – s szinte természetes, hogy a művész tudta és beleegyezése, s nevének feltüntetése nélkül. Az ebben rejlő lehetőségeket nem tudta, nem is akarta kihasználni, s nem vált a kor „hivatalos szobrászává”, mindig igyekezett függetlenségét megőrizni.

A II. világháború befejezése után az új politikai viszonyok között Erdey Dezső mind egzisztenciálisan, mind művészeti tekintetben bizonytalan helyzetbe került. Megfosztották az Iparművészeti Főiskolán betöltött állásától, ahol 1943. ősze óta a szobrászat tanára volt, s ezt követően egészen 1957-ben bekövetkezett haláláig a Szépművészeti Múzeumban mint restaurátor dolgozott. Mindennek ellenére nem maradt azonban egészen szobrászati feladatok nélkül. Tovább folytatta azt a történelmi személyiségekről, képzőművészekről, írókról, költőkről, zenészekről készült portrészorozatot, amelyet még a háború előtt kezdett meg. Ezek egy részét a Herendi Porcelángyár kis méreteken sorozatban is elkészítette. Úgy mentek át a köztudatba, úgy ismerjük Nagy Lajos király, Hunyadi Mátyás, Arany János, Batsányi János, Munkácsy Mihály, József Attila, Bartók Béla arcvonásait, ahogy Erdey Dezső megmintázta őket. Bajza József életnagyságú márvány mellszobra 1938 óta a Blaha Lujza téri, lebontott Nemzeti Színház előcsarnokát díszítette. Liszt Ferenc és Csokonai Vitéz Mihály portréja 1952-ben és 1953-ban Budapesten a

Művész Sétányon került felállításra. A „Futók” című háromalakos szoborcsoportját a Népstadion előtt állították fel, s 1755-ben készítette el a „Bakugrók” című művét, amely Tatabányára, az Újvárosi iskola elé került. Utolsó munkái közé tartozik a „Korsós lány” és az „Ollós nő” című műve, mindkettő 1956-ban készült. Az előbbi Inotán a lakótelepen állították fel, s jelenleg Várpalota központjában látható, míg az utóbbi Zalaegerszegre, a Ruhagvár elé készült, s valójában a párkák egyikét ábrázolja.³

A Szent Imre szobor

Szent Imre szobrát Erdey Dezső 1940-ben mintázta, 38 évesen, amikor már kiforrott, érett művész. Túl számos jelentős megbízaton, sikereken, művészi válságokon, túl külföldi ösztöndíjakon, Párizs, Brüsszel, Róma után. Gerevich Tibor, aki megalkotta ezt a stílusirányzati fogalmat, Erdey Dezsőt is az ún. „római iskola” körébe sorolta, bár ő mindig tiltakozott ez ellen.⁴ Kétségtelen azonban, hogy a római Palazzo Falconeriben eltöltött esztendő nem múlt el nyomtalanul művészetében. A szerkesztés komolysága, a monumentálisra való törekvés, a térábrázolás fejlettsége, a valóság lényeges elemeinek kiemelése, a tömör plasztikai kifejezésre való törekvés – ahogy Gerevich megfogalmazta a római magyar iskola stílusjegyeit – tulajdonképpen jellemző Erdey Dezső művészetére, s felismerhetjük ezeket a jegyeket Szent Imre szobrán is. Szent Imre személynének felfogása, a róla alkotott kép átformálása kétségtelenül egyéni, szokatlan és újszerű, de maga a szobor stílusában, megformálásában nagyon is annak a kornak jegyeit viseli magán, amelyben készült. A szobor stílusát, szobrászati megoldásait kétségtelenül meghatározta a helyszín is, ahová szánták. Erdey Dezső minden esetben tanulmányozta a természeti és épített környezetet, ahová szobra került, hogy azal harmonikus egységet alkosson. A neoromán székesegyház sajátos és hamis módon törekszik idézni a középkort, románkori hangulatot kíván teremteni, de nem román. Mondhatnánk adekvát vele a Szent Imre szobor. A középkort törekszik visszaidézni, de valójában létrejöttének korát tükrözi. Erdey Dezső Szent Imre szobra felfogásában újszerű és rendhagyó, de nem megdöbbentő és nem botrányokat kavará.

Erdey Dezső, mielőtt hozzálátott a mintázáshoz, minden esetben alapos előtanulmányokat folytatott a készülő szoborhoz. Ha történelmi alakról, vagy emlékműről volt szó, tanulmányozta a kort, átnézte a hozzáférhető irodalmat, s számos vázlatrajzot készített

különböző nézetekből, mérlegelve a különböző hatásokat. „Sokáig mérlegelte a szobor egyes nézeteit, gondolt sziluettjére, formáinak ritmusára, illetve esetleges összevonására. Nem mulasztott el semmi olyan teendőt, amit a mind hiánytalanabb plasztikai kifejezés megkíván.” – írta Pogány Ö. Gábor.⁵ A Szent Imre szoborhoz is számos vázlatrajzot készített, amelyeken nyomon követhetjük hogyan kereste az alakjáról kialakított felfogásának és a felállítás helyének is legmegfelelőbb formát, míg végül számos kísérletezés és próbálkozás után megszületett a végleges megoldás. Mint maga is vallotta, a munka nehezen már túl volt, amikor már csak fel kellett raknia az agyagot. A Szent Imre szoborhoz készült vázlatrajzokat, összesen 11 lapot, a művész özvegye 1985-ben a veszprémi Laczkó Dezső Múzeumnak ajándékozta. Egy-egy lapon, 5 esetben mindkét oldalon, több ceruzavázlat is szerepel. Három lapon kizárólag a fejhez, illetve az archoz készült vázlatok találhatók, összesen 21 rajz. Összességében Erdey Dezső a szoborhoz 70 vázlatrajzot készített, ebből 21 rajzot csak a fejhez. Kettő oldalnézeti szerkezeti rajz a fej körüli glória megoldásáról, illetve az egész szobor tömbhatásáról, egy arról a szimbolikus állatról, amelynek hátán a szent áll, három vázlat pedig a szobor egy alternatív elhelyezéséhez készült. Erdey Dezső magának Szent Imrénének az alakját 57 többé-kevésbé eltérő változatban vázolta fel, mire a végső megoldáshoz eljutott.⁶

Szent Imréről oly kevés a történeti adat, oly kevés a hiteles forrás, hogy ez az anonimitás szinte szabad kezet adna a művésznek, ha a ráarakódott eszmerendszer nem kötné a kezét. Legendája abban a korszakban született – a XII. század elején – amikor VII. Gergely pápa egyházi reformjai következtében a papi coelibátus egyre sürgetőbb követelmény Magyarországon is. Szükség volt ennek népszerűsítése, s nem véletlen, hogy a szent életének középpontjába a szüzesség erényét helyezték, s a legenda szerzője egy külön paraenesist illesztett a szüzesség dicséretéről az elbeszélésbe, s Szent Imrét úgy mutatja be mint a szüzi élet mintaképét. Tekintsünk most el attól, hogy önmagában is feloldhatatlannak tűnő ellentmondás, hogy I. István királynak – ki trónutódlási gondokkal küzdött – egyetlen fiú örököse szüzességi fogadalmat tesz, s mint leendő uralkodó lemond az örökösökről. Amikor Imre váratlanul meghalt, az idős I. István, aki arra készült, hogy visszavonul az uralkodástól és neki adja át a koronát, testileg-lelkileg megtörve még inkább a vallás felé fordult, s szakítva a fiági örökösödés szokásával, nővére fiát jelölte utódu. A két világháború közötti korszakban Szent Imre kultusza virágzott, testi és lelki szüzességét előtérbe helyezve,

az ifjúság elé állították példaképül. Ez az eszmekör állt középpontjában az 1930-ban meghirdetett Szent Imre évnek is, ebben a szellemben készültek a képzőművészeti alkotások, s az ez alkalomból megjelent írások is ezt hangsúlyozták. Úgy írtak róla, mint az Árpádház egyik legszebb virágjáról, akinek élete „már nem legenda, már szinte nem is kézzelfogható valóság, hanem messzi fény, mennyei sugárzás, örök erő és tiszta eszmény.”⁷ Madzsar Imre, 1930. június 12-én a Magyar Történelmi Társulatban elhangzott előadásában már feltette ugyan a kérdést: „Csupán testét gyötrő, a földiek iránt érzéketlen, égi vágyban sorvadó rajongó volt-e szent Imre? Ilyennek akarta-e látni őt Szent István sorsdöntően fontos világi teendőkre hivatott utódát?”⁸ Madzsar Imrénének feltűnt az ellentmondás, amely Szent Imrénének a legendában kirajzolódó, valamint az egyéb forrásokból kivehető személyisége között feszül. Egyrészt az askéta, ájtatos, zsoltárokat éneklő ifjú alakja, másrészt egy harcos, uralkodásra szánt életerős tónörökös. Az a tény, hogy vadászaton halt meg, azt is mutatja, hogy Szent Imre nemcsak az olvasó, de a lándzsa és a kard forgatásához is kellett, hogy értsen, s mint később Györffy György feltételezte⁹, Imre, mint trónörökös 1030-ban apja mellett seregével részt vett a II. Konrád elleni hadjáratban is.

Erdey Dezsőt is inkább foglalkoztatta a történelmi személyiség, mint a legendák szentje, számára is Szent Imre első sorban is kemény kezű, határozott akaratú középkori trónörökös. Arcvonásai elszántságot, dacot tükröznek, öltözete egy harcos öltözéke. Egy nehéz páncélzatú, nyugati lovagé. Ő I. István király fia, de Henrik német-római császár – akinek a nevét is viseli – büszke leszármazottja is. Ezt a felfogását tükrözik a vázlatok is. Néhány rajz kivételével, elengedhetetlen tartozékának tartotta Imre alakjának a kardot és a pajzsot, amelyek elhelyezéséhez többféle változatot is készített.¹⁰ A ruházat megtervezésénél is sokat kísérletezett, míg végül Szent Imrét tulajdonképpen „talpig vasba” öltöztette. Az elkészült szobron a pikkelylemez pánccéling csuklyarésze borítja a fejet, s a lábakat is pikkelylemez harisnyaszerű nadrág, amely hosszú hegyben végződik a lábfejen. A stilizált hosszú ún. fegyverkabát a térden alul ér, s a vállakat elől a mellen összegombolt földig érő köpeny borítja. Néhány vázlaton Erdey Dezső az alakot bő, gazdagon redőzött, földig érő palástba burkolja,¹¹ de számos vázlatot készített, amelyeken Szent Imre könnyedebb lovagi ruházatot visel, egészen rövid, combközépig érő kabáttal, hosszabb-rövidebb, félvállra, vagy mindkét vállra vetett palástszerű felsőruhával. Fejét nem borítja sisak, leomló haját hercegi korona szo-

rítja le.¹² Ezek a vázlatok inkább a királyfit, mint a katonát hangsúlyozzák, s különösen az egyik, inkább a romantikus felfogáshoz közelít, és emlékeztet arra, ahogy Zichy Mihály is megrajzolta Szent Imre alakját.¹³ A megfelelő megoldás keresése közben a Szent Imréről kialakított kép érvényre juttatása mellett, szerepet játszottak a kompozíciós szempontok is. A külön a fejhez készült vázlatok is inkább egy kemény vonású ifjút mutatnak, s néhány esetben a magyaros jelleget hangsúlyozó, bajszos, karakteres arcot, mint egy lágy, elméledő szentet.¹⁴ A szent ikonográfiájához szorosan hozzátartozik a lilium, szüzességének szimbóluma, amelynek elhelyezése külön gondot okozott a művészeknek. Ahol pajzzsal tervezte meg a szent alakját, ott kézenfekvő volt a liliumot a pajzson elhelyezni, míg a végül az elkészült szobron Szent Imre egyik kezében a kardot, a másikban a liliumot tartja. Így Erdey Dezső megtalálta az egyensúlyt, s megformált egy történelmi személyiséget, akit az egyház a szentek sorába emelt. Ahogy Madzsar Imre az általa feltett kérdésre Balanyi Györgynél találta meg a választ: „az életszentség és az életrevalóság nem zárják ki egymást és nagyon tévedne az, aki a középkor összes szenteit meg akarná fosztani minden reális érzéktől és képességtől.”¹⁵

A szobor felállítására a helyszín adott volt. A székesegyház és az egykori papi szeminárium épülete közötti zárt kert, ahol egykor a Szent György kápolna állt, amelyben a legenda szerint Szent Imre szüzességi fogadalmát letette. A kápolna maradványait már 1907-ben megtalálták, amikor a tűzvész után a székesegyház neoromán átépítésére sor került, de teljes feltárása csak 1957-ben történt meg.¹⁶ Kétségtelen, a szándék az volt, hogy éppen azon helyen állítsanak emléket Szent Imrének, ahol életében ez a döntő vallási fordulat beállt. A szobor olyan helyen került tehát felállításra, amely kerítéssel lezárt volt, tehát csak azon keresztül volt látható, megközelíteni, körbejárni nem lehetett. Így bizonyos távolságról, megközelíthetetlenül a fák alatti szűrt fényben kellett e hatását kifejteni. Erdey Dezső a szobor elhelyezésére két különböző tervet készített. Az egyik szerint – amely valójában megvalósult – a szent alakja egy hasáb alakú, alacsonyabb, vagy magasabb talapzaton áll. Míg a másik terven a szobrot magasan, a székesegyház északi kiugró – az oldalbejáratot és az oldalsó karzatra felvezető lépcsőt rejtő – toldaléképítmény sarkához ragasztott pillérköteg tetejére helyezte.¹⁷ A pillérköteg fejezete a kapuzat felső harmadában végződött, s rajta áll az azzal azonos magasságú szoboralak, amely csaknem elérte volna e toldalék építmény felső keretdíszének vízszintes peremét. Erdey Dezső ezen elhelyezéshez természetszerűleg egy másfajta szobrot tervezett,

amely lényegesen különbözött a ténylegesen megvalósult kompozíciótól. E könnyedebb, levegősebb megfogalmazásban Szent Imre rövid ujjú, éppen csak térden alul érő ruházatban az előtte csúcsával a földre helyezett háromszögletű pajzsra támaszkodik, vagy más variáció szerint jobbjával, ugyancsak hegyével lefelé, a pajzs előtt átlósan futó kardot tart. Hosszú haja szabadon látható, s fején hercegi koronát visel. Ez a megoldás Erdey Dezsőt komolyan foglalkoztatta, s több különböző variációt is készített a szent alakjáról eben a felfogásban, karddal és kard nélkül, félvállra vetett, vagy mindkét vállat beborító, leomló köpenyben, vagy anélkül. Úgy tűnik, ez a megoldás akkor is számba jöhetett volna, ha a szobrot nem a székesegyház falához, pillérkötegre állítják, hanem különálló, hasábszerű, de ebben az esetben is magas talapzatra.

Erdey Dezső nagy súlyt fektetett a monumentalitásra, a köztéri emlékmű szobrászat elengedhetetlen követelményének tartotta. A Szent Imre szobor tömörszerű, zárt kontúrba foglalt monumentalitása, egynézetűsége is bizonyítja ezt. A műhöz készült vázlatrajzai is egytől egyig mind egyetlen fő nézetből készültek. Egyetlen nézetből mérlegelte a hatást, kereste a megoldást, rendezte a vonalakat, húzta meg a hangsúlyos kontúrokat. Szűrt fénybe, lombos gesztenyefák alá készült a szobor, viszonylag szűk térbe, felmagasodó épületek közé. Szemlélni a szobrot csak a kerítésen át lehetett, ott állt Szent Imre a fák árnyékában, valójában megközelíthetetlenül. A szobornak ebből a távolságból és egyetlen nézetből kellett elmondania mindent, ezen egyetlen nézetbe sűrítve kellett felkeltenie azt a hatást, amit a művész szánt neki. A kötöttségek valójában sokszor legalább annyira segítik a művészt, mint amennyire korlátozzák, s a formai szigor tömörségre, lényegre törésre, egyszerűsége és szükséztávúságra ösztönöz, de le kell mondani a váratlan izgalmakról, az érzelmi zaklatottságról, s a szinte állandó szűrt fényviszonyok között a felületek játékaról, a változó fény és árnyék hatásokról.

A vázlatrajzokon a formák letisztulása, leegyszerűsödése nyomon követhető. A fény-árnyék hatások inkább csak hangsúlyozni kívánják a vonalakat, mintegy belső kontúrokat húznak a felületen, hiányzik belőlük minden dinamika. Nem kell számolni a napszakok és az időjárás változó fényviszonyaival, így a belső kontúrok állandósága, a szobor zárt sziluettje növeli a monumentális hatást, erőt, nyugalmat, rendíthetlenséget és állandóságot sugall. Így keresi és találja meg a művész a szándékának és a hely adottságainak megfelelő formát.

Azokon a vázlatokon is, amelyeken Erdey Dezső

mozgalmasabb, több részletet kidolgozó megoldásokat tervezett fontos szerepet játszottak a kontúrok, azok egyensúlya és harmóniája, illetve a hangsúlyos belső vonalak, a karok, a köpeny szárai, a pajzs kontúrjai, amelyek a felület ritmusát adták meg. A legtöbb szoborterven a statikusság az uralkodó, a kis terpeszben megmintázott lábakon egyenlően oszlik meg a test súlya, s a kard és pajzs tartása is nyugalmat, ünnepélyességet sugall. A különböző megoldásokkal kísérletező rajzokon felismerhető egy-egy olyan részlet, amely végül a végleges változat része lett. E tervek közül talán kettő áll legközelebb a megvalósult kompozícióhoz. Az egyikén Szent Imre hosszú, mindkét vállát borító köpenyt visel, amely mindkét oldalon szimmetrikus redőkben hullik alá. A pajzs a test tengelyében függőleges, a csúcán áll, s előtte annak középvonalában az ugyancsak függőleges kard, amelynek markolatát mindkét kezével fogja. Itt Szent Imre nem a földön illetve a talpazon áll közvetlenül, hanem egy sematikusan felvázolt, szimbólikus állat – a művész szándéka szerint egy román stílusban megfogalmazott oroszlán – ívelt hátán. Kiegyensúlyozott, letisztult formáival úgy tűnik ez lehetett volna akár az

egyik végleges megoldás, bár talán kevésbé beleillő a neoromán hangulatba.¹⁹ A másik terv még inkább az alaknak ugyanazt a beállítását mutatja, a ruházat leegyszerűsített formáival, redőzetével, mint a kész szobron, a kéztartás és a kard és liliom elhelyezése is ugyanaz.²⁰

Tudatosan, vagy ösztönösen – ami valójában lényegtelen – Erdey Dezső, mind saját Szent Imre felfogásához, mind a neoromán környezethez legjobban illő alkotást hozta létre. Nagy mértékben alkalmazkodott, de mégis saját egyéni stílusát valószínűsítette meg, nem lépve túl azokon az esztétikai korlátokon, amelyek korához kapcsolják. A művész szándékát tekintve a veszprémi Szent Imre szobor sikeres alkotás, sokkal inkább egy történeti alaknak állít emléket, s nem a szenteket ábrázoló azon szobrok sorába tartozik, amelyek inkább a vallási áhítat céljára készültek. Úgy hozzá tartozik ez a szobor környezetéhez, amint azok a gesztenyefák tavasszal kibomló virágpagodáikkal, s összfel finom erezetű, fényesen politúrozott gesztenyéik koppanásával, ahogy tüskés burkaikból kifeszlenek, s a földre hullanak.

JEGYZETEK

RÖVIDÍTÉSEK

- BALANYI 1930 = BALANYI Gy.: Szent Imre herceg történeti alakja. Katholikus Szemle 1930
 GEREVICH 1931 = GEREVICH T.: Római magyar művészek. Magyar Művészet 1931
 GYÖRFFY 1983 = GYÖRFFY Gy.: István király és műve. Budapest 1983
 GYÜRKY 1963 = GYÜRKY, K. H.: Die St.Georg-Kapelle in der Burg von Veszprém. Acta Archeologica 15. 1963.
 LÁSZLÓ 1987 = LÁSZLÓ P.: Erdey Dezső szobrászművész. Kiállítási katalógus. Veszprém 1987
 MADZSAR 1931 = MADZSAR I.: Szent Imre legendája. Századok 65. 1–3. 1931.
 POGÁNY 1961 = POGÁNY Ö. G.: Erdey Dezső az Ernst Múzeumban rendezett kiállításának katalógusa. Budapest 1961
 RÉVAY 1930 = RÉVAY J.: Árpádok virága Szent Imre herceg. Budapest 1930
 TERSÁNSZKY 1928 = TERSÁNSZKY J. J.: A kannás fiú a városligetben. Nyugat 1928. 12.

- ² TERSÁNSZKY 1928
³ Az életrajzi adatokat Erdey Dezsőné kéziratban maradt „Visszaemlékezései”-ből vettem, amelyet a művész özvegye még életében bocsátott rendelkezésemre. Vö. LÁSZLÓ 1987. 4–7.
⁴ GEREVICH 1931. 189–205.
⁵ POGÁNY 1961
⁶ Az 5–21. ábra
⁷ RÉVAY 1930 – Huszár Károly nyugalmazott miniszter, a Szent Imre év rendező főbizottságának elnöke a kötethez írt ajánlásában.
⁸ MADZSAR 1931. 45.
⁹ GYÖRFFY 1983. 374–375.
¹⁰ A 21–25. ábra
¹¹ A 5. és 13–15. ábra
¹² A 26–28. ábrák.
¹³ Vö. Zichy Mihály Szent Imre neveltetése című festménye a budapesti Mátyás templomban.
¹⁴ A 17–20. ábra
¹⁵ BALANYI 1930. 4.; MADZSAR 1931. 45.
¹⁶ Lásd GYÜRKY 1963. 341.
¹⁷ A 8. és 12. ábra
¹⁸ A 12. ábra
¹⁹ A 29. ábra
²⁰ A 30. ábra

¹ TERSÁNSZKY 1928

THE SAINT IMRE STATUE OF VESZPRÉM THE WORK OF DEZSŐ ERDEY

The statue of St. Imre, the work of Dezső Erdey, stands on top of the stairs leading down to the remains of the Saint George Chapel, in the garden between the Cathedral of the Veszprém Castle and the former seminary. Although the statue itself is closely associated with the townscape, very little is known about its creator, whose name only appears in guidebooks. Dezső Erdey (1902-1957) was a busy artist of the period between the two world wars. He was mainly a sculptor who believed that the task of his art was to make his environment more harmonious. After the naturalism of his youth, his works bear a classicist style, together with tectonic thinking and solutions. He strived for compactness, simplicity and monumentality and his statues resemble the style of the Roman Hungarian school, in which he was categorised by Tibor Gerevich, although he himself always protested against this kind of categorisation.

He always started sculpting after long preparation and studying, and he tried the best possible solutions on several sketches. When making the Statue of Saint Imre, he also

prepared a lot of sketches, on altogether 11 sheets, which were given to the Dezső Laczkó Museum of Veszprém by his widow in 1985. It is clearly seen on the sketches how Dezső Erdey was experimenting with different solutions to make the statue fit in the surroundings best. Although the statue indicated the place where Saint Imre took the oath of virginity according to the legend, the artist intended to make his statue represent the historic figure, who was skilled at handling weapons, and was a determined and strict heir to the throne. Taking into consideration that the statue was in a closed garden under inaccessible trees, the artist made the statue to be viewed only from one angle. In the work, the contours and the simplified lines in screened light are emphasised. It can be traced very well in the drawings that the statue was finalised after several attempts with its cleared form, Romanised style which perfectly fits into the neighbourhood of the Neo-Roman cathedral, though it might falsely suggest a style of the Middle Ages.

1. ábra. Erdey Dezső műtermében a kész szoborral
 Figure 1. Dezső Erdey in his studio with the statue

2. ábra. A Szent Imre szobor fejrésze. Gipszöntvény
 Figure 2. The head part of the statue of Saint Imre.
 Plaster-cast

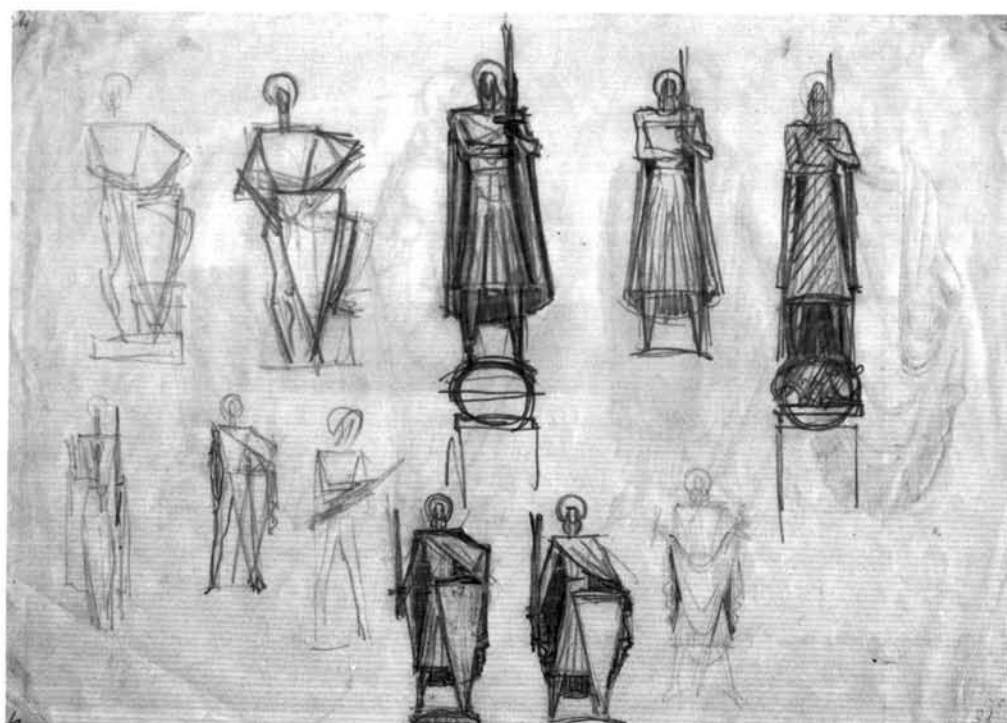
3. ábra. A Szent Imre szobor gipsz öntvénye a
 művész műtermében
 Figure 3. The plaster-cast of the statue of Saint Imre
 in the artist's studio

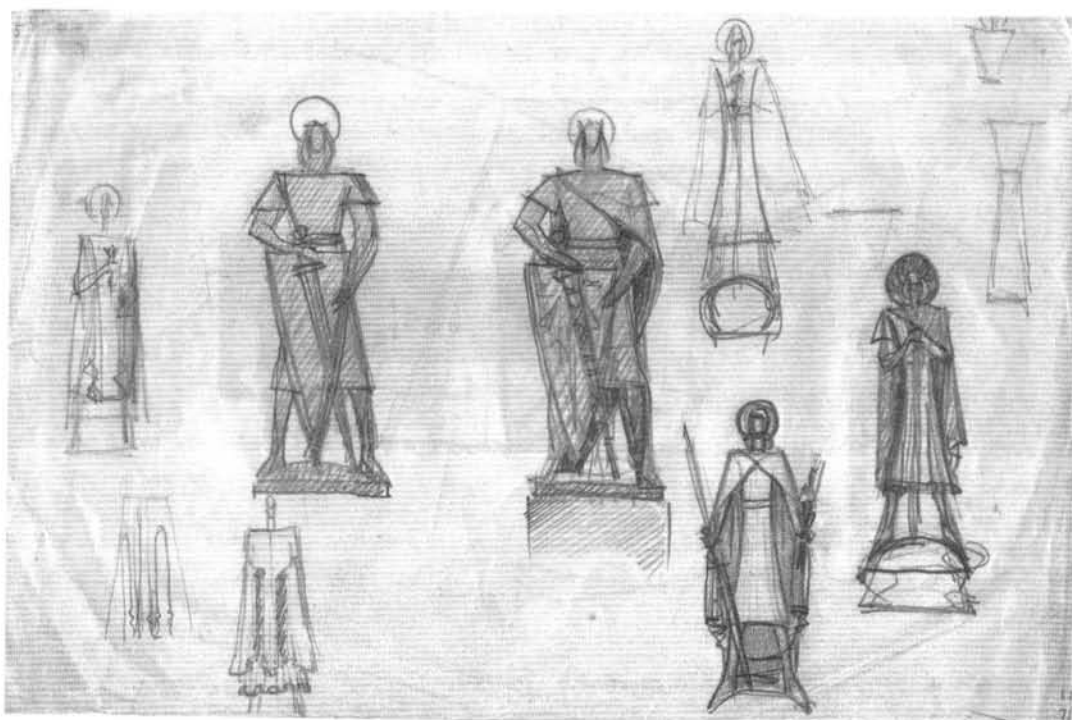
4. ábra. A Szent Imre szobor eredeti helyén
 Figure 4. The statue of Saint Imre in its original place

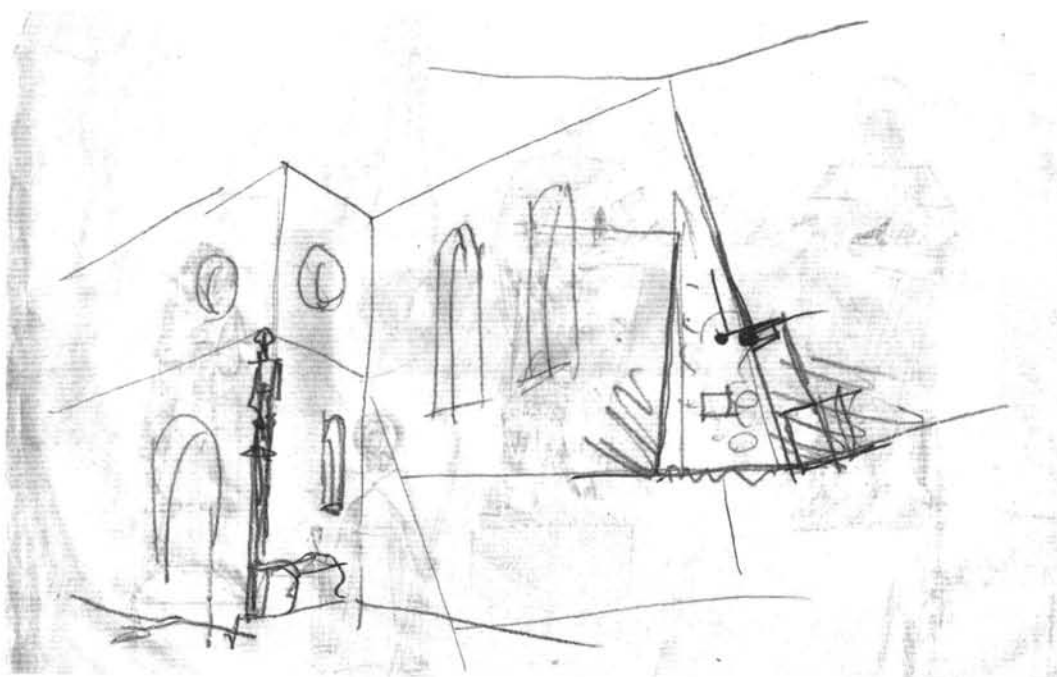
5. ábra. Vázlatok a szoborhoz, Ltsz.: 85.16.1.
 Figure 5. Sketches to the statue. Inventory number: 85.16.1.

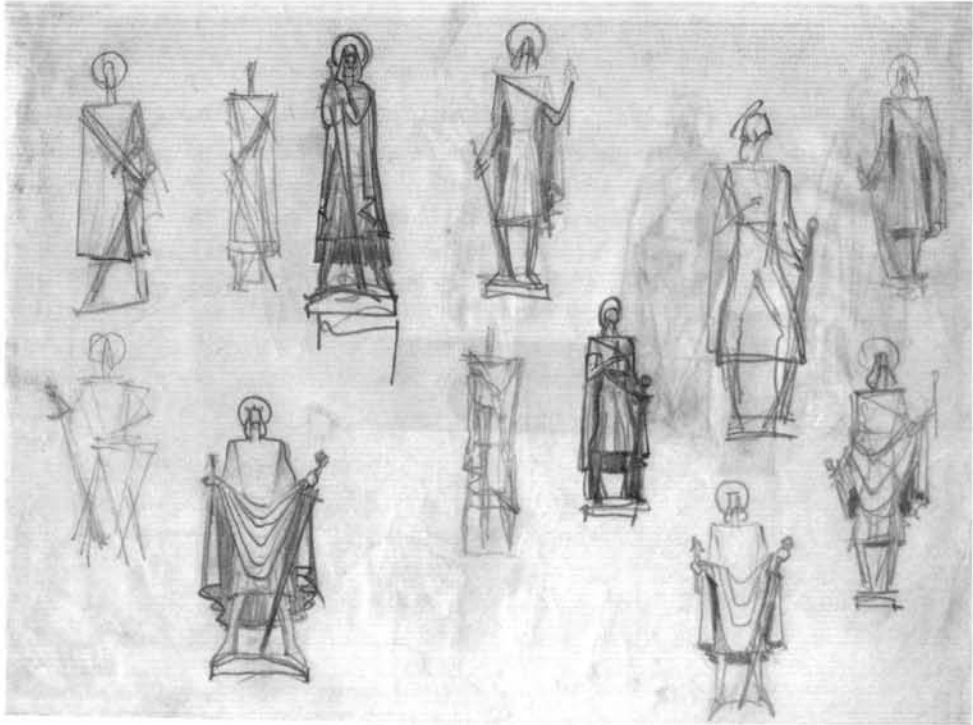
6. ábra. Vázlatok a szoborhoz, Ltsz.: 85.16.1. hátoldal
 Figure 6. Sketches to the statue. Inventory number: 85.16.1. other side

7. ábra. Vázlatok a szoborhoz, Ltsz.: 85.16.2.
 Figure 7. Sketches to the statue. Inventory number: 85.16.2.

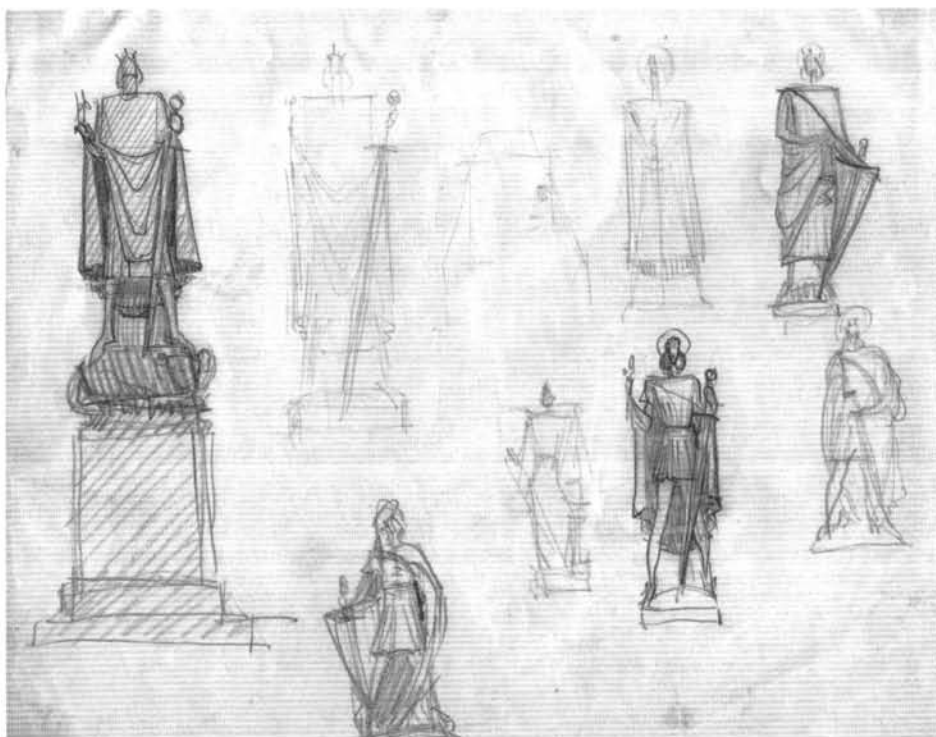
8. ábra. Vázlatok a szobor elhelyezéséhez, Ltsz.: 85.16.2. hátoldal
 Figure 8. Sketches to the place of the statue. Inventory number: 85.16.2. other side

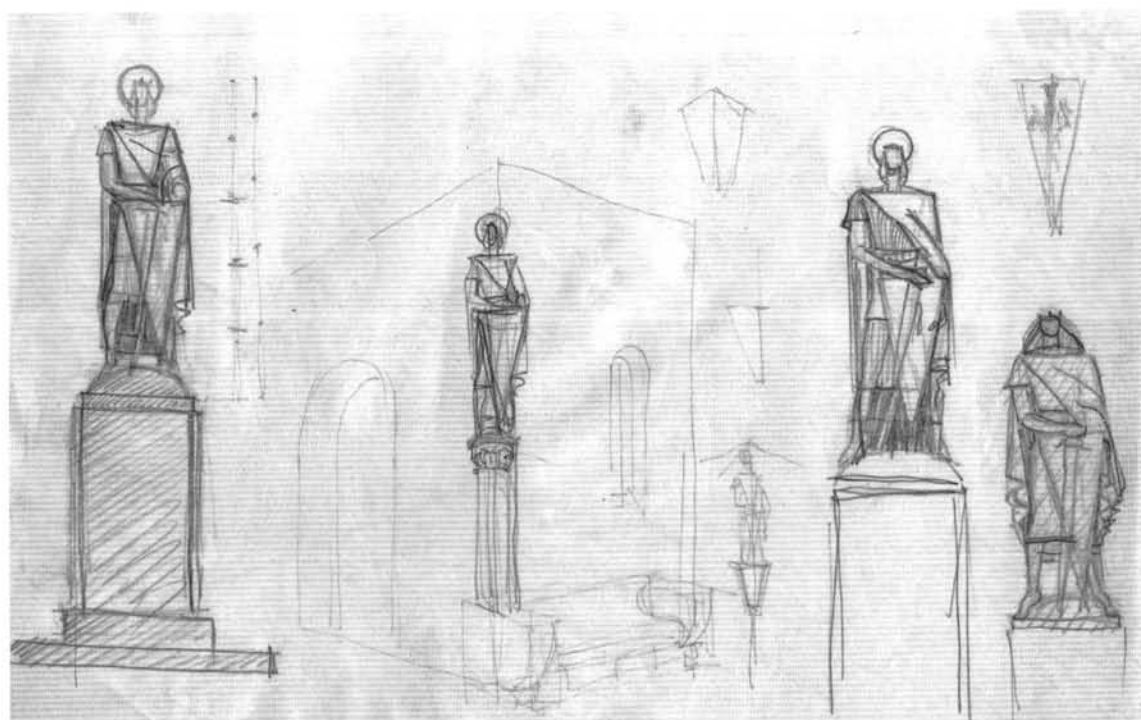
9. ábra. Vázlatok a szoborhoz, Ltsz.: 85.17.27.
Figure 9. Sketches to the statue. Inventory number: 85.17.27.

10. ábra. Vázlatok a szoborhoz, Ltsz.: 85.17.27. hátoldal
Figure 10. Sketches to the statue. Inventory number: 85.17.27. other side

11. ábra. Vázlatok a szoborhoz, Ltsz.: 85.17.29.
 Figure 11. Sketches to the statue. Inventory number: 85.17.29.

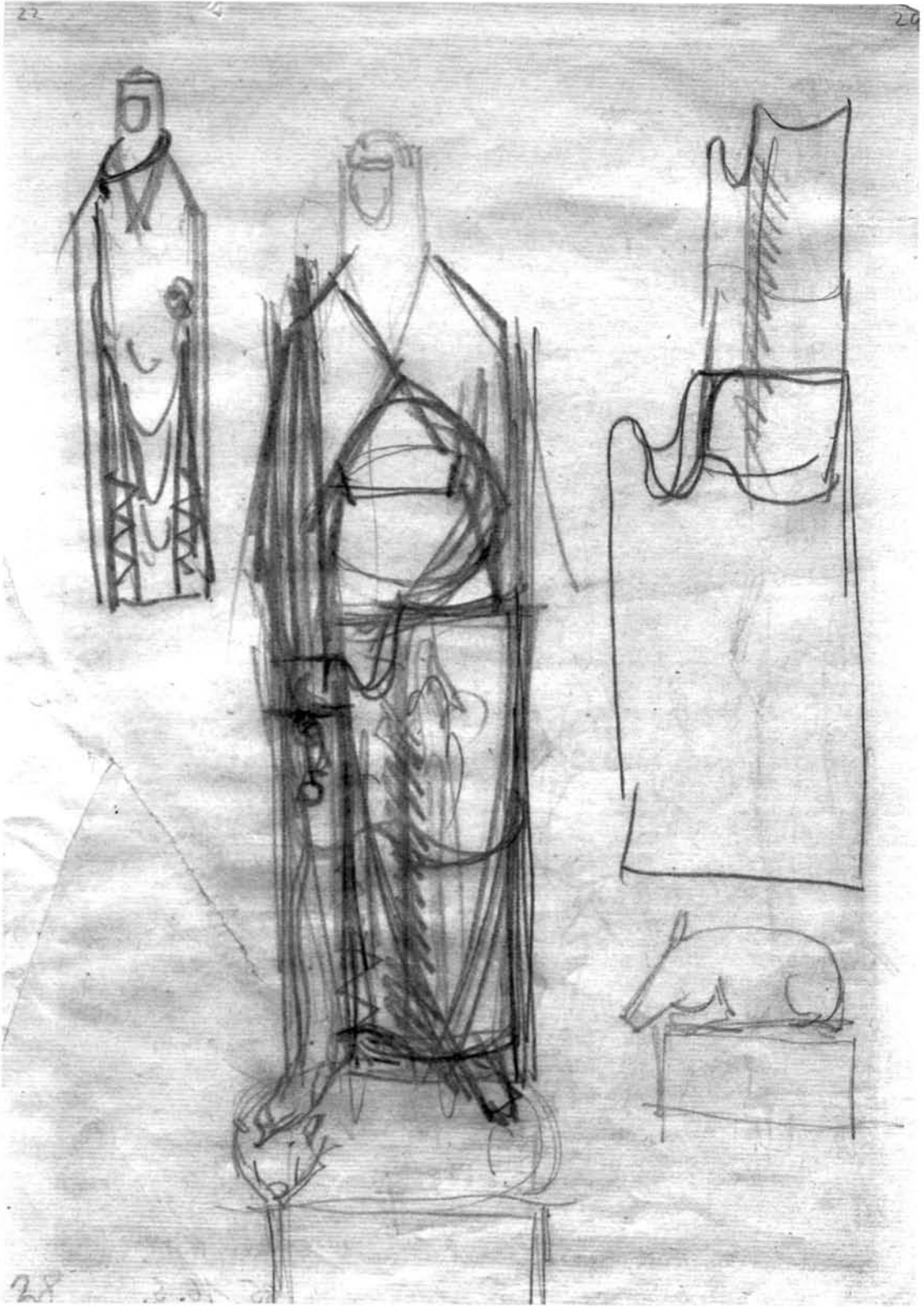
12. ábra. Vázlatok a szoborhoz és elhelyezéséhez, Ltsz.: 85.17.30.
 Figure 12. Sketches to the statue and its place. Inventory number: 85.17.30.

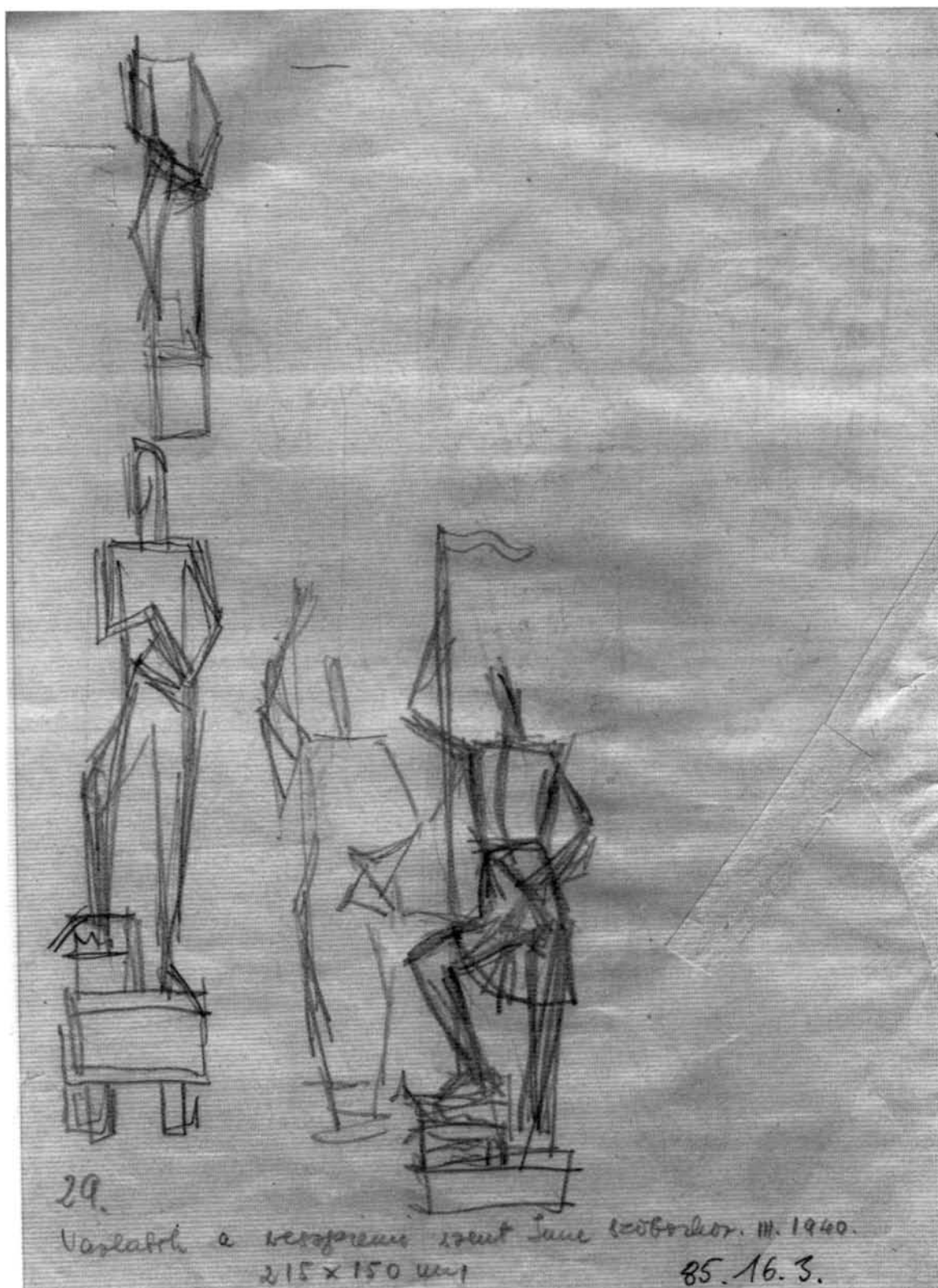
13. ábra. Vázlatok a szoborhoz, Ltsz.: 85.16.4.
Figure 13. Sketches to the statue. Inventory number: 85.16.4.

14. ábra. Vázlatok a szoborhoz, Ltsz.: 85.17.28.
Figure 14. Sketches to the statue. Inventory number: 85.17.28.

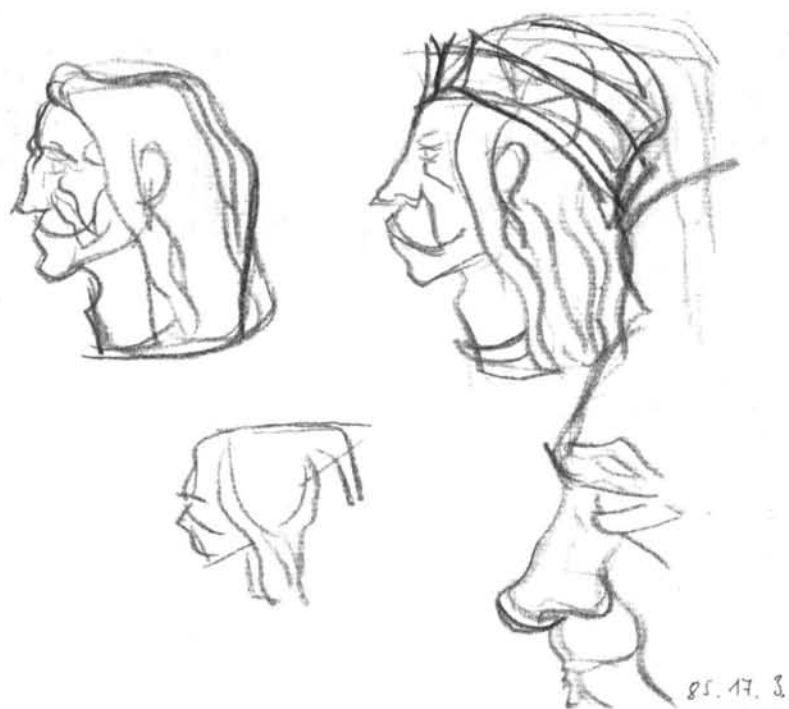
15. ábra. Vázlatok a szoborhoz, Ltsz.: 85.16.3.
Figure 15. Sketches to the statue. Inventory number: 85.16.3.

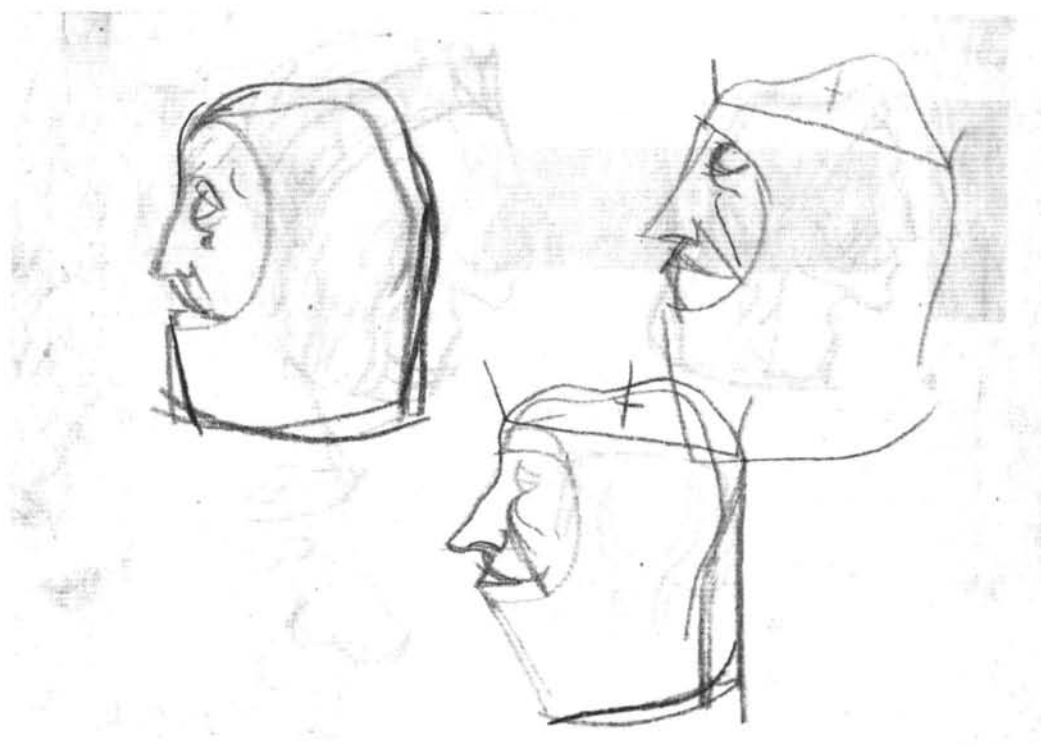
16. ábra. Vázlatok a szoborhoz, Ltsz.: 85.16.3. hátoldal
Figure 16. Sketches to the statue. Inventory number: 85.16.3. other side

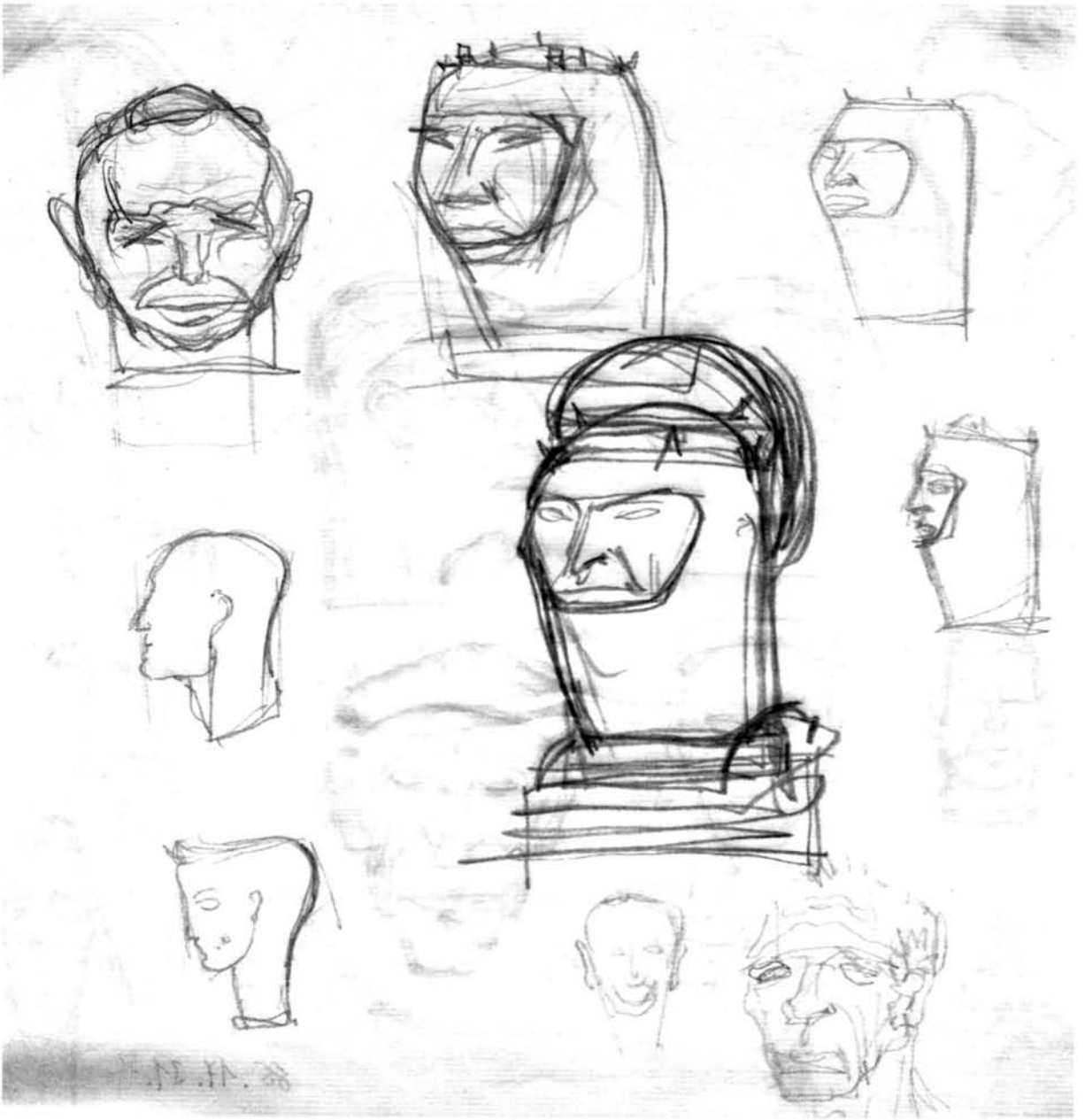
17. ábra. Vázlatok a fejhez, Ltsz.: 85.16.5.
Figure 17. Sketches to the statue. Inventory number: 85.16.5.

18. ábra. Vázlatok a fejhez, Ltsz.: 85.17.32.
 Figure 18. Sketches to the statue. Inventory number: 85.17.32.

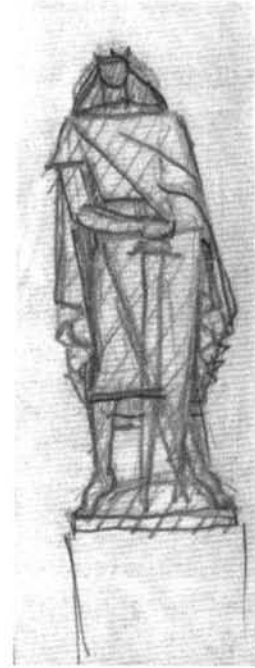
19. ábra. Vázlatok a fejhez, Ltsz.: 85.17.32. hátoldal
 Figure 19. Sketches to the statue. Inventory number: 85.17.32. other side

20. ábra. Vázlatok a fejhez, Ltsz.: 85.17.31.
Figure 20. Sketches to the statue. Inventory number: 85.17.31.

21. ábra. Ltsz.: 85.16.1. hátoldal
Figure 21. Inventory number: 85.16.1. other side

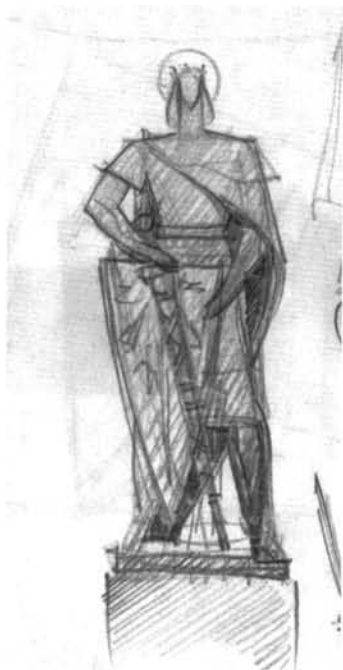
22. ábra. Ltsz.: 85.17.30.
Figure 22. Inventory number: 85.17.30.

23. ábra. Ltsz.: 85.17.27. hátoldal
Figure 23. Inventory number: 85.17.27. other side

24. ábra. Ltsz.: 85.16.2.
Figure 24. Inventory number: 85.16.2.

25. ábra. Ltsz.: 85.16.2.
Figure 25. Inventory number: 85.16.2.

26. ábra. Ltsz.: 85.17.29.
Figure 26. Inventory number: 85.17.29.

27. ábra. Ltsz.: 85.17.27.
Figure 27. Inventory number: 85.17.27.

28. ábra. Ltsz.: 85.17.29.
Figure 28. Inventory number: 85.17.29.

29. ábra. Ltsz.: 85.17.27. hátoldal
Figure 29. Inventory number: 85.17.27. other side

30. ábra. Ltsz.: 85.16.2.
Figure 30. Inventory number: 85.16.2.

MÓRICZ ZSIGMOND ORSZÁGJÁRÁSAINAK VESZPRÉMI ÉS BALATONKENESEI ÁLLOMÁSAI

Móricz Zsigmond köztudottan az országjáró íróink közé tartozott, közel négy évtizedes írói, újságírói pályája során szinte minden szegletét bejárta hazánknak. Gyakran és szívesen utazott. Az utak élmény- és ihletforrások voltak számára, de emberi és politikai, s főként írói ébredésének, munkásságának fontos állomásai is. Az új miliő életismeretét gazdagította sokrétűen, tollára kívánczóan. Figyelő és csodálkozó szem elé az élet kéretlenül ontotta a feldolgozandó témákat. Útjain számtalan jegyzetet készített, sokszor még beszélgetés közben is róttá sorait jegyzetfüzetébe. Nem csupán témákat gyűjtött műveihez, – bár inkább a témák találták meg őt – hanem felelősen gondolkozó közéleti emberként, lapszerkesztőként a társadalmi problémák megoldására kereste a választ a fővároson túl a vidékiek körében. Nemcsak témáit, alakjait választotta tudatosan a parasztság köréből, hanem a magyar parasztság szemével volt képes látni és láttatni a világot, ezen széles réteg számára kereste a kibontakozás lehetőségeit. Szívesen tett eleget meghívásoknak, de fontos ügyek érdekében utazott mások kíséretében is. Veszprém és a Balaton vidéke ugyan távol esik az általa oly szeretett Szatmártól, Tiszaháttól – ahol néprajzi gyűjtőként faluról falura gyalogolt – és családi fészektől, Leányfalutól, mégis eljutott e tájra.

A Móricz-biográfia nem, Veszprém megye irodalmi topográfiája viszont számontartja az író első veszprémi útját, a másodikat meg sem említi és pontatlan adatokat közöl Móricz rövid balatonkenesi tartózkodásáról. Ez utóbbinak két Móricz publicisztika állít emléket, ezek azonban szintén kevésbé pontosan ismertek. Egy újabban előkerült dokumentum révén derül fény ezen utazás körülményeire és Móricz kenesei írásainak forrásaira.

Első veszprémi útja

Tudomásunk szerint Móricz első ízben 1919. március 9-én járt Veszprémben. Ezen a hétvégi napon,

vasárnap tartotta a városban alakuló ülését a Károlyi-párt. A megyeszékhely egyik új, reprezentatív épületében, a Medgyaszay István tervezte színházban Csomasz Béla elnök vezette az ülést. Móricz Búza Barna földművelésügyi miniszter kíséretében érkezett Veszprémbe, vett részt a pártrendezvényen és fel is szólalt. A Veszprémi Hírlap Egy forró nap címmel számolt be az alakuló ülésről, amelyre Szabó István kisgazdapárti minisztert is várták. Távolmaradása csalódást okozott a megye minden részéből érkezett közönségnek. Mivel a lap munkatársa nem vehetett részt sem a gyűlésen, sem a banketten, mások elbeszélése alapján adtak hírt az eseményről, figyelemfelkeltő helyen, a címoldalon. A számunkra ismeretlen cikkíró kiemelte dr. Rainprecht Antal főispán-kormánybiztos és Búza Barna földművelési miniszter kitűnő szónoki képességeit. Móricz Zsigmondot a beszámoló végén, mintegy melleleg említette meg e mondattal: „Móricz Zsigmond, a jeles író, aki a minisztert kísérte, szintén mondott egyetmást, általánosságokat, mentegtvén magát, hogy a nyilvánosság előtt ez az első fellépése.”¹ Ment-ségére legyen, hogy nem saját tapasztalatait használhatta fel a cikk írásakor.

Móricz több napra tervezte veszprémi tartózkodását, ám itt érte a hír édesapja haláláról. Móricz Bálint építkezés közben halálos baleset szenvedett, amely fiát mélyen megrendítette, sorscsapásként fogta fel². Így megszakította útját és már 11-én elbúcsúzott a várostól³. A veszprémi utazás előzményei közé tartozik, hogy ez év februárjától Móricz kapcsolatai megerősödtek a forradalom Földművelődésügyi Minisztériumával. Főként azért, mert Móricz szerkesztőtársaként részt vett a Néplap szerkesztésében. Ebben a hónapban Krúdy Gyulával, Gárdonyi Gézával és Szabó Endrével együtt vette át e lap szerkesztését. „Ez a hetilap a földművelésügyi minisztérium ötnyelvű kiadványa volt az ország parasztsága számára, amely a lehető „legnépiesebb hangon”, vagyis otromba, a parasztságot becsmérő gyűgöggel adott egy-két időszaki gazdasági tanácsot, ismertette a rendeleteket; ezenkívül előszeretettel a királyi családra vonatkozó hírekkel s az

Amerikába helyezett hihetetlen események előadásával igyekezett a parasztságot király- és kormányhűsége „nevelni”: a teljes sötétségben tartani.”⁴ Móricznak már korábban is volt kapcsolata a lappal, szeptember 29-én névtelenül jelent meg cikke Maximális árak Bethlen Gábor idejében címmel. A cikk egyszerű és ízes nyelvezetével elűt a lap többi írásától, vérbeli író tollára vall. Az új szerkesztőgárdájú lapba, amely céljával tüzte ki a kulturális nívóemelést és a politikai iránymutatást, Móricz nagy kedvvel írt, nem csupán a szerkesztés munkájában vett részt. Áprilisiig szinte minden számban olvashatták írását. Egy-két kis anekdota mellett elsősorban a politikai iránymutatás feladatát vállalva politikai témájú cikkeket írt. Vezércikkei, a kápolnai első földosztásról szóló riportjának bevezetője és a lap mellékleteként készített brossúrája, A földtörvény kiskatéja tanúskodnak céljairól. Az öröm és lelkesedés adja politikai cikkei lendítőerejét, kellő arányú pátozát, s írói módszereivel magasabbra emeli, mint amennyit valójában a bennük kifejtett gondolatok önmagukban érnének⁵.

Második veszprémi látogatása

Móricz 21 év múltán, 1940. márciusában jutott el ismét Veszprémbe. Ezúttal sem író-olvasó találkozára, dedikálásra érkezett. A Bakony-Balatonvidéki Református Népfőiskola záróünnepélyén vett részt. Az író élete utolsó éveiben vált a közösségi gondolkodású, szélesebb látókörű parasztfiatalok nevelését szolgáló népfőiskolai mozgalomnak is lelkes szószólójává, sőt maga is tervezte egy népfőiskola szervezését. Néhány hónappal veszprémi útját megelőzően vette át a Kelet Népe című folyóirat szerkesztését, miután 1939 végén politikai irányváltás miatt felmondtak neki az Estlapoknál. Ezzel megszűnt Móricz egyetlen rendszeres jövedelme és szinte a reménye is arra, hogy letörleszthesse az Atheneum vállalatnál felgyűlt hatalmas adósságát. Ám új remény csillant előtte: tudomására jutott, hogy átvehetné a Kelet Népet, bár arról is volt információja, hogy a lap a csőd szélén áll. A lapot addig Szabó Pál szerkesztette, de ő elkedvetlenedett a harcoktól és anyagilag sem bírta a lap fenntartását. Móricz az apjától örökölt féktelen lelkesedéssel vette át a Kelet Népet 1940. januárjában. A lap révén újra kívánta egyesíteni a népi tábor. Azonnal meg is változtatta a lap külsejét, hogy „előkelő irodalmi folyóirat” küllemében is a széles tömegekhez szóló sajtóorgánummá váljon. Már beköszöntő vezércikkével, amely a Hagyd a politikát, építkezz címet kapta, programot hirdetett: a gyakorlati

munka érdekében hátat kell fordítani a politikának. A lapból az összes aktuális probléma fókuszát kívánta megteremteni, szabad vitahelyet akart biztosítani, minden népi értelmiségi előtt meg akarta nyitni. Valóban a viták élénk fóruma lett a Kelet Népe. Viták zajlottak a népfőiskoláról és a szövetkezeti megoldásról, a dán példáról. A nagy elvi problémák mellett a folyóirat állandóan napirenden tartotta a kis reformok kérdését is. A gyakorlati kérdéseknek, apró reformoknak a népszerűsítéséért képes volt újra nyakába venni az országot: előadókörutakat tartott, de képeslevelezőlap-hívásra leutazott bármelyik faluba, hogy maga győzze meg az embereket az újfajta téglá vagy éppen a vetést védő hasura hasznosságáról. 1940 első felében komoly lapszerkesztői munkája mellett irodalmi tevékenységet is folytatott. Ekkor írja az Árvácskát és a Rózsa Sándor első kötetét is, és közben a következő helyekent fordult meg, némelyiken háromszor-négyyszer is: Hódmezővásárhely, Szeged, Kecskemét, Debrecen, Nyíregyháza, Sáropatak, Miskolc, Sopron, Győr, Mátészalka, Fehérgyarmat, Fehérgyarmat, Jánk, Matolcs, Veszprém, Cegléd, Makó, Békéscsaba, Tata, Komárom, Tiszaladány, Pécs, Celldömölk, Mezőtúr, Székesfehérvár, Lovasberény... S a sor nem is teljes. Ezekben a hónapokban úti aktatásakájából szerkesztette a Kelet Népet, írta bele hosszabb-rövidebb cikkeket és folytatta szépirodalmi munkáját. Egész ekkori élete mottója a „cselekedni, cselekedni, cselekedni” lázas sietsége volt. Lapjának Szerkesztőségi asztal című rovatában így fogalmazott az új nemzedék számára: „Ifjúságunk figyelmét felhívom erre a gondolatra, cselekedni kell. A nap minden óráját jóra kell fordítani”⁶

A folyóiratszerkesztő Móricz vidéki útjait motiválta ismételten fellángolt tehetségkutató szenvedélye és a komolyan vett feladat, hogy népszerűsítse a folyóirat aktuális témáit. Amint Cséve Anna megfogalmazta, „leginkább a diákok és a tanárok látták szívesen a lesoványodott, botjára támaszkodó író, aki emberfeletti küzdelmet folytatott a lap fenntartásáért.”⁷

A veszprémi Bakony-Balatonvidéki Református Népfőiskola a legelsőik közé tartozott. A népfőiskolai gondolat az 1930-as évek végén kezdett mozgalommá szélesedni, amikor a sárospataki kollégiumnak a téli tanítási szünetekben rendezett kéthetes tanfolyamai helyett az ország különböző részein egymás után alakultak a hosszabb időtartamú, bentlakásos önálló népfőiskolák. A veszprémi népfőiskola megszervezője és igazgatója a népi írókkal rokonszenvező Boda József református lelkész volt. Az ő javaslatára határozta el a veszprémi református egyház vezetősége 1939. februárjában a népfőiskola megalapítását. A Bakony-Balatonvidéki Református népfőiskola még az év

késő őszen meg is kezdte a működését. A hallgatók a veszprémi református elemi iskola alagsorában kaptak szállást, ételmezésükhöz a városból és a megye falvaiból érkeztek adományok. A konyhán veszprémi nők segédkeztek felváltva, társadalmi munkában. A hallgatókat vasárnaponként veszprémi családok látták vendégül. Egy Sárospatakon már tapasztalatokat szerzett főfoglalkozású nevelő mellett az előadók többsége díjazás nélkül végezte munkáját. Az első tanfolyamnak részben újszerűsége, részben kiváló előadói okán különösen nagy sikere volt. A résztvevők köre Veszprém mellett felölelte Zala, Tolna, Vas, Fejér és Baranya megyét, de Hevesből is volt hallgatója a népfőiskolának. Pedig előre tudták, hogy semmiféle képesítést, bizonyítványt nem kapnak, tehát nem a paraszti sorból való menekülés vezette őket.

A többi népfőiskolához hasonlóan a veszpréminek sem volt központilag kiadott tanterve és tananyaga. Működés közben alakult ki a tananyag, az előadói gárda és a pedagógiai módszer is a tanfolyam jellegéhez, a felnőtt hallgatókhoz igazodóan, hogy a hallgatók a falujukba visszatérve közösségi emberként vehessenek részt a közéletben a parasztság sorsának javításáért.

Az irodalom nem szerepelt tantárgyként az előzetes tervekben a veszprémi népfőiskolán sem. Csupán egy-egy író és vendéglelőadó meghívását vették a programba. Végül az 1939 novemberének első napjaiban az ifjúság nevelésének problémaköréről Szekesfehértváron rendezett konferencián elhangzott előadás hatására a veszprémi népfőiskola tananyagába rendszeres irodalmi előadásokat iktattak be. Könczöl Imre, a fiatal, mindössze 22 esztendő, frissen végzett tanító A könyv és az olvasás szerepe a parasztiifjúság nevelésében címmel nagy érdeklődéssel kísért, pezsgő vitát kiváltó előadást tartott. Boda József, a veszprémi népfőiskola vezetője azonnal meghívta az előadót Veszprémbe és irodalmi előadások tartására kérte fel. Könczöl Imre visszaemlékezése szerint így lett a Bakony-Balatonvidéki Református Népfőiskola irodalmi előadója, s ennek köszönhetően Móricz Zsigmond „kalauza” és beszélgetőtársa a népfőiskolai tanfolyam záróünnepélyén. Mint Könczöl írta, több író is meglátogatta a népfőiskolát és nemcsak előadást tartottak, hanem szinte egész napon át beszélgettek a hallgatókkal⁸. Boda József Móriczot, Illyés Gyulát és Kerék Mihályt is meghívta a népfőiskola záróvizsgájára, „hogy mielőtt a hallgatók hazamenének, jöjjünk össze, és beszéljünk el velük” – írta 1940. március 6-án a Móriczhoz címzett levelében Kerék Mihály, akit ebben az időben nevezett ki a belügyminiszter vármegyei szociális előadónak, s hivatala révén szeretett volna segíteni Móriczknak a ter-

vezett népfőiskola létrehozásában. Már az előző nap, március 14. délutánjára tervezték az utazást, mivel este beszélgetni kívántak a hallgatókkal, s másnap részt akartak venni a záróvizsgán. Kerék arról is beszámolt Móriczknak, hogy „Illyés kilátásba helyezte jövetelet”, s reményét fejezte ki, hogy az író is velük tarthat, ha egészségi állapota engedi. A közös utat jó alkalomnak minősítette a népfőiskola kérdésének megbeszélésére⁹. Móricz március 10-én válaszolt Illyés általunk ismeretlen levelére, amelyben szó esett a tervezett veszprémi utazásról is. Móricz így fogalmazott: „Örülök, hogy a veszprémi útra meghívatok, és el is megyek, azt hiszem, a vesék már nem oly fájdalmas zónák, azokkal volt bajom. Legalább egyszer össze leszek veled is zárva, eddig mindig eltűntél előlem, mint egy felszálló madár.”¹⁰ Illyés végül mégsem utazott Veszprémbe, Móricz Zsigmond Kerék Mihály és Morvai Péter néprajzkutató társaságában jelent meg a záróünnepélyen¹¹. Könczöl emlékezete szerint ez nem a „legszerencsésebb” alkalom volt, mert a sok vendég és a hallgatók szereplőként-rendezőként való elfoglaltsága nem adott lehetőséget a Móricz Zsigmonddal való meghitt beszélgetésre.

Az író a többi fővárosi vendéggel együtt a reggeli vonattal érkezett Veszprémbe. A „reprezentatív” vendégeket Boda József fogadta. Móricz éppen Bakó Lajos mezőföldi esperessel beszélgetett, amikor Bakó bemutatta neki Könczöl Imrét, akit előzőleg megkért az író kalauzolására. Mivel „fiatal barátunk”-nak aposztrofálta, Móricz hallgatónak hitte az ifjút. Így szólt hozzá: „Örülök fiam, hogy végre a hallgatók közül is látok valakit, mert akármilyen jól elbeszélgettünk is, de én nem az esperes urak kedvéért jöttem ám, hanem azért, hogy magukat megismerjem.” Amikor kiderült, hogy Könczöl Imre nem hallgató, hanem a tanfolyam irodalmi előadója, Móricz elnézést kért a „lefokozásért” és tréfálkozva ezt mondta Bakó Lajosnak: „Ugye, mi bizony örülnénk neki, ha abban a korban volnánk, hogy hallgatónak nézzenek bennünket.” Majd felállt és ekként folytatta: „De akkor maga is tud tájékoztatni olyan dolgokról, amire kíváncsi vagyok. Érdekelne, hogy mit tanított irodalomból, használtak-e tankönyvet hozzá? azt tudom, hogy az iskolákban mit és hogyan kell tanítani, de hát ezek nem diákok, sikerült-e boldogulni velük és hogyan?” Könczöl részletesen beszámolt munkájáról, s Móricz csak akkor szólt közbe, amikor az ifjú tanító egy ötven kötetes könyvtár összeállításáról beszélt az órák anyagához kapcsolódóan. „Tetszik nekem ez az ötlet, de aggodalmaim is vannak, mert minden attól függ, melyik könyveket kóstolhatjuk meg. És ötven könyv... tudja milyen nehéz annak a kiválasztása és

mekkora felelősség? De nézzük, maga miket választott? – kérdezte Könczöl, aki készségesen válaszolt. Még csak a válogatás szempontjainak ismertetésénél tartott, amikor odament hozzájuk két hallgató, a tanfolyam legidősebbjei, hogy a hallgatók nevében üdvözljék az író. Móricz „kérdőgetni kezdte őket, honnan jöttek, hogyan kerültek a tanfolyamra, mit tudnak hasznosítani a tanultakból stb. Egyre derűsebb lett, ahogy hallgatta a válaszokat.” Azonban félbe kellett szakítani a beszélgetést, mert a záróünnepély résztvevői fényképezéshez készültek. Mészáros István, Veszprém neves fényképésze kamerája előtt már csoportba rendeződtek, amikor feltűnt, hogy Móricz hiányzik. Tantó István igazgató tanító sietett a beszélgetőkhöz és kérte meg az író a fényképezkedésre. Ekkor a csoport már készen volt a felvételhez. Az első sorban ültek a legrangosabb vendégek: középen Kovács J. István budapesti helyettes püspök, egyik oldalán a megye főispánja, a másikon Bakó Lajos esperes. Mivel minden szék foglalt volt, Móricz közeledésére „egy kis fészkelődés kezdődött, mindenki úgy csinált, mintha helyet akarna szorítani, de valójában senki sem mozdult. Boda József, aki az ülő sor mögött, a csoport közepén állt, udvarias fej- és karmozdulattal invitálta középére, de ő nemet intett, és odaállt a csoport szélére. Közben Tantó István egy széket hozott, be akarta vinni középére, de Móricz elvette tőle, az első sor szélére tette és ráült. Mi Tantóval mellé, illetve mögé álltunk, éppen hogy ráfértünk még a képre. Móricz nem a fényképezőgép felé nézett, hanem bal kezével az állát, illetve két ujjával a halántékát támasztva a közepén ülőket szemlélte” – emlékezett vissza 1977-ben Könczöl Imre. Szintén tőle tudjuk, hogy Móricz a beszélgetések közben nem vette elő a ceruzáját és a jegyzetfüzetét. A záróünnepélyen azonban szorgalmasan jegyzetelt, a hallgatók felszólalásait vetette papírra. S amikor megjelent az első örömkönnycsepp az arcán, e szavakkal fordult az ifjú tanítóhoz: „Elszorul az ember szíve a gyönyörűségtől!” Amikor a tanfolyam két kiválósága, a medinai (Tolna megye) Szabó Jóska és a poroszlói (Heves megye) Jakab Sanyi beszélt, Móricz egyfolytában írt, szinte szó szerint rögzítette a hallottakat¹².

Móricz a záróünnepély után együtt ebédelt a hallgatókkal és szót is váltott velük¹³. Jakab Sándornak azt mondta, másnap beszélni szeretne vele. A beszélgetés azonban elmaradt, mert az író még aznap, „egészségi változásokra” hivatkozva hirtelen visszautazott a fővárosba. Kapcsolata azonban nem szakadt meg a jeles ifjúval. Jakab Sándor levelet írt Móriczknak, emlékeztette ígéretére, hogy ajándékba meg fogja küldeni

számára a Kelet Népet, s kérte, küldjön kritikát a verseiről is¹⁴. Móricz el is juttatta a lapot ingyenesen a fiatalembernek, amit ő levélben köszönt meg s tájékoztatta az író sorsa fordulásától¹⁵.

A veszprémi látogatásról rövid hír jelent meg a Kelet Népe 1940. április 15-i számában: „Március 15-én Veszprémben a Népfőiskola záróünnepén megjelent Móricz Zsigmond és Kerék Mihály.”¹⁶

A helyi sajtó viszont tudomást sem vett a jeles eseményről, sem a főispán, sem a híres író részvétele nem volt „hírérték” számukra. Ennek talán az lehet a magyarázata, hogy a katolikus beállítottságú Veszprémi Hírlap nem foglalkozott a református egyház ügyeivel.

Móricz veszprémi élményeit A nép tanulni akar című írásában örökítette meg, amit a Kelet Népe jelentetett meg¹⁷. Az író nem csupán tényszerű beszámolót adott a népfőiskola záróünnepélyéről, hanem képes volt érzékeltetni annak felfokozott, örömteli hangulatát is. A konkrét esemény leírása Móricz tollán általános érvényűvé emelkedett, társadalmi töltéssel, szinte cselekvési tervvel gazdagodott.

Hatásosan, egy Veszprémben hallott, anekdotának minősített történettel indította cikkét. Annak a népfőiskolai hallgatónak a sorsát idézte meg, akiért valóban maga a tanfolyam vezetője utazott el, hogy rábírija a szülőket, tehetséges fiúkat engedjék el tanulni Veszprémbe. A poroszlói húsz esztendő fiatal legény, Jakab Sándor végül ingyenes hallgatója lett a népfőiskolának. A verselgető, munkáit Móricz testvérenek, a Kelet Népe szerkesztésében részt vállaló Móricz Miklósnak megküldő ifjú a tanfolyam egyik büszkeségeként beszédet is mondott a záróünnepélyen¹⁸. Amikor Jakab Sándor beszélt, Móricz egyfolytában jegyzetelt, emlékezett vissza Könczöl Imre. De akkor is rózta a sorokat legendás noteszába, míg a másik kiválóság, a medinai Szabó József tartotta szónoklatát¹⁹. „Az embernek eláll a lélekzete. Oly finom, annyira választékos, annyira a legnemesebb kultúra értelmében kitűnő kifejezéseket használnak s oly tisztában vannak helyzetükkel és az egész társadalmi réteg sorsával és állapotával, hogy állandóan az a gondolat motoszkál a hallgatóban, hogy itt már egy olyan nemzedék lép az élre, amely öt év múlva, tíz év múlva mindenre képes” – írta róluk. Beszédeikből szó szerint és hosszan idézett, elcsodálkozva azon, „hogy ezek a tizenhét-húszéves fiúk a maguk fejéből merítik már az érveket. Szociálisabbak és szélesebb látókörűek, mint a politikai szónokok.” Móricz így indokolta, miért jegyzetelt oly különös buzgósággal: „Lejgyeztem ezeket a szavakat a helyszínén: mert az volt az érzésem, hogy ezek kikíváncsoznak egy parányi

kis iskolai ünnepély keretéből a nyilvánosság elé. Ott volt a vármegye főispánja, bizonyosságot tehet, hogy így hangzottak el, s ezt azért kell tudomásul venni, hogy az egész országban, a legeldegottabb helyeken is így szólalnak ma meg a fiatal paraszt lelkek. Soha többet nem lehet már ezekkel úgy állani szemben, ahogy műveletlen, tanulatlan, gondolkodáskoz nem szokott őseikkel. Ezekkel a fiatalokkal már nem faluszónokot nevel az élet, hogy minden faluban legyen egy-egy vezetőgazda, aki a képviselő urat fogadni tudja, ha ellátogat errefelé: ezek már faluvezetők. A falu szellemi vezetői. Ezek már lélek szerint való képviselői a falu és az osztály érdekeinek. Ezekkel le kell ülni egy asztal mellé s megtárgyalni a problémákat.” S érdemes idéznünk a cikk utolsó mondatát, amely a veszprémi népfőiskola záróünnepélyének általános érvényűvé emelt tanulságát fogalmazza meg: „A nép tanulni akar, de nem a tudományokra való kíváncsiságból, hanem azért, hogy megtanulja, hogy javíthat a sorsán.”²⁰

A Kenesei jegyzetek dilemmái

A Veszprém megye irodalmi hagyományai című topográfia a Balatonkenese címszónál arról tájékoztat, hogy Móricz Zsigmond az 1930-as években Németh László vendégeként járt a településen és ott írta kenesei jegyzeteit. A szűkszavú információt még kiegészíti azzal, hogy a látogatás alkalmával fénykép is készült róla az íróbarát családja körében²¹.

A kutatás innen indult ki, s nehezen vezetett eredményre. Móricznak nincsen Kenesei jegyzetek című írása, ellenben a Kelet Népe című folyóiratában Országjárás cím alatt olvashatunk kenesei látogatása élményeiről. Ez a cikke a lap 1940. augusztus 1-i számában jelent meg,²² s bár számontartja a Móricz-szakirodalom, de jórészt csak a bevezető részt idézi és elemzi²³. Móricz rendkívül hatásos mondattal indít: „A magyar nép lelke alszik. Századokon keresztül ahhoz szokott hozzá, hogy neki semmi nem szabad. Nem szabad megmozdulnia, nem szabad a saját életén javítani, semmi joga, semmi lehetősége. Politikailag semmi.” Majd történelmi példákon keresztül érzékelteti, milyen „iskolákon ment keresztül a magyar jobbagy”, amely máig kihatóan formálta, deformálta mentalitását. Elgondolkodtató, politikai felelősségre ébresztő publicisztikáját így zárja: „Fenntartom három pontomat a magyar életről: A magyar embernek három hibája van: 1. Nem tud számolni. 2. Nem akar felelősséget vállalni. 3. Rettenetesen boldog tud lenni mindaddig, míg csak a ház nem ég a feje fölött. Kétségbeesetten járom az

országot s várom az új élet, az új szellem, az új cselekvés megindulását: új Európának új magyarokra van szüksége. A magyar nép lelke alszik, de él. S ne felejtjük el, hogy a leghosszabb álom után is – egy pillanat alatt történeki az ébredés.”²⁴ S a bevezető után következnek az országjárás tapasztalatai Jegyzetek címszó alatt. Közülük elsőként az az írás, amit Balatoni fürdő címmel illetett. Ugyan helymegjelölés nem szerepel benne, olvastán mégis egyértelművé válik, ez a Kenesei jegyzetként aposztrófált cikke. Állítá-sunkat igazolandó, a kenesei majd ceglédi és lovasberényi jegyzet közé beillesztve a második lapon A Balaton címmel glosszát olvashatunk²⁵. A rövid írás – amelyet egyáltalán nem ismer Veszprém megye irodalmi topográfiája – alatt a keletkezés helye és ideje: Kenese, 1940. július 11. és az mzs monogram. Nyilván ugyanekkor készült a Balatoni fürdő című jegyzete is. Tehát pontosítható a cím és a korábbi, az 1930-as évekbeli datálás.

Időközben egy újabb dokumentum felbukkanásával fény derült Móricz 1940. évi kenesei látogatásának körülményeire is. A balatonfüredi Helytörténeti Gyűjtemény vezetője, Elek Miklós hívta fel a figyelmemet egy Zákonyi Ferenchez címzett levélre, amely Móricz ezen utazásának tényeit taglalja a történeti hűség érdekében. A levelet Kardoss Béla, Balatonkenese egykori jegyzője írta barátjához Budapest-Rákos-ligetről 1982. február 14-én. Kardoss a Történeti emlékek Veszprém vármegyében című könyv olvastán ragadott tollat. Ugyanis ebben a kiadványban, amelynek szerkesztőbizottsági tagjai között szerepelt Zákonyi Ferenc, hibás adatokat fedezett fel Móricz balatonkenesei látogatására vonatkozóan. Sajnos Zákonyi válaszevele nem maradt fenn, Kardossé viszont megőrződött a balatonfüredi Helytörténeti Gyűjteményben, amely Zákonyi halála után a jeles közéleti férfi, helytörténeti kutató hagyatékával, az ún. Zákonyi különgyűjteménnyel gyarapodott²⁶. Lássuk akkor a tényeket: Móricz Zsigmond 1940. nyarán, július 10-én érkezett Balatonkenesére. Váratlanul utazott, szándékáról sem az akkortájt Kenesén nyaraló Németh Lászlókat, sem Kardoss Bélát nem értesítette. Az esti vonatról szállt le, s nem közvetlenül Budapestről, hanem Várpalotáról jött Kenesére. A vonatonál hotelszolgák várták a potenciális vendégeket. Az egyik rögtön „leiscapott” az íróra, aki azonnal megkérdezte tőle, hol laknak Kardoss jegyzőék. A vendéghalászó hotelszolgát az válaszolta: „ismeretlenek itt, de tessék hozzánk jönni”. Móricz nyilván fáradtan, a hazug válaszból beletörődve a hotelszolgával Natkay Zsigmondné vendéglős-szállodás szállodájába ment, hogy mielőbb megpihenhessen. Özv. Natkayné korszerűnek számí-

tó, jól felszerelt szállodája a falu központjában állt, közel a katolikus templomhoz²⁷. Másnap első útja a jegyzőhöz vezetett. Kardoss a visszaemlékezése szerint háttal ült az ajtónak, amikor valaki belépett az irodájába és vállon veregetve így szólt: „Megvagy!” Kardoss amint hátranézett, látta, hogy Móricz állt mögötte nevetve és elmesélte neki a Natkay szálloda ügyet. Azután felmentek a jegyző lakására. Móricz, a telefonra pillantva rögtön ezt mondta: „Bárki is keresne Budapestről, a te számodat hagytam meg, már két napja itt vagyok nálad! Ezt kérlek közöld Sáríkával is és mindenkivel, aki a telefont esetleg kezeli!” Miután Kardoss eleget tett az író kérésének, elmentek a szállodatulajdonoshoz és Kardoss kifizette Móricz számláját. Natkayné – aki a hotelszolgálóhoz hasonlóan nem ismerte fel az írot – felárat akart kérni a jegyzőtől, mert szerinte a vendég reggel szardíniát evett a selyempaplanon, s az csupa olaj lett. Majd Németh Lászlókat keresték fel, akik abban az időben gyermekeikkel és háztartási alkalmazottjukkal együtt Polacsekne balatoni sétányon levő egy szobakonyhás házában nyaraltak. (Meg kell jegyeznünk, hogy Németh Lászlóné és Németh László Móriczhoz intézett 1940. június 28-i levele szerint a család Balatonkenesén a Fővárosi üdülőnél a Mayer villában töltötte a nyári napokat, Ella asszony ezt a címet adta meg az íróknak²⁸. Az ekkor készült fotó alatt pedig a Székesfőváros Üdülője helymeghatározás szerepel.²⁹) Németh Lászlót nem találták a nyaralóban, mert – Kardoss szerint – éppen a Szegfű-tanulmányát írta otthon és a népfőiskola-ügyén dolgozott. Némethéknél a háztartási alkalmazott csikótűzhelyen főzte az ebédet, s Ella asszonyon és a lányokon túl ott volt még Ella asszony féltestvére, húga is. Móricz Zsigmond érkezése meglepte a családot. Az udvaron ültek le beszélgetni. Móricz magához ölelte a három Németh lányt, köztük a keresztlányát, s Kardoss fényképet készített róluk. A látogatás után a jegyző elkíserte Móriczot az üdülőtelepi strandra. A Balatonparton sétálva Kardoss az útbaeső villák tulajdonosairól mesélt az íróknak és egy helyi paraszttörténetet elevenített meg. Móricz – szokása szerint – mélyen hallgatott, de közben szorgalmasan jegyzetelt, majd a történetre vonatkozóan kérte: „add nekem!”. A strandon a forró napsütésben a fekete öltönyt viselő író végigfeküdt egy padon és kalapját az arcára borítva napozott. A strand vendégei élénken érdeklődtek a jegyzőtől, ki az az úr, aki ilyen sajtóságon módon élvezi a kenesei napsütést. Az üdülőben költötték el ebédjüket, majd újabb séta után Móricz este visszautazott a fővárosba. Míg délután sétálgattak, Móriczot egy női hang kereste telefonon. Kardoss felesége, Sáríka beszélt ve-

le és tájékoztatta a Némethéknél és a strandon tett látogatásról. Móricz kenesei útjáról értesülve, Németh László levelet küldhetett az íróknak. Ez nem maradt fenn, viszont ismerjük Móricz július 15-én kelteztetett válaszát: „Kedves Lacim, nem baj, legalább láttam Kenesét. Elég mulatságos lett volna, csak én nagyon fáradt voltam.”³⁰ Németh még meg sem kaphatta Móricz sorait, ugyanis július 16-án levelet írt neki Felsőgödéről: „Kedves Zsiga Bátyám, nagyon sajnálom, hogy nem találtál Kenesén. Én kedden délben üzentem neked, hogy Pesten vagyok, de te, úgy látszik, akkor már elutaztál. Én itt a nyári regénypenzumomat írom, s ez az oka, hogy mást csinálni nem tudok...”³¹

Móricz a kenesei látogatása során egy dedikált kötetével ajándékozta meg Kardoss Bélát. A magyar irodalom „kisbibliájába”, élő könyvébe, a Magvető című antológiába e sorokat írta be: „Kardoss Bélát a falu magvetőjét köszönti Móricz Zsigmond 1940 Kenese”³²

Kardoss Bélát Móricz már korábbról ismerte. A jegyző a népi írók köréhez tartozott, előző állomáshelyéről, Szilasbalhásról monográfiát is írt, amivel Széchenyi-díjat nyert el. Kardoss 1940. március elején hosszú, szenvedélyes hangú levelet küldött Móricz Zsigmondnak a népfőiskola ügyében. Felajánlotta, hogy legalább tíz alkalommal saját költségén előadásokat tart a Móriczék által tervezett népfőiskolán Adó, adópolitika – adószociológia – és szociális adózás címmel, mivel e téren már van tapasztalata, hiszen a veszprémi református egyház népfőiskoláján ezen téma előadója³³. Móricz válaszában jelezte, hogy elfogadta a jelentkezését, s amint megkezdődik a népfőiskola, értesíti majd³⁴. Valószínűleg személyesen is találkoztak a veszprémi népfőiskola záróünnepélyén. Ismeretségüket barátsággá mélyíthette az is, hogy Kardoss jó kapcsolatot ápolt Németh Lászlóval és családjával. Diákkorukban együtt nyaraltak Szilasbalhason, s Kardoss e településről is nősült, Németh László oldalági rokonát vette feleségül³⁵. Kenesei otthonában mindig szívesen fogadta a kor jeles íróit. Nem csupán Móricz Zsigmondot látta vendégül, hanem – többek között – Várkonyi Nándor, Kodolányi János, Sinka István is megtisztelték látogatásukkal.

Móricz, amikor a Balatoni fürdő című írásában a jegyző véleményét idézi, a Kardosstól hallottakat örökítette meg, ugyan a jegyző nevének elhallgatásával, de egyértelmű, kitől származtak értesülései.

Mivel Móricz e két balatonkenesei cikke, jegyzete nem ismert a szélesebb olvasóréteg számára, érdemes közzé tennünk a teljes szövegüket.

„Balatoni fürdő

Leggyorsabban fejlődik a szórakoztató üzem. A régi falusi kocsmát az idén átalakították. Az udvaron körül huszonnyolc szobát építettek s a nagy ivót színpaddal ellátva bál-teremmé alakították át s csakugyan, mikor éjfélkor megérkeztem, még mindig ültek a bárban vagy tizenötön, akik parányi poharak mellett várták a dssz-muzsikát. A zenészek unatkozva mint viaszbabok álldogáltak a színpad előtt s mögött. Piros boy-kabát volt rajtuk. Éppen úgy hatott a helyiség, mint valami kikötő városban. Itt is kiköt a balatoni gőzös.

Hajnalban valami bennszülött-hangra ébredtem fel. Mély bariton, de női hang: monotonul valami különös károgásforma szót ismételt: kiszámíthatatlanul sokszor: Ruccanyá... Ruccanyá... ruc!

Az ablak egy parasztudvarra nyílt.

Ez az udvar az utolsó száz év alatt semmit sem változott. Szemben a dunántúli kisemberek sajátságos csürje, mint a púpos teve kornyadozott. A szalmakazal megtoldva állásfákkal s ezeknek a tetejére igen nagy tömegben felrakva szalma, amely ideiglenes épületként védi a polyvást és a gazdasági gépeket. A polinéziai szigetek ősi, primitív építkezéseire emlékeztet. Maga az udvar oly szemetes, ahogy csak lehet. Az udvar felét a télen elfogyott rözse maradéka borítja, más felén az elhullott trágya, szalma, paréj és dudva hever. Az istálló is szalmatetejű; előtte egy lucernával félig rakott ócska szekér.

Az udvar ékessége s elevensége a sok kacsa. Fialat, de már jó húsban totyogó kacsák gurulnak egymás után jobbról-balra, balról-jobbra. Egymást soha el nem hagyva, s mindig hosszú sorba oszolva. Az istálló ajtajában áll egy nagyon vastag asszony s ő mondja szakadatlanul, ahogy mozdulatlanul áll s nézi a rucáit, hogy ruccanyááá, ruccanyááá, ruc, ruc...

Félőtől kilencig figyeltem.

Július közepe. Most kellene aratni. Igaz, az aratók be vannak vonulva. De az ember azt hinné, az itthonmaradottaknak annál több a dolguk. Ebben az időben van a földművesnek a legtöbb munkája s ez a szaka az évnek, mikor egy gazdának s gazdaasszonynak meghalni sincs ideje.

Ezen az udvaron ebben a reggelben semmi sem történt. Egyáltalán semmi munka nem folyt.

A kövér asszony után megjelent egy még kövérebb, az öreganyja, később egy legkövérebb, a kislány. Különös, mind a három nő bámulatosan erős termetű. A lány nem több tizennyolc évesnél, de a szoknyája mintha hordót kerekítene. Ilyen kövér embereknek mindenesetre lassabb a járása, nem szeretnek lehajolni. A lány még feltördelt néhány rözseágot s bevitte a két tenyerében, eltartva magától, de a másik két kövér néni

a világon semmit se tett. Még az anya kiáltotta a hadi jelszót: ruccanyááá, ruc, ruc. A nagyanya azonban nem adott hangot s se nem tett, se nem vett, csak végigment az udvaron egyízben, aztán vissza be a házba, lassan.

A gazda kijött az istállóból a kétágú vasvillával a szekérből kivett egy kis lucernát s bevitte a lovaknak. Ezt négy óra alatt kétszer tette, különben semmi olyan dolga nem volt, ami az udvaron folyt volna. A gazda sovány, de életpiros arcú ember. Falusi módra nem sokat törődik a külsejével: ez falun karakter dolga. Megjelent egyszer a kis fia is, aki az ő fajtája, vékony és szép gyerek, úgy öltözve, mint egy diák, valószínűleg az is, de a fején levente-sapka van. Talán mégse diák, csak rövidnadrágos úrfi. Rözset vágni küldték ki; teljes félórát elácsorgott s egy hihetetlenül elrozsdásodott, ágból hajlított ráájú rossz fűrészt kalapált egy rettenetesen előcskult kisbaltával. Látszott, semmi sem sürgős. Mindenkinek a mozdulatán az látszott: jóllakott emberek, akiknek semmi sem fontos.

Még egy emberi lény jelent meg. Egy igen sovány jobbágy-asszony, aki kihozta a kacsák megvágott élelmét. Ez az egyetlen, akiben munkatempót érezni. Dolgozott és sietett. A kacsák megrohanták a korpás takarmányt, zöld dudva, talán csalán volt megvágva nekik s rettenetes falánsággal elhabzsolták, akkor elmentek a pelyvás dombra s attól kezdve ők is heverték, mint kövér sárgás pondrók a trágyadomb oldalán.

Tyúk csak három-négy volt és csirke valami tiztizenkettő. Kacsa volt vagy huszonöt. Szeretik a kacsahúst.

Mikor elmentem a hotelből, kilenc órakor, ott állott a gazda az utcán, összefont karral s egy remekfejű fehér öreg atyusnak éppen azt mondta:

– Én kétszer megpermeteztem, én többet nem permetezek!

Ezt olyan elszántsággal mondta, oly dacosan, ahogy őse azt az aranyjánosi szót, hogy: „lássuk uramisten, mire megyünk ketten”.

Felkelt négy órakor s kilencig más érték belőle ki nem jött, csak ez a kijelentés, hogy ő többször nem permetez.

A mezőn keskeny parcellák közt visz az út.

Errefelé a föld nagyon kövér, tápláló és nevelő. A Balaton partján csak tíz éve telepítettek parkot, az már oly hatalmas és buja, mintha harmincéves volna. Fák füvek és virágok úgy nőnek, a szárazföldi magyar csak irigykedhetik. A petuniának tenyérnyi a virága, még a csúszónak is akkora, mint nálunk a petuniáé. Ellenben a szakszerűen készült vetemények s ültetvények, a rozsok, a krumplik, a kukoricák, a szőlők rendkívül gyengék.

Egész felháborodtam rajta.

A jegyző mentegette s vádolta egyben a falut:

– A szomszédban van egy gyár, ott ha félévet bent töltött már egy polgár, megkeres 100 pengőt egy hónapban. Mért hajtsa magát még a mezőn is. Nincs neki arra szüksége. Százhatvan pengőből családostól együtt megél, még az asszonyoknak sem kell dolgozni. De van, aki háromszáz pengőt is megkeres. Még csirkét se termelnek, pedig itt nincs annyi csirke, amit pesti áron felül ne lehetne eladni.

A Balaton környékének saját külön magyar problémája a váratlanul, előre ki nem számíthatóan s bőségesen felgyűlt pénz. Arra átmeneti időt kell adni, hogy ehhez a túlbő pénzhez hozzá szokjon a földműves. Erre generációk kellenek. Most ugyanis az történik, hogy igényeik nincsenek, minden pengő ingyen jön, túlzás és többlet. Egyelőre valósággal kipihenik az évezredek fáradalmakat. Csak a későbbi generációk fognak beleszokni a változott állapotokba.

Egy marék kalászt leszakítottam. Huszonegy szál együtt nincsen egy igazi búzaféjet érő.³⁶

A Balaton

A Balaton elegáns színes krétaárnyalatokban fekszik. A reggel párás; túlsó part nem látszik; éggel összeolvad.

A zöld víz fölött még lazább az égkék, rajta fehér bodor felhők; lemosódnak a párafüggöny mélyébe. Keményebb kék hegység, szintén feloldódik a köröskörül csobogó lágyszínekbe.

Ekkora szemképrázta!

Két három vitorlácsónak féllepkényárnyán kívül semmi jele, hogy az ember az ura. Órákig nézem, nézem, legcsekélyebb nyoma sincs, hogy az ember hasznát is veszi: a magyar.

Ekkora tenger s a hal szereti... Mennyi halat lehetne benne kitenyészteni... A magyar hajdan halász-vadásznép volt, ma már nem is szereti a halat. Nem is ismeri. A mai generációk nem is látnak halat. S millió asztalon lehetne balatoni halat tálalni.

De mi megelégszünk azzal, hogy – szép.

Olyan urak vagyunk, hogy üres Balatont, kopár Hortobágyot tudunk tartani, csupán csak hogy elhengeghessünk vele, milyen szép!

Kenese, 1940. július 11.

mzs”

Móricz e két írásában valóban ébreszteni akart, felébreszteni a magyar nép lelkét, felelősen cselekvésre bírni. Bár Kenesén nem lakott a népnél, de paplakban sem, mint szatmári útjain és a jegyző otthonában sem sikerült megszállnia, mégis láttatni tudta egy konkrét példa és a jegyzőtől kapott információk alapján a kenesei parasztság valóságos helyzetét. A szokatlan helyzetet is előnyére tudta fordítani: a Natkay szállodában is korán ébredt, hajnalban baromfit hívogató monoton női hang szűrődött be szobája ablakán. Ablaka egy parasztudvarra nyílt, s Móricz képes volt hajnali négy órától öt óráig követni az ottani történéseket. Az író tökéletesen érzékelteti az elétároló látványt, a parasztudvar százéves mozdulatlanságát, rendezetlenségét. A szituáció és az alakok rajza is szemléletes, megelevenítő erejű, magával sodró. A megfigyelt népi alakok nem anekdotafigurák számára, hanem ösztöneikből eredendően esendők, mint a korabeli magyar valóság. Típust ábrázolt mélyen és gazdagon, a parasztság gazdagodó rétegének jellemző jegyeit, alapvető tendenciáit tárta elénk. Jellemkibontása egy pillanatra sem öncélú, hanem tudatosan építő. Móricz nem falusi idillt írt meg, pedig a történet eleje ezt sugallná. Nem néprajzi érdekességként számolt be hűen, naturalisztikusan a látottakról, a részletprecizitás nála nem öncélú dekoratív elemek halmaza. Színei nyersegek és vadak, reális tárgyi képet fest. A lassú sűrítés írói módszerét alkalmazva néhány óra tapasztalatait rögzíti. Írásaiban alig van történet és mégis drámai erejűek. Jegyzetéből kitűnik, hogy a paraszti élet problémái izgatták, a kialakult helyzet okai, miértjei érdekelték felelősen gondolkozó, elkötelezett íróként. A valóság illúziótlan rajzát volt képes adni kemény látással, csontig hatoló kritikával, sorain átütő állásfoglalással. Szűk metszetű, kis kört felölelő történeteit nem hegyezte csattanóra, de azok mégis lezártak, kellő távlatról tanúskodóak. Glosszája egy konkrét probléma, a Balaton halászati kihasználatlansága kibontásával válik az egész magyarságra érvényes tematikájává. A rövid írás megcsillogtatja Móricz festőiségre hajló írói erényeit is. Bevezető mondatai szinte költői impressziók, amelyek hangulati elemekként mintegy előkészítik a glossza szigorú társadalomkritikai mondandóját s feszültséget teremtenek az öncélúan szép és társadalmilag hasznos között.

Móricz balatonkenesei írásai azonban alapvetően egy gyors tollú újságíró művei, aki zszurnalisztaként nem elsősorban a maradandóság, hanem az aktuális társadalmi gondok igézetében dolgozott. Jegyzete és glosszája mégis bizonyosság arra nézve, hogy az író rövid balatoni látogatása is maradandó élményekkel szolgált, mert figyelő és felelős szemmel volt képes nézni és egyedi tapasztalait általános érvényű, súlyos problematikájú írásokba tudta önteni a politikai tisztánlátás páratlan képességével.

JEGYZETEK

RÖVIDÍTÉSEK

CSÉVE 2005 = CSÉVE A.: Móricz Zsigmond. Élet-kép sorozat. Budapest 2005
 CZINE 1968 = CZINE M.: Móricz Zsigmond. Budapest 1968
 HARMATH-KATSÁNYI 1984 = HARMATH I. – KATSÁNYI S.: Veszprém megye irodalmi hagyományai. Veszprém 1984
 HTGY Bfüred = Helytörténeti Gyűjtemény, Balatonfüred
 KARDOSS 1982 = Kardoss Béla levele Zákonyi Ferenchez. Helytörténeti Gyűjtemény, Balatonfüred, Zákonyi különgyűjtemény
 KISS 1979 = KISS T.: Így élt Móricz Zsigmond. Budapest 1979
 KELET NÉPE = Kelet Népe. Folyóirat. Főszerk. Móricz Zsigmond. Budapest 1940–42
 KÖNCZÖL 1979 = KÖNCZÖL I.: Móricz Zsigmond a veszprémi népfőiskolán. Horizont 1979/4. 3–6.
 Dr. LAKATOS-NÉMETH 1985 = Dr. LAKATOS I. – NÉMETH Lászlóné: Németh László élete képekben. Budapest 1985
 MÓRICZ 1956 = MÓRICZ M.: Móricz Zsigmond az újságírásról, újságírókról. Irodalomtörténeti Közlemények 1956
 MÓRICZ 1954 = MÓRICZ V.: Apám regénye. Budapest 1954
 NAGY 1979 = NAGY P.: Móricz Zsigmond. Budapest 1979
 RÁDICS 1997 = Móricz Zsigmond élete leveleinek tükrében. (Szerk./Ed.: Rádics K.) Budapest 1997
 TASI 1988 = TASI J. (vál. és utószó): Móricz Zsigmond, a Kelet Népe szerkesztője. Levelek I. Budapest 1988
 TASI 1999 = TASI J. (vál. és utószó): Móricz Zsigmond, a Kelet Népe szerkesztője. Levelek II. Budapest, 1999
 VARGHA 1967 = VARGHA K.: Móricz Zsigmond alkotásai és vallomásai tükrében. Budapest 1967
 VH = Veszprémi Hírlap. Politikai lap. (Főszerk./Ed.: dr. Hoss József)

¹ VH 1919. márc. 11. 1.
² NAGY 1979. 194.
³ HARMATH-KATSÁNYI 1984. 328.
⁴ NAGY 1979. 187.
⁵ NAGY 1979. 188–189.; VARGHA 1967. 87–89.; CSÉVE 2005. 52.

⁶ NAGY 1979. 484–498.
⁷ CSÉVE 2005. 99–100.
⁸ KÖNCZÖL 1979. 3–4.; TASI 1999. 67. 106. jegyzet
⁹ TASI 1988. 74.: Kerék Mihály – Móricz Zsigmondnak
¹⁰ TASI 1988. 79.: Móricz Zsigmond – Illyés Gyulának
¹¹ TASI 1999. 67. 106. jegyzet
¹² KÖNCZÖL 1979. 4–5.
¹³ TASI 1999. 67. 106. jegyzet
¹⁴ TASI 1988. 101–102.: Jakab Sándor – Móricz Zsigmondnak
¹⁵ TASI 1988. 111–112.; TASI 1999. 86. 142.
¹⁶ KELET NÉPE 1940. ápr. 15. 24.
¹⁷ KELET NÉPE 1940. ápr. 15. 17.
¹⁸ „Mert hát én voltam az, akiről Veszprémben azt a Battyám által megírt anekdotát mondták...” TASI 1988. 112. Jakab Sándor – Móricz Zsigmondnak
¹⁹ KÖNCZÖL 1979. 5.
²⁰ KELET NÉPE 1940. ápr. 15. 17.
²¹ HARMATH-KATSÁNYI 1984. 220.
²² KELET NÉPE 1940. aug. 1. 1–2.
²³ NAGY 1979. 489.
²⁴ KELET NÉPE 1940. aug. 1. 1.
²⁵ KELET NÉPE 1940. aug. 1. 2.
²⁶ HTGY BFÜRED, Zákonyi különgyűjtemény. Kardoss Béla levele Zákonyi Ferencnek. ltsz.n.
²⁷ A vendéglőt és szállodát a II. világháborúban bombatalát érte. Az 1960-as években lebontották, helyén ma a Forrás Takarékszövetkezet épülete áll. Információimat Vér Lászlóné balatonkenesei helytörténeti kutatótól kaptam. Segítségét hálásan köszönöm.
²⁸ TASI 1988. 140.: Németh Lászlóné és Németh László – Móricz Zsigmondnak
²⁹ DR. LAKATOS-NÉMETH 1985. 69. A fotó meghatározása: „1940-ben Balatonkenesén a székesfőváros üdülőjében Móricz Zsigmond meglátogatja Némethéket. A képen Móricz Judittal, Ágnessel és Magdával.”
³⁰ TASI 1988. 148.
³¹ TASI 1988. 152.: Németh László – Móricz Zsigmondnak
³² HTGY BFÜRED, Zákonyi különgyűjtemény. Kardoss Béla levele Zákonyi Ferencnek. ltsz.n.
³³ TASI 1988. 70–71.: Kardoss Béla – Móricz Zsigmondnak
³⁴ Ez a levél elpusztult a főváros ostroma alatt. TASI 1999. 65. 100. jegyzet
³⁵ TASI 1988. 70.: Kardoss Béla – Móricz Zsigmondnak
³⁶ Vér Lászlóné tájékoztatása szerint Móricz Hajda Gyuláról és családjáról írta jegyzetét. A család már nem él Balatonkenesén.

VESZPRÉM AND BALATONKENESE, AS TWO STATIONS IN ZSIGMOND MÓRICZ'S TOURINGS

The essay bares the story of Zsigmond Móricz's two journeys to Veszprém and one to Balatonkenese, and it also analyses the journalistic effect of the travels. These visits are less known or not known at all in the Móricz biography, and the local literary researches contain many inaccuracies as well. During the exploration work, the circumstances of his journey to Veszprém in 1919 and 1940 have been revealed together with his visit to Balatonkenese in 1940, and also the articles by Móricz preserving the memories of these visits. The periodical called *Kelet Népe*, which

is Móricz's property and he is the general editor of it as well, published two of his writings, 'The people want to learn' and 'Bath at Lake Balaton', and one of his glosses written in Balatonkenese, 'Lake Balaton'. Although his articles written in Veszprém and Balatonkenese have subject matters connected to local happenings, by Móricz's unique literary and journalistic methods, and by his talent, the articles have become valid generally, they bring a serious message of social policy, so they deserve an honoured place in Móricz's life-work.

1. ábra. Móricz Zsigmond a Bakony-Balatonvidéki Református Népfőiskola záróünnepélyén.
Veszprém, 1940. március 15. (Ülő sor, jobból az első)

Figure 1. Zsigmond Móricz at the closing ceremony at the Presbyterian People's College of the Bakony and Balaton Region. Veszprém, March 15, 1940 (Sitting row, the first from the right)

2. ábra. Móricz Zsigmond íróbarátja, Németh László lányaival: Judittal, Ágnessel és Magdával.
Balatonkenese, 1940. július 11. (Kardos B. felvétele)

Figure 2. Zsigmond Móricz's writer-friend, László Németh with his daughters: Judit, Ágnes and Magda.
Balatonkenese, July 11, 1940 (Photo: Kardoss, B.)

„KAKUKKTOJÁS” TÁRGYAK A LACZKÓ DEZSŐ MÚZEUM NÉPRAJZI GYŰJTEMÉNYÉBEN

Áttekintésemben a Néprajzi Gyűjtemény ismertetésének és elemzésének előmunkálatait kívánom folytatni egy újabb tárgycsoport számbavételével. Bár minden muzeális intézmény megfogalmazza a maga célkitűzéseit és kijelöli gyűjtőterülete határait, a gyűjtemény gyarapítása nem csupán aktív formában – tehát e rögzített paramétereknek megfelelően – történik, hanem ún. passzív módokon is. Ennek következtében óhatatlanul bekövetkezik, hogy a múzeumi, illetve gyűjteményi célkitűzések szempontjából indifferens műtárgyak is bekerülnek a raktárba és a nyilvántartásba. Tekintettel a társadalmi és egyéni használatból kikerülő tárgyak muzealizálási folyamatának összetettségére és esetlegességeire, ez a jelenség lényegében abban (az ideális, s aligha gyakori) esetben is természetesnek tekinthető, ha az adott intézmény célkitűzései és gyűjtőterületének határai fennállása kezdetétől fogva változatlanok. *„Csaknem minden gyűjteményben található olyan tárgyak, amelyek tulajdonképpen nem tartoznak oda”* – ismeri el a múzeumi gyűjteményi terv készítéséhez összeállított segédlet, amely azonban e gyűjteményre irányuló kritikai szemlélet érvényességét inkább a jövőbeni feladatok meghatározására, s nem kifejezetten a tárgyak történetének elemzésére terjeszti ki.¹ Úgy tűnik azonban, hogy a *„nem oda tartozó”* tárgyak körének már pusztán a kijelölése sem oldható meg a tárgyak múzeumon kívüli, majd a múzeumon belüli történetének, a velük kapcsolatos szándékoknak és tudományos elvárásoknak a feltárása nélkül. Így a továbbiakban erre teszek kísérletet, azzal a céllal, hogy megközelítőleg pontos jegyzéket közöljek mindazokról a műtárgyakról, amelyek a gyűjtemény mai szerkezetében „kakukktójásnak” tekinthetők.² Ezek a tárgyak alapvetően két csoportot alkotnak. Az egyik csoport a megye története és népi kultúrája szempontjából lényegében értelmezhetetlen tárgyak körét jelenti. A másik tárgycsoport ezzel szemben azokat a darabokat öleli fel, amelyek ugyan a múzeum célkitűzéseinek értelmében fontos és jól meghatározható helyet foglalnak el a gyűjteményben, de

amelyek történeti kontextusukból eredően (pl. eredeti készítési / használati hely, stílus stb.) a múzeumon belül más gyűjtemények, illetve más muzeális intézmények érdeklődésére is számot tarthatnak, s így számbavételük semmiképpen nem tűnik haszontalannak.

„Fő célunk lévén csak Veszprém megye, különösen a Bakony és a veszprémi Balatonfelvidék természeti viszonyainak és emberi kultúrájának szemléleti tárgyait egységes képbe foglalva felmutatni” – olvashatjuk a múzeum egyik korai hitvallásában, amely a néprajzi tár tekintetében további szempontokkal is kiegészült: *„a néprajzi osztály elsősorban a vármegye ősi magyarságának életviszonyait iparkodik a begyűjtött tárgyi emlékekkel megvilágítani. Ezt a kultúrképet a népies művészkedés termékeinek (hímzések, faragványok) gazdag sorozata teszi változatossá”*³ Bár a megyehatár e kinyilatkoztatás óta több ízben is módosult, s az „ősi magyarság” mellé egyenrangú kutatási tárgyként felsorakoztak a megyében élő nemzetiségek is, az intézmény megyei jellegéből adódóan a gyűjtőterület fogalmi (a mindenkorai Veszprém megye) értelemben a mai napig változatlan maradt. A „kakukktójás” tárgyak körének kijelölésekor tehát ez szolgált kiindulópontként. A tárgy „származásának” meghatározásához a használat, a készítés valamint a gyűjtés helyét vettem figyelembe – ez utóbbit csak abban az esetben, ha a másik két adat egyértelműen megyén kívüli tárgyra utal, vagy éppen azok hiánya veti fel ennek gyanúját. Ezen adatok figyelembevételével a múzeum mai gyűjtőterületén kívülről származó „klasszikus” néprajzi tárgyak száma 883, azaz az összes beletárolt tétel mintegy 3%-a. E tárgymennyiségnek mintegy a hatodát (208 db) alkotják azok a darabok, amelyeknek származási helye hosszabb vagy rövidebb időszakig Veszprém megye közigazgatási területéhez tartozott, s ebben időszakban szerzeményezésük általában programszerűen történt. (A megyehatárok változására több ízben is sor került az elmúlt száz évben, a legtöbb – gyűjteményünkben tárgyakkal képviselt, s ma valamely szomszédos megyéhez tartozó – települést 1950-ben csatolták el.)

A gyűjteménytől „idegen” tárgyak meghatározása ezúttal tehát pusztán földrajzi-statisztikai jellegű. Ennél mélyebb, tartalmi összefüggéseket is vizsgáló osztályozás egyelőre nem tűnik időszerűnek, bár néhány jellemző példa is meggyőzően bizonyítja ennek jövőbeni szükségességét. Felületes megközelítésben is egyértelmű például, hogy a Sebestyén Gyula balatonszepezdi villájából származó figurális kályhadisz éppúgy nem nélkülözhetetlen darabja a megye paraszti kultúráját tükrözni kívánó gyűjteménynek, mint Ambrózy-Migazzi István gróf talányos „varázsvesszeje” vagy az a Csehszlovákiában nyomott hanglemez, amelyen Vaclav Kucsera zenekarának előadásában indonéz, perui és kubai számok szólnak meg 33-as fordulaton. Bár e három példa mindegyike Veszprém megye mai területéről származó (itt gyűjtött és itt is használt) műtárgy, a gyűjtemény jellegét adó, érvényességét biztosító kimondott-kimondatlan követelmények szempontjából kivétel nélkül problematikusak. A Bacchust formázó kályhadisz stílusában és formájában tökéletesen idegen a helyi, paraszti használatban lévő szemeskályháktól, így – figyelembe véve azt a tényt is, hogy egy skót stílusban épült balatoni villaépületből került be a múzeumba – semmi nem indokolja, hogy ez a tárgy éppen a néprajzi (s nem például az iparművészeti) gyűjtemény része legyen. A „varázsvessző” (amely nem más mint egy természetes villás faág) a leltárkönyv szerint Nagyesztergárról származik, és ha készítője nevét (Ambrózy-Migazzi) és készítése évszámát (1933) nem rögzítették volna a nyilvántartásban, joggal gondolhatnánk valamely mágikus célzatú népszokásunk eszközének. Tekintettel azonban a „virágos gróf” életútjára és a jeli arborétum megteremtésében játszott alapítói-főkeretési szerepére⁴, megkockáztathatjuk a feltevést, hogy ez a varázsvessző talán a mediterrán növényzet meghonosítását célzó Hortus Botanicus Jeli-ben használt vízkereső pálca lehetett, amelynek segítségével maga a gróf személyesen kívánta a kényes növényeknek leginkább megfelelő talajt megtalálni. A néprajzi és egyéb gyűjteményeink közötti munkamegosztással és gyűjtőterület-felosztással kapcsolatos nehézségekre a legszélsőségesebb példát kétségkívül a csehszlovák hanglemez esete szolgáltatja. A paraszti tárgykultúra polgárosulásával, főként a háztartásában használt gyári termékek, illetve kézműves termékek arányának végleges eltolódásával „a népi”, tehát „néprajzi” tárgy és a „polgári” vagy „úri” tehát „történelmi” vagy „iparművészeti” tárgy fogalma viszonylagossá, összemósódottá válik. A kérdéskört tovább bonyolítja a megváltozott társadalmi viszonyok között helyét és tárgyát kereső néprajztudomány és néprajzi muzeoló-

gia új törekvése, amely a jelenkutató irányzatának megfelelő tárgye gyűjteményekkel egészítené ki az eddig – néhány „kakuktktojást” leszámítva – viszonylag homogén gyűjteményeket. Az egyes gyűjtemények anyagának „közös halmazai”, az önálló, egyedi gyűjteményi jelleg torzulása és az ebből fakadó problémák azonban gyűjteményi szinten nem oldhatók meg. Megnyugtató rendezésükhöz intézményi, illetve országos muzeológiai állásfoglalás szükséges. Ebben minden bizonnyal áttörést hozhat a gyűjtemények és múzeumok közötti virtuális adatáramlás, amelynek alapja a számítógépes nyilvántartások naprakész állapotban tartása. Amíg azonban ez még csak a hazai muzeológia derülátó jövőképében szerepel, nem tűnik indokoltnak az egyes gyűjteményi darabok – akár messze vezető következményekkel járó – tartalmi értékelése, amely a „néprajzi tárgy” bizonytalan fogalmának önkényes meghatározását követelné meg.

Jelen válogatás tehát a fentiek értelmében földrajzi szempontokon alapul, amely az esetek egy részében automatikusan feltételezi a tárgy tartalmi értelemben vett „idegenségét” is. Így egy bosnyák hárempapucs vagy egy kalotaszegi varrottas esetében nem fogalmazódhat meg kétségünk a felől, hogy ezek a tárgyak mind a „vármegyei magyarság” szempontjából, mind a korszerűbb (megyei múzeumi) néprajzi gyűjteményi kereteket tekintve teljességgel érdektelen. Ez a megállapítás különösképpen érvényes a nemzetközi néprajzi anyagra, amely a múzeum alapítása óta folyamatosan gyarapodott, és „külföldi művelt és félművelt népek néprajzi tárgyai”, illetve „külföldi primitív népek anyaga” címen szerepelt az évi statisztikákban. Bár volt olyan esztendő, hogy a gyarapodás tetemes részét éppen a nemzetközi anyag tette ki⁵, a múzeumőrök tanácsalanságát jól mutatja, hogy az első szakleltárkönyvek megnyitásakor (1937) ezek a tárgyak nem kerültek be a nyilvántartásba, pontosabban a „helyi hazafiságot” ápolni kívánó néprajzi törzsanyagba. Ugyanakkor mégsem történt kísérlet ezen tárgyak sorsának megnyugtató rendezésére. Az országos múzeumi tudományos életben a két világháború közötti időszakban ugyan bevett gyakorlata alakult ki a múzeumok közötti műtárgycserének, ezek a néprajzi tár esetében kizárólag éppen a helyi népművészeti alkotásokra irányultak, amelyekből könnyűszerrel lehetett duplumokat vásárolni.⁶ A külföldi anyaggal való csereügyletet nyilván eleve lehetetlenné tette, hogy ezek az „exotikus műtárgyak” a múzeumügy iránt szolidáris polgárok adományaként kerültek az intézménybe, vétel – az idézett múzeumi küldetés tudatos vállalásának megfelelően – egyetlenegy esetben sem történt. E „kül-

földi” eredetű műtárgyak maradékával⁷ és a bennük megtestesülő elvi-tudományos, illetve raktározási problémákkal az 1950-es években újrainduló gyűjteményi munka keretében Vajkai Aurélnak kellett ismét szembenéznie. Vajkai a „*tanulmányi raktárból*” szerzeményezett tételeket a korábbi törzsanyaggal egyenértékű műtárgyakként vezette be az 1953-ban nyitott leltárkönyvbe. Ám, hogy érdeklődési körétől, illetve múzeum-konceptiójától mennyire távol állhatott ez a tárgycsoport, jól mutatja, hogy a leltárkönyv rovatainak kitöltéséhez nem vette igénybe a korábbi szerzeményi naplóban vezetett adatokat, csupán a szerzeményi számat tüntette föl. Ezek a tárgyak sem a leltározás előtt, sem utána nem szerepeltek a múzeum egyetlen kiállításán sem.

Nem ilyen egyértelmű a földrajzi és tartalmi idegenség egybeesése a megye tágabb földrajzi környezetéből: a szomszédos megyékből vagy akár a Dunántúlról bekerült tárgyak esetében. A díszítetlen használati tárgyak egy részénél gyakran egyáltalán nem mutathatók ki formai különbségek e nagyobb tájegységen belül sem, de például a – gyűjteményünkben szép számban képviselt – pástorművészet is olyan „dunántúli” stílusjegységet mutat, amely lényegében érdektelenné teszi a megye szerinti hovatarozás kérdését. (Más kérdés, hogy az utóbbi 15 évben kiadott Népművészeti örökségünk sorozat kötetei a mesterséges megyei közigazgatási határokhoz igazítják a feldolgozott népművészeti anyagot, lemondva alkalmasint a megyei gyűjtemények egy-egy jelentős darabjának közléséről). Nem véletlen, hogy gyűjteményünk néhány szomszédos megyéből származó műtárgya több kiállításunkon szerepelt és szerepel ma is. Egyes tárgytipusok esetében ugyanakkor – mint például a hímzett textíliák, s azon belül is különösképpen a halottas lepedők – egyenesen egységes kárpát-medencei jegyekről beszélhetünk. Mint ahogyan a szakirodalom rámutat, e tárgyak hímzéstechikája és motívumvilága nagy hasonlóságot mutat a magyar nyelvterület egészén, így e tárgycsoport esetében a „származás” helye inkább csupán a használat körülményeinek pontosításában játszik szerepet, mintsem kulturális határok kijelölésében.

Határesetként kell tekintenünk azokra a műtárgyra, amelyek egy-egy magángyűjtemény részeként kerültek be a múzeumba. Ezek a darabok nem csupán annak a területnek a népi kultúrájáról hordoznak információkat, ahol készültek s használták őket, hanem fontos adalékkal szolgálnak a magángyűjtemény történetét, összetételét illetően és segítenek a gyűjtő szándékainak, világképének, gyűjteményképzési el-

veinek megértésében. A szerencsés esetben egyben vagy egy-egy nagyobb részletben megvásárolt magángyűjtemények darabjai ilyen értelemben tehát feltétlenül összetaroznak, miközben egyes tárgyak, az eredeti gyűjtőszenvédély meghatározta kereteken túlmutatva, az „idegen”, azaz a múzeumétól független földrajzi-történeti keretek között is értelmezhető tárgyak körét szaporítják. E megfontolásból vettem fel az alábbi jegyzékbe a Balaton-parti villákból az államosítás során bekerült, a Kárpát-medence legkülönbözőbb tájairól származó díszített használati tárgyakat, valamint egy vásárlás útján szerzeményezett jelentős magángyűjtemény ormánsági, erdélyi, sárközi (stb.) darabjait.

Alapvető különbség mutatkozik tehát a megyehatárokon kívülről származó tárgyak idegenszerűségének mértékében. Az a tény azonban, hogy egy adott tárgy – származási és készítési helyétől függetlenül – a gyűjtemény szerves részének tekinthető-e (pl. befolyásolja a gyűjtemény bemutatásának vagy feldolgozásának szempontjait) vagy valóban idegen testként, zavaró körülményként és raktározási problémaként van jelen a múzeum tudományos koncepciójában, minden esetben egyedileg mérlegelendő feladat lenne. Ezért a gyűjteményismertetésnek e jelenlegi szakaszában az összes, földrajzi szempontból gyűjtőterületen kívülinek ítélt tárgyat, további bontás és tartalmi elemzés nélkül, egy jegyzékbe rendezve mutatom be. A földrajzi szempontú osztályozás szigorú alkalmazásától mindössze három esetben kellett eltekintennem. Nem tekintem a mai gyűjtőterületen kívülről származó tárgynak azokat a hazai és külföldi gyáripari termékeket, amelyeket Veszprém megye valamely településén használtak, és onnan – általában egy háztartás részeként vagy valamely tematikus gyűjtés keretében, tehát ritkán egyedi darabként – kerültek a néprajzi gyűjteménybe. Így a fentebb említett csehszlovák hanglemezen kívül kimarad a jegyzékből számtalan más tárgy is: az osztrák, német, olasz, portugál nyomdákban előállított szentképek és bibliák, a Brünben gyártott bádobögge, a csepeli vasfazék, a hollóházi juhtúrós edény, a szovjet gyártmányú biciklikulcs vagy a leningrádi gramofon (stb.). Ezzel szemben feltüntettem mindazokat a kézművesipari termékeket amelyek egy-egy megyén kívüli műhelyben készültek, és házassági kapcsolatok vagy vásárolás, illetve házaló kereskedelem útján kerültek valamely településünkre mint az adott kézműipari központ (csákvári fazekasok, komáromi asztalosok) körzetének egy pontjára. Bár ezek természetesen a helyi paraszti tárgykultúra szerves részét alkotják, „származás” szerinti megkülön-

bőztetésük talán mégsem lesz haszontalan, éppen az egyes kézműves központok történetét vizsgáló kutatók számára.

Második kivételként meg kell említenem azt a néhány régészeti leletet, amely egyelőre ismeretlen okok miatt lett a néprajzi gyűjtemény beletárolt tárgya, és amelyet – miután kis számú, és a „történeti” tárgyakkal ellentétben nem képlékeny társadalmi, hanem egyértelmű, időbeni szempontok szerint jól elkülöníthető tárgycsoportról van szó – szintén feltüntették az alábbi jegyzékben. Ugyanezen logika szerint jártam el a Veszprém megyei első világháborús orosz hadifogolytáborokból származó tárgyak esetében. Ezek kétségkívül a megye történetének pontosan értelmezhető, jól adatolt tárgyi adalékai, ám – mint „faragványok”, illetve „népművészeti alkotások” – semmiféle használható szemponttal nem gyarapítják a megye néprajza iránt érdeklődők tudományos ismereteit.

Mindezen megfontolásokat mérlegelve állítottam össze az alábbi jegyzéket, amely a megye határaitól indulva kisebb földrajzi egységeként mutatja be a gyűjteményben – a fenti ismérvek valamelyike alapján – „kakukktójasnak” ítélt tárgyakat.

Szomszéd megyék

Fejér megye

- Csákvár** 4 db (tejes fazekak az 1940-es évekből)
- Dég** 3 db (kutyagerinc, mángorló, cseréptintartó-céhrefek)
- Enying** 12 db (céhláda, faragott pipaszár, kalitka, faragott botok, csíholó acél, óralánc, ürgecsapda, metzőkés, takácsremek, fokos, vascsákány)
- Lajoskomárom** 1 db (a község pecsétnyomója 1805-ből)
- Mezőkomárom** 2 db (céhláda, orvvadász szék)
- Mezőszilas** 96 db (bárányjelek, patkolt tojás, spanyolozott mosófa, borotvatartó, gyújtótartók, türelemüveg, faragott pásztorbotok, pásztorfelszerelés)
- Polgárdi** 1 db (az unitárius iskola bibliája)
- Sárkeresztúr** 1 db (szöttes konyharuha)
- Székesfehérvár** 1 db (hímes tojás 1904-ből)
- Bakonycsernye** 1 db (a község pecsétnyomója)
- Fejér megye (település megjelölése nélkül)** 1 db (spanyolozott XIX. századi tükrös)

Fejér megye összesen: 121 darab. Nyolc tárgy kivételével a történeti Veszprém megye településeiről van szó. Bakonycsernye 1956-ig Veszprém megye zirci járásához tartozott, Dég, Enying, Lajoskomárom,

Mezőkomárom és Mezőszilas pedig 1950-ben került Veszprém megye enyingi járásától Fejér megyéhez. E tárgycsoport legértékesebb része az a XIX–XX. század fordulójáról származó pásztorművészeti anyag, amelyet a múzeum munkatársai 1909-ben, majd a rá következő években a mezőszilasi Szunyog-pusztán, illetve az enyingi Kenyeres-pusztán vásároltak. Külön értéke ennek a szerzeményezésnek, hogy a faragópásztorok neve is fennmaradt (Zöld Náci, Liszák Mihály, Török Ferenc juhászok).

Győr-Moson-Sopron megye

Gyarmat 1 db (tökből készített tölcser az 1920-as évekből)

Győr 1 db (Győrben készített cseréplábas)

Szerecseny 2 db (faragott fa szobrok)

Győr-Moson-Sopron megye összesen: 4 db. Gyarmat és Szerecseny 1954-től 1991-ig volt Veszprém megyei község. A két faszobrot 1970-ben a múzeum által meghirdetett népi iparművészeti pályázatra küldte be a Szerecsenyben élő alkotó.

Komárom-Esztergom megye

Bakonyszombathely 28 db (hímzett textilek, mángorló)

Bársonyos 1 db (dárdacsúcs a XIX. századból; feltehetően éjjeliőre volt)

Hánta 2 db (a község pecsétnyomója 1867-ből; hímmzett fejkendő)

Csatka 3 db (a község pecsétnyomója, cseréptányér, hímmzett textil)

Kerékteleki 1 db (a község pecsétnyomója 1852-ből)

Komárom 1 db (festett láda)

Oroszlány 1 db (bokály)

Réde 36 db (hímzett textilek és viseletdarabok, korsók, béklyó, faragott bot)

Súr 4 db (tálas, bélfá, türelemüveg-kálvária, faragott képkeret)

Tata 4 db (fazekastermékek)

Tata vidéke 1 db (türelemüveg)

Komárom-Esztergom megye összesen: 80 db. Hánta, Csatka, Kerékteleki, Súr, Réde, Bakonyszombathely és Bársonyos 1950-ig Veszprém megye zirci járásához tartozott. Az utóbbi községből származó dárdacsúcs azonban jóval később, 1992-ben került a múzeumba egy magángyűjtőtől. Mint a darabszámokból kitűnik, következőes gyűjteménygyarapítás csupán Réde és

Bakonyszombathely községekben folyt. Az e két községben vásárolt hímzett kultikus textíliák és viselet-darabok máig a múzeum jelentős néprajzi textilgyűjteményének kiemelkedő darabjai.

Somogy megye

Andocs 1 db (ferences szerzetesek által készített andocsi emlék szentkép a XIX–XX. sz. fordulójáról)

Balatonkiliti 1 db (faragott bot)

Balatonszabadi 6 db (tapogató, egérfogó, jégpatkó, hímzett lepedő, türelemüveg, reccsipke-betét)

Buzsák 2 db (szóttos törölköző, szaru sótartó)

Csurgó 1 db (cifraszűr)

Nagyberény 3 db (négy sípos duda, kanászbalta, kobak)

Osztopán 2 db (festett papír báb, pipaszár)

Ságvár 7 db (párnavég, szőlőakasztó bot, tükrös, szaru sótartó, birkakolomp, lóbékó, kefetartó – az összes tárgy a XIX. század utolsó harmadában készült)

Siófok 2 db (szőlőmetsző kés, vászonkorsó, késpenge)

Siómaros 5 db (pereculacs, fonalgombolyító, kapu akasztó, kapatisztító, csipketöredék)

Törökkoppány 5 db (festett tojások a 20. század elejéről)

Somogy megye (település megjelölése nélkül) 6 db (kettős tilinkó a XIX. századból, gyújtótartó, faragott kanál „Váth Jánosnak” felirattal, rokka; Bagol András botja)

Somogy megye összesen: 38 db. Balatonszabadi, Siófok és Siómaros 1950-ig Veszprém megye enyingi járásához tartozott. A siómarosi tárgyak tervszerűen folytatott múzeumi vásárlás következtében kerültek a múzeumba, míg a siófokiak inkább alkalmyszerűen. Különösen érdekes darab a siófoki vászonkorsó és a XVII–XVIII. századra datált késpenge, amelyek az új katolikus templom alapozásakor kerültek elő 1903-ban több más használati tárggyal együtt (de csak ezt a kettőt sorolták a néprajzi tárba!).

A ságvári szerzeményezés a gyűjtőterület határainak rugalmas kezelésére hoz példát. *„Mint Veszprém vármegye mai területén ugyan kívül eső, de az ősi megye kultúrterületébe mindenképpen beilleszkedő területrészt a Balaton-partnak az a része is, amely a megye veszprémi járásával dél felől határos. Megyei központunkhoz való közelsége is indokolttá teszi ennek a területnek innen való megfigyelését”* – indokolja Laczkó Dezső a Zala megye egyes településeinek folyó régészeti megfigyelések szükségességét⁸. Az „ősi megyét” azonban ennél messzebbre is kitérítette a múzeum, ha érdekei úgy kívánták: több éven keresztül

folytattak például ásatásokat a ságvári „*ősemberi kultúrtelepen*”, amelynek feltárásába csak 1930-tól kapcsolódott be a Somogy megyei Múzeumi Egylet, mint illetékes szerv⁹. A hét darab értékes néprajzi tárgyat az 1928-as ásatási munkálatok idején vásárolta a múzeum, egy részüket (például a faragott kefetartót) kifejezetten cseretárgynak szánta Laczkó Dezső.

A törökkoppányi hímes tojásokhoz 1916-ban egy veszprémi polgár adományaként jutott a múzeum, míg a buzsáki szóttos Kiss Ilona magángyűjteményének¹⁰ egyetlen somogyi darabja. A csurgói szűr-szabó műhelyben készült gulyás szűr – a dunántúli posztóviseletek egyik kimagaslóan igényes darabja – 1860 körül készült, feltehetően egy nemesvidi uradalmi gulyás (Varga István) számára. A veszprémi múzeum gyűjteményébe állami letétként került 1914-ben, vagyis abban az évben, amelyben a Somogy megyei Múzeumi Egyesület is (Gönczi Ferenc alelnökségével) megkezdte a helyi néprajzi és népművészeti anyag gyűjtését. Ezt a bakonyi rátétes szűrőktől mind díszítőtechnikájában, mind stílusában elütő jellegzetes somogyi¹¹ viseletdarabot – amelyet készítésének és használatának helyszíne is a dél-dunántúli megyéhez köt – több kaposvári kiállításra is kölcsönözte már intézményünk, és helyet kapott a Somogy megye népművészete kötetben is.¹²

A múzeum legelső szerzeményei között szerepelt a történelmi tárgyú karcolt botjairól ismert Bagol András egyik alkotása, amelynek kalandos sorsát sejteti, hogy egy kalocsai adományozótól került be gyűjteményünkbe. Bagol András Somogy és Baranya megyében is pásztorkodott, alkotásait a Somogy megye népművészete kötet elemzi.¹³

Végezetül külön említést érdemel a „kettős tilinkó” (ikerfurulya) is, amely igen ritka népi hangszerünk. Párhuzamait csupán néhány dunántúli és csángó tárgy, illetve adat jelenti. A néprajzi gyűjtemény e Somogy megyéből származó darabja formai jegyek alapján a gyimesi kettősfurulyákkal rokonítható.¹⁴

Zala megye

Bak 1 db (faragott bot)

Keszthely 1 db (Mattisz Pál műtermében készült családi fotó)

Sármellék 2 db (tokmány, karcolt szaru sótartó)

Szentgyörgyvár 1 db (a község pecsétnyomója)

Zsid (jelenleg Várvölgy) 1 db (kötény az 1910-es évekből)

Zala megye összesen: 6 db. Bak kivételével valamennyi község 1950 és 1979 között a megye gyűj-

tőterületéhez tartozott. A darabszám ugyanakkor jelzi, hogy ezek a tárgyak alkalmi ajándékozás vagy vétel útján kerültek a gyűjteménybe. Az e területen folyó rendszeres tárgygyűjtések eredményei a keszthelyi Balatoni Múzeum gyűjteményét gyarapították. Külön említést érdemel a Bak községből származó, különleges mintájú, igényesen faragott pásztorbot, amely gyűjteményünkbe kerülését a múzeumalapítást követő évtizedek adományozási hullámának köszönheti.

Vas megye

Celldömölk 3 db (faragószék, kaszkalapáló szék, gereben 1808-ból)

Hegyfalu 4 db (festett tojások)

Pécsöly 1 db (pásztorokészség a XIX. századból)

Répcelak 1 db (dohányzacskó)

Szombathely 1 db (levesestál)

Szombathely vidéke 2 db (festett tojások a XIX. századból)

Vasszentmihály 1 db (szentmihályi kőkorsó)

Vas megye (település megjelölése nélkül) 4 db (vizeskorsó: Vasvári emlék; Kebelén vagy Magyar-szombatfán készült vizeskorsó, festett tojás, szaruból készült bot)

Vas megye összesen: 17 db. Ellentétben a többi szomszédos megyével, ezek a települések néhány évtizedre sem tartoztak Veszprém megyéhez. A korai szerzemények (pl. a festett tojások vagy a pásztorokészség) feltehetően Veszprémhez kötődő polgárok adományai voltak. A kerámiatárgyak az 1980-as években a Laczkó Dezső Múzeum nyilvántartásába átleltározott volt sümegi gyűjteményből származnak; a kisméretű felíratos vizeskorsó (Vasvári emlék) minden bizonnyal a vasvári szentkút vizének hazavitélére szolgált. A levesestálat az 1972-es megyei népművészeti pályázatra küldte be szombathelyi készítője. A celldömölk tárgyak Szalóky Károly egerljai gyűjteményének darabjai voltak. (1. ábra)

Dunántúl

Baranya megye

Beremend 1 db (katonai tiszti nyereg)

Kákics 3 db (hímzett törölköző 1896-ból, futó és terítő a XX. század elejéről)

Ormánság 6 db (sokac ingujjak, hímzett töredék, takaró ruha, lepedővég, díszpárnahuzat)

Somogyhárság 5 db (ifj. Kapoli Antal faragott-karcolt tárgyai 1938-as évekből: kobak, szarudoboz, tülök, faragott tükrös)

Szaporca 2 db (hímzett törölköző, kosártakaró ruha az 1920-as évekből)

Baranya megye (település megjelölése nélkül) 24 db (szóttos kendők, főkötők, sokac ingek és ingujjak, alsós szoknya, zongoraterítő)

Baranya megye összesen: 41 db. Néhány tárgy kivételével Kiss Ilona magángyűjteményének dél-dunántúli darabjai teszik ki a Baranya megyei tárgyak csoportját. (Ehhez a tájhoz gyermekkori emlékei kötötték a gyűjtőt, akinek református lelkész édesapja 1912 és 1915 között szolgált Kákicson). A tárgyak a népművészet iránt megnyilvánuló érdeklődésnek abból az időszakból származnak, amikor a fő cél hímzőtechnikák és hímzésminták megőrzése volt. Erről tanúskodik az eredeti tárgyi összefüggésiből kiemelt töredékek nagy száma: egy-egy különösen gazdagon hímzett és csipkebetétekkel kombinált ingujj vagy egy másodlagos felhasználás során (pl. terítővé) átalakított ingeleje. Ennek köszönhetően a tárgyak életéről, a használat körülményeiről nem állnak rendelkezésünkre adatok, mindössze a szaporcai kendők készítőjének neve ismert. Bár nem ennek a magángyűjteménynek a része volt, minden bizonnyal ugyanebből a korszakból származik az a hímzett ingtöredékekből összevarrt zongoraterítő, amelyet Olaszfaluból (Weimpuszta) az államosítás keretében hozott a múzeumba Vajkai Aurél.

Somogyhárság 1975-ig Somogy megyéhez tartozott – itt élt a pásztorfaragó hagyományokat követő, de már hivatásos népművészként alkotó ifj. Kapoli Antal. Alkotásait a Somogy megye népművészete kötet tárgyalja. (2–3. ábra)

Tolna megye

Ócsény 2 db (parittyafőkötők)

Sárköz 33 db (szóttések)

Tolna megye összesen: 35 db. A Kiss Ilona magángyűjteményéből származó sárközi textíliák az 1930 és 1950 közötti időszakban készültek, kivéve a néhány évtizeddel korábbra datált két főkötőt. A gyűjtemény jellegéből adódóan a készítés, használat körülményei vagy a készítőik neve ezúttal is ismeretlenek.

Magyarország

Pest megye

Budapest 1 db (halottas lepedőszél)

Máriabesnyő 1 db (faragott bot)

Pest megye összesen: 2 db. A fővárosi adományozótól származó halottas lepedő eredeti készítési és használati helye ismeretlen, stílusa alapján a Felvidéken készített és házaló kereskedők révén elterjedt halottas lepedő típusról van szó, amelyet megyénk területén is előszeretettel használtak. A Máriabesnyőn készült bot alkotója, Nagypál Miklós a XIX. század második felének ismert pásztorfaragója volt, gazdagon díszített botjai közül többet őriznek különböző hazai közgyűjteményekben (pl. Gödöllő, Vác, Néprajzi Múzeum stb.). Ezek egyike a gyűjteményünkben található faragvány, amely az alkotó „történelmi” témájú botjai közé tartozik, ezekhez hasonlóan nemzeti jelképeket, a himnusz szövegét, valamint a magyar történelem jeles alakjait ábrázolja.

Békés megye

Tótkomlós 3 db (vizeskanta, ételhordó, korsó)

A datált, feliratos fazekastermékek Tótkomlósán készültek a XIX–XX. század fordulóján, eddig ismeretlen körülmények között – talán beházasodás révén – kerültek Szentgálra, majd onnan a gyűjteménybe.

Borsod-Abaúj-Zemplén megye

Mezőkövesd 2 db (kötény)

Nagy Mihály 1 db (pásztorkürt)

Borsod-Abaúj-Zemplén megye összesen: 3 db. A hímezett fekete matyó kötények feltehetően a két világháború közötti népművészeti gyűjtőláznak eshettek „áldozatul”, így kerülhettek egy balatonmelléki villába, illetve egy pápai otthonba, amelyeknek 1952. évi „zár alá vételekor” váltak múzeumi tárggyá. A gazdagon díszített spanyolozott szarukürtöt a múzeum alapítása után nem sokkal ajándékozták a múzeumnak, készítésének, használatának körülményei sajnos ismeretlenek. (4. ábra)

Bács-Kiskun megye

Géderlak 1 db (aratókorsó)

Bács-Kiskun megye összesen: 1 db. A géderlaci fazekasműhelyből (Varga Péter) kikerült korsót Adorjánházán használták és az Adorjánháza-Egeralja térségére kiterjedő nagyszabású néprajzi tárgygyűjtéskor került Szalóky Károly gyűjteményébe.

Csongrád megye

Hódmezővásárhely 1 db (faragott Madonna-szobor)

Csongrád megye (település megjelölése nélkül) 1 db (halász kompánia pálinkás butykosa 1846-ból)

E két alföldi műtárgy a gyűjtemény legtalányosabb darabjai közé tartozik: a bekerülés évszámán kívül semmit sem tudunk róluk. A halásztársaság butéliáját 1928-ban adományozták intézményünknek, az első szakleltárkönyvbe azonban – nyilván hasonló megfontolásból, mint a külföldi műtárgyak – nem került be. A II. világháború utáni gyűjteményrendezés sajnos nem járt együtt profiltisztítással, amit e különleges – a feliratban szereplő személyneveknek köszönhetően informatív – tárgy esetében különösen sajnálhatunk. A tanulmányi raktárban „talált” több száz tárgyhoz hasonlóan Vajkai Aurél ugyanis ezt is a törzssanyagba emelte 1955-ben, utat nyitva ezzel a tárgy későbbi kiállítási célú felhasználásához, ami ez esetben a tárgy sorsának beteljesedését jelentette: a butellát abból a tihanyi halászcéhházból lopták el 1970-ben, ahol sem stílusa, sem eredete alapján nem volt semmi keresnivalója. Az egy fából kifaragott, különleges szépségű Madonna szobor (M. Horváth János hódmezővásárhelyi pásztorfaragó alkotása) szintén az 1920-as években került be a gyűjteménybe, ám alkotóján kívül egyéb információk egyelőre nincs róla.

Hajdú-Bihar megye

Balmazújváros 1 db (süveg)

Debrecen 3 db (dohányzacskó, cseréppipák)

Hajdú-Bihar megye összesen: 4 db. A négy tárgy közül a három „eredeti” használati tárgyról nem maradtak felhasználható adatok, az 1974-ben vásárolt süvegről azonban pontos tájékoztatást ad a nyilvántartás. Egy történelmi viseletdarab rekonstrukciójáról van szó, amelyet feltehetően kiállítási célra, megrendelésre készített Mihalkó Zoltán kalaposmester, aki a süveg készítésének technikáját (a szintén Balmazújvárosban működő) nagypapjától tanulta.

Kárpát-medence

Románia (település megjelölése nélkül) 2 db (faragott bot, hímes tojás)

Erdély (település megjelölése nélkül) 13 db (boró-

kaágból faragott székely pipa, hímzett textiltöredék, bokályok)

Arad megye 3 darab (1960–70-es években készült román textiliák)

Bihar megye 4 db (1980 körül készült román szőttesek)

Krassószőrény megye 1 db (faragott ivócsanak) + 1 db ? (faragott ivókupa Daruvárról¹⁵)

Balavásár 1 db (lepedőszél töredéke)

Korond 3 db (kancsók, kanta)

Kalotaszeg 3 db (festett pad)

Körös-völgye 1 db (hímzett ing)

Szatmárnémeti 11 db (cigány viseletek)

Vízakna 1 db (sóvályú)

Erdély és a Partium összesen: 41 db. Ez a tárgycsoport többnyire alkalomszerűen szerzeményezett szórvány darabokból áll. (A Romania feliratú faragott turistabot például, amely talán emléktárgynak készült, feltételezésem szerint véletlenül – igényes helyi pástorfaragások társaságában – került be a Tüskevári Helytörténeti Gyűjteménybe, amely később a múzeum törzanyagának része lett). A román kézimunkák Kiss Ilona magángyűjteményéből származnak, míg a kerámia nagy része államosított Balaton-parti villákban használt dísz tárgy volt az 1930–40-es években. Kivételt képez ez alól az Egerlaja környékén gyűjtött három korondi fazekastermék, amelyet a gyűjtő szerint az 1940-es években házaló korondi kereskedőtől vásároltak a helyi parasztcsaládok. Külön figyelmet érdemel a szatmárnémeti tárggyűjtemény, amelyet egy nagyobb (összesen 24 darabból álló) cigány viseletanyagának a még Szatmárnémetiben készített, de később Veszprémben is használt darabjai alkotnak. (5. ábra)

Felvidék 31 db (vegyes)

Balogpádár 57 db (vegyes)

Gömörpanyit 1 db (ház tervrajza 1939-ből)

Perjés 1 db (abrosz)

Rimaszombat 5 db (református papi főveg és palást, diótartó kosarak, vállkendő)

Sajógömör 175 db (vegyes)

Selmebánya 1 db (váza)

Tesmag 10 db (viselet)

Tornaalja 5 db (1933-as lakodalom kellékei: völegény öltözete, esküvői meghívó)

Felvidék összesen: 286 db. A rimaszombati palástkészítő műhelyben készült, de Veszprém megyében használt papi öltözet és a selmebányai polgári ízlésű dísz tárgy (virágváza) kivételével a felvidéki tárgyak

az 1947–48-ban, csehszlovák-magyar lakosságcsere egyezmény végrehajtása során kerültek Veszprém megyébe. A kitelepített sváb lakosság házaiba költöző Gömör megyei és ipolysági magyar családok teljes háztartással és gazdasági felszereléssel érkeztek. E szülőföldről hozott tárgyak (elsősorban háziszőttés textiliák, illetve a szövés-fonás eszközkészlete) először 1976-ban jelentek meg a néprajzi gyűjteményben, amelyet az 1980-as évek folyamán öt kisebb-nagyobb tárggyűjtemény követett. A legjelentősebb ezek körül a nagyrészt textiliákból álló bándi gyűjtés anyaga volt, amelynek darabjai Sajógömörben, illetve Tornaalján készültek. Jelentős gyűjtés (vásárlás) zajlott Kislődön, Ajkán, Devecserben és Magyarpolányban is. A három utóbbi helyszínről származnak azok a Balogpádáron szőtt és hímzett textilek, amelyek esetében a készítés és használat körülményeit is gondosan lejegyezte a gyűjtő. Néhány tárgy a Tesmagról Tótvázsonyba, illetve Rimaszombatból Márkóra telepített családok tulajdonából került a gyűjteménybe.

Európa

Bosznia 2 db (legező, guszlica)

Travnik 2 db (csibukszár, hárempapucs)

Bosznia összesen: 4 db. 1908-ban a múzeum jelentésében a néprajzi tár nagyobb gyarapodásai között emlékeztek meg arról a 48 darab bosnyák tárgyról, amelyet dr. László Zoltán adományozott a múzeumnak. A „külföldi művelt és félművelt népek” tárgyi emlékéanyagát 1911-ben majd 1915-ben további boszniai tárgyakkal gyarapította az adományozó, ebből a jelentős anyagból mára azonban mindössze a fentebb részletezett darabok találhatók a Néprajzi Gyűjteményben. Dr. László Zoltán (1881–1961) író, hírlapíró a pénzügyminisztérium főtisztviselőjeként, illetve a Pesti Hírlap balkáni tudósítójaként éveket töltött Boszniában. Gyűjteményének darabjai ebből az időszakból származnak. A veszprémi múzeumnak a Balaton felvirágoztatásért tevékenykedő balatoni nyaralótulajdonosként kerülhetett kapcsolatba.¹⁶ (6. ábra)

Bulgária (Rodope hegység falvai, illetve Szmoljan) 130 db

A (főként lakberendezési és apróbb használati tárgyakból álló) tárggyűjtemény Nagy László költő iszkázi szülőházának bolgár szobája számára készítette és adományozta 1984-ben a Szmoljan Megyei Múzeum. A népies szobaberendezés tárgyai mellett a néprajzi

gyűjteménybe került a költő mellszobra valamint szmoljani emlékházának makettje is.

Szerbia (Sabác) 1 db (bocskor)

1915-ben adományozták a múzeumnak, használatának körülményei ismeretlenek.

Európán kívül

Afrika 5 db (késtok, fedeles kosarak)

Egy bódéi polgár adományaként kerültek a múzeumba (mind az ajándékozó, mind a gyűjtemény eredeti tulajdonosának nevét olvashatatlanul vezette be a Szerzeményi Naplóba Laczkó Dezső). Feltehetően annak a 18 darab „*asszuáni néger néprajzi tárgyból*” álló együttesnek a XX. századot átvészelt néhány darabjáról van szó, amely 1908-ban a néprajzi tár jelentősebb gyarapodási tételei között az évi jelentésbe is bekerült.¹⁷ (7. ábra)

Elő-India 2 db (faeke-modell, csónak-modell)

Gudur 4 db (nyílhegyek)

India összesen: 6 db. Ludwig Jenő veszprémi (?) polgár adományaként két alkalommal (1909, 1914) is gyarapodott a múzeum „*hindu tárgyakkal*”, összesen 54 darabbal. A szobrokból, modellekből és egyéb – a bekerüléskor „néprajzinak” minősített – tárgyakkól álló gyűjteményből 1954-ben már csak ezt a néhány darabot leltározta be Vajkai Aurél.

Kaukázus 1 db (emberfejlet formázó faragott bot)

A múzeum története szempontjából különleges értékű tárgyat a múzeumalapító Laczkó Dezső hozta magával kaukázusi útjáról, amelyen Déchy Mór vezetésével vett részt 1902-ben. (8. ábra)

Kína 2 db (festett, faragott bot, fakupa)

A tárgyak eredete ismeretlen. A bambusz ivóedény Békefi Antal zirci gyűjteményének darabja volt, a bambusz bot a II. világháború előtti, 1950-es években leltározott anyagból származik. (9–10. ábra)

tengerentúli 6 db (dob, bőr pajzsok, nyíltartó tok,)

A „*tengerentúli*” meghatározás Vajkai Auréltól szár-

mazik, aki lényegében az ismeretlen eredetű egzotikus tárgyakat jelölte így. Az észak-afrikai, közel-keleti, illetve balkáni nakkarával rokonítható üstdob a középkorban még a magyar nyelvterületen is sűrűn használt, ám a XIX. századra teljesen kiszorult hangszertípusba tartozik.¹⁸ Tekintettel a gyűjtemény egyéb külföldi tárgyegyütteseire, a dob valószínűleg Boszniából származik, de teljességgel az afrikai eredet sem zárható ki. Minden bizonnyal afrikai eredetűek viszont azok a fegyverek, amelyek gróf Pejácsevich Mikó Endre (1884–1939) Szépalma-pusztai kastélyából kerültek a múzeumba, mint az államosított ingatlan berendezési tárgyai. A kastélyból származó tárgyak (amelyek némelyike minden bizonnyal az értékes Andrassy-gyűjtemény darabja volt) nagy része a történeti, illetve iparművészeti gyűjteménybe került. (11. ábra)

régészeti leletek kb. 30 (?) db (lándzsacsúcsok, vascsákányok)

A Néprajzi Gyűjteménybe beleltározott erősen rongált, hiányos lándzsacsúcsok állapotuk alapján gyaníthatóan a föld alól kerültek elő. 1955-ben egy sorozatban leltározták be, néhány tárgynál feltüntetve a korát is: „római” (III. század?), XI–XIV. század, VII. század (Várpalota Unio) stb. Gyaníthatóan a földből került elő a gyűjtemény három szőlőmetsző kése is, amelyből kettő (Siófok, Töreki-puszta, ill. Enying lelőhellyel) jelenleg kormeghatározás nélkül, a harmadik pedig „római? Baláca-puszta” megjegyzéssel szerepel a nyilvántartásban. (12. ábra). További alaposabb vizsgálatot igényel az a mintegy másfél tucatnyi erősen korrodeált vascsákányból (bárdból) álló sorozat is, amelyet szintén 1955-ben, mint a „tanulmányi raktárban talált” tárgyakat vettek nyilvántartásba. Bár a rongált állapot természetesen nem bizonyíték a tárgy korát illetően, maga a tárgytípus azonban felkelti a gyanút, hogy középkori leletekkel állunk szemben. Ezt a gyanút igazolja a sorozat két tárgyánál bejegyzett lelőhely, illetve kormeghatározás is. „*avar vascsákány a veszprémi huszárostetői temetőből*”, illetve „*sírlelet a Szent Anna-kápolnából*”. Mindkét helyszínről egy-egy nagyobb (8 illetve 26 darabos) tárgyegyüttes került a múzeumba 1914-ban, illetve 1907-ben – a többi lelet azonban minden bizonnyal a régészeti vagy az iparművészeti törzsanyagban kapott nyilvántartási számot.

orosz hadifogoly emléktárgyak 15 db

A faragott – néhány esetben cirill betűs felirattal ellátott és datált – evőeszközök, dobozok, játékok

egy része a hajmáskéri hadifogoly táborban készült, ahonnan még a tábor fennállásának idején ajándékként került a múzeumba. Egy szintén feliratos dohányszelence és két faragott villa az ostffyasszonyfai táborban készült, egy arany és bronzsínűre festett kánál pedig 1945-ben szibériai fogságból került haza. (13–14. ábra)

oroszkatonai tárgyak 1 db (nagajka)

Schamschula Dezső honvédtábornok 1915-ben több

I. világháborús tárgyat is ajándékozott a múzeumnak „*hadiemlékek*” címen.

E tárgyak egy részét 1928-ban a múzeum (csere-tárgyként?) a budapesti Hadi múzeumnak (Hadtörténeti Múzeumnak) adta tovább. Egy részük azonban maradt a gyűjteményben, köztük – meglepő párosításban – egy „*oroszlengyelországi kirabolt kasszából származó mamutlábszártöredék ... és egy kőzák tiszt elhagyott szerelékéből származó nagajka.*” Ma még talány, hogy ez utóbbi végül milyen megfontolásból került a néprajzi gyűjteménybe.

JEGYZETEK

RÖVIDÍTÉSEK

BALÁZS 2000 = Segédlet múzeumi gyűjteményi terv készítéséhez. Kézirat gyanánt. (Szerk./Ed.: Balázs Gy.) Budapest 2000

BRAUER–BENKE 2006 = BRAUER – BENKE J.: Népi hangszerek a veszprémi Laczkó Dezső Múzeumban. Veszprém 2006 (Kézirat)

GYÖRFFY 1930 = GYÖRFFY I.: Magyar népi hímzések. A cífraszűr. Budapest 1930

JELENTÉS, 1908, 1910, 1926, 1931 = A veszprémvármegyei Múzeumi Bizottság és Múzeumi Egylet jelentése

KATONA 2001 = KATONA E.: Posztóból készült viseletdarabok. In: Somogy megye népművészete. (Szerk./Ed.: Kapitány O. – Imrő J.) Kaposvár 2001. 173–194.

LACKOVITS é.n. = LACKOVITS E.: „...Illő hozományokkal felszerelve...” Kiss Ilona magángyűjteményének textíliái. (kiállításvezető)

PINTÉR 1994 = PINTÉR J.: 125 éve született Ambrózy-Migazzi István. Honismeret 22. 1994/3. 27–31.

S. KOVÁCS 2001 = S. KOVÁCS I.: Pásztorművészet. In: Somogy megye népművészete. (Szerk./Ed.: Kapitány O. – Imrő J.) Kaposvár 2001. 329–372.

SÁROSI 1962 = SÁROSI B.: A magyar népi furulya. Ethnographia 73. 1962. 4. 50–611.

¹ BALÁZS 2000

² Az adatok elégtelensége miatt gyakran csak feltételezésekre hagyatkozhatunk egy-egy tárgy azonosításakor.

³ JELENTÉS 1926. 5–6.

⁴ Ambrózy-Migazzi István (1869–1933) Malonya birtokosa, a malonyai arborétum megteremtője volt. Trianon után telepedett le Vas megyei birtokán, ahol újabb mediterrán kert építésébe kezdett (PINTÉR 1994). Az általa készített tárgy Nagyesztergárra kerülésének körülményei egyelőre ismeretlenek.

⁵ pl. 1908-ban 48 darab bosnyák tárgy és 18 db asszuáni néger néprajzi tárgy érkezett a néprajzi tárba. JELENTÉS 1908. 12.

⁶ A szerzeményi napló több ízben tanúskodik arról a múzeumigazgatói szándékról, hogy eleve cseretárgyként szerezzon be néprajzi anyagot. A múzeumok közötti cseregyakorlatra jó példa az az 1924-ben lezajlott ügylet, amelyben Laczkó Dezső dudari, bakonymagarszombathelyi, ságvári és bakonyszentlászlói szőttes és varrottas textiliákat adott át Viski Károlynak, a Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya öréneke. Múzeumtörténeti Adattár 1924.

⁷ Mára a gyűjteményben e tárgyaknak kb. 1/10-e található.

⁸ JELENTÉS 1910. 14.

⁹ JELENTÉS 1931. 11.

¹⁰ A több mint 500 darabos gyűjtemény egy része (198 darab) került a múzeumba 1997-ben. Ez túlnyomó rész Nyárádon készült és ott használt díszített lakástextilekből és viseletdarabokból áll, hiszen a somogyi születésű, később tanítói pályán dolgozó gyűjtő e falu népéletét tanulmányozta behatóan, és hímzsminta-gyűjteményét is itt kezdte megalapozni. Később a magyar nyelvterület egészéről gyarapította gyűjteményét kézzel varrott és hímzett vászonholmival. LACKOVITS é.n.

¹¹ A bakonyi rátétes és somogyi hímzett cífraszűrök eltérő jegyeit éppen e tárgy kapcsán szemléltette Györffy István. GYÖRFFY 1930. 189–220.

¹² KATONA 2001

¹³ S. KOVÁCS 2001. 369.

¹⁴ vö. SÁROSI 1962. 590.; BRAUER-BENKE 2006

¹⁵ Daruvár nevű helység Krassósörény és Pozsega megyében (Horvátország) is található. A szerzeményi adatok nem igazítanak el a tekintetben, hogy melyikből származik a tárgy.

¹⁶ vö. Magyar Életrajzi Lexikon II. Budapest 1967

¹⁷ JELENTÉS 1909. 13.

¹⁸ BRAUER-BENKE 2006. 6.

“STRANGE” OBJECTS IN THE ETHNOGRAPHY COLLECTION OF THE “LACZKÓ DEZSŐ” MUSEUM

This paper is a further station of the analysis is going on in the Ethnographical Collection of the “Laczkó Dezső” Museum. For this once the group of the “strange objects” is examined, namely those pieces that cannot be interpreted in the context of a county collection. Although every museum has exact conception of the main parameters and province of its collections, still enrichment often occurs in a passive way. Occasionally this phenomenon effects indifferent and consequently problematic objects in the registers and in the store-houses.

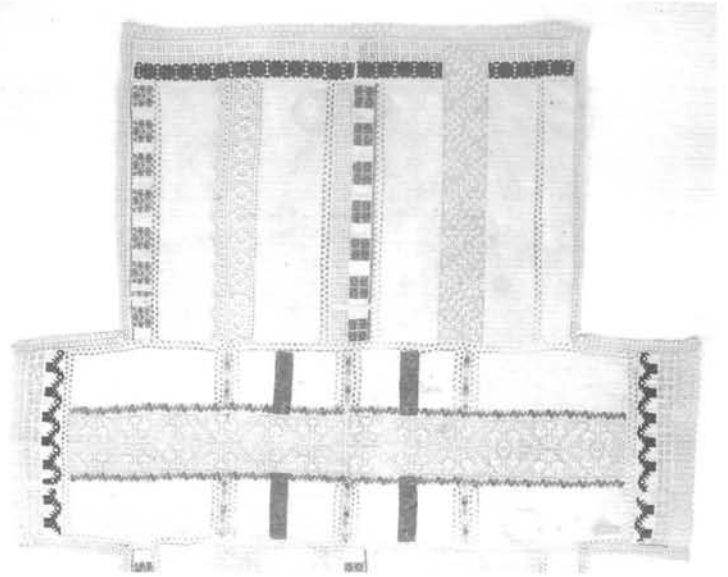
This time the indifference of an object is defined only in a geographical sense, because analysing of the meaning of an object would postulate a certain kind of museological convention about defining “ethnographical” or “historical” objects.

In geographical sense there are 883 “strange” objects in

the studied collection (3 %). In the second part of the article a detailed list is annexed that presents these 883 pieces and their history, systematized by a geographical respect (counties bordering on Veszprém County, Transdanubia, Hungary, Charpatian Basin, Europa, another continents). The presented objects may be divided into two main groups. In the first group fall the objects that had been made and/or used out of the border of the collection collection area of the “Laczkó Dezső” Museum, nevertheless they are important pieces of the collection (e.g. the dresses of a gipsy family that moved from the Partium into Veszprém or ceramics made in Hódmezővásárhely but used in a peasant house in Veszprém County). The other section is the group of totally indifferent objects: these have not any relation with the local popular culture (e.g. musical instruments or weapons from Africa; archeological finds).

1. ábra. Festett, karcolt tojás
(Hegyfalu, 1904 körül). Ltsz.: H 6
Figure 1. Painted egg
(Hegyfalu, around 1904)

2. ábra. Hímzett dél-dunántúli ingujkból
varrt zongoraterítő. Ltsz.: 53.11.106.
Figure 2. Piano runner made of the pieces
of couched shirts
(South-Transdanubia)

3. ábra. Hímzett lepedővég
(Ormánság 1930-as évek). Ltsz.: 97.14.61.
Figure 3. Couched sheet (South-Transdanubia,
around 1930)

4. ábra. Matyó kötény. Ltsz.: 53.11.113.
Figure 4. Matyo pinafore

5. ábra. Kötény: cigány viselet darabja (Szatmárnémeti). Ltsz.: 82.12.3.
Figure 5. Pinafore: part of a gypsy costume (Szatmárnémeti)

6. ábra. Boszniai fa legyező
(Travnik, XIX–XX. század fordulója). Ltsz.: 54.9.29.
Figure 6. Fan (Bosnia, around 1900)

7. ábra. Fedeles kosár. (Afrika) Ltsz.: 55.222.5.
Figure 7. Lidded basket (Africa)

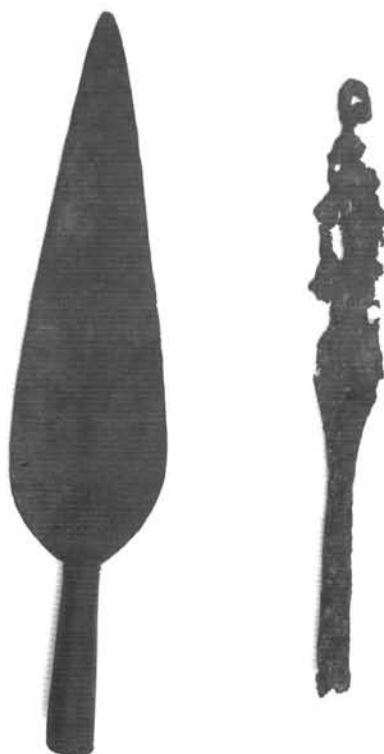
8. ábra. Faragott bot
a Kaukázusból (Laczkó Dezső
ajándéka). Ltsz.: 54.34.12.
Figure 8. Graven stick (Caucasus,
presented by Dezsó Laczko)

9–10. ábra. Bambusz ivóedény (Kína).
Ltsz.: 72.3.131.
Figure 9–10. Bamboo cup (China)

11. ábra. Krokodilbőr pajzs (Afrika?).
Ltsz.: 53.10.9.
Figure 11. Crocodile leather shield (Africa ?)

12. ábra. Lándzsacsúcsok a III.,
illetve a VII. századból.
Ltsz.: 55.340.1., 55.343.1.
Figure 12. Spear-heads (III–IV. th)

13. ábra. Cirill betűs felirattal ellátott faragott villa
(oroszladifogoly munka, 1914–1918).
Ltsz.: 72.3.128.
Figure 13. Fork with russian subtitles (made by a russian prisoner of war, 1914–1918)

14. ábra. Szalmafonatos díszdoboz
(oroszladifogoly munka, 1914–1918).
Ltsz.: 54.27.1.
Figure 14. Straw box (made by a russian prisoner of war, 1914–1918)

SZÍVVEL, LÉLEKKEL, BECSÜLETTEL

Főhajtás egy olyan pedagógus házaspár előtt,
amelyet „nem terem már ez a mai világ”

Az alcímben szereplő fél mondatot Lakatos József bakonybéli dédapám szokta emlegetni az 1960-as évek elején Somfaiékat szóba hozva. Az azóta eltelt több, mint négy évtized még inkább alátámasztotta az állítás igazát. Somfainé Pados Mária és Somfai János 16 évnyi falusi szolgálat után, erejük teljében váltak meg a bakonybéli iskolától,¹ több évtizedes munka és alkotás követte még ezt Pápán.

A kezdetektől

Pados Mária 1912. március 16-án Pápán született, római katolikus iparoscsaládban. Édesapja megbecsült kőművesmester volt.² Az Alsóváros Sárkány utcai³ családi házában vele együtt öt gyermek nevelkedett. Mária a rajzolás, festés iránti tehetségét anyai ágon örökölte. Távolabbi családjába tartozik a híres festőművész Edvi Illés Aladár és rokona Mohos Piroska, aki San Franciscóban lett sikeres festő.⁴ Mind népesebb számú utódai között is feltűnően sok a rajztehetség és a művészi adottság.⁵ Unokái közül Zsuzsanna Budapesten rajztanár, s a Veszprémben élő Laura is rajztehetség.

A polgári iskola elvégzése után a híres Ranolder Intézetben folytatta tanulmányait. Erre az időszakra így emlékezett vissza 1988-ban: „Már polgári iskolás koromban sokat rajzoltattott, másoltattott osztályfőnököm saját gyűjteménye számára. A pápai Ranolder Intézetben Florkievics Ágnes irgalmas nővér rajztanár hamar felfigyelt rám. Ingyenesen járhattam a szakkörébe. Külön munkákkal bízott meg, iskolai ünnepek alkalmával élőképhez háttérket festettem, meghívókat, albumokat készítettem. A 120 képzős növendék közül engem tett első helyre. Festményeimet a rajzterem üvegfalú szekrényeibe rakta ki. Osztálytársaim körém gyűltek, azt másolták, amit én rajzoltam. Sokszor segítettem nekik.”⁶

A festés, rajzolás mellett ugyancsak nagyon fontos volt számára a tanítás: „Mióta az eszem tudom, tanító

akartam lenni.” – vallottamár idősödő fejjel. Udvarukon sámlikra, fatuskókra ültek a nálánál nagyobbacska gyerekek, föl-alá járt közöttük, „tanította” őket, ahogy nevelítőtl látta.⁷ E lelkesedése vezette a polgári iskola után a Ranolder Intézetbe. Ott nagy energiával vette az akadályokat. A tanulás, művészeti munka mellett még arra is volt ereje, hogy A Mi Világunk című önképzőkori folyóirat szerkesztésében is részt vegyen. Végzősként, ötödéves korában így szólt a lap hasábjain társaihoz: „Hív, szólít a pálya. Tanítónők leszünk, a magyarság apostolai. Reménységét bizza ránk a haza és tüzeslelkű, áldozatra kész ifjúságot vár tőlünk. Meg akarunk felelni!” Ez a lelkesedés vezette a magánéletében: tanító volt az iskola falain kívül is. Czirók Viktória, egykori tanítványának lánya családtagjainak elbeszéléséből így eleveníti fel az egyik megható történetet: „Pados Mária csitri lány korában polgári iskolai magánvizsgára készítette föl a szomszédék még csitribb lányát, aki később az édesanyám lett. Barátságból, jószomszédi akcióban. Cserébe Eszter nagymamám csinos ruhákat varrt neki, a kor illedelmes stílusában, hogy a tanítónövendék ne valljon szégyent iskolatársai előtt ilyen téren se. Észrevétlenül, mindig tanított anélkül, hogy kioktatásnak látszott volna tapasztalatai felidézése, véleménye hangoztatása.”⁸

Elrepültek a diákevek. Hiába volt akarat, hivatástudat, lelkesedés, a frissen végzett, tehetséges tanítónő nem kellett sehova. Kezdként a harmincas évek nyolcezer állástalan pedagógusának táborába került, meg kellett alkudnia a körülményekkel. Bármennyire is vonzotta a vonalak, formák, színek világa, nem tanulhatott tovább. Ezekben az években mint szellemi szükségmunkás, a Városi Szegényügyi irodába járt, magántanulókat és gyenge diákokat tanított. Egy évet a Hatvani uradalom Mezőtúr Pusztakúria tanyáján házitanítóskodott, az intéző lányait oktatta. Hazatérve újra szellemi szükségmunkás lett. A hivatali munka mellett énekkarba, könyvtárba, francia nyelvvórákra járt.⁹

Somfai Jánoshoz sem volt kegyesebb a sors. 1913. szeptember 30-án Jánosházán született. Apai ágon német ajkúak voltak az ősei, édesapja ötéves korában tanult meg magyarul. A továbbiakban géplakatos lett, majd később is folyamatosan képezte magát. Édesanyja zalaszentgróti származású női szabó mester volt. A szülők három gyermeke közül egyedül János maradt életben, testvérei korán elhaltak.¹⁰ Erre az időszakra Somfai János így emlékezett vissza a naplójában:¹¹ „Születésemkor háború. Apámat mint közös hadsereg-vártüzért már a részleges mozgósításkor behívták. Házasodása után Anyukát lemondatta a régi megrendelőről, mert otthon akart ebédelni, fehér asztalnál. Az apa bevonulása után, kereső hiányában, teljes anyagi összeomlás. A Magyar utcai családi házat el kellett adni. Egy Nagy nevű földműves vette meg. Még emlékszem, hogy a tornácról balra nyíló konyha cementlapjait feltörve beállították a vályúk lábait. (...) Jött a Tanácsköztársaság. Lövöldözés, gyilkolás, rombolások. Aztán a romokon lassan meginduló új élet. Apám csak a munkával törődött, társai kizsákmányolták. Halála után (1929-ben) abbamaradt reáliskolai tanulóm.” (Jött a negyedik tüdőgyulladás is. Jánosházán végzett elemi és polgári iskolai tanulmányait a sümegi Állami Főreáliskolában folytatta akkor.) Somfai Jánost édesanyja irodalmi érdeklődése indította el a tanítói pályán. 1930-ban „féldíjasként” került a Pápai Tanítóképzőbe. Másodéves korában költöztek Pápara. Albérlőket tartottak, ő pedig diákokat korrepetált. Később az édesanya sokat betegeskedett. Fia kántor lett a kórházi kápolnában, emellett folytatta a korrepetálásokat is. Így apránként sikerült annyi pénzt összeszednie, hogy többé nem kellett ”kosztos diákokat” vállalniuk.¹²

1935-ben a kitűnő minősítéssel tanítói oklevelet szerzett Somfai Jánost így búcsúztatta Molnár Oszkár miniszteri biztos: „Gratulálok, fiam, de legalább két évig ne próbálgon pályázni tanítói állásra!”¹³ A miniszteri biztos jóslata, sajnos, igaznak bizonyult. Mint akkoriban annyian, ő sem kapott állást, még színjeles oklevéllel sem. 1935. novemberétől „szellemi szükségmunkás” lett városi megbízatással. Ez többnyire kiegészítő közszolgálati munkát jelentett, de úgy, hogy a nyugdíjjogosultsághoz szükséges minimális idő ne jöhessen össze. 1937. szeptember 27-től másodmagával mégis megbízást nyert a város polgármesterétől az akkor megnyílt tókeri (később: Munkácsy Mihály) elemi népiskolához, mint „helyettesítéssel ideiglenesen megbízott tanító”. Megbízása a véglegesek megérkezéséig, 1938. január 10-ig tartott. A további-

akban megint szellemi szükségmunkával és házi tanítással tartotta el magát és betegeskedő anyját.¹⁴

Együtt tovább az úton. A bakonybéli tizenhat év

Pados Mária Pápara hazatérte után a városi hivatalban és az énekkarban is találkozott a szintén szellemi szükségmunkás Somfai Jánossal. Egyikbe a szükség üzte őket, másikba a lélek szabadságvágya. 1938. őszén összeházasodtak. Hamarosan rájuk mosolygott a szerencse. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Jánost kinevezte egy kényszernyugdíjazott helyére, Bakonybélbe. Igaz, csak „helyettesítéssel, ideiglenesen megbízott” tanítónak. A rajzot, kézimunkát, más tárgyat gyakran a feleség tanította, fizetség nélkül. A férjet 1941-ben véglegesítették. Mária az 1946/47-es évben már hivatalosan is tanított. igaz, csak egy hadifogságban sínylődő pedagógust helyettesíthetett. Rendes kinevezést csak az államosítás után, 1948-ban nyert. Ekkor már megvolt a nagyobb, három fiú és mellettük a járásképtelen anyósról is gondoskodnia kellett¹⁵. Nem csoda, hogy a továbbtanulásról szövögetett álmai egyre valószínűtlenebbé váltak.

János 1939-től kántortanító lett. Mint akkoriban általában a falusi tanítók, a község értelmiségi szolgálója, mindenese volt ő is. Szívesen dolgozott a gondjaira bízottakért. Többek közt a helyi népművelés szervezője, a községi népkönyvtár kezelője, a község idegenforgalmi ügyintézője, a helyi hitelszövetkezet könyvelője is volt. Emellett természetrajzi és néprajzi gyűjtő, az országos sajtó és intézmények alkalmi tudósítója.¹⁶ Feleségével együtt rengeteget dolgoztak. A munkás hétköznapiak rendjébe azonban csakhamar beleszólt a háború. A tanító úr sok egyéb feladata mellé még a helyi leventecsapat parancsnoki teendőit is megkapta.¹⁷ Az 1944. november 6-án a falu határában lezuhant amerikai vadászpilóta pilótájának eltemetését is ő szervezte meg. Erről részletes feljegyzéseket is készített.¹⁸

Néhány nap múlva, háromgyermekes igazgatótanító léte, behívták katonának. Gyors és felületes kiképzés után, mint légvédelmi gépágyús tűzért 1945. februárjában kivezényelték Németországba. Harci cselekménybe szerencsére nem keveredtek. Francia őrizetbe kerültek, ahonnan eljártak dolgozni. A levitézlett tisztak így akartak a felszabadítóknál jó pontokat szerezni. Ezért is tartott egészen őszig a kintlét.¹⁹ A félig-meddig hadifogolyként eltöltött nyolc hónap

alatt ő is a magyar katonák veszélyes és tanulságos, sok keserű tapasztalattal járó életét élte. Ebből a korszakból származik csaknem 600 oldalas naplója,²⁰ amelyben szorgalmasan megörökítette a napi fontosabb dolgokat, a hasznosnak tűnő tapasztalatokat. A várva-várt hazatérésre szeptemberben került sor. A leszerelés hivatalos része Zircen zajlott. Onnan hazatérőben, nem messze a falutól, kis híján részeg orosz suhancok lövöldözésének esett áldozatául.²¹ Hazaérve nem sok jó fogadta. A háború nagyon megviselte családját és iskoláját. A fronton eltűnt a sógora. Apósa Pápa Sárkány utcai házát egy bomba a földdel tette egyenlővé. Apósa, anyósa és egyik lányuk ott lelték halálukat. Az idegen katonák kirabolták az iskolát és a tanítói lakást. Összegyűjtött anyagai, kézíratai teljesen megsemmisültek.

A hazatérést követő időszakban rendkívüli erőfeszítéssel sikerült helyreállítani az iskola működését. A kifosztott országban semmit nem lehetett kapni. Az elpusztított szemléltető eszközöket, hála jó műszaki érzékének és gyakorlati tapasztalatainak, sajátkezűleg pótolta. Az anyagiak előteremtéséhez színieseményeket szervezett, összefogta a falu tenni akaró erőit. Munkájában mindvégig fáradhatatlan segítője volt a felesége.²²

1947. május 12-én Bakonybélben is megalakult az 1848–49. évi magyar polgári forradalom és szabadságharc 100. évfordulója tiszteletére a 48-as Emlékbizottság. Ennek feladata a következő évi évforduló megünneplésének előkészítése volt. Somfai János iskolaigazgató tagja volt a bizottságnak.²³ Hitvesével együtt mindketten kivették részüket az előkészületben és megvalósításában is.²⁴ Somfai János folyamatosan képezte magát. 1949-ben a pécsi főiskolán szaktanító képesítést, 1952-ben a Budapesti Állami Pedagógiai Főiskolán általános iskolai tanári képesítést szerzett. Emellett számtan, fizika, kémia-szakos szakfelügyelői megbízatást is vállalt. Fizikai szemléltetőeszközei országos kiállításon is szerepeltek.²⁵

Az 1954-es év sorsdöntő volt a Somfai család életében. A szellemi munka megítélésének javuló változása idején 500 Ft-tal emelték volna az apa fizetését, ha a hátrányos helyzetű Bakonybélben maradnak. A gimnáziumra érő gyerekek miatt azonban az anyagilag nehezebben kompenzálhatóbb megoldást választották. A Bakony szívében eltöltött 16 év után házvásárlási gonddal, kis fizetéssel Pápara költöztek.²⁶

A bakonybéli emlékek tükrében

Lakatos József fafaragó, az egyházközségi képviselő

lőtestület tagja 1938 őszén egy nap, a műhelyében dolgozott. Körülötte forgácsolómunkások, szerszámok, mint ahogy ez munka közben lenni szokott. Egyszer csak ugatni kezdett a kutya, váratlanul vendég tűnt fel az udvarban. A törékeny fiatalember hamarosan belépett a műhely ajtaján. Lakatos József felpattant ültéből, hívta a jövevényt a házba. Somfai János azonban nem fogadta el az invitálást. Letelepedett az egyik tuskóra, majd beszélgetni kezdtek. Ekkor derült ki, hogy ő az új tanító, szeretné, ha a kántorságot is megkapná. Bemutatkozni jött, s kéri, hogy Lakatos úr az egyházközségi gyűlésen, a kántorválasztásban őt támogassa. Aztán még hosszan elbeszélgettek családról, termésről, időjárásról és hasonlókról. Hamarosan kiderült, hogy a tanító úr járatos mindenben. Közvetlensége, szerénysége ugyancsak meglepte a korábbi kollégái idejében nem ehhez szokott vendéglátóját. Már ezekben a percekben eldőlt Lakatos József voksának sorsa, s a későbbiekben örökre szívébe zárta a családot.

A megválasztás persze nem ment ilyen egyszerűen, mivel több jelölt is volt. Mindegyiküknek be kellett mutatnia tudományát a templomban, s be kellett mutatkozniuk az egyházközségi képviselőknek is. Mint ismeretes, Somfai János nagy fölénnyel győzött, 1939-től a falu kántortanítója lett. Megválasztása után hamarosan megkedvelték a falu lakói is. Akkor az iskola valóban a gyermekek második otthona volt, sőt még azon is túltett. A Somfai házaspárnak mindenre volt gondolja. A tanítás mellett szemmel kísérték a gyermekek egészségi állapotát is. Volt egy fiú, aki szívbetege született. Rá különösen vigyáztak, nehogy a szünetekben futkosással megerőltesse magát. A tanítói asztal fiókjában mindig volt lázmérő is. Ha valaki szokatlanul bágyadt, álmos, piros volt, Somfai János megmérte a lázát. Ha gond volt, cédulával küldte haza a tanulót. Leírta, mit tegyenek, mit adjanak neki. Azokban az időkben gyakran nem is volt orvos a faluban, lázmérő sem volt minden házban.

Amíg egészsége megengedte és ki tudott járni, nagyon szívesen beszélgettek az idősebb asszonyok Somfai János édesanyjával, aki szintén nagy tiszteletnek örvendett. Nemcsak a fia után járó tisztesség volt ez, nagyra tartották azért is, mert özvegyasszony léte re taníttatta a fiát.

Somfai János nagyon szerette a természetet. Emlékezetesek maradtak a tavasszal megrendezett Madarak, fák napi ünnepségek. Persze ezeken kívül is gyakran kimentek az erdőszélre, ha az idő megengedte, nagyobb sétákat is tettek. Megismerték, megfigyelték a növényeket, állatokat. S közben a tanulók is megszerették a természetet. Egy hosszabb túra al-

kalmával az is előfordult, hogy az egyik gyöngécske leánygyermeket a tanító úr a hátára vette. Úgy vitte az út végéig, hogy ne maradjon le a többiektől. Az iskolában fegyelem volt. A gyerekeket kiskoruktól fogva a felnőttek iránti tiszteletre nevelték. Mindenki tudta, kinek, hogyan illik köszönni. A háború előtt volt iskolai könyvtár. Tanító úr jól ismerte a diákjait, ismerte mindenki érdeklődési körét. Ennek megfelelően ajánlott mindenkinek a könyvekből. A rossz tanulókat délutánoként korrepetálta, mindenféle külön díjazás nélkül. Az iskolai munka mellett ő volt a takarékszövetkezet pénztárosa, 1940–45 között a Római Katolikus Kaszinó jegyzője is volt.²⁷ Bárki, bármilyen problémájával bátran fordulhatott hozzá tanácsért. Akin tudott, segített.

A háborús időkben Somfai János lett a falu leventeegyesületének parancsnoka. Amint a fiúgyerekek elvégezték az iskolát, azonnal beosztották őket leventének. Három csoport volt. Akik éppen kimaradtak az iskolából, a kiscsoportba tartoztak. A nagyobbak a középsőbe, a katonaság előtt állók pedig a nagycsoportba. A csoportoknak volt egy-egy felnőtt vezetője. Minden szerda délután voltak a leventeösszejövetelek. Jó időben kimentek a Száraz-Gerence völgyébe gyakorlatozásra, ami tornászásból, célba lövésből állt. Minden csoportnak más feladat jutott, a legnagyobbaknak a legnehezebb. Nagyon szép volt, ahogy végigvonultak a falun. Mindenkinek leventesapka a fején. Csoportonként, katonás rendben, énekelve mentek a zászló után. Hidegben, rossz időben az iskolában tartották a foglalkozásokat. A puskákkal, karbantartásával, elsősegélynyújtási ismeretekkel foglalkoztak. A tanító úr, mint mindenben, ebben is emberséges és megértő volt.

Késő ősztől farsang utójáig nagy divat volt akkoriban a színjátszás. Somfainé Pados Mária tanította be a fiataloknak a színdarabokat. Az ő irányítása alatt készültek el a jelmezek, színpadi díszletek. A játszott darabok közül a Falu rossza, Piros bugyelláris, Gyónási titok, Hári János, Pusztabíró, Parasztbecsület, Fehér Anna és a Gyimesi vadvirág voltak a legnépszerűbbek. A színi előadások hétvégenként szombat, vagy vasárnap este voltak. Egy darabot két-három alkalommal is eljátszottak, hogy mindenki megnézhesse. A színdarabosok a környékbeli falvakba is elmentek „vendégszerepelni”. Cserébe az ottani színjátszók is bemutatták műsorukat Bakonybélben.

Somfaiék bakonybéli tartózkodásának utolsó éveiben érkezett a faluba dr. Kisfaludy György orvos és felesége Mária. Mindketten magas műveltséggel rendelkeztek. Az iskolaigazgató családjával hamarosan összebarátkoztak. A két Mária ötlete volt a bakonyi

famunkát bemutató múzeum gondolata, amely később meg is valósult.

A Bakonybéli plébánia Historia Domusában Palásthi Özséb plébános tollából az alábbi bejegyzés olvasható: „1950. április 30-ával Somfai János kántortanító és az általános iskola igazgatója a felmerült állampolgári nehézségek miatt megvált kántori állásától. A vasárnap nagymise végén a plébános mondott köszönetet munkásságáért, amelyet mindig a legnagyobb lelkiismeretességgel végzett. Az egyházközségi képviselőtestület ápr. 23-i határozatával a Somfai János és az egyházközség közötti munkaviszonyt megszüntnek nyilvánította, és ugyancsak köszönetét fejezte ki Somfai János igazgatónak.”²⁸

Már több, mint fél évszázada, hogy a Somfai-család elhagyta Bakonybél. Mint a fentiek is bizonyítják, emlékük még mindig elevenen él a falu időseinek tudatában. Mert a jót nem lehet elfelejteni.²⁹

Végleg Pápán

1954-ben a család visszaköltözött Mária szeretett szülővárosába. Somfainé a II. sz. leányiskolában (később: Hámán Kató Általános Iskola), férje a II. sz. fiúiskolában (később: Nagy László Általános Iskola) kapott állást.³⁰

A város kulturálódás terén előrelépést jelentett ugyan a családnak, de Mária dédelgetett terve, a továbbtanulás így sem valósulhatott meg. A család a négy fiúval és a jársképtelen anyóssal hatalmas terheket rótt rá. Az önkéntes továbbképzés, a nyári művésztelepek alkotó hangulata adták a fejlődés szálait, amellyel kötődött a művészethez, a művészvilághoz. A család, a férj, ilyenkor mellé állt. A nyári három hetek alatt kifőzdéből hozták a kosztot, s ha nehezen is, de ellátták magukat. Így ment ez nyolc nyáron keresztül. A többi hónapokban, amit a nagy család megengedett, az A. Tóth Sándor vezette pápai alkotókörben zajlott.³¹ Ezek mellett 1963-ban a műszaki ismeretek és gyakorlatokból szaktanítói oklevelet szerzett a pécsi Pedagógiai Főiskolán.³² 1965-ben végre megvalósult a nagy álom: negyven képpel (akvarellek és tollrajzok) első ízben mutatkozott be Pápa város nyilvánossága előtt a művész Somfainé Pados Mária.³³

János 1957-ben igazgatóhelyettes lett a II. sz (később: Hámán Kató) leányiskolában.³⁴

Az ötvenes, hatvanas években és még egy ideig utána is pezsgő volt a városban a pedagógusok kulturális közléte, amelyben mindketten bőven kivették a részüket. Jártak a műkedvelő színjátszó körbe, ahonnan Sulyok Mária, Rákosi Szidi is indult.

Élénken működött a zenei élet, a kultúra a város érdeklődésének centrumában volt. Felkarolták a múzeumot, a műemlékvédelmet. 1986-ban még működött a Műemléki Albizottság, amely akkoriban annyira népszerű volt. Tóth Sándor a városi tanács elnökhelyettese soproni tanulmányi kirándulást szervezett a tagság részére.³⁵ Kiállítás kiállítást követett, amelyben természetesen Somfainé Pados Máriának is mindig helye volt.³⁶ Kifogyhatatlan energia szorult ebbe a törékeny asszonyba. Élete végéig rabja volt a kallódó és eltűnő tárgyak, szellemi értékek megmentésének. Pedagógusi tevékenységén kívül önkéntes néprajzi és helytörténeti gyűjtő, pápai lokálpatrióta, műemlékvédő, a honismereti mozgalom aktív résztvevője és nevelőként terjesztője volt. Ilyen irányú pályázatokon dolgozataival rendszeresen indult. A pápai múzeumba 1963-ban adott be először tárgyakat. 1980-ban 201. darabként az utolsót. 1964-ben kollégájával a megyei napilap hasábjain keresztül próbálták felhívni a figyelmet Nagy József pápai báb-
sütő elárvult műhelyének felszerelésére.³⁷

Közben a háború után született negyedik fiú is iskolába került. Bátyjai már az egyetemek padjait kopatták. 1986-ban így emlékezett erre vissza a férj:

„Megrongyoskodtuk a gyermeknevelést. Ebben a családban minden forint fillérből tevődött össze és minden fizetség kicsinek bizonyult.” Egy olyan háztartásban, ahol mind a szülők, mind a gyerekek nemcsak ételmet és ruhát, hanem szellemieket is igényeltek.³⁸

Somfai János egykori kántortanító létére nem kerülhetett előbbre a hivatali ranglétrán. Amikor Kiss Zoltánné, a Hámán Kató Általános Iskola igazgatója meghalt, helyettesként nem léphetett a helyére, mert nem volt párttag.³⁹ Nyilván ugyanezeknek volt tulajdonítható, hogy bár többször is felterjesztették megyei kitüntetésre, azt soha nem kapta meg.⁴⁰ Sőt 1972-ben egy szégyenteljes eseménynek volt elszenvedője. 1974-ben, nyugalomba vonulása alkalmával, búcsúbeszédében így emlékezett vissza erre:

„Mindig a harmóniára vágytam. Irtóztam a hangos vitáktól, mégis ebben az iskolában, kartárs részéről ért olyan hátbadöfés, amelyet igen nehezen vészeltem át.[...] A Népszabadság cikke bátorított fel arra, hogy az évi úttörő munkatervvel kapcsolatban felvessek egy gondolatot. Lényegében ugyanazt mondtam, amit Losonczi Pál székesfehérvári beszédében. Ezt kifogartva adta tovább feljelentőm, aki megőrizhette névtelenségét. A szégyenteljes rendőrségi feljelentés ürügyét az „Éljen augusztus 20, az alkotmány, az új kenyér és Szent István király ünnepe” tartalmú mondat képezte. A beszéd további részében említést tett arról,

hogy fia, Balázs az ELTE hallgatójaként magasrangú örmény és moldovai küldöttséget kísért tolmácsként magyar felsőoktatási intézményekbe. Az örmény küldött emlékül egy vörösréz domborművű ikon másolatot ajándékozott neki. Az emléktárgyon egy kódexből kilépett szent, a VII. században élt Komitász katolikosz, az örmény egyházi himnuszköltészet kiemelkedő alakja látható kereszttel, gyertyával. „Az örmény emberek büszkék ősi kultúrájukra és nem vetítenek vissza követelményeket a múltba. Tanulhatnánk tőlük!”⁴¹

Pados Mária 1970-ig tanított rajzot, gyakorlati foglalkozást, vezetett honismereti szakkört a Hámán Kató Általános Iskolában. Nyugalomba vonulása alkalmából nem kapott jubileumi jutalmat, azzal az indokkal, hogy nem volt meg a 30 évnyi munkaviszonya. (Mintha ő tehetett volna erről!) Köszönet, jó szó helyett pökhendiséget kapott.

Férje 1974-ig volt az iskola igazgatóhelyettese. Nyugalomba vonulása után mindig talált magának elfoglaltságot. A Türr és az Acsády kivételével valamennyi középiskolában tanított helyettesként, egy ideig korrepetált is.⁴² Munkája mellett sokáig kántorkodott a bencés templomban és a kórházi kápolnában is.⁴³

Közben a négy fiú már kikerült a családi fészekből, mindannyian a szülők legdrágább örökségével, a becsületes, jószándékú ember és a tudás iránt érzett ernyedetlen tisztelettel.⁴⁴ György villamosmérnök, János vegyészmérnök, András építőmérnök lett. A szülők hivatását a legkisebbikük Balázs örökölte. Ő történelem, levéltár, orosz-szakon szerzett diplomát az Eötvös Loránd Tudományegyetemen. A Veszprém Megyei Levéltárban kezdett el dolgozni, s napjainkban is ott igazgatóhelyettes.

A Somfai házaspár a nyugdíjas éveiben is tevékeny maradt. Mária fáradhatatlanul gyűjtötte a régi értékeket, kutatott, jegyzetelt, magnófelvételeket készített. Tárgyait a Pápai Esterházy Múzeum, dolgozatait a veszprémi Laczkó Dezső Múzeum, valamint a pápai Jókai Mór Városi Könyvtár őrzi. 1979-ben a „Veszprém Megyéért” kitüntető jelvény arany fokozatát kapta a Hazafias Népfőrdő Pápai Bizottságának felterjesztésére helytörténeti és néprajzi munkássága elismeréséért.⁴⁵ Közben művészeti munkássága is kiteljesedett. Rangos kiállításai voltak. 1971-ben a Magyar Nemzeti Galéria is vásárolt képeiből. Neves szakemberek, többek között Szij Béla művészettörténész, a Magyar Nemzeti Galéria osztályvezetője is elismeréssel nyilatkozott alkotásairól.⁴⁶ Mint ahogy mindenben, ebben is társ volt a férj, tanácsokat adott, segített, szerkesztett a saját munkája mellett. Munkával telve jöttek, mentek az évek. Közben nagyra nőttek az unokák, ők is sok-

sok örömet okozva nagyszüleiknek. Mária néni 1993-ban megkapta a „Veszprém Megye Érdemrendje” kitüntetést.⁴⁷ Rá két évre hirtelen elfogytak a napok. 1995. június 21-én nagy gyász szakadt a családra. János bácsi 57 esztendei házasság után váratlanul elvesztette gyermekei anyját, jóban-rosszban társát, élete párját.

Somfai János önzetlenségét, számolatlan túlmunkáját, újításait, csendes szorgalmát, szakmai eredményeit eddig nem becsülték meg. Végül a nyolcvanötödik életéve betöltése felé gyémánt fokozatú oklevélben részesült. Sajnos, ennek örömét a felesége elvesztése feletti fájdalom elvette. Magányos éveiben a betegség, és a mind némább elfeledtetés kínozza. Családtagjai szeretete mellett a munkája jelentett számára vigasztalást. Testi bajai ellenére szellemi ereje töretlen maradt. Figyelme mindenre kiterjedt, ami eljutott hozzá. Íróasztala mélyéről előkerült végre sok hányattatást megért háborús naplója, amelyet a rendszerváltás után már átgépelte. A hatszáz oldalnyi anyagot újra át kellett tanulmányoznia, közben kiválogatva a legértékesebb részeket a nyomdai közlés számára. 2001-ben, a Veszprém Megyei Honismereti Tanulmányok lapjain Somfai Balázs közzétételével napvilágot látott a naplóból összeállított szemelvénygyűjtemény.⁴⁸ A publikáció kissé felkeltette az idős pedagógus iránti érdeklődést, majd ennek lecsengése után ismét a szürke, de nem munka nélkül való mindennapok következtek. Somfai János jegyzetelt, rajzolt. Egy időben a bencés templom orgonájának műszaki különlegességeit vetette papírra. Hosszú, nehéz, de tartalmas élet után 2003. november 25-én tért örök nyugalomra. Feleségével együtt a pápai Alsóvárosi temetőben nyugszanak. A város képviselői sajnos elmaradtak a temetésükről, de a bakonybéli emberek szeretete utolsó útjukra is elkísérte őket. Mindketten sokat tettek a kultúráért, Pápáért, Bakonybélért. Alkotásaikban tovább él szellemük.

Munkásságuk

Az alkotó munka elsősorban a gyerekek között, a tanteremben valósult meg. A tanítás, az ezt megelőzően átgondolt és előkészített cselekvés befejezése. Somfaiék soha, semmit nem bíztak a véletlenre. Arra törekedtek, hogy a nevelés, az oktatás folyamata alatt mindig az ő akaratuk érvényesüljön, de úgy, hogy erről a tanítvány mit sem sejtjen, inkább úgy tudja, hogy ez az ő legnagyobb szabadsága.

Sohasem csak órákra készültek, hanem ugyanilyen következetességgel gyarapították ismereteiket, tökéletesítették módszereiket. Sokat olvastak és közvetlen kapcsolatot teremtettek az emberekkel.⁴⁹ Somfai Já-

nos értett a gépekhez és a műszaki rajzhoz. Az akkori zirci járásban igen sok újítását fogadták el. A második világháború után rajzolt tervei alapján Zahn-rendszerű padokat készíttetett a játékgárban. Öveges professzor példáját követve szemléltető eszközöket készített fából, kartonból, üvegből, hogy mindenkivel megértesse a legalapvetőbb fizikai és kémiai jelenségeket, törvényeket.⁵⁰ Fizikai szemléltetőeszközei országos kiállításon is szerepeltek⁵¹. Mindig nyitott szemmel járt a világban, s arra törekedett, hogy ismereteit, tapasztalatait másokkal is megossza. Ennek volt köszönhető a tanulmányom során már korábban említett 1953-ban megjelent, ritka légköri jelenségről szóló publikációja.⁵² Egy amerikai vadászpilóta tragédiájáról és háborús élményeiről szóló feljegyzései⁵³ értékesek a történettudomány szemszögéből is. Minden munkájában ügyelt a korrekt pontosságra, s másokat is arra ösztönzött.⁵⁴ Szerepe volt a felesége által elért eredményekben is. Amellett, hogy biztosította az alkotáshoz szükséges stabil, nyugodt családi háttérrel, értő tanácsadóként, szerkesztőként is kivette részét a munkából.⁵⁵

A Pápára költözés, 1954 nyara hozta meg Somfainé Pados Mária számára festőművészethez fűződő nagy álma beteljesülését. Ekkor, a pécsi művészteleppel vette kezdetét sajátos továbbképzése, amely nyolc alkalommal ismétlődött, s a ki nem bontakoztatott tehetséget tudatos törekvéssé érlelte.⁵⁶ Mint az előbbieken már említésre került: nagy segítséget jelentettek számára az A. Tóth Sándor vezette pápai alkotókörben szerzett tapasztalatai is.⁵⁷ 1955-ben gyűjteményes kiállításon mutatkozott be. 1963-ban Kéglné Kalmár Annával közösen rendeztek kiállítást. 1965-ben negyven képével már önálló tárlaton mutatkozott be a pápai Jókai Művelődési Központban. 1971-ben részt vett a Magyar Nemzeti Galéria Pápán rendezett gyűjteményes kiállításán. Erre az időre tehető az, amikor Szij Béla művészettörténész, a Magyar Nemzeti Galéria osztályvezetője felfigyelt tehetségére. Ennek következtében került néhány képe a Magyar Nemzeti Galéria tulajdonába. 1976-ban ismét önálló kiállítása volt a Jókai Könyvtárban. A következő évben a pedagógus művészek tárlatán vett részt. 1988-ban a Veszprémi Bakonyi Múzeum adott otthont újabb, akvarellekből álló, önálló kiállításának. Praznovszky Mihály megyei múzeumigazgató megnyitóbeszédében elragadtatással nyilatkozott arról, ahogy Pados Mária meglátta és saját lelki értékeivel gazdagítva képein visszatükrözte Pápa, s a Bakony rejtett szépségeit.⁵⁸ 1989-ben a pápai Pedagógus Művelődési Házban rendezett önálló tárlatában gyönyörködhetett a szépszámú érdeklődő. Élete utolsó ön-

álló kiállításának 1994-ben a győri Bartók Béla Művelődési Központ adott otthont. 2005-ben a Jókai Művelődési Központban rendezett posthumus kiállításán családtagjai és barátai tisztelegtek emléke előtt halálának tízéves évfordulóján.⁵⁹ Szij Béla művészettörténész 1971-es kiállításának megnyitó beszédében így summázta Somfainé művészetének lényegét: „...a szép keresése mellett ott volt és ott van művein a rend és az igazság keresése is. Az életben felismerhető szépet, a dolgokban, jelenségekben megmutatkozó esztétikumot olyan képi formába foglalta, hogy a festmény vagy a rajz a szép mellett, vagy a szépben a rendet, az igazságot is kifejezte, vagy annak a kifejezésére törekedett.

Ezzel az alkotói magatartással sok ember számára szerezhetett művészi élményt, illetve sok emberben keltette fel a műalkotások iránti érdeklődést. Különösen alkalmas volt ez az alkotói magatartás arra, hogy a bonyolult látástól még mentes gyermeki lelkület képzelő erejét az esztétikum felé terelje. (...) Úgy oltja be növendékeibe az esztétikai fogékonyságot, hogy az etikai, vagyis az erkölcsi, emberi magatartásbeli élménnyé is váljon, akkor még jobban elmélyült bennem a munkássága iránti elköteleződés.”⁶⁰ Somfainé Pados Máriának nemcsak művészetére, hanem egész életére is jellemző volt ez a szemlélet. Ő maga 1988-ban írt önéletrajzában így vallott erről Albert Schweitzer szavait idézve: „...bízom abban, hogy a jó, a szép győzni fog a butaság és gonoszság felett!” Ezt a hitvallást tükrözik Páparól megörökített utcaképei, portréi, tájképei, csendéletei, színkompozíciói, amelyek szerte a világban, kezdve Pápától, Veszprém megyétől, a Magyar Nemzeti Galérián át, még külföldre, egészen Algériáig is eljutottak.

A festés mellett másik szenvedélye kallódó szellemi és tárgyi emlékeinek megmentése volt. Önkéntes néprajzi és helytörténeti gyűjtő, pápai lokálpatrióta, a műemlékvédő és honismereti mozgalom aktív résztvevője és nevelőként terjesztője is volt.⁶¹ Erről tanúskodnak fennmaradt dolgozatai, publikációi is. Önálló művei: Adalékok a pápai műkedvelő színjátszás történetéhez (1930-1975.),⁶² pápai utcaképek (43 tollrajz és 9 festmény),⁶³ egyéb műveiből: A természet utáni tanulmány óráinak levezetése (vita-indító),⁶⁴ Értékelés és osztályozás a gyakorlati foglalkozásokon,⁶⁵ Képfestők Páparól,⁶⁶ Betekintés egy pápai kovácsműhelybe (részletek),⁶⁷ Munka, évek, események (Zotter Alajos pápai női szabó mester visszaemlékezéseiből),⁶⁸ Breuer Gyula kereskedő élményei a zsidóüldözés idejéből (1944-45),⁶⁹ Mentsük meg a pápai bábsütők, gyertyaöntők hagyatékát,⁷⁰ rajzai, monótipiai szaklapokban, esetenként hírlapokban

elszórva, 7 db képe együtt a Megyei Pedagógiai Körképben (1987).⁷¹

Somfainé Pados Máriának a Laczkó Dezső Múzeumban őrzött kéziratai

Belvárosi utcák, és házak képei Páparól – LDM Népr. A. Ltsz.: 10579-71.

Belvárosi utcák, házak és helynevek – LDM Népr. A. Ltsz.: 10577-71.

Képfestők Páparól – LDM Népr. A. l.sz.: 11922-83.

Munka, évek, események – LDM - Népr. A. Ltsz.: 11633-79.

Munkás, hétköznapiak. Bernáth Ferenc élete – LDM Népr. A. Ltsz.: 11623-79.

Népszokások, boszorkányok, babonás hiedelmek – LDM Népr. A. Ltsz.: 11090-74.

Nyelvjárási szókinccs Páparól és környékén – LDM Népr. A. Ltsz.: 11924-82.

Somfainé Pados Máriának a pápai Jókai Mór Városi Könyvtárban található kéziratok munkái

Betekintés egy pápai kovácsműhelybe. – JMVK Helyism. K. Ltsz.: M082.

Cikkek, illusztrációk – JMVK Helyism. K. Ltsz.: D450.

Dél János fafaragó pásztor élete és munkássága – JMVK Helyism. K. Ltsz.: M360.

Helyismereti gyűjtés – JMVK Helyism. K. Ltsz.: M361.

Katula Gyula bábsütő, mézeskalácsos és viaszöntő mester visszaemlékezései – JMVK Helyism. K. Ltsz.: M094.

Szülőföld vonzásában – JMVK Helyism. K. Ltsz.: M145.

Zotter Alajos pápai női szabó mester visszaemlékezéseiből – JMVK Helyism. K. Ltsz.: M372

A Hámán Kató Általános Iskola helytörténeti szakköre nevében beadott pályamunkákra is sok energiát fordított. A szellemi értékek megmentése mellett fokozottan ügyelt a tárgyi emlékek megőrzésére. A pápai Gr. Esterházy Károly Kastély- és Tájélmúzeum gyűjteményébe a következő 201 db tárgyat és 12 db iratot juttatta el:

1963. 3 db vegyes tárgy, köztük egy olajtartó – Ltsz.: 63.171.1.

1965. 4 db szépen faragott sétatábla – Ltsz.: 65.118.1.-

- 65.212.1., 27 db. vegyes tárgy. 25 db cserépkályha elem – Ltsz.: 65.117.2-26. Tőle származik a múzeum pipagyűjteményének jelentős része összesen 85 db cseréppipa és 1 tajtékpipa – Ltsz.: 65.122.1-65.124.1. ugyanebben az évben még 13 db-os kötélverő felszerelés – Ltsz.: 65.105.1-65.105.13.
1968. festett mintás falvédő – Ltsz.: 68.42.1.
1970. Kiss György cipész műhelyéből származó 33 db szerszám – Ltsz.: 70.12.1.-70.12.21.
1975. 12 db vegyes irat. Köztük igazi gyöngyszemek: 6 db mézeskalácsos irat, valamint a Geiling mézeskalácsos család fényképe vásári sátra előtt – Ltsz.: 75.154.2.-75.154.5., 75.154.8.-75.154.12. Nagy kincs a Stankovics István cipész és Meszlényi Anna között 1896-ban kötött házassági szerződés – Ltsz.: 75.154.7.és Meszlényi Annának ugyancsak ebből az évből származó möring levele – Ltsz.: 75.154.7.is.
1980. 8 db ruhanemű – Ltsz.: 80.46.1.-3-80.46.9. és

1 db slingelt, lapos hímzéses díszpárna – Ltsz.: 80.46.4.

Mindezt teljesen ingyen, térítés, viszonzás nélkül adta a múzeumnak.

Somfai János halálát követően 2005. őszén a család szintén a múzeumnak adományozta a Somfai házaspár összegyűjtött kincseinek jelentős részét. Ez pillanatnyilag beletárolás, feldolgozás alatt van. Sajnálatos, hogy Somfai János nem egy remek szemléltető eszközéről (például a valaha működőképes fűrészgép makettéről) le kellett mondanunk. Az eltelt évtizedek alatt a tárolásukra használt nedves pincében olyannyira tönkrementek, hogy némelyikük már az első érintésre darabokra hullott, szétporlott.

Somfai János feljegyzéseinek jelentős része a háború alatt megsemmisült, másik része nem nyert publicitást. A munkásságukról most alkotott kép, tehát nem lehet teljes, mégis főhajtásra készíttet bennünket ennek a két nem mindennapi embernek az emléke előtt.⁷²

JEGYZETEK

RÖVIDÍTÉSEK

- CZIRÓK 2005 = CZIRÓK V.: Emlékezés Somfainé Pados Máriára. Pápai Kristály, Pápa 2005. ősz/tél
- G. JÁGER 2005 = G. JÁGER T.: In memoriam Somfainé Pados Mária festőművész. Pápai Kristály, Pápa, 2005. ősz/tél
- JMVK Helyism. K. = Jókai Mór Városi Könyvtár (Pápa) Helyismereti Különgyűjtemény
- Ltsz = leltári szám
- LDM Népr. A = Laczkó Dezső Múzeum Néprajzi Adattára
- MÁRKUS 1986 = MÁRKUS Z.: Somfai János – Somfainé Pados Mária. Megyei Pedagógiai Körkép 16/4. Veszprém 1986. 33–38.
- PADOS-VÁRNAGY 1964 = PADOS M. – VÁRNAGY M.: Mentsük meg a pápai bábsütők, gyertyaöntők hagyatékát! Napló 1964. V. 6. 6.
- PAPP 1998 = PAPP E: A nyolcvanötödik mérföldkőnél. Pápai Hírlap, 1998. X. 20. 1 + 4.
- PRAZNOVSZKY 1988 = PRAZNOVSZKY M. megnyitóbeszéde a Bakonyi Múzeum kiállításán 1988. márc. 31-én.
- SOMFAI 1992 = SOMFAINÉ P. M.: Pápai utcaképek. [SOMFAI B.]: Előszó Pápa 1992. 5–10.
- SOMFAI 1993 = SOMFAI B.: Adatszolgáltatás a Kisalföldi Művészek Lexikona számára 1993 – kézirat
- SOMFAI 1995 = SOMFAI B. Adatok a Pápai Pedagóguslexikon számára – kézirat, 1995. XI. 22.
- SOMFAI 1998 = A nyolcvanötödik mérföldkőnél. 1998 – kézirat
- SOMFAI 2006 = id. Somfai János igazgatóhelyettes nyug-

díjba vonulása alkalmából iskolája, a pápai Hámán Kató Általános Iskola nevelőihez intézett búcsúbeszédéből. (1974) kézirat

SOMFAINÉ 1986 = SOMFAINÉ P. M. Sopronban jártunk. Napló 1986. XI. 20. 5.

SOMFAINÉ 1988 = SOMFAI J-né Önélettrajz, 1988 – kézirat

SOMFAI 2001 = SOMFAI J.: Háborús napló (1944-45) szemelvények. Közzétette: Somfai, Veszprém Megyei Honismereti Tanulmányok, Veszprém 20. 2001. 36–71.

SZABÓ 1965 = SZABÓ aláírással fénykép Napló, 1965. nov. 16. 4.

SZÍJ 1971 = SZÍJ B. kiállítás megnyitója SOMFAINÉ P. M. kiállításán 1971 – kézirat

TOLDI 2005 = [TOLDI É] (té): Megharcolta az életet és helytállt. Napló 2001. IV. 23.

TUNGLI 2003 = [TUNGLI GY.] Búcsú a neves néptanítótól Somfai Jánostól. Pápa és Vidéke I/35 (2003. XII. 4.) 6.

VÁSÁRHELYI 2003 = [VÁSÁRHELYI A.] Id. Somfai János bakonybéli kántortanító népiskolai igazgató (1913–2003) Borostyán – Kút, Bakonybél 2003/4. 16–17.

VERESS 1991 = VERESS D. CS.: A 268–286. sz. vadászpilóta nem tért vissza. Múzeumi Diárium [4.] Veszprém 1991. 53–55.

VERESS 2000 = VERESS D. Cs.: Bakonybél története. Veszprém 2000

VESZELY 1992 = VESZELY L.: Fénylő gömbök vonzásában. Napló 1992. IV. 28. 5.

- 1 SOMFAINÉ 1988. 1.; VESZELY 1992. 5.
2 SOMFAI 1995; SOMFAINÉ 1988. 2.
3 SOMFAI 1992. 4.
4 G. JÁGER 2005. ősz/tél
5 SOMFAI 1993. kézirat; SOMFAINÉ 1988. 3.
6 SOMFAINÉ 1988
7 MÁRKUS 1986. 33.
8 CZIRÓK 2005. ősz/tél
9 SOMFAINÉ 1988
10 TOLDI 2001. 8.
11 SOMFAI 2001. 38.
12 PAPP 1998. 4.
13 MÁRKUS 1986. 33.
14 SOMFAI 1998 – kézirat
15 MÁRKUS 1986. 35.
16 SOMFAI 1998 – kézirat. Az országos tudósítói munkára jó példa a Magyar Meteorológiai Társaság és az Országos Meteorológiai intézet Időjárás című lapja 1953. márc./április számában megjelent Érdekes halo-jelenség Bakonybéli című cikke, amelyben rajzzal is illusztrálva mutatott be egy ritka fénytűneményt.
17 Hasprai Vilmos szóbeli közlése 2006.
18 Ezt közli: VERESS 2000. 167–169., valamint: VERESS 1991. 53–55.
19 SOMFAI 1998 – kézirat
20 SOMFAI 2001. 37–61.; közzé tette: SOMFAI J.: Háborús napló (1944–45), naplójának részleteit.
21 Somfai J. szóbeli közlése 2001
22 SOMFAI 1998 – kézirat
23 VERESS 2000. 203.
24 Hasprai Vilmos közlése.
25 SOMFAI 1998 – kézirat
26 MÁRKUS 1986. 36.
27 VÁSÁRHELYI 2003. 17.
28 VÁSÁRHELYI 2003. 17.
29 Saját gyűjtésem. Adatközlőim voltak: Bauer Pálné (1931), Bertalan Antal (1926), Birnbauer Istvánné (1927), Hasprai István (1924), Hasprai Istvánné (1936), Hasprai József (1901–1980), Hasprai Józsefné (1907–1994), Hasprai Olga (1936), Hasprai Vilmos (1929), Izsa László (1927), Lakatos József (1872–1964), Németh Gyuláné (1935)
30 SOMFAI 1993; SOMFAI 2001. 37.
31 VESZELY 1992. 5.
32 MÁRKUS 1986. 36.; G. JÁGER 2005. ősz/tél
33 SZABÓ 1965. 4.
34 SOMFAI 2001. 37.
35 SOMFAINÉ 1986
36 VESZELY 1992. 5.
37 PADOS-VÁRNAGY 1964. 6.
38 MÁRKUS 1986. 34.
39 PAPP 1998. 4.
40 TOLDI 2001. 8.
41 SOMFAI 2006
42 PAPP 1998. 4.
43 Id. Somfai János szóbeli közlése 2001
44 MÁRKUS 1986. 33.
45 SOMFAINÉ 1988. 3.
46 SZÍJ 1985
47 SOMFAI 1995
48 SOMFAI 2001
49 MÁRKUS 1986. 36.
50 MÁRKUS 1987. 37.
51 SOMFAI 1998. 2.
52 Időjárás: 1952/7.
53 VERESS 2000. 167–169.; VERESS 1991. 53., 55.; SOMFAI 2001. 36–71.
54 TUNGLI 2003. (XII. 4.) 6. is erre utal nekrológiájában.
55 VESZELY 1992. 5.
56 MÁRKUS 1986. 36.
57 VESZELY 1992. 5.
58 PRAZNOVSZKY 1988. 3.
59 Somfai Balázs adatközlése, 2006
60 SZÍJ 1971. 2.
61 SOMFAI 1995. Idézte a 7. oldalon is.
62 Jókai füzetek 1. Pápa 1988. 65. + mellékletek.
63 Jókai füzetek 5. Pápa 1992
64 Rajztanítás, Budapest 1962/6.
65 Gyakorlati foglalkozás Budapest 1970/2.
66 Veszprém Megyei Honismereti Tanulmányok, Veszprém 15. 1993. 75–101.
67 A Pápai Ipartestület emlékkönyve. Pápa 1996. 158–163.
68 Emlékkönyv a Veszprém Megyei Múzeumok Baráti Köre 10 éves fennállására. Veszprém 1989. 43–45.
69 Veszprém Megyei Honismereti Tanulmányok, Veszprém 21. 2004. 111–116.
70 Várnagy Mihállyal közösen írt cikke a Napló 1964. V. 6. 6-ról.
71 Veszprém, 1986. 4. szám
72 A dolgozat során fel nem használt, szintén róluk szóló irodalmak: HUSZÁR J.: Az alma mater vonzásában Napló 1980. nov. 1.; NEMES R.: Somfainé Pados Mária tanárnő nyugalomba vonult. Gyakorlati foglalkozás Budapest, 1971./5.; BALOGH Ö.: Egy pedagógusélet summázata „Mi plecsniket nem kaptunk. Napló, 1989. XI. 11.; PATKA L.: Somfainé Pados Mária pedagógus, festőművész. Megyeházi tudósítások. Veszprém 1993./3.

Dolgozatom elkészítésében segítségemre voltak:

Somfai Balázs levéltáros, aki rendelkezésemre bocsátotta a szüleiről összegyűjtött publikációkat, valamint a velük kapcsolatos kéziratait. Lektorai véleményével is segítette munkámat. A családi fotókat bátyja Somfai János vegyész mérnök kölcsönözte. Az adatok összegyűjtésében Ács Anna muzeológus, valamint Lukács Borbély Imréné, Sági Istvánné, Vonnák Andrea múzeumi munkatársaim és Hauber János restaurátor működtek közre. Hálás vagyok a kapott információkért fentebb már név szerint feltüntetett adatközlőimnek, különösen családom tagjainak: Lakatos Józsefnek, Hasprai Józsefné Lakatos Teréznek, Hasprai Józsefnek, anyámnak Hasprai Olgának és bátyjának Hasprai Vilmosnak, aki apám korai és tragikus halála után a gondjaiba vett. Az ő elbeszéléseik tették lehetővé, hogy e két rendkívüli embert már kora gyermekkoromban megismerhettem. Jóllehet, személyesen csak jóval később állt módomban találkozni velük. Valamennyiüket köszönet illeti.

WITH HEART AND SOUL AND HONOUR
OBEISANCE TO A TEACHER COUPLE THAT IS NOT BORNE ANY MORE IN TODAY'S WORLD

János Somfai and his wife, Mária Pados were teachers who set a good example with their whole lives. Both of them are from families dealing with trade. They studied to be teachers, but because of the lack of positions, they had to start their careers with doing intellectual relief work and private tutorship. In 1938, they went from Pápa to a little village in the Bakony, Bakonybél. After a small uncertainty the man became head-master and cantor. Her wife worked next to him without payment, and she also carried the burden of their family that was getting bigger and bigger. They were the intellectual general servants and lanterns of the village for 16 years. During that time, they lived through the Second World War and the service of the husband in the army. After his return, they had to restore the school that was totally broken into pieces, and their home as well. Then they started a new life on the ruins. In 1954, they moved back to Pápa in favour of their four sons' schooling. The couple joined in the cultural life besides work as well. The wife finally had the opportunity to train herself in the art of painting besides her teaching work. Her innate talent quickly unfolded. Exhibitions followed exhibitions, her pictures got even into the Hungarian National Gallery. Besides teaching and painting,

she still had energy to do many other things as well. She was a voluntary field-worker of ethnography and local history, a protector of history buildings, and also an active participant of the movement of the knowledge of her country, and as a teacher she also popularised it. She created things of abiding value in all fields. Her two independent books and her many publications were published. Her scientific papers are preserved in Laczkó Dezső Museum in Veszprém, and in Jókai Library in Pápa. She gave 201 objects and 12 documents to the Museum of Pápa as presents. Soon after their returning to Pápa, her husband became the deputy headmaster of the school. He also worked as a school-inspector in the subjects of Maths, Physics and Chemistry. His educational and visual aids that he made with his own hands appeared in national exhibitions as well. His diary of war and remembrance written with literary fastidiousness was published in his old age.

The Somfai couple brought up their all four sons to be university men. After their pensioning they still worked without stop. Their lives and work set a good example, the aim of my essay was to summarize them and to show respect towards these people.

1. ábra. Negyedéves képzősök a pápai Zárdában (1930). Pados Mária az első sorban balról a harmadik (sötét matrógalléros ruhában)
Figure 1. Fourth-year students in the Convent School of Pápa (1930). Mária Pados is the third one from the left in the first row (In a dark dress with a sailor collar)

2. ábra. Iskolás csoportkép, középen Somfai Jánossal. Bakonybél, 1938, vagy 1939
Figure 2. Group picture from school with János Somfai in the middle. Bakonybél, 1938 or 1939

3. ábra. 1942 körül Bakonybélben. Somfainé Pados Mária gyermekével a karján, mellette jobbra a húga és id. Somfai János édesanyja

Figure 3. Around 1942 in Bakonybél. Mária Somfainé Pados with a child in her arms, on her right side her sister and János Somfai Sr.'s mother

4. ábra. Családi kép 1963-ból. A fiúk balról: György, András, János, Balázs

Figure 4. Family picture from 1963. The boys from the left: György, András, János, Balázs.

5. ábra. A Somfai házaspár 1963-ban
Figure 5. The Somfai couple from 1963

6. ábra. 1979-ben az unokák egy részével
Figure 6. In 1979 with some of their grandchildren

7. ábra. 1994-ben készült kép
Figure 7. A picture taken in 1994

8. ábra. Fából, kartonból, pléhből id. Somfai János által készített mérleg. (A Gróf Esterházy Károly Kastély- és Tájélmúzeum tulajdona. – Ltsz.: Gy. 2005.45.46. – állományba vétele folyamatban)
Figure 8. A pair of scales made of wood, card and tin by János Somfai Sr. (It is in the possession of the Esterházy Museum. Inventory number: GY. 2005.46., its registering is in progress)

UDVARDY JÁNOS KÉZIRATOS TÉRKÉPÉNEK RESTAURÁLÁSA

A térkép leírása

A veszprémi Laczkó Dezső Múzeum Adattára őrizi Palota (Várpalota) város Sárrétjét ábrázoló kézíratos térképét. A műtárgy leltározatlan, nincs adat arról, hogyan és mikor került a gyűjteménybe. A térkép bal alsó sarkában található címfelirat szerint „*Mappa Melly ábrázolja Palota Városának A`Sár Rétiben lévő Egész Birtokát. Készítetett 1822. Ápr. 14. Udvardy János földmérő által*”. A címfeliratot körülölelő rajz fa alatt üldögélve furulyázó juhászt, domboldal alján legelésző birkákat ábrázol.

A térképlap nagysága 68,5 × 80,8 cm, a térképtükrőre: 67 × 79,5 cm. Anyaga merített rongypapír, a térképraiz fekete tussal és színes (vörös, kék, fekete) tintával készült. Három, nem egyenlő méretű darabból állították össze, egy-egy centiméteres átfedéssel.

A térkép tájolása ÉNy-i, az északi irányt mutató nyíl a térkép felső felén található. Méretaránya nincs megadva. A lap jobb alsó sarkában viszonylag pontos távolságmérést lehetővé tevő átlós vagy tizedes aránymérték¹ található, alatta „*Négy Száz Öles Bétsi Mérték*” felirattal.²

A térkép bal felső felében birtokügyekkel kapcsolatos, kézzel írott „jegyzés”-t találunk, amely a térképlap középső felére is elnyúlik, végén aláírások és négy viaszpecsét hitelesíti:

„*Iső Jegyzés.*

*Böhm Földmérő Urnak Delineatioja*³ szerint, a` Város Nagy Sár=Réte térszen 745,288 quadrat Öleket, vagy 621 Holdat és 88 quadr. Ölet, – A` Város Rétje pedig 64079 qu. ölet, vagy 53 Holdat és 479 qu. ölet, – Összesen tehát tíszer 674 Holdat és 567 qu. ölet.

Ezen Új mérés szerint pedig a` Város Nagy Sárréte 784,809 qu. öl, az az 653 Hold és 609 qu. öl, – a Város Rétje pedig 53 H. és 659 qu. Összesen tehát 707 Hold és 69 qu. öl, ... Holdat és ... qu. ölet több mint Böhm Calculusa szerint, a melly külömbségnek az az oka,

mivel Böhm Urnak a Rinetumai a Föld színén nem találtatván bátorság okáért többet kellett venni. A mit a Mappáknak egymással és a Föld színével való egybe hasonlításq nyilván meg bizonyított.

IIik Jegyzés. Az időközben történt határhányások által a Péthi Pusztá Felöl 60 Hold és 584 qu. öl, Inota felöl pedig 155 Hold és 678 qu. öl. Öszvessen 216 Hold és 62 qu. öl elesett, mellyek Böhm Ur Mappájában ugyan Palotai Határhoz vétettek, de e` jelen valo Felmérésből, mint nem a` Város Határjához, annyival inkább nem a` Palotaiak Sárrétéhez tartozandók ki hagyattattak.

IIIik Jegyzés. A` Föld színén való tapasztalás kétségen kívül helyhezteti, hogy az itt fel vett Réteknak, körül belöl harmada tsak nedves, két harmada pedig olly szároz, hogy a` ki szározítás tárgya közé nem is számaltatható.

Alolirattak hitelesen bizonyítjuk, hogy mi a Palota Városa Sárréti ... magában foglaló mappának meghitelesítése végett a T. n. vármegye k. végzése következtését a Palotára kijöven, T. Koncz Josef Director, és Kozma János Inspector Uraknak, mint ... vázsonykeői Grof Zichy István, és Zichy Miklós Cs. k. kamarás Ur Eö Nagyságos Uradalmi Főtisztjeiknek, mégis Hegedüs János városi Biró, N. Nagy János, Lengyel Josef, Dukovits Pál, Hajdú István, s több Helybéli Elöljáróknak jelenlétében, a` helyszínén több helyeken végbenvitt mérésekkel probákat tettünk; s mind e` jelenvaló Földrajzolatot a` Földnek természeti fekvésével megegyezőnek, mind pedig a` Calculust helyesenek találtuk légyen. Költ Palotán aprilis 15én 1822.

Késmárky Gábor T. n. Veszprém ügyének Birája Balassa Ignázt azon T. n. veszp. Vgyék ... esküttye Halász Ignázt T. Nemes Veszprém Vármegye Rendes Hites Földmérője

Előttem Rohonczy Imre T. n. Veszprém Vr.gye Tiszti ügyviselője előtt”⁴

A keret jobb oldalán jelöli az ábrázolt terület tulajdonosát: „*M. Grof Zichy Miklós Eö Nagysága Sár-Rétje, M. Gróf Zichy István Eö...*”⁵

A mérőlécc fölötte kézzel írott szöveg: „*A fent kitett Calculus áll, melly Szerént a Város Sár-rétje 707 Hold 69 □ ölek*

Halász Ignátz földmérő”

A kéziratos térképek konkrét gyakorlati céllal készültek (pl. közigazgatási, útpítési, vízszabályozási, birtokmegosztási stb.), gyakran peres vagy egyéb iratokhoz tartoztak – a LDM térképén feltüntetett szövegből látható, hogy ez esetben birtokügyek rendezése volt a cél.

A térképen a Zichy grófokat tüntették fel tulajdonosként. 1650-ben királyi adományként lett Palota a hozzá tartozó falvakkal együtt Zichy birtok.⁶ 1688-ban Zichy István (1669–1746) vázsonyi kapitány, koronaőr, Komárom megye főispánja vette birtokba. A később grófi rangot kapott család két és fél évszázadon át volt meghatározója a város sorsának.

A térképen ábrázolt Sárret a várostól délre, délkeletre fekvő, vizekben gazdag, ingoványos terület, amelyet a Sárvíz patak táplál.

A Sárret valójában egy Fehérvártól Berhidáig húzódó láp- és mocsárvilág volt. Palota népessége a XVIII. század második felére rohamosan megnőtt, ezért szükség volt újabb megművelhető területekre. Erre a célra leginkább a Sárret kínálta a lehetőséget. Először úgynevezett „nyilasokat” – a mocsár kiszáritott kisebb darabjait – hoztak létre.⁷ Ez azonban nem jelentett végleges megoldást. Így került sor a terület lecsapolására. A munka Mária Terézia királynő (1740–1780) uralkodásának idejében történt. Az uralkodónő vízszabályozási elképzelései egybeestek a lakosság, valamint palotai Zichy grófok elképzeléseivel is. Utóbbiak saját allodiumaikat akarták így gyarapítani.⁸ A lecsapolás tervének elkészítésével Fejér és Veszprém megye 1763-ban Böhm Ferenc⁹ vízépítő mérnököt bízta meg.¹⁰ A munkálatok után Palota határában 1098 katasztrális holddal növekedett meg a mezőgazdasági terület.

Udvardy János, a térkép készítője

A térkép alkotója, Udvardy János (Udvardy Cserna [Cherna] János) a reformkor egyik jeles személyisége, 1795-ben Zámolyban született. Alsóbb iskoláit Pápan végezte. 1821-ben a pesti Mérnöki Intézetben mezőgazdasági mérnök oklevelet szerzett. Először uradalmi mérnök volt – az Eszterházy és az Orczy család

birtokain dolgozott – majd Fejér, később pedig Heves vármegye mérnöke lett.¹¹ 1832-ben a Magyar Tudós Társaság levelező tagjának választotta. A korabeli lapokban számos cikke jelent meg. A reformkor szellemében írt mezőgazdasági mérnöki kézikönyvei úttörő jelentőségűek, első magyar nyelvű összefoglalásai a témának.

A Gazdasági földmérő c. munkájából képet kaphatunk a kartográfiai fogalmak kialakulásáról.¹² Könyvében a földmérést írja le, de térképészeti fogalmakat is tisztáz.¹³ Itt találhatjuk meg egyik legkorábbi magyar nyelvű leírását a térképrajzolásnak.¹⁴

További jelentősebb szakmai művei a „Gazdasági vízmérő”¹⁵, és a „Gazdasági regulációk.”¹⁶

Udvardy azonban nemcsak szakmai kérdések foglalkoztatták. Szívén viselte a közművelődés kérdését is. Ezt igazolják az e témakörben íródott művei. „Olvasás” c. cikkében¹⁷ a rendszeres olvasás szükségességét taglalja, mivel szerinte így tesz szert az ember „tisztább józanabb elmére, s miveltebb lélekre”.¹⁸ A „Felkiáltás a Haza ügyében” c. írásában¹⁹ a magyar tannyelvről is kifejti nézeteit, amely szerint az iskolákban magyarul kellene a különféle tantárgyakat tanítani a diákoknak a latin helyett.²⁰

Udvardy Jánost, mint a magyar folklórgyűjtés egyik úttörőjét is számon tartjuk. Kéziratban fennmaradt írásában²¹ 246 népdalt jegyzett le dallammal és szöveggel együtt.²² Elsőként tett kísérletet népdalok szótagszám („syllabus”) szerinti osztályozására, ami a nemzetközi tudományban csak jóval később vetődött föl.²³

Heves vármegye mérnökeként is részt vett a városi kaszinók és társalkodási egyletek életében. „Héti Lapok Műtudomány és egyéb Hasznos Ismeretek Terjesztésére” című egi hetilapban javasolja a céhek helyiségeiben olvasóköri felállítását, amelyek a meszterlegények önművelődését szolgálják.²⁴

Udvardy János 1890. október 25-én, Hevesen halt meg.

A térkép restaurálása

A műtárgy restaurálás előtt igen lehangoló állapotban volt. Az enyves keményítővel viaszosvászonra fölkasírozott térképet hosszú időn keresztül összetekerve tárolták. (1. ábra) A papír megőrizte ezt a formát, így nehezen, csak lesúlyozva lehetett kiteríteni. Merev felületén poros szennyeződés, vízfoltok és többfajta ismeretlen eredetű folt éktelenkedett. A papír több helyen megrepedezett, elszakadt. A kisebb hiányokon kívül a jobb felső sarokban nagyobb (kb. 3 tenyérnyi) területen is hiányzott a térkép. (2. ábra)

A tisztítást szárazon, puha ecsettel és különféle

radírokkal kezdtem. A térkép hátoldalára kasírozott viaszosvásznat szárazon választottam le a papírról, ügyelve arra, hogy a tárgyat ne károsítsam. A vászon eltávolításával a térkép több darabra vált szét.

A nedves kezelések előtt a papíron föllelhető íróanyagokat megvizsgáltam, hogyan viselkednek víz hatására. Mivel a vörös festék érzékeny volt, ezért a kezelések megkezdése előtt Regnal S1²⁵ 2%-os etilalkoholos oldatával levédtem.²⁶

A térképen található pecséteteket a kezelések megkezdése előtt japánpapírral leragasztottam, hogy megvédjem a munka során a töredeződéstől, sérülésektől. Ragasztóként itt is az alkoholban oldódó Regnalt használtam. Előnye, hogy bírja a vizes kezeléseket és a munka végeztével visszaoldható.

A térkép mosásához 2 g/l-es zsíralkohol-szulfátos²⁷ meleg mosóoldatot használtam. A többszörös öblítés, majd szárítás után a papír már sokat tisztult, azonban a hátoldalon lévő ragasztómaradványok nem tűntek el nyomtalanul.

A fehérje típusú szennyeződésekhez a papírrestaurálásban jól alkalmazható a karbamid (szénsav diamidja). Az enyv eltávolításához 5 g/l karbamidos oldatban áztattam a papírt, majd többször öblítettem.²⁸ Szárítás után a keményítő eltávolításához fogtam hozzá. Hogy az alkalmazott Alcalase enzim megfelelően működjön, 50 °C-os, 9 pH-jú 1%-os oldatba merítettem a papírt 15 percre. Majd a fölpuhult keményítőt még nedves állapotban mechanikusan távolítottam el a felületről. Ezt ismét öblítés és szívópapírok közötti szárítás követte.²⁹

A mosás és a ragasztómaradványok eltávolításakor a több darabból álló térképlapot szétválasztottam a három fő részre.

Következő lépés a tárgy fehérítése volt. Így az általános sárgulás és a mosás után megmaradt foltok is eltűntek. A bóraxos hidrogén-peroxid oldattal³⁰ végzett fehérítés során többször átcseteltem a felületet, majd alaposan kiöblítettem.³¹

Szárítás után következett a térképlap mechanikai

megerősítése. Első lépésként a hiányokat öntöttem ki, a három fő részt külön kezeltem. Mivel a papír több helyen széttöredezett a használat során, a kasírozás leválasztásával és a mosáskor ezek a darabok is különváltak. Öntés előtt benedvesített Vetexre³² rendeztem a szintén nedves papírdarabokat. Az öntést kézzel végeztem, kiskanállal adagoltam a papírpépet³³ a hiányos területekre, valamint a szakadások vonalába. A munkát szívóasztalon végeztem. (3. ábra) A pépet az öntés megkezdése előtt feketeteáival színeztem a kívánt árnyalatúra. Az öntés első fázisa után a papír felső felületére is nedves Vetexet simítottam, megfordítottam a tárgyat, majd a hátoldal felől is elvégeztem az öntést. Így sikerült elérnem, hogy a különálló darabok egyben maradjanak, mivel széleiket szendvicsként közrefogják az öntött részek. A kiegészített darabokat a Vetex-szel együtt filclapok között préselve megszáritottam.

Ezután következett a kasírozás, amelynek során összeépítettem a térkép három fő darabját is. Először összeillesztettem az átlapolásoknál ragasztóval megkent térkép darabjait, majd megfordítva a tárgyat megkentem a térkép hátoldalát.³⁴ Erre simítottam az előre benedvesített erős japánpapírt. Ragasztóanyagként búza-keményítő-Glutofix 600-Planatol BB Superior (7:2:1 arányú) keverékét használtam.³⁵ A fölkasírozott térkép szárítása filclapok között, lenehézítve történt.

Száradás után a papírt írott oldala felől híg, alkoholos Klucel G³⁶ oldattal kentem át. (4. ábra)

A pecsétokról eltávolítottam a japánpapírt, majd etanolos áttörléssel az alkalmazott Regnal maradványait is.

Minimális retusálásra volt szükség, mivel sem hiányos rajzot, sem hiányos írást nem lehet hitelesen kiegészíteni. Ezért csak a térképet körbevevő keretet egészítettem ki fekete akvarell festékkel. A retusált részeket újra átkentem alkoholos Klucellel. (5. ábra)

Mivel a tárgy mérete megengedi, hogy kiterítve tároljuk, befejezésként savmentes papírból tároló mapát készítettem a térkép számára.

RÖVIDÍTÉSEK

- FEHÉR 1998 = FEHÉR K.: Reformkori sajtóviták a magyar tanítási nyelvről. Magyar Könyvszemle 114. 1998/2. 151–157.
- FEHÉR 2002 = FEHÉR K.: A Felső Magyar Országi Mínera és a művelődés. Magyar Könyvszemle 118. 2002/4. 376–386.
- FÜLÖP 1978 = FÜLÖP G.: A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban. Budapest 1978. 47.
- ILA-KOVACSICS 1967 = ILA B. – KOVACSICS J.: Veszprém megye helytörténeti lexikona I. Budapest 1967. 390.
- KASTALY 2000/1 = KASTALY B.: A papír nedves tisztítása; folteltávolítás; ragasztók eltávolítása. Budapest 2000
- KASTALY 2000/2 = KASTALY B.: A papír savtalanítása és fehéritése. Budapest 2000. 30–31.
- KASTALY 1991 = KASTALY B.: Ragasztóanyagok a könyvkötésben, könyv- és papírrestaurálásban. Budapest 1991
- KASTALY–MIKESY 2000 = KASTALY B. – MIKESY P.: Rögzítés (fixálás) és védelem ragasztó- és bevonóanyagokkal. In: KASTALY B. – ALBERTNÉ KUNSZERI G. – BEŐTHYÉ KOZOCSA I. – GAJDÓ Gy. – JÁRÓM. – TÍMÁRNÉ BALÁZSY Á. – PANKASZI I. – MIKESY P.: Kéziratok, nyomtatványok és grafikák író- és festékanyagok: összetételük, készítésük, károsodásuk, rögzítésük és védelmük. A grafikai technikák felismerésének alapjai. Budapest 2000. 87–95.
- KLINGHAMMER 1999 = KLINGHAMMER I.: A magyar térképészet az évszázadok tükrében. In: Geomatika, 1999. 8., 9., 10.
- KÖNCZÖL 1998 = KÖNCZÖL I.: Várpalota rövid története. Várpalota 1988. 28–33.
- LERNER 1996 = LERNER J.: Térképészeti alapismeretek. Budapest 1996. 202.
- MÉL 1967 = Magyar Életrajzi Lexikon 1. (Szerk./ed.: Kenyeres Á.) Budapest 1967. 312., 257.
- MNL 1982 = Magyar Néprajzi Lexikon 5. (Főszerk./ed.: Ortutay Gy.) Budapest 1982. 398–399.
- SZABOLCSI 1961 = SZABOLCSI B.: A magyar zene évszázadai II. Tanulmányok. XVIII.–XIX. század. Budapest 1961. 188., 195.
- SZÍJ 1960 = SZÍJ R.: Várpalota. Fejezetek a város történetéből. Budapest 1960. 158–164.
- dig vezetjük a főbeosztás értékének vonalán, míg a körző másik hegye a segédbeosztás valamelyik átlós vonalára nem illeszkedik. Így ebben az esetben 1 öl pontosságú mérésre nyílik lehetőség. 1 bécsi öl = 1.896483840 méter.
- ³ Térképészeti fogalom: a vonalra épülő rajz.
- ⁴ A kipontozott részekben az írás olvashatatlan.
- ⁵ A kipontozott részen a térképlap hiányzik.
- ⁶ ILA-KOVACSICS 1964
- ⁷ SZÍJ 1960
- ⁸ <http://www.palotanet.hu>
- ⁹ Böhm Ferenc (Bécs 1733 ?–1800 után ?) vízépítő mérnök a Helytartótanács meghívására jött Magyarországra. Különböző vízrendezési munkákat végzett több dunántúli megyében (Pozsony, Győr, Komárom, Fejér). Fejér és Veszprém megye felkérésére készítette el a Sárvíz szabályozásának tervét (1763–1767), amelyet később a folyó Tolna megyei szakaszára is kiterjesztett. A munkának azonban csak a Veszprém és Fejér megyei szakasza készült el 1768–1771 között. MÉL 1967
- ¹⁰ KÖNCZÖL 1998
- ¹¹ MÉL 1967
- ¹² Gazdasági földmérő, avagy együgyű és világos utmutatás arra, miképpen lehessen kiki a maga földjeinek in'sellér je ... Székesfejérvár, 1825
- ¹³ KLINGHAMMER 1999
- ¹⁴ „Azon papirost, a`mellybe a Földszinét feltettük, és ez osztályt kidolgoztuk, a`honnan az sokféle hasztalan vonásokkal és mocsokkal is tellyes, nevezzük Töredék Mappának, – Tiszta Mappának pedig nevezhetjük azt, ha a Töredék Mappáról a Föld Formáját egy tiszta papirosra által tévén, azt színekkel is kifestjük, azért, hogy a rajta levő Részek szembetünöbök légyenek... A` mappának ékességére szolgál, ha körös körül fekete lineákkal peremít csinálunk, - könynyebségére pedig szolgál az embernek a` mappa értése, ha arra az Északi linea is reá van huzva... A` Festéket pedig a`mellyel a mappát bémázolni akarjuk, így kell elkészíteni: egy kis csészébe vagy béka tekenőbe tölts egy kalán vagy több vizet is, a`mint nagyobb vagy kisebb a` festeni való, – és azon vizet kell a` festék által festő vízzé tenni... Igen sok festéket pedig nem kell a vízbe olvasztani, mert a vastag festékekkel utálatos festés esik, hanem mennél vékonyabb, ritkább, és a` vízhez hasonlóbb a festék, annál egyenlőbben lehet festeni... Mikor az egész mappa ki van festve színekkel, akkor a plajbász lineákat ki kell huzni fekete vonásokkal. Téntával nem annyira jó, mint Tussal. Egy békatekenőbe tölts 10–20 csepp vizet, és a` Tust a` jobb kezedbe fogván, a` vízbe mind addig dörgölöd a kalán fenekéhez, még olyan sűrű és feket nem leszsz mint a` Ténta, és így a` Tuss annál jobb, mennél tovább dörgöljük. Ebbe mártván osztán a` vaspennát, azzal minden plajbászlineát igen szép vékony fekete lineává ki lehet huzni és az írást is afféle Tussal igen szépen bele lehet a mappába írni.”

¹ LERNER 1996

² Az átlós vagy tizedes aránymérték segítségével a körzőnyílásba fogott térképi távolságot úgy határozzuk meg, hogy a megfelelő főbeosztásra illesztett körző hegyét ad-

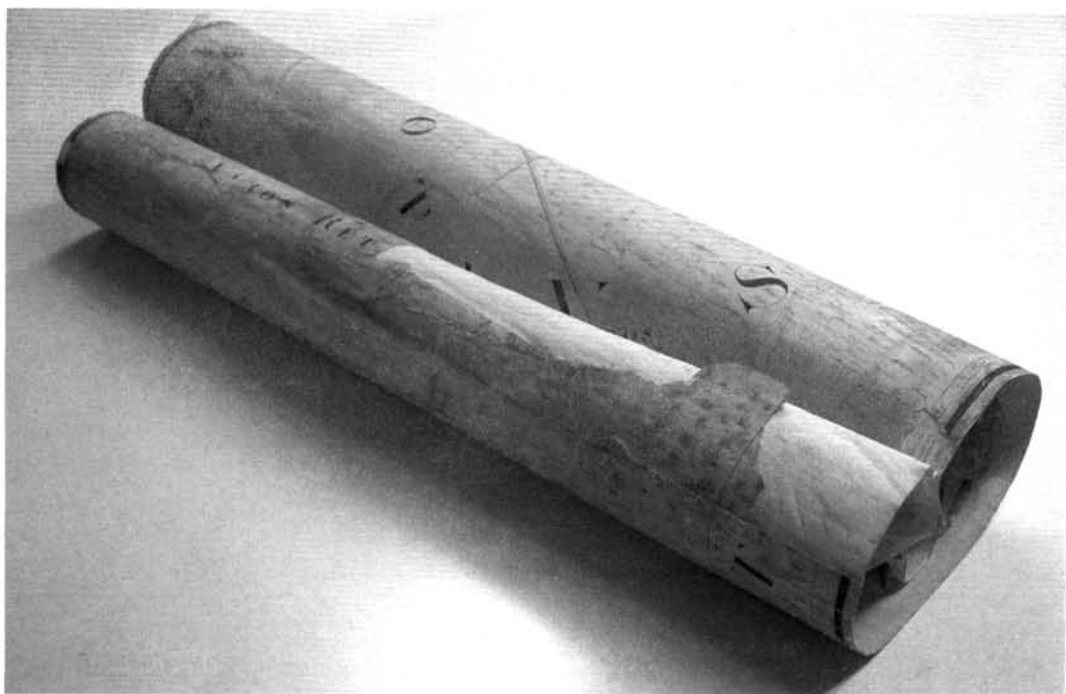
- ¹⁵ Gazdasági vízmérő, avagy: Együgyű és világos Útmutatás arra, miképpen lehessen kiki a' maga Határában található Vizekre nézve In'sellér, mind azon drága Szerzősámok nélkül, mellyekkel az In'sellérek élni szoktak. Székes-Fejérvárott. 1827.
- ¹⁶ Gazdasági regulatiók tüköre a pallérozott mezei gazdaságnak kalauzul, a gazdasági könyveknek kulcsául ... Pest, 1828.
- ¹⁷ UDVARDY János: Olvasás. Felső Magyar Országi Minerva 1832. III. 695–713.
- ¹⁸ FEHÉR 2002
- ¹⁹ UDVARDY János: Felkiáltás a Haza ügyében. Felső Magyar Országi Minerva 1829. II. 245–271.
- ²⁰ FEHÉR 1998
- ²¹ Eredeti Nemzeti Dalnok' Gyűjteménye, – Leginkább a' Pór Ifjúság szájából, feljegyezgetve Udvardy János által, 1832.
- ²² MNL 1982
- ²³ SZABOLCSI 1961
- ²⁴ FÜLÖP 1978
- ²⁵ poli-vinil-butiro-acetát
- ²⁶ KASTALY–MIKESY 2000
- ²⁷ felületaktív anyag
- ²⁸ Koncz Pál ajánlására alkalmaztam az eljárást.
- ²⁹ KASTALY 2000/1
- ³⁰ 500 ml telített bóraxhoz 25 ml 30%-os H₂O₂
- ³¹ KASTALY 2000/2
- ³² Papírrestaurálásban gyakran használt segédanyag: nem szövött, poliészter anyagú textilipari termék.
- ³³ Az alkalmazott pamutrostokat kifejezetten restaurálási célokra gyártja a Diósgyőri Papírgyár.
- ³⁴ KASTALY 1991
- ³⁵ A búzakeményítő megfelelő tartást ad a papírnak és kiváló ragasztó. Mikrobiológiai kártevőkre való érzékenységét fertőtlenítőszer (pár csepp 1%-os etanolos Preventol CMK oldat) adagolásával küszöböltem ki. A ragasztókeverékhez adagolt Glutofix (metil-hidroxi-etil-cellulóz) biztosítja a ragasztás reverzibilitását – amely a restaurálások során nem elhanyagolható szempont –, mivel száradás után is vízdoldható marad, valamint fokozza a keményítő biológiai ellenálló képességét. A Planatol (poli[vinil-acetát] vizes diszperziója) erős kötést biztosít és a mikrobákra sem érzékeny.
- ³⁶ hidroxipropil-cellulóz

THE RESTORATION OF THE HAND-DRAWN MAP BY JÁNOS UDVARDY

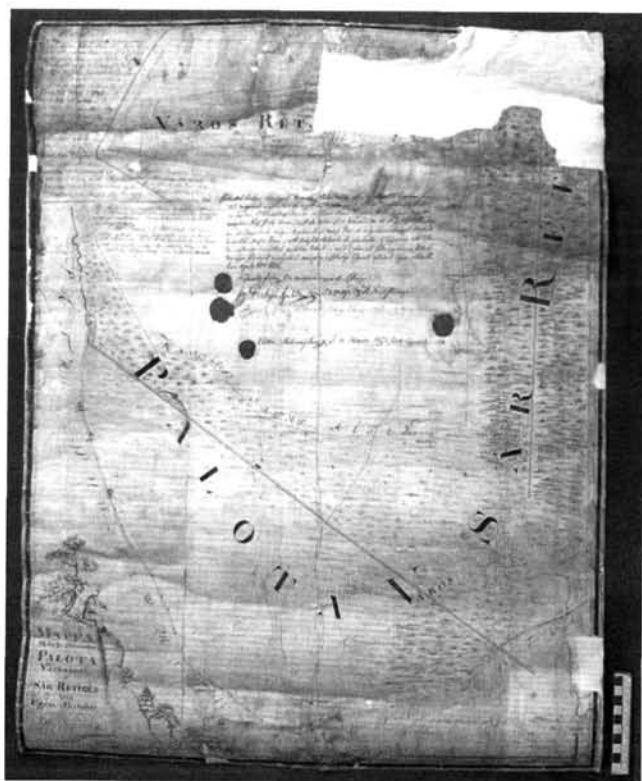
The hand-drawn map by János Udvardy, a significant figure of the Reform Age, was made in 1822. Now it is in the possession of the Dezső Laczkó Museum of Veszprém, and it depicts the Sárret part of the town of Palota. On the map, we can find contemporary record about cases concerning manors in the area shown on the drawing.

The article is about the description of the map and the

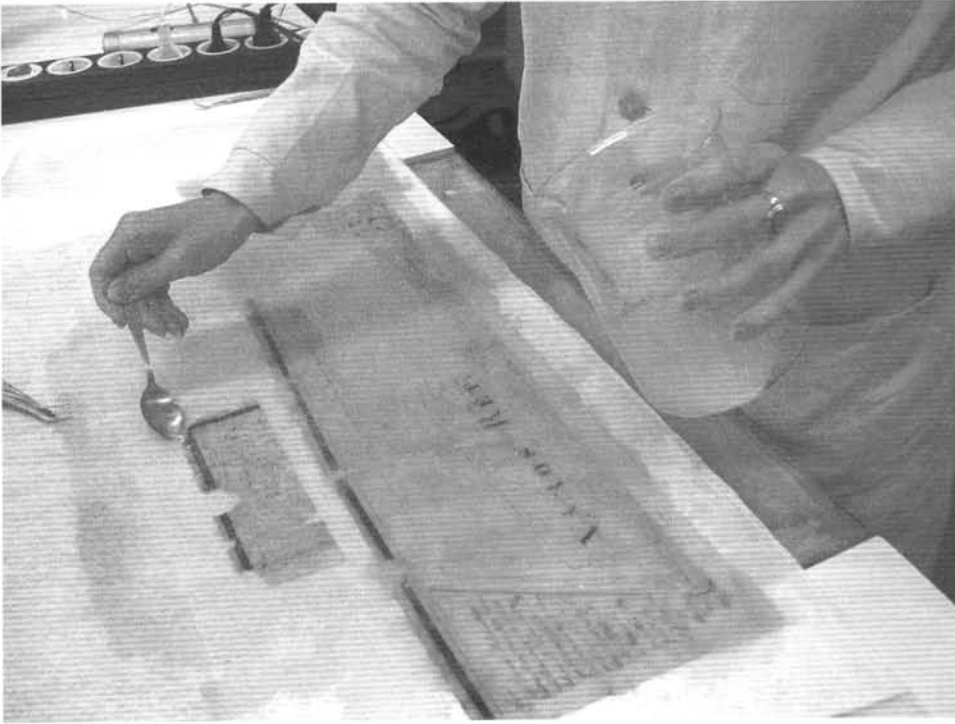
introduction of its maker. Then it goes on detailing the restoration of the objects. During the restoration, the originally heavily polluted, damaged and incomplete object was cleaned, and brought to an acceptable condition with the help conservation with chemicals. The manual retouching and casting the paper the object regained its aesthetic appearance.

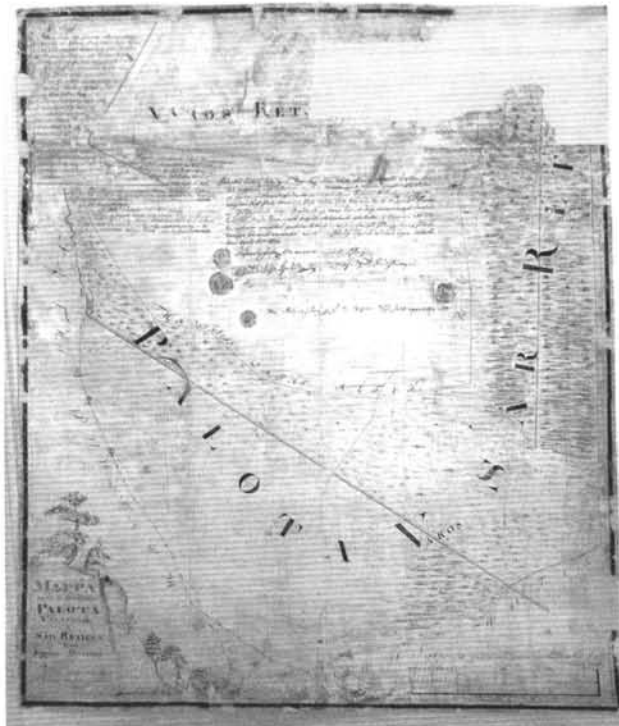
1. ábra. Az összetekert térkép restaurálás előtt
Figure 1. The rolled-up map before restoration

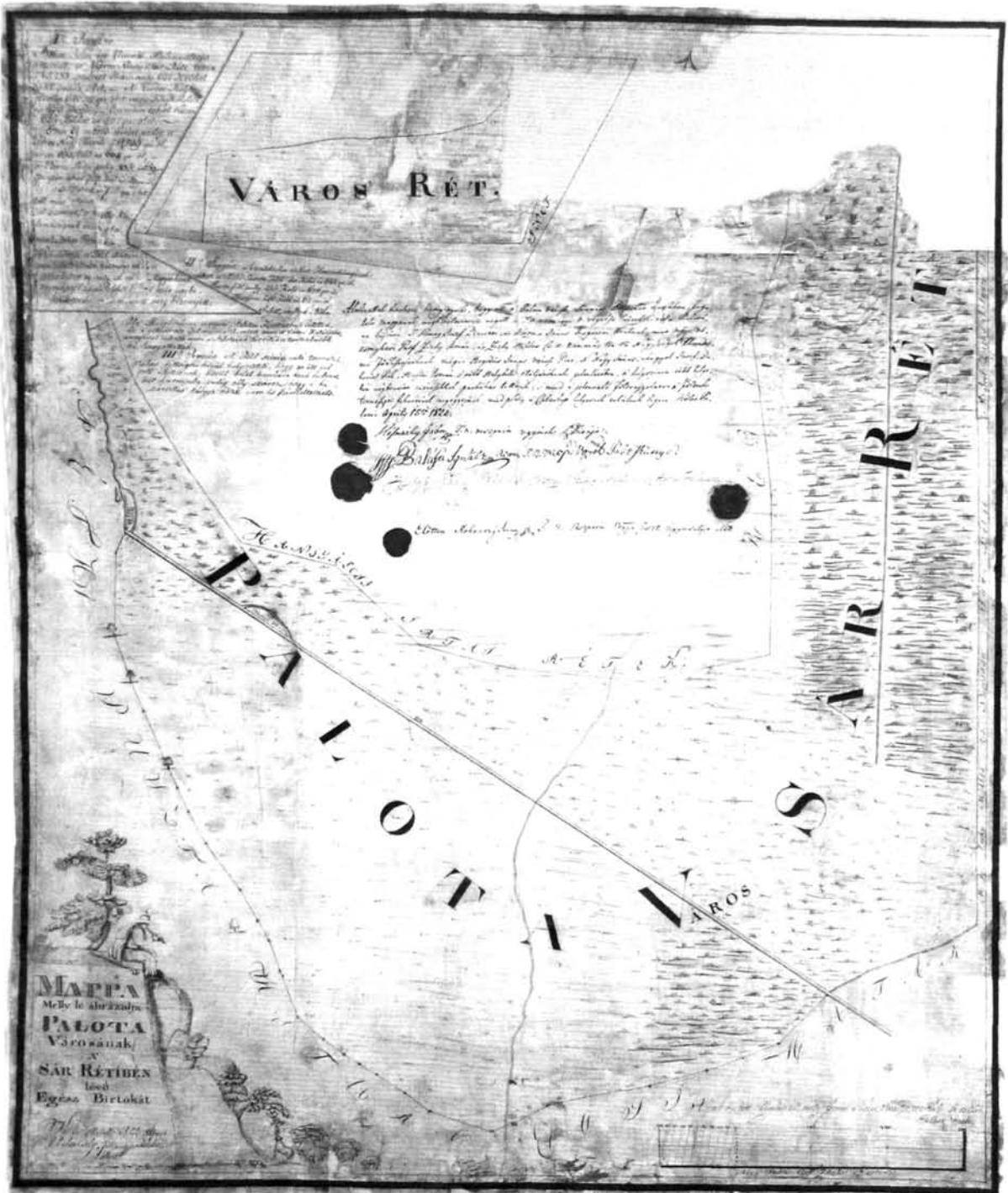
2. ábra. A térkép restaurálás előtt
Figure 2. The map before restoration

3. ábra. A térkép darabjainak kézi öntéssel való kiegészítése
Figure 3. The completion of the map parts by manual casting

4. ábra. A konzervált, kiegészített térképlap
Figure 4. The conserved and completed map

5. ábra. A restaurált térkép
Figure 5. The restored map

